Charles Seignobos

Tarih-i Medeniyet

ŞARK - YUNANİSTAN - ROMA

I

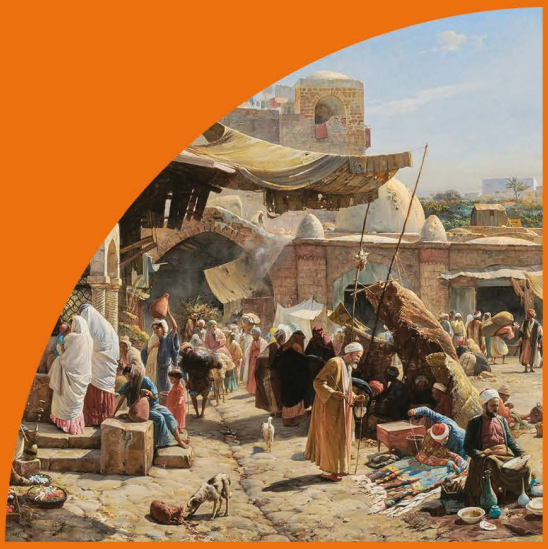

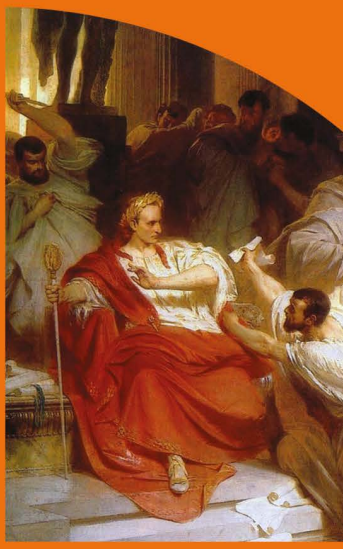

HAZIRLAYAN: YUSUF KODAZ

PATEL YAYINLARI

CHARLES SEIGNOBOS

TARİH-İ MEDENİYET

I

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
YAYINCI SERTİFİKASI NUMARASI
44040

TARİH-İ MEDENİYET
CHARLES SEİGNOBOS

Yayına Hazırlayan: Yusuf Kodaz

Editör: Salih Kış

Bu kitabın bütün yayın hakları Palet Yayınlarına aittir.
Yayınevinin yazılı izni alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği tanıtmalar ve akademik çalışmalar haricinde, kısmen veya tamamen kitaptan alıntı yapılamaz.
Eser, matbu yahut dijital ortamda kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN: 978-625-6401-27-3

BASKI
GÜLER OFSET
Fevzi Çakmak Mah. 10448 SK. No: 26 Karatay / Konya
Tel. 0532 662 94 21
MATBAA SERTİFİKASI NUMARASI: 49360

Konya, Aralık 2022

PALET YAYINLARI
Mimar Muzaffer Cad. Rampalı Çarşı No: 42 Meram / Konya
Tel. 0332 353 62 27
www.paletyayinlari.com

CHARLES SEIGNOBOS

TARİH-İ MEDENİYET

I

YUSUF KODAZ

YAYINLARI

ÖN SÖZ

Türkiye'de akademik ve popüler tarihçiliğin özellikle otuzlu yıllarda Türk Tarih Tezi'nin etkisi altında kaldığı, akademik alandaki en belirgin çalışmaların TDK, TTK ve DTCF gibi kurumlar üzerinden görüldüğü, popüler tarih anlayışının ise böyle bir zeminde kendine yer bulduğu bilinmektedir.

Tarihi popülerleştirmenin ve popüler tarih ürünlerinin ortaya konması sadece kişiler üzerinden yürümemiş, zaman içerisinde birtakım yapılar ve kurumlar tarafından da devamlı olarak beslenmiştir.

Ahmet Refik Altınay ve halefi Reşat Ekrem Koçu gibi isimler, popüler tarihçileri veya popüler tarihçiliği ne ölçü de temsil etmiştir sorusu kadar, bu sahanın sınırlarının tayini meselesi de bir o kadar tartışmalıdır. Ancak bu yaklaşımın tarihi bir tür "canlandırma", "sahneleme" ve "sevdirme" işlevi gördüğü de ortadadır. Bu süreçte *Tarih Hazinesi, Tarih Aynası, Resimli Tarih Mecmuası* ve *Tarihten Sesler* gibi popüler tarih dergileri ile *Kızıltuğ, Osmanoğulları, Karapençe, Bozkurtlar* gibi tarihî romanların okuyucuları renkli bir geçmiş zaman yolculuğuna sürüklediği, sahnelenen *Cellat Kara Mustafa, Aşk ve İstibdat, Destan Yaratan Kahramanlar, Deli Dumrul, Hürrem* gibi tiyatro eserleri ile *Tarkan, Karaoğlan, Malkoçoğlu* gibi filmlerin tarihi sevdirdiği bilinmektedir. Son dönemde çekilen *Muhteşem Yüzyıl, Diriliş Ertuğrul, Payitaht* gibi tv dizilerinin büyük bir ilgi ile karşılanmasında da tarihe duyulan merakın etkileri gözlenmektedir. Bunda hiç kuşkusuz millet olarak zengin bir tarihe sahip olmanın rolü büyüktür.

Muzaffer Gökman'ın kitabına da ad olan ifadesiyle *"Tarihi Sevdiren Adam"* Ahmet Refik, sayıları yüze yaklaşan eserleriyle Türkiye'de bir yandan akademik, bir yandan da popüler tarihçilik konusunda önemli bir kilometre taşlarındandır.

Ahmed Refik, 1936 yılında *Perşembe* dergisine verdiği bir mülakatta kendisinde tarih merakının nasıl başladığı sorusuna "(...) İlk tarih merakı Seignobos'un meşhur Medeniyet Tarihi'ni okuduktan sonra canlandı. Meşrutiyet'i müteakip bu üç cildi hemen tercüme ve neşrettim. Benim kafamı düzelten bu adamdır. Kendisi ile de 1910'da Paris'e gittiğim zaman Ernest Lavis vasıtasıyla tanışmıştım (...)" şeklinde cevap vermiştir. Ahmet Refik'in Charles Seignobos ile yolu sadece eserleri takibiyle değil, yurt dışına çıkışında da kesişmiştir. Tarih-i Osmani Encümeni adına Fransa'da çeşitli incelemeler yapmak üzere gönderilen heyette Ahmed Refik de yer almış ve burada *"kendisini en çok etkileyen tarihçi"* olduğunu söylediği Fransız tarihçi Seignobos ile tanışma fırsatı bulmuştur.

Her ne kadar kaynaklar Ahmet Refik'in ilk yazılarını Harbiye'deki hocalığı sırasında ve Balkan Savaşları'ndan sonra yazdığını belirtseler de, onun henüz öğrenci iken bazı kalem tecrübelerinin olduğu, hatta Harbiye ikinci nazırı Rıza

Paşa'nın dikkatini çektiği ve Ahmet Refik'e dergilere yazı yazmamasını emrettiği, bunun üzerine *Refik Ali* takma adıyla yazılarına devam ettiği bilinmektedir. *Malumat* dergisindeki bu yazılarının araştırmacıların dikkatinden kaçtığı söylenebilir. Velut bir yazar olan Ahmet Refik, Osmanlı tarihi hakkında kaleme aldığı bilimsel çalışmalarından çok, popüler tarih konularındaki eserleri ile tanınır. Bir referans olarak tarihî romancıların sürekli kendisine başvurduğu yazar, tarihî biyografileri ve İstanbul şehir tarihçiliğine dair metinleriyle de önemli bir isimdir. Bulgar İlimler Akademisi tarafından nişan ve madalya ile taltif edilen Ahmed Refik "*eski tarihçiliğin son, modern tarihçiliğin ilk, popüler tarihçiliğin ise en iyi temsilcisi*"dir.

Türkiye'de otuzlu yıllarda, özellikle 1932'de Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuyla başlayan ve yeni tarih yaklaşımını kendi görüşlerine uygun bulmasa da 1932'de Ankara'da toplanan I. Türk Tarih Kongresi'ne davet edildiğinde kongreye katılmış, komisyon çalışmalarında ve Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eserin "medeniyet" bölümünü hazırlayacak heyette bulunan Ahmed Refik'in bu yeni tarih yaklaşımına katkıları bundan ve birkaç gazete yazısından öteye gitmemiştir. 1933'te Darülfünûn'un ilgası sırasında üniversite dışında kalan hocalar arasında o da vardır. 1937'de ölümüne kadarki sürede başta *Cumhuriyet, Akşam* ve *Yedi Gün* olmak üzere çeşitli gazete ve dergilere tarihi yazılar yazarak geçimini sağlamıştır.

Bu çalışma, Charles Seignobos'un *Histoire de la Civilisation Ancienne* adlı üç ciltlik eserinin Ahmet Refik tarafından yapılan tercümesinin yeni Türk harflerine aktarılması gayretinin ürünüdür. Dizinin editörlüğünü üstlenen Doç. Dr. Salih Kış'a, metnin kuruluş aşamasında değerli katkılar sağlayan Öğr. Gör. Hidayet Duyar'a ve Öğr. Gör. Harun Yıldız'a, vefakâr yayıncı Muhammet Ali Çelik'e ve Palet Yayınlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Üç ciltlik eserin ilkini tarihseverlere sunmanın sevinç ve heyecanıyla...

Dr. Yusuf KODAZ
Konya, Aralık 2022

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 5
Charles Seignobos 11
Ahmet Refik (Altınay) 15
BİRİNCİ KISIM 27
ŞARK 27
BİRİNCİ FASIL 29
TAŞ DEVRİ 30
MADEN DEVRİ 35
Netice 37
Ecnas ve Akvam 38
İKİNCİ FASIL 41
MISIR 41
Eski Hükûmet 42
Din 44
Abideler 48
Sanayi 50
Ahlak ve Sınaat 51
Âsâr-I Atîka Keşfiyatı 53
ÜÇÜNCÜ FASIL 55
KELDANİYE 55
Keldaniye'nin Eski Şehirleri 55
Asuriye Hükümdarlarının Sarayları 56
BABİL 57
Din 59
Abideler 60
Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı 63
DÖRDÜNCÜ FASIL 65
BENÎ-İSRAİL 65
Din ve İbadet 68
FENİKELİLER 74
Fenike Ticareti 77
BEŞİNCİ FASIL 82
İRANİLER 82
İran Hükûmeti 82
Din 84
Hükûmet 88
Abideler 89
İKİNCİ KISIM 91
YUNANİSTAN 91
BİRİNCİ FASIL 93
YUNANİSTAN 93
İKİNCİ FASIL 96

EZMİNE-İ KADİME 96
Yunanistan'a İstila ve Muhaceret 100
ÜÇÜNCÜ FASIL 104
ESATİR 104
Kahramanlar 109
DÖRDÜNCÜ FASIL 112
SPARTA 112
Ahali 112
Terbiye 113
Nizamat 115
BEŞİNCİ FASIL 120
TİRANLAR 120
ALTINCI FASIL 125
ATİNA 125
YEDİNCİ FASIL 129
YUNANİSTAN MÜSTEMLEKÂTI 129
SEKİZİNCİ FASIL 132
BEŞİNCİ ASRA KADAR MEDENİYET 132
DOKUZUNCU FASIL 145
MEDYA HARPLERİ 145
ONUNCU FASIL 150
ATİNA HÂKİMİYETİNİN ZUHURU 150
ON BİRİNCİ FASIL 153
ATİNA'DA HÂKİMİYET-İ AVAM 153
ON İKİNCİ FASIL 164
PELOPONEZ HARBİ 164
ON ÜÇÜNCÜ FASIL 167
SPARTA'NIN İKBALİ 167
ON DÖRDÜNCÜ FASIL 172
TEB'İN İKBALİ– EPAMEINONDAS 172
ON BEŞİNCİ FASIL 176
MAKEDONYANIN İSTİKBALİ 176
ON ALTINCI FASIL 181
YUNAN KRALLIKLARININ TEESSÜSÜ 181
ON YEDİNCİ FASIL 184
YUNANİSTAN'DA SON MÜBAREZELER 184
ÜÇÜNCÜ KISIM 189
ROMA 189
BİRİNCİ FASIL 191
İTALYA'NIN TAVSİFİ 191
İKİNCİ FASIL 198
İLK ROMA 198
ÜÇÜNCÜ FASIL 203
DİN 203
DÖRDÜNCÜ FASIL 209
ROMA ORDUSU 209

BEŞİNCİ FASIL 214
BAHR-İ SEFİD HAVZASININ ZAPTI 214
ALTINCI FASIL 220
FÜTÜHATIN NETAYİCİ 220
Âdâtın Tebeddülü 221
Dinde Tebeddülat ve Hayat-ı Fikriye 226
Tebeddülat-ı İçtimaiyye 229
YEDİNCİ FASIL 234
HAYAT-I SİYASİYE 234
SEKİZİNCİ FASIL 239
EYALETLERİN İDARESİ 239
DOKUZUNCU FASIL 244
GARAKLAR 244
ONUNCU FASIL 247
MARIUS VE SYLLA 247
ON BİRİNCİ FASIL 251
POMPEIUS 251
ON İKİNCİ FASIL 255
GALYA'NIN ZABTI 255
ON ÜÇÜNCÜ FASIL 264
CUMHURİYETİN SONU 264
ON DÖRDÜNCÜ FASIL 270
AUGUSTUS 270
ON BEŞİNCİ FASIL 283
İMPARATORLAR 283
ON ALTINCI FASIL 290
ÜÇÜNCÜ ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU 290
ON YEDİNCİ FASIL 294
İMPARATORLUK ZAMANINDA ROMA MEDENİYETİ 294
ON SEKİZİNCİ FASIL 310
ROMA HUKUKU 310
ON DOKUZUNCU FASIL 319
HRİSTİYANLIK 319
YİRMİNCİ FASIL 328
KONSTANTİN 328
YİRMİ BİRİNCİ FASIL 332
İMPARATORLUĞUN SON ZAMANLARI 332
İmparatorluğun Teşkilat-ı Cedidesi 334

CHARLES SEIGNOBOS

(1854-1942)

Charles Seignobos 1854'te Lamastre'de doğdu. 1871'den 1894'e kadar Privas Belediye Başkanı yardımcısı Charles-André Seignobos'un oğlu olarak Protestan ve Cumhuriyetçi bir aile içinde yetişti.

1871'de Stéphane Mallarmé'nin öğrencisi olduğunda Fustel de Coulanges ve Ernest Lavisse'in kurslarına katıldı. Ecole Normale Superior'da aldığı eğitimle tarih sahasında birinci oldu. Parlak çalışmalardan ardından iki yıl boyunca Almanya'da (Göttingen, Berlin, Münih, Leipzig) öğrenimine devam etti. 1879'da Dijon Üniversitesine başladıktan bir süre sonra Sorbonne'a geçti. Kasım 1883'te Sorbonne'da kurs açtı. Seignobos, 1898'de Lavisse'in modern tarihte yardımcısı ve pedagojide öğretim görevlisi oldu. 1904 yılında genel tarih dersleri kürsüsünün başına geçerek aynı yılın Aralık ayında doçentliğe atandı. 1907'de tarihsel yöntem profesörü oldu.

Paris Üniversitesinde dersler veren Seignobos, Fransa ile Avrupa tarihi ve medeniyeti üzerine birçok eser kaleme aldı. Yayınlarının birçoğu Fransa'da tarih el kitabı olarak kullanıldı. Daha sonra Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'nde uzman Fransız tarihçisi olarak karşımıza çıkan Seignobos, arkadaşı fizyolog Luis Lapicque ile birlikte Paimpol yakınlarındaki bilimsel ve hümanist anlayışı benimseyen Arcouest'te Sorbonne-Plage'ın kurucularındandır.

Lamastre Belediye Başkanı olarak babasının yerine geçen Seignobos 24 Nisan 1942'de Büyük Britanya'daki Ploubaslanec'te ev hapsine alındıktan sonra öldü.

Tarihçi Fustel de Coulanges gibi o da dinî olgulardan yola çıkarak tarihî olayları, her biri bir önceki tarihî koşulun sonucunda meydana geldiği mantığıyla açıklamaya çalıştı. Ernest Lavisse de onun fikirlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen bir başka Fransız tarihçiydi.

Charles Seignobos tarihî kaynakların eleştirel okunmasına dayanan "metodik" anlayışın önemli isimlerindendir. Fransız tarih ekolünün önemli bir figürü olan ünlü tarihçi, bilimsel titizliği ve

tarafsızlığı birleştirmesiyle dikkati çekti. Bu tarih vizyonu aynı zamanda Gabriel Monod'un da *Historical Review* (1876) "Manifesto"sunda bilimsel titizlik ve tarafsızlık ideali olduğunu iddia eden Charters ekolüne yakın duran Katolik ve kralcı ilhamın tarihselliklerine karşı çıkan Gabriel Monod'un vizyonudur. Seignobos, *Introduction to Historical Studies / Tarih Araştırmalarına Giriş* (1898) adlı eserinde, her profesyonel tarihçinin izlemesi gereken dört hususu şöyle tanımlar: Belgelerin toplanması (sezgisel yöntemler), belgenin betimleyici bir sayfasını üretmeyi amaçlayan dış eleştiri, yazarın düşüncesini aydınlatmayı ve söyledikleri ile zaten bildiklerimiz arasındaki boşluğu takdir etmeyi amaçlayan iç eleştiri (hermenötik), ve belgeyi daha genel bir bağlama yerleştirmeye çalışan bir sentez.

Tarih felsefesine pek açık olmayan bu pozitivist, betimleyici, analitik yöntem siyasi ve diplomatik olaylara öncelik vermektedir.

Seignobos, Ernest Lavisse ile birlikte *Histoire de la France Contemporaine / Çağdaş Fransa'nın Tarihi*'ni yayınlar. Seignobos'a göre mesele "tarihsel yasaların pozitif bilimi"ni kurmak değil, tarihin gevşek bir disiplin olduğunu, öznelci ve hayal gücüne tabi olduğunu, dolayısıyla ham belge karşısında gerekli dikkatle "bilginin koşullarını ve süreçlerini, karakterini ve sınırlarını" tanımlama yükümlülüğünü kabul eder. Seignobos, *Annales* tarihçilerinin onayladıklarının aksine sosyal bilimlerle bir yakınlaşmayı savunur: *Méthode Historique Appliquée aux Sciences Sociales / Sosyal Bilimlere Uygulanan Tarihsel Yöntem* (1901) adlı eserinde maddi hayatın, inançların, ahlaki ilkelerin ve hatta özel hayat gibi eylemlerin gerçeklerini dikkate alması gereken toplumsal tarihin gecikmesinden üzüntü duyar.

Araştırmalarında, tarihi ve bunun öğretimini yeni bir şekilde tasavvur etme biçimini temsil eden Seignobos, aynı zamanda diğer disiplinlerde olduğu gibi eleştirel yöntemin prosedürlerini sentezlemiştir. Bazı araştırıcılar Seignobos'un eserlerinin yayınlanması, tarih ile sosyal bilimler arasındaki epistemolojik ve metodolojik çatışmanın terimlerinin farklı cevaplarla yeniden üretildiği dönemdeki mevcut modernliğine dikkat çekmişlerdir.

Seignobos'un belli başlı eserleri şöyle sıralanabilir:

1881:	Alman Üniversitelerinde Tarih Öğretimi
1884-1886:	Uygarlık Tarihi
1887:	Çağdaş Avrupa'nın Siyasi Tarihi
1892:	Antik Yunan'ın Tarihi ve Tasviri.
1897:	Çağdaş Avrupa'nın Siyasi Tarihi.
1897:	Tarih Araştırmalarına Giriş
1901:	Sosyal Bilimlere Uygulanan Tarihsel Yöntem
1921:	Çağdaş Fransa'nın Tarihi (*Ernest Lavisse ile*)
1934:	Politika ve Tarih Çalışmaları
1937:	Fransız Ulusunun Gerçek Tarihi
1938:	Halkların Karşılaştırmalı Tarihi Denemesi

En seçkin eserleri arasında gösterilen *Çağdaş Avrupa'nın Siyasi Tarihi*'nde (1897) açık ve tarafsız bir anlatım kullanarak sosyal ve ekonomik süreçler yerine siyasi tarihi vurguluyan Seignobos'un üzerinde durduğu konular; temelde tarihin cumhuriyetin ve milletin hafızası ile tarihsel anlatının halka açık olaylar etrafında düzenlenmesi üzerine kuruludur. Devletlerin iç ve dış politikasının (diplomasi, savaşlar) analizi için özellikle idari arşivlere başvurmayı esas alır. Charles Seignobos'un ekonomik süreçler üzerinde durması, siyasi tarihi vurgulamak maksatlıdır ve araştırmalarının çoğunun odağında bulunur. Ayrıca eğitime, Fransız çocuklara ve öğrencilere net ve tarafsız bir anlatım kullanarak tarih öğretmeye önem verir.

Seignobos'un dikkate değer fikirleri arasında *"tarih, belgeler aracılığıyla geçmişin toplumlarını ve onların dönüşümlerini tanımlama niyetidir"* şeklindeki yaklaşımı en başta sayılabilir. Ona göre eleştiri, normal insan zekâsının görünümüne aykırıdır; insanın kendiliğinden eğilimi, söylediğine inanmaktır. Herhangi bir iddiayı, özellikle yazılı bir beyanı -gerçekse- kabul etmek doğaldır. Toplumların doğrudan incelenmesi, bunun daha bilimsel hâle gelmesi, sosyal fenomenlerin ve bunların evriminin daha iyi anlaşılmasına yol açtıkça tarih değişmeye devam edecektir; çünkü doğa hakkında, sebepler hakkında, sosyal olguların görece önemi hakkında edinilen yeni fikirler, geçmiş toplumlar ve olaylar hakkında sahip olunan imajı dönüştürmeye devam eder. Tarih, tüm bilimler gibi olgulara tanık olmaktan, onları çözümlemekten, toplamaktan, yerlerini belirtmekten oluşur.

Seignobos'a göre *"Tarih belgelerle yapılır ve belgeler geçmiş zaman insanlarının düşünce ve eylemlerinin bıraktığı izlerdir."* Dolayısıyla bu verileri ele alan tarihçi, *"cahillerden oluşan bir laboratuvarda gerçekleri bilen bir fizikçi yahut bir yalancı konumundadır."* Bu nedenle tarih, tüm bilimler gibi gerçeklere tanıklık etmekten, onları analiz etmekten, bir araya getirmekten ve yerlerini belirtmekten oluşur. Tarihçi, metinleri dikkatli bir şekilde gözlemleyerek ve nesnel olarak gerçeklerin peşine düşer ve ona ulaşır.

KAYNAKÇA

Charles Seignobos, *Histoire sincère de la nation Française*, Rieder, Paris, 1933. | Charles Seignobos. *La méthode historique appliquée aux sciences sociales* (1901), Lyon: ENS Editions, coll. «Bibliothèque idéale des sciences sociales», 2014, açık erişimde mevcuttur:

http://books.openedition.org/enseditions/487-295

https://www.universalis.fr/encyclopedie/charles-seignobos/45

https://museeprotestant.org/notice/charles-seignobos-1854-1942/

Jean-Maurice Biziere, Pierre Vayssiere, *Histoire et historiens*, Hachette, Paris, 1995. | Rocio Hidalgo Ruiz, *Historiadores aportes al conocimiento histórico*, 51-58. | Romain Castellesi, *Charles-Victor Langlois et Charles Seignobos, Introduction aux études historiques*, Okumalar ve Raporlar, 2014, p.1-4.

AHMET REFİK (ALTINAY)

(1880-1937)

1880'de İstanbul'da doğdu. Babası, Sultan Abdülaziz'in vekilharcı Ürgüplü Ahmet Ağa'dır. Ailesi Ürgüp'te Gürlükçüoğulları olarak tanınmaktadır. Annesi Fatma Hanım'dır. Ahmet Refik, ilköğrenimini Beşiktaş *Vişnezade Sıbyan Mektebi*'nde, orta öğrenimini Beşiktaş Askeri Rüştiyesi'nde ve *Kuleli Askeri İdadisi'nde* tamamlamıştır. Ardından gittiği *Mekteb-i Harbiye'yi* 1898'de birincilikle tamamlayarak piyade teğmeni olarak genç yaşta orduya katılmıştır. Fakat yaşının küçüklüğünden dolayı kıtaya gönderilmeyip Üsküdar *Toptaşı Askerî Rüştiyesi* ile *Soğukçeşme Askeri* Rüştiyesi'ne Coğrafya öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Dört yıl bu görevi yaptıktan sonra 1902'de *Mekteb-i Harbiye* Fransızca öğretmenliğine atanmıştır. 1903'te üsteğmen, 1907'de de yüzbaşı olmuştur.[1]

Öğretmenlikle beraber yazarlığa da başlayan Ahmet Refik, bir süre de Tercüman-ı Hakikat gazetesinin başyazarlığını yaptı. Ayrıca dönemin önemli dergilerinden; *İrtikâ, Malûmat, Hazine-i Fünûn* ve *Mecmua-ı Ebüzziya*'da devamlı yazıları çıktı.[2] İlk yazılarını öğretmenliği sırasında askeri tarih konularında yayınlaşmaya başlayan Ahmet Refik'in ilk yayınları *Hazret-i Muhammed'in Gazaları* ve *Sahdif-i Muzaiferiyiit-i Osmaniye*'dir. Bunları ünlü Osmanlı kumandanları Lala Şahin, Timurtaş, Gedik Ahmet, Özdemiroğlu Osman, Damat İbrahim ve Tiryaki Hasan paşaların biyografileri üzerine yazıları takip etti.[3]

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile beraber *Mekteb-i Harbiye* Tarih öğretmenliği görevine getirilmiştir. Aynı yıl içinde yeniden yayınlanmaya başlayan Millet gazetesinin başyazarlığını da yapmıştır.[4] Genç yaşta başladığı yazarlık hayatında özellikle İkinci Meşrutiyet

---

1 Reşat Ekrem Koçu, *Ahmed Refik Hayatı Seçme Şiir ve Yazıları*, İstanbul 1938, s. 7; Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, İstanbul 1978, s. 13-14; Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*, Ankara 2011, s. 296; M. Orhan Bayrak, *Ahmet Refik,* İstanbul 2016, s. 13.

2 *Kurun*, 11 Ekim 1937, s. 1-11; Gökman, age., s. 16; Bayrak, age., s. 13.

3 Halil İnalcık, *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kuruculari*, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, C. 2, S. 7, Ankara 2006, s. 9.

4 *Kurun*, 11 Ekim 1937, s. 1-11; Koçu, age., s. 7; Gökman, age., s. 16; Bayrak, age., s. 13.

döneminde önemli eserler kaleme aldı ve tarih meraklısı okuyucular üzerinde önemli etki bıraktı.[5] Daha sonra geçtiği İkdam gazetesinde fıkra ve tarihi romanlar yayınlamaya başladı. Bu gazetede yayınladığı *"Lale Devri, Tarihî Simalar, Köprülüler* ve *Felaket Seneleri"* ile tanındı. Bu yazıları *"Geçmiş Zaman Asırlarda Osmanlı Hayatı"* adlı seriden kitap haline dönüştürüldü.[6]

1909'da görevlendirildiği Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Ceride Şubesi'nde *Askerî Mecmua*'nın yayınını yönetti ve bir yandan da askerî konularda makaleler yayınlamaya devam etti. Aynı yıl Osmanlı tarihinin bilimsel açıdan ele alınması için kurulan "Tarih-i Osmanî Encümeni" asil üyeliğine getirildi.[7] Sultan Mehmet Reşat'ın emriyle kurulan bu cemiyetin üyeleri hükümet tarafından seçilmiştir. Cemiyetin kurucu üyeleri; Abdurrahman Şeref (son Osmanlı Vak'anüvisi), Ahmet Tevhid, Ahmet Refik, Ahmet Mithat, İskender Hoci, Efdaleddin, Diran Kilikyan, Zühdi, Ali Seydi, Karolidi, Mehmet Arif ve Necip Asım; yedek üyeleri ise Ali Emiri Efendi, Tevfik Paşa, Halil Edhem, Safvet, Süleyman Nazif, Arifi Paşa, Osman Ferit, Faik Reşat, Mehmet Galip, Musa Kazım ve Mistadikidis'dir. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlıcılık devletin resmî ideolojisi olarak kabul edilmişse de Tarih-i Osmanî Encümeni'nin ilk yayınlarında Türk milliyetçiliği ön plana çıkmış, bu durum Millî Mücadele hareketinin başlamasıyla daha da belirginleşmiştir. Tarih-i Osmani Encümeni üyeleri ilk kez devlet arşivlerinde araştırma yapmak için izin almışlar ve yeni yöntemlerle yazılması düşünülen Osmanlı tarihi için arşiv belgeleri, kitabeler ve vekâyinâmelerin yayınlanmasına ağırlık vermişlerdir. Bu encümen kurulduktan sonra yayınlanmaya başlanan *"Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"* modern Türk tarihçiliğini temsil eden ilk bilimsel dergi olmuştur. Saltanatın kaldırılmasından sonra 1922'de Tarih-i Osmanî Encümeni, Türk Tarih Encümeni adını almış ve mecmua da aynı isimle çıkmaya başlamıştır. Bu mecmuaya sürekli yazı yazanlar arasında Ahmet Refik

---

5 Özcan, age., s. 296.

6 Koçu, age., s. 7; Özcan, age., s. 296.

7 *Kurun*, 11 Ekim 1937, s. 11; Koçu, age., s. 7-8; Gökman, age., s. 16; İnalcık, agm., s. 6; İbrahim Caner Türk, *Osmanlı Son Dönem Tarihçi -Eğitimcisi Ahmed Refik (Altınay) ve Tarih Eğitimi*, *History Studies*, C. 3, S. 3 (Kasım 2011), s. 352; Bayrak, age., s. 14.

de yer almıştır.[8] Türk Tarih Encümeni tarafından yayınlanan eserlerin büyük bir kısmını bizzat hazırlayan Ahmet Refik, encümen üyelerince Abdurrahman Şeref Bey'in 1925'te ölümü ile boşalan encümen başkanlığına seçilmiştir.[9]

1909'da Fransa'ya edebiyat ve sanayi alanında incelemeler yapmak üzere gönderilen bir heyet içerisinde yer alarak bu ülkenin bazı bilim adamı ve politikacıları ile tanıştı.[10] Ayrıca bu gezi sırasında Paris Hazine-i Evrakını yakından tanıma imkânı bulmuş ve burada kazandığı tecrübelerinden Osmanlı Hazine-i Evrakının incelenmesinde faydalanmıştır. Diğer taraftan aynı gezide *Charles Seignobos* ve *Ernest Lavisse* gibi çeşitli tarihçilerle görüşmüştür. Bunlarla yaptığı görüşmeler tarih anlayışının oluşmasında önemli rol oynamıştır.[11]

Balkan Savaşı sırasında 1912'de Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti tarafından sansür müfettişi olarak görevlendirilmiştir. 1913 yılında Balkan Savaşı'nın bitmesiyle kendi isteğiyle yüzbaşı rütbesinde iken emekliye ayrılmıştır.[12] Emekli olmasından sonra kendini tamamen tarih araştırmalarına vermiş ve *Peyam* gazetesinin edebî sayfalarında tarihî konularda yazılar kaleme almıştır.[13] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yeniden yüzbaşı rütbesi ile silah altına alınan Ahmet Refik, bu kez daha sansür müfettişi olarak görevlendirildi. Bu görevi sırasında Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'nin isteği üzerine Türk-Rus ilişkileri üzerine yazılar yazmıştır. Bu yazılardan birinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti aleyhine olan faaliyetlerinden bahsetmesi tepkiye neden olmuş ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın emriyle Ulukışla'ya arpa-saman memuru olarak gönderildi.[14] Burada alaylı bir yüzbaşı ile beraber çalışmak zorunda kalan Ahmet Refik, bir nevi sürgün yeri olan yeni

---

8 İnalcık, agm., s. 2-3.

9 Koçu, age., s. 9; Mehmet Kaan Çalen, *Erken Modern Türk Tarihçileri ve Ahmet Refik (Altınay), Türk Tarihçileri* (Editör: Ahmet Şimşek), Ankara 2017, s. 49.

10 Koçu, age., s. 8; Gökman, age., s. 16; Bayrak, age., s. 14.

11 Oğuz Aydoğan, *Ahmet Refik Altınay Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 6.

12 Koçu, age., s. 8; İnalcık, agm., s. 6-7.

13 *Akşam*, 11 Ekim 1937, s. 1; Gökman, age., s. 16.

14 Gökman, age., s. 16; Emine Üstün, *Ahmet Refik Altınay'ın Hayatı, Eserleri ve Tarih Eğitimindeki Yeri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004, s. 4.

görevini de değerlendirmiştir. Bu görevde iken fırsat buldukça Ürgüp ve Nevşehir çevresini dolaşarak Nevşehirli Damat İbrahim Paşa hakkında; yerinde ilk kaynaklardan araştırma yapma imkânı elde etmiştir.[15] "*Lale Devri*" isimli kitabı bu dönemdeki çalışmasının ürünüdür. 1915'te Eskişehir Askeri Sevk Komisyon başkanlığına getirilmiş, burada bulunduğu süre içinde de Osmanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafyayı inceleme imkânı elde etmiştir. Bu incelemeleri ilk Osmanlı hükümdarları hakkındaki bilgilerinin artmasına katkı sağlamıştır.[16]

Eskişehir'deki görevi sırasında ağır bir hastalığa yakalanmış ve doktorların isteği üzerine İstanbul'a nakledilmiştir. Tedavisi sırasında Mekteb-i Harbiye'den arkadaşı olan Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın aracılığıyla İstanbul'da kalmasına izin verilmiştir.[17] İstanbul'a yeniden dönen Ahmet Refik, bir taraftan Ürgüp, Nevşehir, Eskişehir, Bilecik gibi bölgelerden toplayıp getirdiği bilgi ve belgeler üzerinde çalışmaya başlarken diğer taraftan da Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Harp Mecmuası'na yazı yazmaya ve eski savaşlara ait Hazine-i Evrak belgelerini toplamak ve incelemek üzere görevlendirilmiştir. Aynı zamanda Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin emri doğrultusunda "*Tarihte Osmanlı Neferi*" ve "*Yirmi Beş Sene Siper Kavgası*" gibi kitapçıklar hazırlamıştır. Bu kitapçıklar Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti adına basılarak orduya dağıtılmıştır.[18] Aynı zamanda 1917'de Ziya Gökalp öncülüğünde yayınlanmaya başlanan *Yeni Mecuma*'da Köprülüzade Fuad, Ziya Gökalp, Necmeddin Sadık beylerle birlikte çalışmış ve tarihî konularda yazılar kaleme almıştır.[19]

Ahmet Refik, Birinci Dünya Savaşı sonlarında Doğu Anadolu Rus işgalinden kurtulduğu zaman bölgede Ermenilerin mezalimini yerinde göstermek için aralarına Dr. Weiss ve Dr. Stein gibi yabancı gazetecilerden oluşan bir heyetin başkanı olarak bölgeye gönderilmiştir. 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında gerçekleşen bu gezide; Batum, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Kars, Artvin ve

---

15 Gökman, age., s. 17.
16 Gökman, age., s. 17; Üstün, age., s. 5.
17 Koçu, age., s. 8; Gökman, age., s. 17; Üstün, agt., s. 5; Aydoğan, agt., s. 6.
18 Koçu, age., s. 8; Gökman, age., s. 17.
19 Gökman, age., s. 17.

Ardahan bölgelerinde incelemeler yapılmıştır. Bu gezi sırasında Ahmet Refik'in tuttuğu notlar Osmanlı Hükümeti tarafından telgraflarla Avrupa'ya da duyurulmuş ve daha sonra "*Kafkas Yollarında*" adıyla kitap olarak yayınlanmıştır.[20] Aynı zamanda bu notlara Eskişehir'deki görevi sırasındaki hatıralarını da ekleyerek "*İki Komite-İki Kıtal*" isimli eserini yayınlamıştır.[21] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar emekliye ayrılan Ahmet Refik, 1918'de Mehmet Arif Bey'in yerine İstanbul Darülfununu Osmanlı Tarihi kürsüsüne görevlendirilmiş ve kısa süre sonra da müderrisliğe yükselmiştir. Bir yıl sonra Türkiye Tarihi müderrisi olmuştur.[22]

Popüler eserlerin yanında ilmî eserler de kaleme alan Ahmet Refik'e, "*Memâlik-i Osmaniye'de Demirbaş Şarl*" adlı çalışması nedeniyle 1918'de İsveç Hükümeti tarafından "*vaza nişanı*" verilmiş ve eserini İsveç diline çeviren Karolin İlim Derneği tarafından da 10 bin Frankla ödüllendirilmiştir.[23] Ayrıca Türk-Bulgar ilişkileri hakkındaki yazınlarından dolayı Bulgar İlimler Akademisi tarafından da ödüllendirilmiştir.[24] Diğer taraftan Mütareke yıllarında siyasetle de ilgilenmiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılarak Veliaht Abdülmecit Efendi ile dostluk kurmuştur.[25] Aynı dönemde Darülfünun'da ıslahat yapmak için her fakültede bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Edebiyat Fakültesi'nde kurulan komisyonda; Ali Ekrem, Rıza Tevfik ve Faik Sabri beylerle birlikte yer almıştır. Maarif Nazırı Ali Kemal ile komisyon üyeleri arasında yaz boyunca süren toplantılarda fakültede okutulacak dersler, derslere girecek hocalar belirlenmiş ve "Darülfünun-u Osmaniye Nizamnamesi" kabul edilmiştir. Bu nizamname 1919-1920 öğretim yılından itibaren uygulanmaya başlanmış ve okutulacak dersler arasında yer alan "Osmanlı Tarihi" Ahmet Refik tarafından verilmiştir.[26]

Cumhuriyet'in ilanından sonra Darülfünun konusu esaslı bir şekilde yeniden ele alınarak kuruma genişleme imkânı sağlanmıştır. Bu doğrultuda 1 Nisan 1924'te çıkarılan kanuna dayanılarak

---

20 Koçu, age., s. 9; Gökman, age., s. 17; Aydoğan, agt., s. 7.
21 Koçu, age., s. 9; Bayrak, age., s. 15.
22 Koçu, age., s. 9; Gökman, age., s. 18.
23 İnalcık, agm., s. 8; Aydoğan, agt., s. 8.
24 Çalen, agm., s. 49.
25 Aydoğan, agt., s. 8.
26 Gökman, age., s. 94; Aydoğan, agt., s. 94.

düzenlenen ve hükümet tarafından onaylanan 21 Nisan 1924 tarihli yönetmeliğin şekil ve esasları, Darülfünun'un 1933'te kaldırılmasına kadar kurumun tüzüğünü oluşturmuştur.[27] Üniversite reformu doğrultusunda 31 Temmuz 1933'te Darülfünun'un kapatılası ve ertesi gün İstanbul Üniversitesi'nin açılmasıyla[28] Ahmet Refik'in 1918'de başlayan Darülfünun tarih müderrisliği görevi sona ermiştir.[29]

Ahmet Refik, Darülfünun'daki görevinin sona ermesinden sonra Cumhuriyet ve Milliyet gazeteleri ile Milli Mecmua ve Hayat Mecmuası'nda yazılarına devam etmiştir.[30] Ahmet Refik 1936'da yapmış olduğu bir röportajda, kendisine tarih merakının nasıl başladığı sorusuna, *"… İlk tarih merakı Seignobos'un meşhur Medeniyet Tarihi'ni okuduktan sonra canlandı. Meşrutiyet'i müteakip bu üç cildi hemen tercüme ve neşrettim. Benim kafamı düzelten bu adamdır. Kendisi ile de 1910'da Paris'e gittiğim zaman Ernest Lavis vasıtasıyla tanışmıştım"* cevabını vermiştir. Yine aynı röportajda, tarih nedir? ilim mi san'at mı sorusuna, *"Tarih san'attır… ve ilim onun yardımcısıdır"* diyerek görüşlerini ortaya koymuştur. Ayrıca nasıl çalıştığı, nasıl yazdığı ilgili soruya da, *"Vesikaya istinad ederek yazılan tarih biraz san'atla süslenmelidir. Tarih mazinin romanıdır, roman da halin tarihidir. Bütün ilim adamlarının mesaisi geçmiş zamanları canlandırmak etrafında toplanıyor. Kitabeler, müstehaseler, kütüphaneler, araştırmalar… hep maziyi aydınlatıp bugünkü insanlara göstermek, o zamanlar topraklardan nasıl istifade edildiğini, ne biçim geçinildiğini anlatmak içindir"* cevabını vermiştir.[31]

Ahmet Refik'in en büyük özelliği, çok eser vermiş olmasının yanı sıra gazetecilikle tarihçiliği birleştirmiş, eski ile yeni arasında köprü kurmuş *popüler bir tarihçi* olmasıdır.[32] Hakkında yazılanlarda *Büyük Tarihi Umumi* adlı eserinin çok okunduğu[33] *Yenigün, Yeni*

---

27 Gökman, age., s. 94-95.

28 Yücel Namal, Tunay Karakök, *Atatürk ve Üniversite Reformu (1933), Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, C. 1, S. 1 (Nisan 2011), s. 27.

29 Gökman, age., s. 97; Abdülkadir Özcan, "Ahmet Refik Altınay", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 120-121; Üstün, agt., s. 6;

30 Özcan, agm., s. 121.

31 Feridun Kandemir, *Ahmet Refik Muharririmize Neler Anlatıyor?*, *Perşembe Dergisi*, No: 60 (21 Mayıs 1936), s. 6-7.

32 Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul 1992, s. 154.

33 Nurullah Ataç, *Ahmet Refik*, *Haber*, 12 Ekim 1937, s. 2.

Mecmua ve *İkdam* gazetesinde yayınlanan yazılarının yakından takip edildiği belirtilmektedir. Paris gezisi sırasında tanıştığı Seignobos ve Ernest Lavisse'den etkilenen Ahmet Refik 1910'da yazdığı bir makalesinde Buckle ve Fustel de Coulanges'den bahsetmiş ve milli tarih ile pozitivist tarih anlayışını birleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca 19. yüzyıl Avrupasında tarihin sosyal hayat ve siyasetle olan bağlantısı ile ilgili örnekler vermiş ve tarihin bilimsel yönünün ön plana çıkarılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Diğer taraftan okullarda okutulacak tarih ile sosyal tarih arasında Fransız pozitivist tarihçileri gibi ayrım yapmıştır. Ahmet Refik, okullarda ahlaki milli tarihin okutulması, sosyal hayatın tarihi gelişimini bilimsel bir yöntemle ele alınması gerektiğini savunmuştur.[34]

Ahmet Refik sarayın yazdırdığı tarihten başka bir tarihin olduğunu halka ilk gösteren kişidir. Batılı yazarlardan tercümeler yaparak Osmanlı tarihini sadece vak'anüvislerin kaydetmediğini halka öğretmiştir. Onun özelliklerinden biri de tarihi şiir olarak yazması ve okuyucuya emsalsiz heyecanla tarih bilgisini birlikte sunmuştur. Ayrıca Ahmet Refik'in Osmanlı tarihi ile ilgili temas etmediği nokta hemen hemen yok gibidir. 600 yıllık bir döneme yayılan Osmanlı tarihine ilmî bir çerçeve çizmiştir. Diğer taraftan Ahmet Refik, Osmanlı Evrak Hazinesindeki belgeleri ilk olarak gözden geçirmiş, onların birçok yanlış yerini düzeltmiştir. İhtiyaç içinde geçen 35 yıllık bir ömrü tarihe adayan Ahmet Refik'i en çok eser bırakan bir Türk tarihçisi diye tanımak yerinde olacaktır.[35] Küçüklü büyüklü 150'ye yakın eser kaleme alan Ahmet Refik, "Türk milleti yaşayabilmek için mazisinden iktisabı kuvvet etmeğe mecburdur. Terbiyei tarihiye buna en mühim çaredir" diyerek tarihin önemini ortaya koymuştur.[36] Ahmet Refik'in Türk tarihine yaptığı en büyük hizmet, tarihi popülerize etmesi, halka yaklaştırmasıdır.[37] Peyami Safa, Ahmet Refik'in ölümünden sonra yayınlanan köşe yazısında onu okuyucularına şöyle tanıtmıştır: *"...yazdığı kitapları halka okutabilmek için tarih vülgarizasyonu yapan ilk kalem sahibi; imparatorluğun sırlarını deşmek için evrak hazinesine gözlerini daldıran ilk mütecessis; tarihî devirleri,*

---

34 Behar, age., s. 154-155.

35 *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1937, s. 1-3.

36 *Kurun*, 11 Ekim 1937, s. 1-11.

37 *Son Posta*, 11 Ekim 1937, s. 1-11.

içinde bulundukları edebiyat atmosferi içinde mütalea eden ilk tarih edebiyatçısı; İmparatorluğun yıkılmasına sebeb olmuş klerikal tesirlere, ulema ve softa otoritesine hücum etmiş ilk tarihçi."[38]

10 Ekim 1937'de tedavi gördüğü Haydarpaşa Hastanesi'nde vefat eden[39] Ahmet Refik'in cenazesi ertesi gün İstanbul Vali ve Belediye Reisi Muhittin Üstündağ'ın da katıldığı bir törenle ömrünün son yıllarını geçirdiği Büyükada'da toprağa verilmiştir.[40]

KAYNAKLAR

Gazeteler

Akşam | Cumhuriyet | Haber | Kurun
Son Posta | Son Telgraf | Ulus

Kitap- Tez ve Makaleler

ATAÇ, Nurullah; *Ahmet Refik*, Haber, 12 Ekim 1937, s. 2. | AYDOĞAN, Oğuz; *Ahmet Refik Altınay Hayatı ve Sanat Tarihi Çalışmaları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 6. | BAYRAK, M. Orhan; *Ahmet Refik*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016. | BEHAR, Büşra Ersanlı; *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu* (1929-1937), Afa Yayınları, İstanbul 1992. | ÇALEN, Mehmet; *Erken Modern Türk Tarihçileri ve Ahmet Refik (Altınay)*, Türk Tarihçileri (Editör: Ahmet Şimşek), Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017, ss. 296-302. | GÖKMAN, Muzaffer; *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978. | İNALCIK, Halil; *Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları*, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 7, Ankara 2006, ss. 3-44. | KAFLI, Kadircan; *Bir Tarihçi Tarih Oldu,* Son Posta, 12 Ekim 1937, s. 8-11. | KANDEMİR, Feridun; *Ahmet Refik Muharririmize Neler Anlatıyor?*, Perşembe Dergisi, No: 60 (21 Mayıs 1936), ss. 6-7, 10. | KOÇU, Reşat Ekrem; *Ahmed Refik Hayatı Seçme Şiir ve Yazıları*, Sühulet Kitabevi, İstanbul 1938. | NAMAL, Yücel - KARAKÖK, Tunay; *Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)*, Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1 (Nisan 2011), ss. 27-35. | ÖZCAN, Abdülkadir; "Ahmed Refik Altınay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 120-121. | ÖZCAN, *Ahmet; Türkiye'de Popüler Tarihçilik* 1908-1960, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011. | SAFA, Peyami; Ahmet Refik, *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1937, s.2. | TALU, Ercüment Ekrem; *Ahmet Refikin Arkasından*,

---

38 Peyami Safa, *Ahmet Refik*, *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1937, s. 2.

39 *Akşam*, 11 Ekim 1937, s. 1; *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1937, s. 1-3; *Haber*, 11 Ekim 1937, s. 1; *Kurun*, 11 Ekim 1937, s. 1-11; *Son Posta*, 11 Ekim 1937, s. 1-11; *Son Telgraf*, 11 Ekim 1937, s. 2; *Ulus*, 11 Ekim 1937, s. 2.

40 *Akşam*, 12 Ekim 1937, s. 1-5; *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1937, s. 2; *Haber*, 12 Ekim 1937, s. 2; *Kurun*, 12 Ekim 1937, s. 3; *Son Posta*, 12 Ekim 1937, s. 11; Ercüment Ekrem Talu, *Ahmet Refiğin Arkasından, Son Posta*, 12 Ekim 1937, s. 2; Kadircan Kaflı, *Bir Tarihçi Tarih Oldu, Son Posta*, 12 Ekim 1937, s. 8-11.

Son Posta, 12 Ekim 1937, s. 2. | TÜRK, İbrahim Caner; Osmanlı Son Dönem Tarihçi -Eğitimcisi Ahmed Refik (Altınay) ve Tarih Eğitimi, *History Studies*, Cilt: 3, Sayı: 3 (Kasım 2011), ss. 351-362. | ÜSTÜN, Emine; *Ahmet Refik Altınay'ın Hayatı, Eserleri ve Tarih Eğitimindeki Yeri*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2004, s. 4.

Ahmed Refik

TARİH-İ MEDENİYET

Şark – Yunanistan – Roma

Paris Darülfununu Muallimlerinden Charles Seignobos'un
En Meşhur Âsârından

Birinci Tab'

Tâbi ve Nâşiri:
İbrahim Hilmi
Kitabhane-i İslam ve Askerî

İstanbul

Kitabhane-i Askerî – İbrahim Hilmi

46 – Bâb-ı Âlî Caddesi – 46

1328

احمد رفیق

تاریخ مدنیت

شرق — یونانستان — روما

پارس دارالفنونی معلملرندن شارل‌سه‌نیوبوسك اك مشهور آثارندندر

برنجی طبع

طابع وناشری

استانبول

کتابخانهٔ عسکری — ابراهیم حلمی

٤٦ ـ باب عالی جادهسی ـ ٤٦

١٣٢٨

::: BİRİNCİ KISIM :::

ŞARK

BİRİNCİ FASIL

Ezmine-i Kable't-Tarihiye
Kable't-tarih büyük devirler – Ecnas ve Akvam

Enkaz-ı Kable't-Tarihiye– Kendilerine dair hiçbir şey bilmediğimiz insanların bıraktıkları her türlü enkaza, silahlara, aletlere ve insan kemiklerine ekseriya yere gömülmüş olarak tesadüf olunur. Fransa'nın, İsviçre'nin, İngiltere'nin bütün eyaletlerinde bunlardan binlercesi yerden çıkarılır. Hatta bunlar Asya'da bile bulunur. Şüphesiz dünyanın her tarafında da mevcuttur. Bu enkaz, tarihten daha eski olduğu için onlara enkaz-ı kable't-tarihiye derler. Bunlar toplanıp tedkik olunmaya başlanalı takriben elli sene oluyor. Bugün müzelerin kısm-ı azamında bu enkaz ile dolu bir salon veya hiç olmazsa birkaç camekân vardır. Paris civarında Saint-Germain-en-laye'de sırf kable't-tarihî eşyaya ait bir müze vardır. Danimarka'da bunlardan gayet büyük koleksiyonlar yapılmıştır. ve her gün de hafriyat icra ederken, ev yaparken, şimendifer yolu kazarken bunlardan binleri keşfolunuyor.

Bu eşyaya yer yüzünde tesadüf olunmaz. Bunlar alelade toprağın kazılmamış yerlerinde derin bir surette gömülmüş olarak bulunduğu gibi kum veya çamur tabakası ile de mesturdur. Bu tabaka tedricen birikmiş, onları tespit ederek havadan muhafaza eylemiştir ki bu da onların orada çok zamandan beri kaldıklarına delalet eder.

İlm-i Kable't-Tarihî– Âlimler bu enkazı muayene ettiler, bunları hangi adamların bıraktıklarını düşündüler. Nasıl teşekkül ettiklerini iskeletlerinden, ne suretle yaşadıklarını aletlerinden anladılar. Bu aletlerin bugün bazı vahşiler tarafından kullanılan aletlere benzediğini gördüler. İşte bütün bu eşyanın tedkiki yeni bir ilim[41] vücuda getirir ki ona da: Kable't-Tarihî ilm-i âsâr-ı atika derler.

Dört Devir– Enkaz-ı kable't-tarihiye, gayet muhtelif cinsten insanlara aittir. Bunlar Fransa'da mamut yani derisi tüylü ve dişleri eğri bir nevi cesîm filin yaşadığı zamanlardan itibaren muhtelif devirlerde toprak dâhiline birikmiştir. Birbirini vely eden bu uzun asırlar, devir tabir olunan dört kısma taksim edilir:

---

41 Bu ilim bilhassa Fransa, İsviçre ve Danimarka âlimleri tarafından vücuda getirilmiştir.

1. Yontma Taş Devri
2. Cilalı Taş Devri
3. Tunç Devri
4. Demir Devri

Bu devirlere böyle isim verilmesinin sebebi o devirlerde aletlerin taştan, tunçtan veya demirden yapılmış olmasındandır. Keza bu devirler birbirine müsavi de değildir. İhtimal ki Cilalı Taş Devri, Demir Devri'nin yüz misli ziyade devam etmiştir.

TAŞ DEVRİ

Çakıllı Kum Enkazı– En eski enkaz, çakıllı kumlar içinde keşfolunmuştur. Fransa ulemasından *Boucher de Perthes* (1841 senesinden 1853 senesine kadar) Somme Vadisi'nde çakmak taşından keskin aletler bulmuştur. Bu aletler hiç kazılmamış kil, çakıllı kum ve balçıktan müteşekkil üç tabakanın altındaki çakıllı kumlar içine altı metreye kadar gömülmüştü, buralarda öküz, geyik ve fil kemikleri de bulunuyordu.

Bu keşfe bir müddet inanılmadı. Nihayet 1860 senesinde Somme Vadisi'ne suret-i mahsusada bir heyet geldi. Çakmak taşlarının hakikaten insanlar tarafından yontulmuş olduklarını gördü. Ondan sonra gerek Seine Vadisi'nde gerek İngiltere'de yine bu tabakalarda, bazıları insan kemikleri yanında olarak böyle binlerce kemikler bulundu. Arzımız üzerinde çakıllı kum tabakaları vücuda geldiği zamanlarda insanlar mevcut olduğuna bugün artık hiç şüphe kalmadı. Eğer bu enkazın üzerindeki tabakalar zamanımızda olduğu gibi öyle azar azar birikmişlerse o hâlde kemikleri ve aletleri bulunan adamlar bundan 200.000 sene evvel yaşamışlar demektir.

Mağara Adamları– Kaya içine ve ekseriya bir nehir üzerine kazılan mağaralarda da enkaza tesadüf olunur. Bunların en meşhuru Vézéré sevahilindeki mağaralar ise de bunlardan daha sair yerlerde de mevcuttur. Bu mağaralar eskiden insanların meskeni ve hatta mezarı idi. Burada onların iskeletlerine, silahlarına ve aletlerine tesadüf edilir. Bu aletler balta, bıçak, kazma aleti, çakmaktan mızrak uçları ile bugün bazı vahşiler tarafından istimal olunan ok, zıpkın ve ucu kemik iğneden ibarettir.

Yontma Çakmak Taşından Baltalar

Mağaranın zemini hayvan kemiği yığınlarıyla mesturdur. Bütün vahşiler gibi temizlikten anlamayan bu adamlar, bu hayvanları yedikten sonra kemiklerini bir köşeye atarlardı. Bunlar elyevm vahşilerin yaptıkları gibi, iliğini çıkarmak için bütün kemikleri delmişlerdir. Bu hayvanlar arasında tavşan, geyik, öküz; beygir ve som balığından maada gergedan, ayı, mağara kaplanı, mamut, sığır, yaban öküzü, ren gibi Fransa'nın elyevm sönüp mahv olan her nevi hayvanatı vardır. Hatta ren kemikleri veya mamut dişi üzerine hakkedilmiş birkaç resim de bulunmuştur. Bu resimlerden biri ren geyiklerinin kavgasını gösteriyor; diğer biri de bir mamutu yani derisi tüylü ve dişleri uzun cesîm bir fili irae ediyor. Artık hiç şüphe yok. Bu adamlar mamut ile renin muasırı idiler. Bunlar da zamanımızdaki eskimolar gibi avcı ve balıkçı bir kavim idiler. Çakmak taşı yontmak ve ateş yakmak da biliyorlardı.

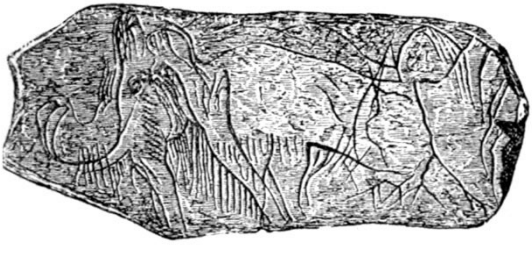

Fildişi üzerinde mamutu gösterir bir resim

Meskenler– 1854 senesinde gayet sıcak bir yaz mevsiminde Zürih Gölü'nün suları pek ziyade alçaldığı zaman sahillerde oturanlar çamurlar içinde gayet eski kazıklar ile kaba aletlere tesadüf ettiler. Bunlar su üzerine yapılmış eski bir kasabanın bekayası idi. Ondan sonra İsviçre göllerinde böyle yüzlerce kasabalar buldular. İşte bunlara göller içinde mesakin derler. Bu meskenlerin altındaki kazıklar,

ucu suyun içinde birkaç metreye kadar çakılmış ağaç kökleridir. Her kasaba için bunlardan 30.000/50.000 kazığa lüzum görülmüştür. Bu kazıklar tahtadan bir döşemeyi tutuyor, döşemenin üzerine de üstü yağlı toprakla örtülü evler inşa ediliyordu.

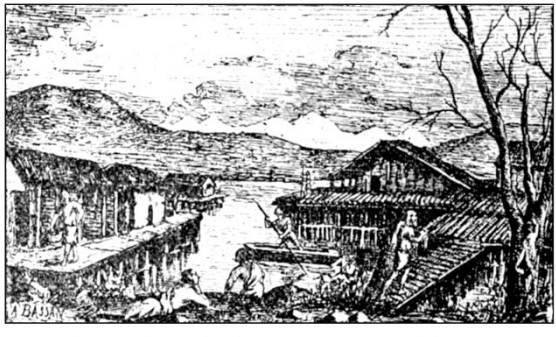

Göl üzerinde meskenleri gösterir müretteb bir resim

Kable't-tarihi bir değirmen taşı

Kable't-tarihi bir örme parçası

Kazıkların arasında bulunan binlerce eşyadan ahalinin ne suretle yaşadıkları anlaşılıyordu. Bunlar geyik, yaban domuzu, sığın gibi avda vurdukları hayvanları yerlerdi. Fakat öküz, keçi, koyun, ve köpek gibi evde beslenen hayvanları da bilirlerdi. Toprak sürmekten, buğday ekmekten, tane öğütmekten anlarlardı. Çünkü bu kasabaların enkazı içinde buğday tanelerine ve hatta ekmeğe (daha doğrusu mayasız çöreklere) tesadüf olunuyordu. Bunlar kenevirden kaba kumaşlar dokurlar, elbise dikerlerdi, bunların kemik iğneleri de bulunuyordu. Gayet mahirane çanak çömlek yaparlardı. Çanakları fena pişmiş, el ile yapılmış, üzerlerine yalnız birkaç hat çizilmiştir. Bunlar mağara adamları gibi bıçak ve çakmakla ok kullanırlar fakat baltalarını gayet sert bir taştan yaparlar ve onu cilalamayı da bilirlerdi. Bunun için onların devrine Cilalı Taş Devri denir. Bunlar

mağara adamlarından daha yenidirler, çünkü ne mamutu ne de gergedanı görmüşlerdir. Fakat Fransa toprağı üzerinde sığın ile ren geyiğini görmüşlerdir.

Tümülüs

Âbideler– Megalitik (yani büyük taşlar) diye, işlenmemiş iri taş külçelerinden teşekkül eden abidelere derler. Bu taş gâh çıplaktır gâh bir toprak yığını ile mesturdur. Açıkta bulunan taşlardan teşekkül eden âbidelerin birçok nevi vardır. Dolmen (taş masa), yere dikilmiş taşlar üzerine düz konmuş uzun bir taştan müteşekkildir. Kromlek (taş daire) dairevari dizilmiş iri kayalardan mürekkeptir. Menhir (uzun taş) sivri tarafı toprağa saplanmış yekpare bir taştır. Ekseriya birçok menhirler bir sıra üzere bulunur. Karnak'ta, Britanya'da 11 sıra üzerine 4.000 menhir vardır. Vaktiyle oraya böyle dizilmiş 10.000 menhir bulunduğu zannediliyor.

Fransa'nın garp eyaletlerinde ve bilhassa Britanya'da böyle cesîm taş abidelerden yüzlercesi vardır. İngiltere'de hemen her tepede tesadüf olunur. Yalnız Orkney Adaları'nda bunlardan 2.000 tanesi malumdur.

Gömülü olan abidelere tümülüs derler, bunlar uzaktan küçük birer tepeye benzerler, kazıldıkları zaman içeride bazen kaldırım döşeli taş bir oda görülür. Danimarka ile şimalî Almanya'da bunlar pek çoktur. Bu memleket ahalisi bunlara (Dev mezarı) derler.

Britanya'da Dolmenler

Cesîm taş abidelere Avrupa haricinde, Afrika sahilinde de tesadüf olunur. Bu koca taşları hangi kavimlerin çıkarıp götürdükleri, oralara diktikleri bilinmiyor. Pek çok zaman bunları eski Galyalılar, Keltler diktiler zannolunduğu için bunlara Kelt Abideleri denildi. Öyle ama bunlardan Afrika'da ve Hindistan'da niçin bulunuyor?

Hiç el değmemiş bir tümülüs veya bir dolmen açıldığı zaman daima bir iskelete tesadüf olunur. Demek ki bu abideler mezarlar imiş. Ölünün yanına silah, kap ve tertibat konulmuştur. Bu mezarlardan en eskilerin içindeki silahlar cilalı demir baltalardır. Tezyinat, istiridye kabuğu, inci, kemik veya fil dişi gerdanlıktır, kaplar da kulpsuz, boğazsız, yalnız birkaç çizgi veya nokta ile süslenmiş gayet sade bir hâldedir. Keza kilsli toprak üzerinde hayvan kemikleri de görülür ki bunlar ölünün dostları tarafından mezarında yenilen yemeğin bekayasıdır. Bu kemikler arasında ren geyiği kemiği yoktur. Bu da mezkûr abidelerin ren geyiği Fransa havalisinden kaybolduktan sonra binaenaleyh göl üzerinde kasabalar inşa edildiği devirden sonra yapıldıklarına delildir.

Karnak Menhirleri

MADEN DEVRİ

Tunç– İnsanlar maden eritmeyi öğrenmeye başlar başlamaz silahlarını taştan ziyade madenle yapmak için bundan istifade etmişlerdir. İlk önce kullanılan maden bakırdır. Bakır saf bulunduğu için çıkartılması kolay, soğuk iken dövüldüğü için de işlenmesi zor değildir. Fakat pek çok zaman saf bakır kullanılmamıştır. Çünkü bakırdan yapılan silahlar pek çabuk bozulabilir nazik silahlardır. Bakıra daha ziyade dayansın diye kalay karıştırılmıştır. İşte bakır ile kalayın bu halitasına tunç derler.

Tunç Eşya– Tunçtan (bıçak, çekiç, testere, iğne, balık iğnesi gibi) iş edevatı (bilezik, broş, küpe gibi) zinetler, bilhassa da (hançer, mızrak ucu, balta[42], kılıç[43] gibi silahlar imal edildi. Avrupa'da tümülüsler içinde en yeni dolmenler[44] de Danimarka kesikhanelerinde taş tabutlarda bu eşyalardan binlercesine tesadüf olunur. Bu tunç eşya ile beraber ekseriya altın tezyinat ve bazen bir yün elbisenin enkazı da bulunur. Bütün tunç eşyanın birbirine benzemesi bir halitadan yapılması sırf tesadüfi bir şeydir. Bunların aynı zamanda

---

42 Bu baltalara kelt derler.

43 Alelumum iki yüzlü kılıçlar.

44 Tunç Devri'nde inşa edilmiş göl üzerinde kasabalar da vardır.

ve Romalılar Galya'ya gelmezden evvel imal olunduklarına hiç şüphe yoktur. Çünkü bunlara Romalıların enkazı içinde hiç tesadüf olunmaz. Acaba bunları kimler kullanmış? Burası da bilinmiyor.

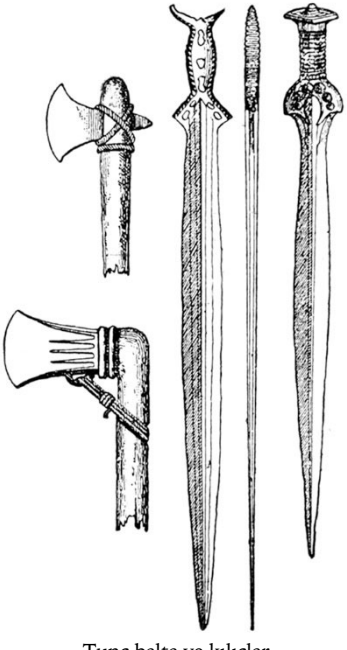

Tunç balta ve kılıçlar

Demir Devri– Demiri eritmek daha güç ve işlemesi de tunçtan daha sert olduğu için demirin kullanılması pek geç öğrenilmiştir. Demir gayet sağlam ve daha keskin olduğundan, demir tanınır tanınmaz yalnız silah yapmakta kullanılmıştır. *Homeros* zamanında demir Yunanlılar indinde kıymettar bir maden idi. Ondan yalnız kılıç yapılır tunç başka şeyler için kullanılırdı. Bunun için birçok mezarlarda karışık bir surette tunç eşya ile demir silahlar vardır.

Bu silahlar balta, kılıç, ok ve kalkandır. Bunlara alelumum bir iskeletin yanında taş veya tahta bir tabut dâhilinde tesadüf edilir, zira cengâverler kendilerini silahlar ile beraber gömdürürlerdi. Bunlara eski bir muharebe meydanında da dağınık bir hâlde veyahut kesikhane hâline gelmiş bir batağın içinde de tesadüf olunur. Bir gün sitadel kesikhanelerinden birinde hepsi de demir 100 kılıç, 500 mızrak, 30 balta, 460 ok, 80 bıçak, 40 biz, bunun biraz ötesinde eski

bir gölün yatağında da balta, kılıç, mızrak ve bıçakla dolu 20 metre uzunluğunda bir büyük kayık bulunmuştur. Aynı mahalde Roma meskûkâtı da vardı. Şu suretle bulunan demir eşyanın adedi gayr-ı mahduddur. Bunlar tunç eşya gibi güzel muhafaza olunmamıştır. Çünkü pas demiri çabuk yer. Bunlar vehle-i ulada eski gibi görünürlerse de pek yenidirler.

Vasati Avrupa ahalisi demiri Romalılar gelmezden yani Milad'dan birçok sene evvel tanımışlardır. Avusturya'da (Hallstatt) tuz maden ocakları civarında eski bir mezarlıkta demir ve tunç aletleri havi 980 mezar açılmış bunların içinde bir tek Roma parası bulunmamıştır. Fakat demir devri Romalılar zamanında da devam etmiştir. Demir eşya hemen daima altın ve gümüş tezyinat ile imparatorların resmini havi Roma paralarıyla birlikte bulunuyor. Kılıçlarının ve kalkanlarının yanı başına yatmış olarak bulduğumuz cengâverlerin kısm-ı azamı bize pek yakın bir zamanda, birçoğu Merovenjler bazıları da Şarlman zamanında yaşamışlardır. Binaenaleyh demir devri kable't-tarih bir devir değildir.

Netice

Dört Devri Nasıl Anlamalı– Aynı memlekette yaşayan ahali, birbirini müteakip yontma taş, cilalı taş, tunç ve demir kullanmışlardır. Yunanlılar tunç ve Danimarka vahşileri taş devrinde iken Mısırlılar demir kullanıyorlardı. Amerika'da Cilalı Taş devri Avrupalıların Amerika'ya gelmeleriyle hitam bulmuştur. Zamanımızda bile Avusturalyanın bazı vahşileri daha taş Yontma Taş Devrinde kalmışlardır. Bunların oturdukları yerlerde mağara adamlarının kullandıklarına benzer kemik ve çakmak taşından yapılmış aletlerden başka bir şeye tesadüf edilmez. Binaenaleyh bu dört devir, hayat-ı beşeriyette değil fakat her memleketin hayatında birer devir teşkil ederler.

Şüpheli Noktalar– Kable't-tarih ilm-i âsâr-ı atîka henüz yeni bir ilimdir. İlk insanlar hakkında bildiğimiz şeyi bize rast gele saklanmış tesadüfen bulunmuş birkaç enkaz öğretmiştir. Yeni bir tesadüf bir hufr, bir yıkıntı, bir kuraklık her gün yeni bir keşif meydana çıkarabilir. Kim bilir yer altında daha neler vardır? Bulunan şeyler vâkıa sayılmakla bitmez fakat bunlardan bilmek istediğimiz şeyi pek nadir öğrenebiliyoruz. Bu dört devir acaba ne kadar müddet

devam etti? Cihanın muhtelif memleketlerinde ne zaman başladı ve ne zaman bitti? Mağara resimleri, göl üzerinde meskenler, tümülüsler, dolmenler hangi insanlardan kalmadır? Bir memleket Cilalı Taş Devri'nden Tunç Devri'ne geçtiği zaman aletleri değiştiren yine o kavim midir, yoksa yeni bir kavim mi gelip değiştirmiştir? İşte buna tam bir cevap bulunduğu sırada yeni bir keşif ilm-i âsâr-ı atîka erbabının fikrini derhâl tekzip ediveriyor. Şimdiye kadar dolmenler, Keltlerden kalma zannediliyordu hâlbuki daha sonra Keltlerin hiç geçmedikleri yerlerde de dolmenlere tesadüf edilmiştir.

Halledilen Noktalar– Bununla beraber üç netice gayet emin gibidir.

1. İnsan yeryüzünde pek eskidir, zira mamut ile mağara ayılarını görmüştür. Laakal devr-i râbi denilen zamanda yaşamıştır.

2. İnsan hâl-i vahşetten hâl-i medeniyete irtika için çalışmıştır. Çakmak taşından âdî balta ile ayı dişi gerdanlıktan, demir kılıç ve altın mücevherata varıncaya kadar aletlerini ve tezyinatını yavaş yavaş mükemmeleştirmiştir. Zira en eski aletler gayet kaba olanlardır.

3. İnsan gayet seri terakki etmiştir. Her devir, evvelki devirden daha kısa sürmüştür.

Ecnas ve Akvam

Etnografya– Yeryüzünde bulunan insanlar birbirine tamamı tamamına benzemezler. Bunlar boyca, aza ve başın şeklince hutut-ı vechiye, gözlerin ve saçların renkçe birbirlerinden ayrılırlar. Keza lisan, zekâ ve hissiyatça da birbirine benzemezler. Bu farklar yeryüzündeki insanların birçok zümrelere ayrılmasına sebep olur ki bu zümrelere ecnas derler. Bir cins birbirine benzeyen ve diğer cinslerden ayrılan insanların heyet-i umumiyesidir. Bir cinsin hutut-ı müşterekesi yani onu diğer cinslerden ayıran hutut-ı müştereke (ki buna tabayi' derler) o cinsin simasını teşkil eder. Mesela zenci cinsinin simasını siyah deri, kıvırcık saç, beyaz diş, yassı burun, sarkık dudak, kuvvetli bir çene kemiği teşkil eder. Ecnas ile onların aksamını tedkik etmek ilmine etnoğrafya[45] derler. Bu ilim henüz o derece ilerlememiştir. Zira pek yeni ve pek karışıktır. Çünkü insan

---

45 Ecnasın tedkiki yalnız tabayi'-i cismaniyelerinin tedkikinden ibaret olursa ona tarih-i tabii-i beşer derler.

simaları pek çok olduğu gibi ekseriya bunları birbirinden ayırmak da pek güçtür.

Ecnas– Başlıca cinsler şunlardır:

1. Avrupa'da, şimalî Afrika'da, garbî Asya'da oturan beyaz cins. (Bizim cinsimiz)

2. Şarkî Asya'da oturan sarı cins. Avrupa'ya fatihane giren Macarlar, Türkler, Moğollar, Çinliler bu cinse mensuptur. Bunların derileri sarı, gözleri küçük ve çekik, yanak kemikleri çıkık, sakalları seyrektir.

3. Vasati Afrika'da oturan siyah cins. Bunlar siyah derili, basık burunlu, kıvırcık saçlı zencilerdir.

4. Amerika'da oturan kırmızı cins. Bunlar derileri bakır renginde ve saçları düz, kırmızı derililerdir.

Mütemeddin Kavimler– Mütemeddin kavimlerin hemen kâffesi beyaz cinstendir. Diğer cinsten olan insanlar kable't-tarihî[46] insanlar gibi vahşi veya barbar kalmışlardır. İlk mütemeddin kavimler Asya ve Afrika civarında teşekkül etmişlerdir. Mısırlılar Nil, Keldaniler Fırat sahrasında. Bunlar evlerinde oturur, sulhperver, çiftçi kavimlerdi. Derileri koyu renkte saçları kısa ve sık, dudakları iri idi. Bunların nereden geldikleri henüz malum değildir. Bunlara verilecek isimde ulema müttefik değildir (bunlara bazen Şit, bazen Şimit diyorlar) daha sonra kable'l-milad yirminci ve on beşinci asırlar arasında Asya dağlarından cengâver çoban çeteleri inerek bütün Avrupa ile Asya'nın garbına yayılmışlardır. Bunları akvam-ı Arya ve akvam-ı Samiye namıyla iki kısma ayırırlar.

Akvam-ı Arya ve Samiye– Akvam-ı Arya ile Samiye arasında görünüşte pek belli bir fark yoktur. Bunların her ikisi de beyaz cinstendir. Yüzleri beyaz, hutut-ı vechiyeleri muntazam, derileri açık, saçları çok, gözleri büyük, dudakları ince, burunları doğrudur. Her ikisi de göçebe ve cengâver çoban kavimlerden gelmedir. Akvam-ı Samiye'nin Ermenistan dağlarından gelmiş olmaları muhtemeldir.

Akvam-ı Arya'nın sahih olarak nereden geldikleri malum değildir. Bunları birbirinden ayıran şey tarz-ı efkâr ve bilhassa lisandır,

---

46 Sarı cinse mensup kavimlerden yalnız Çinliler kendilerine mahsus bir sanat, muntazam bir idare, terbiyeli bir cemiyet teşkil edebilmişlerdir. Fakat Asya'nın bir ucunda bulunduklarından sair mütemeddin kavimler üzerine bir tesir icra edememişlerdir.

evvelleri din tefrik ederdi. Elsine-i Arya tekellüm eden kavimlere akvam-ı Arya denmek münasip görülmüştür. Asya'da Hintliler ile İranlılar; Avrupa'da Yunanlılar, İtalyanlar, İspanyollar, Cermenler (Almanlar), İskandinavyalılar, Slavlar, (Ruslar, Polonyalılar, Sırplar), Keltler gibi[47].

Akvam-ı Samiye'ye de elsine-i Samiye tekellüm eden kavimlere derler. Araplar, Yahudiler, Suriyeliler gibi. Fakat bir kavim akvam-ı Arya ve Samiye'den olmadan da elsine-i Arya veya Samiye'den birini tekellüm edebilir. Mesela bir zenci, İngiliz cinsinden olmadığı hâlde İngilizce söyler. Akvam-ı Arya'dan addettiğimiz birçok Avrupalılar ihtimal ki akvam-ı Arya tarafından mağlup edilip de onların dilini kabul etmiş mağlup eski bir cinsten gelmedirler. İranlıların kendilerine galip gelen Arapların lisanını kabul ettikleri gibi. Binaenaleyh bu iki isim bugün iki hakiki cinsi göstermekten ziyade iki zümre-i akvamı irae eylemektedir. Fakat bu iki isim şu suretle telakki olunduğu takdirde akvam-ı âliyenin kâffesi akvam-ı Samiye veya Arya'dandır denilebilir. Gemici bir kavim olan Fenikeliler, dindar bir kavim olan Yahudiler, cengâver bir kavim olan Araplar akvam-ı Samiye'dendir. Bazıları Hindistan'a, bazıları Avrupa'ya yerleşen akvam-ı Arya'dan ise bugün dünyanın en başında bulunan ve şimdiye kadar da bulunmuş olan kavimler zuhur etmiştir. Ezmine-i kadimede, efkâr-ı âliye-i felsefiye ve diniye sahibi olan Hintliler, ulum ve sanayinin mucidi olan Yunanlılar, biri şarkta ve diğeri garpta ezmine-i kadimenin en büyük imparatorluklarını tesis eden İranlılar ile Romalılar. Ezmine-i hazırada İtalyanlar, Fransızlar, Almanlar, Hollandalılar, Ruslar ve İngilizler gibi.

Tarih-i medeniyet Mısırlılar ve Keldanilerle başlar. Fakat kable'l-milad yirmi beşinci asırdan evvelki tarih-i medeniyet, akvam-ı Arya ile Samiye'nin tarihinden başka bir şey değildir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Lubbok, *Kable't-Tarih-i İnsan* – Leon, *Beşer-i Müstehase* – Evans, *Demir Devirleri* – Max Müller, *İlm-i Lisan* – Quatrefages, *Cins-i Beşer* – S. Reinach, *Saint Germen Müzesinin Katalogu*.

---

47 İngilizler ile Fransızlar, Keltler ile Cermenlerin ihtilatından hasıl olmuşlardır.

İKİNCİ FASIL

MISIR

Mısırın Tavsifi – Eski Hükûmet – Ehramlar – Teb Hükûmeti – Din: Mabudlar, Ölülere İbadet – Abideler, Mabetler, Mezarlar; Sanayi, Yazı – Ahlak, Sınaat – Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı

Memleket– Mısır, Nil Vadisi'nden ibarettir. Bu vadi iki kaya silsilesi arasında nehrin iki sahili boyunca uzanmış dar ve mahsuldar bir arazi parçasını teşkil eder, bu arazi 240 fersah uzunluğunda ve hemen 5 fersah genişliğindedir. Kayaların bittiği yerde delta[48] başlar ki burası Nil'in kollarıyla kanallarla kesik vâsi bir ovadan ibarettir. Herodot'un dediği gibi tekmil Mısır, Nil'in bir hediyesidir.

Nil– Her sene inkılab-ı sayfîde Nil, Habeşistan'ın karları ile coşarak Mısır'ın kurak toprakları üzerine yayılır. 8 metreye bazen de 10 metreye kadar yükselir. Bütün memleket bir göl hâline gelir, topraklar üzerine bina edilen kasabalar bu gölün içinde âdeta ufak odalar gibi görünür. Eylülde sular tekrar iner, kânun-ı evvelde nehir yatağına girer. Her tarafta mahsuldar bir balçık tabakası bırakır, bu tabaka gübre yerine geçer, bu gevşeyen toprak hiç sürülmeden ekilir. Şu hâlde Mısır'ın suyunu, toprağını vücuda getiren Nil'dir.

Kral – Kadın – Cengâver – Ahali

Nil, mecrasını tebdil etmiş olsa Mısır da her iki tarafını ihata eden ve üzerine hiç yağmur yağmayan çorak kumlu çölün hâlini bulur. Mısırlılar, nehirlerinden ne kazandıklarını bilirlerdi. Hatta

48 Rumca Δ delta harfine benzediği için bu isim verilmiştir.

Nil'in şerefine şu kasideyi yapmışlardı: "Esselam ey Nil! Ey bu toprak üzerinde zuhur eden, Mısır'a hayat vermek için kemal-i sükûnetle gelen cuybar… yükselmeye başladı mı arz sürur ve beşaşetle dolar, herkes sevinir, her ferd gıdasını alır, her diş çiğner, Nil, leziz zahireler getirir, hep iyi şeyler hâsıl eder. Mevaşi için otlar büyütür."

Memleketin Serveti– Mısır, Afrika çölü ortasında hakikaten bir vahadır. Gayet çok buğday, bakla, mercimek ve her türlü sebze yetiştirir, hurma ağaçları burada ormanlar teşkil eder, Nil'in iska ve irva ettiği meralarda davar, keçi ve kaz sürüleri otlar. Belçika'ya hemen müsavi olan (Belçika'nın mesaha-i sathiyesi 29,400 kilometre murabbadır) bu arazi ile Mısır bugün 5.500.000 nüfusu besliyor. Bu nispet Avrupa'nın hiçbir memleketinde yoktur. Mısır ezmine-i kadimede şimdikinden daha ziyade nüfusa malikti.

Eski Hükûmet

Mısır Kavminin Eskiliği– Mısırlı bir rahip Herodot'a "Siz Yunanlılar henüz çocuksunuz" demiş. Mısırlılar kendilerini dünyanın en eski kavmi bilirlerdi. İran'ın zabtına kadar (kable'l-milad 520) Mısır'da 26 hükümdar sülalesi gelmişti. Bunların birincisi bundan 4000 sene evvel gelmiş ve bu dört asır zarfında Mısır bir hükûmet teşkil eylemişti. Onuncu sülaleye kadar (işte bu, eski hükûmet devridir.) payitaht, Mısır-ı süflada Memfis şehri, daha sonra da Mısır-ı ulyada Teb şehri olmuştur (bu da yeni hükûmet devridir).

Memfis ve Ehramlar– Mısır'ın ilk hükümdarı tarafından bina olunan Memfis şehri büyük bir setle muhafaza olunurdu. Bu şehir 5000 sene durmuştur. Onüçüncü asırdan sonra ise yerliler taşlarını alarak Kahire'deki evleri inşa etmişler, onların bıraktıklarını da Nil örtmüştür. Memfis civarındaki ehramlar eski hükûmet zamanından kalmadır. Bunlar dördüncü sülaleden üç hükümdarın mezarıdır. Bunların 147 metre irtifaında olan en büyüğünü yapmak için 100.000 amele lazım olmuş, bunlar tamam otuz sene çalışmıştır. Taşları yukarıya çıkarmak için tatlı meyilde setler yapılmış sonra tekrar kaldırılmıştır.

Ehramlar ve Ebülhevl

Mısır Medeniyeti– Bu devre ait mezarlardan çıkarılan heykeller, resimler, aletler Mısırlıların esasen medeni olduklarını gösteriyor. Milad'dan 2.500 sene evvel Hintliler, İraniler, Museviler, Yunaniler, Romalılar, bütün meşhur milletler henüz hâl-i vahşette iken Mısırlılar pek çok zaman evvel toprak zer' etmeyi, kumaş dokumayı, maden işlemeyi, resim yapmayı, heykel oymayı, yazı yazmayı bilirlerdi. Onların muntazam bir dini, bir hükümdarı ve bir idareleri vardı.

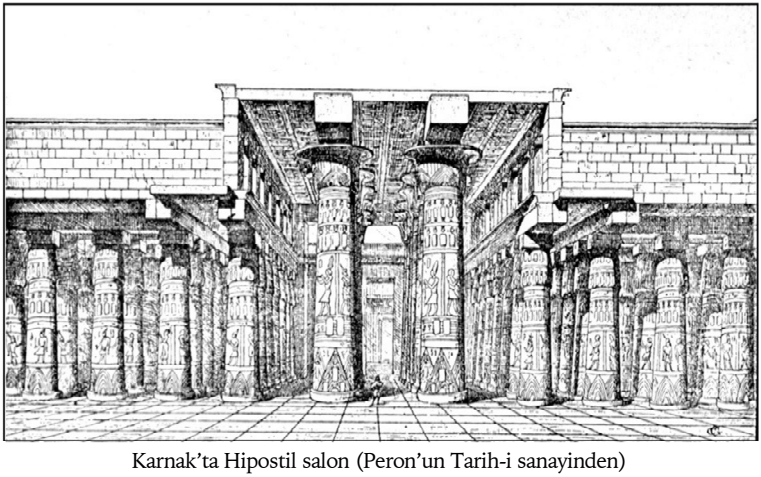

Karnak'ta Hipostil salon (Peron'un Tarih-i sanayinden)

Teb Hükûmeti– On birinci sülale zamanında Memfis'in yerine Teb şehri payitaht olmuştur. Teb harabeleri elan mevcuttur. Bu harabeler harikuladedir. Nil'in her iki sahilinde ve 14 kilometre muhitindedir. Sol sahilde bir sıra saraylar, mabetler vardır ki bunlar geniş mezarlıklara müntehi olur. Sağ sahilde Luksor ve Karnak kasabaları vardır. Bunlar birbirinden yarım saat mesafededir. İkisi de harabelerin ortasına bina olunmuştur. Aralarında iki sıra Ebülhevl'

den (*sfenks*) müteşekkil bir cadde vardır. Evvelleri burada bin ebülhevl vardı. Bu harap mabetlerin en büyüğü Karnak'taki Amon mabedidir. Bu mabet 2300 metre muhitinde bir duvar ile muhat idi. 102 metre uzunluğunda ve 53 metre genişliğinde olup dünyanın en büyük salonu olan Sal Hipostil'de 124 sütun üzerinde dururdu. Bu sütunlardan on ikisinin boyu 20 metre (Paris'teki Vandome sütununun boyu kadar) idi. Teb 1500 sene kadar payitaht, mukaddes şehir, hükümdarların ve rahiplerin makarrı olmuştur.

Din

Herodot "Mısırlılar insanların en dindarıdır." derdi. Mısırlılar kadar dindar hiçbir kavim yoktur. Hemen bütün resimlerinde bir mabut önünde dua eden insanları tasvir ederler, yazma eserleri hep din kitaplarıdır.

Mısır mabutları– Mısırlıların başlıca mabutları güneştir. Güneş, hâlık, mün'im, "her şeyi bilir, bidayet-i hilkatten beri mevcuttur." Kendi gibi mabud bir zevcesi, bir de oğlu vardır. Bütün Mısırlılar bu üç mabuda taparlardı fakat hepsi de ona aynı ismi vermezlerdi. Bu üç mabuda her havalide başka başka isimler verilirdi. Memfis'te Ptah baba, Sekhmet anne, Imhotep çocuk; Abidos'ta Osiris, İsis, Horus; Teb'de Amon, Mut ve *Khonsu* derlerdi. Sonra bir havalideki ahali diğer havalinin mabutlarını kabul ederlerdi. Bu üç mabuttan başka mabutlar da çıkarmışlardı. Bu suretle mabutların adedi çoğalmış, din de karmakarışık olmuştu.

Osiris– Bu mabutların hep birer tarihi vardır. Güneşin tarihi budur: Güneş, ibtidai kavimlerin bir çoğunda olduğu gibi Mısırlılara da mevcudatın en kudretlisi, binaenaleyh bir mabud olarak görünürdü. Osiris yani güneş, gece mabudu *Seth* tarafından öldürüldü, İsis, kamer yani zevcesi onu ağlaya ağlaya gömüyor Horus oğlu yani doğan güneş de katili yani geceyi öldürerek onun intikamını alıyordu.

Amon Ra– Teb mabudu Amon-Ra her gün bir kayık (milyonlarca senelerin iyi kayığı) içinde semadan geçiyor gibi tasvir olunurdu. Bu kayığı uzun küreklerle ölülerin ruhları çeker, mabud oku ile düşmana vurmaya hazır bulunarak kayığın baş tarafında durur,

bu mabud şerefine şu ilahi terennüm olunurdu[49]. "İhtiramat-ı bînihaye sana! Ey iki ufkun mabudu! Sen hayırhâhane hakikatperver olarak uyanırsın… Semayı yükseklerden geçersin. O zaman düşmanlar da mağlup olur. Sema neşeler, arz meserretler içinde kalır, mabutlar ve insanlar Ra'nın kayığı ile itila ve düşmanları perişan eylediğini gördükleri vakit ona arz-ı tebcilat için meserretler izhar ederler. Ey Ra! Firavuna hayat ver. Karnına ekmek, boğazına su, saçlarına kokular ihsan eyle!"

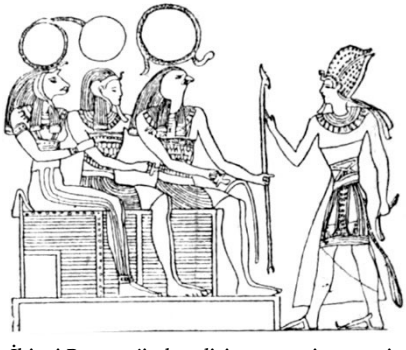

İkinci Ramses'in kendisine perestiş etmesi

Hayvan Başlı Mabudlar– Mısırlılar mabutlarını ekseriya insan çehresiyle, fakat en ziyade de hayvan şeklinde gösterirlerdi.

Her mabuda mahsus bir hayvan vardı, Path yengeç, Horus atmaca, Osiris öküz şeklinde idi. Ekseriya iki çehre karıştırılırdı. Her mabut dört şekilde gösterilebilirdi. Mesela Horus insan, atmaca, atmaca başlı insan, insan başlı atmaca şeklinde gösterilirdi.

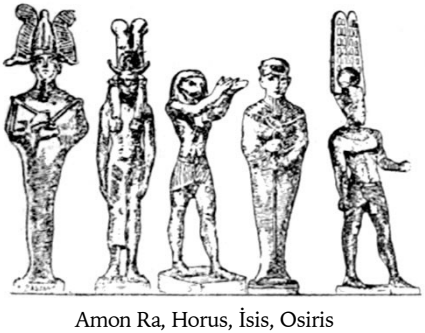

Amon Ra, Horus, İsis, Osiris

49 Amon-Ra'ya kaside. (Maspero, Tarih-i Kadim, Fasıl 1)

Mukaddes Hayvanlar– Mısırlılar acaba bu timsallerle ne göstermek istiyorlardı? Burası hiç malum değildir. Hatta Mısırlılarda öküz, leylek, yengeç, atmaca, kedi ve timsah gibi kendilerine mabutları irae eden hayvanlara bilahare mukaddes nazarıyla bakmaya başlamışlardı. Mısırlılar onları besler ve muhafaza ederlerdi. Miladdan bir asır evvel Romalının biri İskenderiye'de bir kedi öldürmüş, ahali birbirine karışmış, herifi yakalamışlar, hükümdar pek çok ricalar ettiği ve kendileri de Romalılardan pek çok korktukları hâlde onu yine katletmişlerdi. Her mabette bir hayvan bulunur. Orada buna tapılırdı. Seyyah Strabon, mukaddes bir timsahın nasıl ziyaret edildiğini şu vechile hikâye ediyor: "Timsah bir gölün kenarına yatmıştı. Rahipler timsaha yaklaştılar. İçlerinden ikisi timsahın ağzını açtı. Üçüncüsü timsaha çörek, kızartılmış balık, bal ile yapılmış bir şerbet verdi."

Apis Öküzü– Mabut hayvanların en hürmetlisi Apis öküzü idi. Bu öküz hem Osiris'i hem Path'ı irae ederdi. Memfis'de bir kilisede yaşar, orada kendine rahipler tarafından bakılırdı. Öldükten sonra Osiris *Osarseph* olur, ölüsü tatir olunur, mumyası bir mahzene konurdu. *Osarsephlerin* mezarları cesîm bir abide teşkil ederdi. Bunlardan Serapeum mezarı 1851'de Mariette Bey tarafından meydana çıkarılmıştır.

Ölülere İbadet– Mısırlılar ulların ruhuna da ibadet ederlerdi. Bunlar evvela her insanın bir eşi (yani ka'sı) olduğuna ve kendi öldükten sonra eşinin yaşadığına itikat ederlerdi. Hatta akvam-ı vahşiyenin birçoğu da elan bu itikattadır. Eski hükûmet zamanındaki Mısır mezarlarına eş evi derlerdi. Bu mezarlar tıpkı bir oda gibi düzeltilmiş alçak bir mahaldi. Buraya eşin kullanması için sandalye, masalar, yataklar, sandıklar, çamaşır, kumaş, elbise, tuvalet takımı, silah bazen bir harp arabası, hasılı bütün bir ev eşyası, zevki için heykeller, resimler, kitaplar; yiyeceği için de buğday ve zahire konurdu. Sonra buraya, ölünün eşi vaz' olunurdu. Bu eş, ölüye benzetilerek yapılmış tahta veya taş bir heykeldi. Badehu mahzenin kapısı duvarla örülür, eş burada kapalı olarak yaşar, ber-hayat olanlar buna daima bakarlardı. Ona yiyecek götürürler veyahut bir mabuda müracaat ederler, atide görüldüğü vechile ona yiyecek vermesini

istirham ederlerdi[50]. "Müteveffanın ka'sına ekmek, su, öküz, kaz, süt, şarap, bira, elbise, koku hasılı bir mabudun malik olduğu iyi ve temiz şeylerden vermesi için Osiris'e takaddüme."

Bir mezar odasının dâhili

Ruhun Muhakemesi– Daha sonra on birinci sülaleden itibaren Mısırlılar ruhun cesetten uçtuğuna ve güneşin her gün battığı yer altında Osiris'i bulduğuna itikat ettiler. Onların itikadınca Osiris burada 42 hâkim ile beraber mahkemesinde oturur, ruh geçen hayatının hesabını vermek için bunların huzuruna çıkardı. Bunun ef'ali hakikat terazisinde tartılır, kalbi şahitliğe çağrılırdı. O zaman ölü:

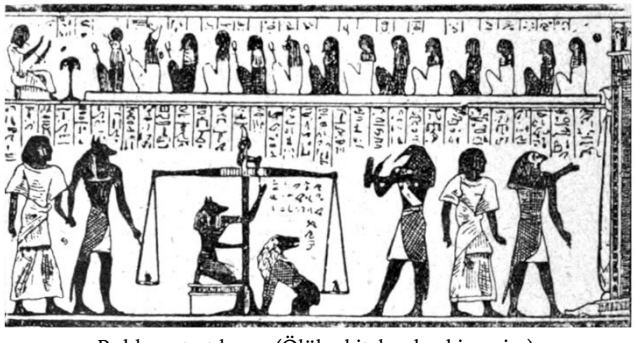

Ruhların tartılması (Ölüler kitabından bir resim)

"Ey kalp! Ey bana validemden gelen kalp, ey yeryüzünde bulunduğum zamanki kalbim, şahit gibi dinleme, bana büyük mabudun

50 Lenormand, Tarih-i Kadim, s. 259, yedinci tab.

huzurunda, hücum etme" derdi. Fena ruh asırlarca eziyet görür, mahvolurdu. İyi ruh da fezaya doğru yükselir, birçok serencamdan sonra mabutlar zümresine mülaki olur, onlara intikal ederdi.

Mumyalar– Ruh seyahat esnasında rahat etmek için cesede girmek isteyebilirdi. O hâlde ecsadı bozmamak lazımdı. Mısırlılar ecsâsı tatir ederlerdi. Cesedin içine kokular doldururlar fahmiyet-i suda (naturon) suyuna batırırlar, etrafını bağlarla sararlar, mumya hâline koyarlardı. Mumya tahta veya alçıdan bir tabuta konarak hayatta lüzumu olan bütün eşya ile beraber mezara vaz' olunurdu.

Ölüler Kitabı– Mumyanın yanına ufak bir kitap, ölüler kitabı konurdu. Bu kitapta Osiris mahkemesinde ruhun kendisini müdafaa için ne diyeceği yazılı idi. O da şu idi: "Hiçbir hilede bulunmadım. Dul kadına eziyet etmedim. Memnu hiçbir şey yapmadım. Boş gezmedim. Efendisinin huzurunda esire zarar vermedim. Mabetlerden ekmek çevirmedim. Ölülerin zahiresini veyahut yağlarını almadım. Hububatın tartısına hile etmedim. Mukaddes hayvanları kovmadım. Mukaddes balıkları avlamadım. Safım… Açlara ekmek, susuzlara su, çıplaklara elbise verdim. Mabutlara kurban, ölülere cenaze yemeği ihda ettim." İşte Mısırlıların ahlakı buradan tamamıyla anlaşılıyor. O da ayinlere riayet, mabutlara her ne varsa onlara hürmet, samimi, namuskâr ve hayırhah olmaktır.

Abideler

Abideler– Mısırlılar dünyanın en eski sanatkârlarıdır. Onlar ebedî zannolunacak cesîm abideler rekz etmişlerdir. Çünkü zaman şimdiye kadar onları tahrip edememiştir. Mısırlılar bizim gibi yaşayanlar için değil asıl mabudlar ve ölüler için mezarlar, mabetler inşa ederlerdi. Evlerinin ise bazı enkazından başka bir şey kalmamıştır. Hatta Yunanlıların rivayetine göre hükümdarların sarayları, mezarlarının yanında bir otel mesabesinde idi. Bunun da sebebi evin yalnız hayatta, mezarın ise ebediyet müddetince işe yaraması idi.

Mabedler– Mabudlar ebedî ve mutantan ikametgâhlar talep ederlerdi. Mısırlılar mabedleri, mabudun ikametgâhı olan müzeyyen bir mahall-i mukaddes ile etrafında rahiplere, hizmetkârlarına mahsus havlular, bahçeler, odalar, mücevherat, edevat, elbise koymaya mahsus dolaplardan mürekkepti. Müteaddid nesillerin âsârı olan bu mecmua-i mebani, bir duvar ile muhat bulunurdu.

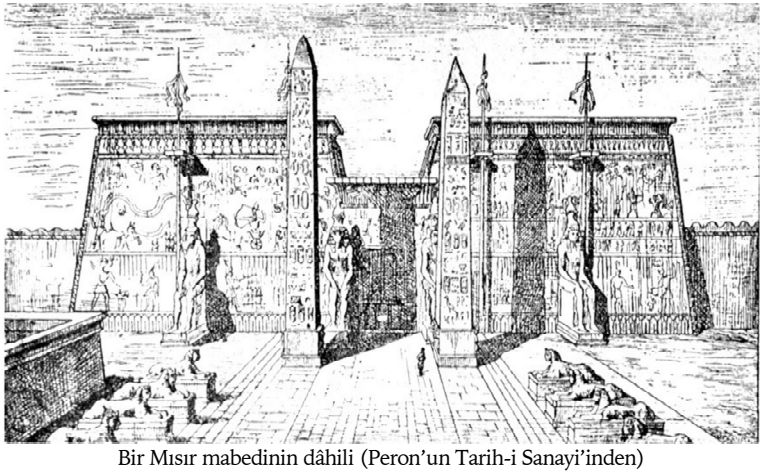

Bir Mısır mabedinin dâhili (Peron'un Tarih-i Sanayi'inden)

Teb'deki Amon mabedinde on ikinci sülaleden sonuncu sülaleye kadar bütün sülalelerin hükümdarları çalışmıştı. Alelumum mabedin önünde pilon tabir olunan eğri kenarlı büyük bir kapı bulunurdu. Kapının iki tarafında iki dikili taş, ucu yaldızlı taş direkler veyahut yere oturmuş büyük bir adamı tasvir eden iki iri heykel dururdu. Ekseriya iki sıra dizilmiş ebulhevllerden müteşekkil bir caddeden mabede gidilirdi.

Eski hükûmette bir memurun şekli

Mısır mimarisinin tabayi-i mümeyyizesini ehramlar, pilonlar, heykeller, ebülhevller ve dikili taşlar teşkil eder. Mısır mimarisinde her şey kalın, kısa ve bilhassa geniştir. İşte bu abidelerin ağır fakat gayr-ı kabil tahrip olmaları buradan ileri geliyor.

Mezarlar– Büyük ehram, bir hükümdar mezarıdır. Eski mezarların şekli alelumum böyle idi. Eski Mısır'da sokak gibi sıravari veyahut bazıları rast gele dağınık küçük ehram elan mevcuttur. Bunlar hükümdarların veya beylerin mezarıdır. Daha sonra mezarlar tahtelarz yapılmış, bazıları toprak altında kazılmış, bazıları dağ granitleri içine oyulmuştur. Her nesil yeni yeni mezarlar yapmış, berhayat olanların şehirleri civarında bu suretle daha zengin ve daha vâsi bir ölüler şehri (nekropol) vücuda gelmiştir.

Sanayi

Heykeltıraşlık– Mısır'ın en şayan-ı hayret âsâr-ı sanatı, mimari abidelerdir. Mısırlılar heykeltıraşlıkta tabiatı taklit ederek başlamışlardır. En eski heykeller de daima ber-hayat ve safvet-nümayan olur, bunlar hiç şüphe yok ölü resimleri idi. Louvre Müzesi'ndeki yere çömelmiş yazıcı heykeli, bu kabîl heykellerdendir.[51]

Diz çökmüş kâtip (Louvre Müzesinde)

Fakat on birinci sülaleden itibaren heykeltıraş vücud-ı beşeri anladığı gibi irae etmekte serbest kalmamış, dinen muayyen bir

---

51 Louvre Müzesi'nde Mısır'da bulunmuş pek çok eşya vardır. Mısır medeniyetine dair malumat almak için en emin ve en seri çare bu koleksiyonu bir kere ziyaret eylemektir. Mösyö Rougé, Pierret ve Devéria'nın katalogları bu babda mükemmel bir rehber teşkil ederler.

kaideyi de takibe mecbur olmuştur. Artık ondan sonra bütün heykeller birbirine benzer. Hepsinde de bacaklar müvazi, ayaklar bitişik, kollar göğüs üzerine kavuşmuş çehre gayr-ı müteharriktir. Bu heykeller ekseriya muhteşem, daima dik ve yeknesaktır. Bunlarda sanat tabiatı tasvir etmemiş, muayyen bir timsal hâline gelmiştir.

Resim– Mısırlılar boya istimal ederlerdi. Bu renkler 5000 sene sonra da taptaze ve parlak bir surette baki kalmıştır. Bir resmi yalnız boyamaktan anlarlar, ne elvandan, ne gölgeden ne de menazırdan hiç anlamazlardı. Heykeltıraşlık gibi resim de dinî kaidelere tabi, heykeltıraşlık gibi o da yeknesak idi. Elli kişiyi birden göstermek lazım geldiği zaman sanatkâr ellisini de birbirine müşabih yapardı.

Edebiyat– Mısırlıların bir edebiyatı vardı. Bunların mezarlarında yalnız tıp, sihir ve din kitaplarına değil, kasidelere, mektuplara, seyahat menkıbelerine hatta romanlara bile tesadüf olunur.

Yazı– Yunanlıların hiyeroglif dedikleri Mısır yazısı pek çok zaman sır hâlinde kalmıştı. Bu yazıda her işaretin bir kelimeye delalet ettiği zannolunarak hata edilmişti. 1821 senesinde Fransız âlimi Champollion başka bir usul tecrübe etti. Zabitin biri reşidden üç nevi yazıyı havi bir levha getirmişti. Hiyeroglifin kenarında Rumca tercümesi de mevcuttu.

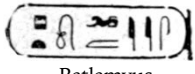
Batlamyus

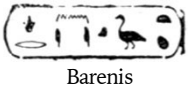
Barenis

Hükümdar Batlamyus'un ismi etrafında bir kitabe vardı. Champollion bu isimde b, t, l, m, y, v, s harflerini bulmaya muvaffak oldu. Bunlar yine kitaplar içinde bulunan diğer hükümdar isimleri ile karşılaştırarak bir elifba meydana çıkardı. Ondan sonra hiyeroglifleri okudu, bunların Romalılar zamanında Mısır'da söylenen ve esasen malum olan Kıpti lisanına benzer bir lisanda yazılmış olduklarını anladı.

Ahlak ve Sınaat

Ahlak– Mısırlılar, Firavun denilen hükümdarlarını mabud güneşin oğlu ve yeryüzünde onun tasviri telakki ederler, onun da bir mabud olduğuna itikat ederlerdi. Hatta resimde Kral İkinci Ramses, mabutlar ortasında duran İkinci Ramses'e ibadet eder bir hâlde ve ayakta tasvir edilmişti. Yani hükümdar insan olmak sıfatıyla

kendinin mabud olan şahsına tapınıyordu. Firavun bir mabud olduğundan insanlar üzerine nüfuz-ı mutlak sahibi idi. Sarayının büyük beylerine cengâverlere ve bütün tebaasına hükmederdi. Fakat rahipler, Firavun'a tapmakla beraber onu ihata eyler ve ona daima nezaret ederlerdi. Bunları reisleri, Amon mabudunun başrahibi, en sonra Firavun derecesinde sahib-i kudret olmuştu. Ekseriya hükümdar namına hatta onun yerine hükûmet sürerdi.

Tebaa– Mısır'ın sahibi, hükümdar, rahipler, cengâverler ve beylerdi. Onların gayrı olanlar onlar namına çalışan müstecirlerden ibaretti. Hükümdarın hizmetinde bulunan yazıcılar bunlara nezaret ederler, ekseriya icarı sopa ile alırlardı. Bu memurlardan biri dostuna şöyle yazıyor: "Toprak zer' eden köylünün hayatını hiç tasavvur etmiyor musun? Maliye tahsildarları hasat öşrünü tahsil etmekle meşgul. Yanında sopalı memurlar, hurma dalı taşıyan zenciler var. Hepsi de "Haydi hububat!" diye bağırıyorlar. Köylüde şayet hububat yoksa onu boylu boyunca yerlere serpiyorlar, bağlayarak kanala sürüklüyorlar başını oraya daldırıyorlar."

İstibdad– Mısır kavmi daima şen, lakayd, halim, çocuk gibi muti, düçar-ı zulm olmaya razı bir kavim idi (hâlâ da öyledir.) Bu memlekette alet-i terbiye ve idare sopa idi. Yazıcılar derlerdi ki "Gencin sırtı sopa için yaratılmıştır. Buraya vurulmadıkça anlamaz." Bir Fransız seyyahı da şunu naklediyor. "Bir gün Teb harabesinde bulunduğum sırada 'Aman ya Rabbi, bütün bu şeyleri nasıl yapmışlar!' diye bağırdım. Rehberim gülmeye başladı. Kolumu dürttü, hurma ağacını göstererek dedi ki: "İşte bütün bu şeyleri bununla yaptılar." Sinyör, biliyor musunuz omuzları daima çıplak duran insanların sırtında böyle yüz bin hurma dalı kırılacak olursa birçok saraylar değil, fazla olarak mabedler de inşa edilir."

Mısır asâr-ı atikasında görülen dayak manzarası

Mısırlıların Tecerrüdü– Mısırlılar memleketlerinden pek az dışarı çıkarlardı. Son sülale zamanına gelinceye kadar Mısırlıların bahriyeleri yoktu." Keza asker bir kavim de değildiler. Mamafih hükümdarları ekseriya mesleken cengâver olanların başına geçerek ya Habeş zencilerine veyahut Suriye'de sakin kabilelere karşı sefere giderlerdi. Burada muzafferiyetler ihraz ederler, onları saraylarının duvarları üzerine resmettirirlerdi. Kümelerle getirdikleri esirleri abideler inşasında kullanırlardı. Fakat bunlar hiçbir zaman büyük bir yer fethedememişler, sair kavimleri tanımak için de pek az fırsat bulabilmişlerdir. Memalik-i ecnebiyeye giden Mısırlılardan ziyade Mısır'a daha çok ecnebi gelmiştir.

Sınaat– Medenî bir kavme layık sanayii ilk evvel Mısırlılar vücuda getirmişlerdir. Miladdan 3000 sene evvel daha ilk sülaleler zamanında mezarlar üzerindeki menkuşat tarlasını süren, ekin biçen, buğdayı harman eden, savuran insanlarla davar, koyun, kaz ve hınzır sürülerini, güzel giyinmiş insanları, alayları, harp çalınan şenlikleri daha doğrusu 3000 sene sonraki hayatın hemen aynını tasvir eder.

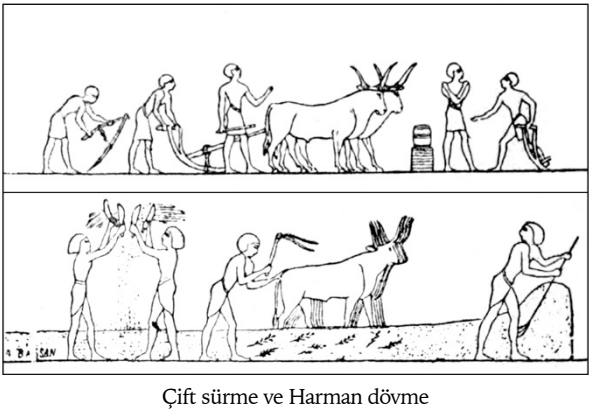

Çift sürme ve Harman dövme

O zamanın Mısırlıları altın, gümüş, tunç işlemeyi, esliha ve mücevherat yapmayı, cam, fağfur, mine imal etmeyi bilirler, keten ve yün elbiseler, şeffaf veyahut sırma kenarlı kumaşlar dokurlardı.

Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı

Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı– Yunanlılar sair memalik-i şarkiyeden ziyade Mısır'ı bilirlerdi. Miladdan beş asır evvel Herodot Mısır'ı ziyaret etmişti. Mumaileyh, tarihinde Nil'in feyezanlarını, ahalinin

ahlakını, kıyafetini ve dinini tasvir ediyor, tarihlerine dair vekayii hatta rehberlerinden öğrendiği hikâyeleri bile anlatıyor. Diadoros ile Strabon da Mısır'dan bahsediyorlar. Fakat bunlar Mısır'ı hâl-i inhitatta iken görmüşlerdi. Eski Mısırlılara dair hiç malumatları yoktu.

Fransızların Mısır seferi (1798-1801) bu memleketi âlemlere tamamen küşad etti. Bunlar ehramları, Teb harabelerini yakından gördüler, kitabeler getirdiler.

Yukarıda gördüğümüz vechile Champollion namında bir Fransız da hiyeroglifleri halletmeye muvaffak oldu. Champollion'dan sonra birçok âlimler de Mısır hakkında çalıştılar. Mısır'ın her tarafını araştırdılar. İşte bunlara Mısır mütehassısları derler. Bunlardan Avrupa'nın her memleketinde vardır. Mısır mütehassıslarından Mariette Bey (1821-1881) Mısır hidivinin hesabına taharriyat icra ederek Bulak Müzesini vücuda getirdi. Fransa hükûmeti Kahire'de Mısır ilmine mahsus bir mektep açtı. Bu mektep Maspero tarafından idare edildi. Hiçbir memlekette bu kadar çok keşfiyat olmamıştır. Mısırlılar mezarlarını ev gibi yaparlardı, buraya döşeme, kumaş, silah, yiyecek ve zahire gibi her nevi eşya koyarlardı. Bütün memleket bu suretle tertip edilmiş mezarlarla dolu idi. Gayet kuru olan bu iklimde bütün bu eşya 4000-5000 senelik bir vakitten sonra bile hiç el değmemiş gibi duruyor. Ezmine-i kadime akvamından hiçbiri Mısırlılar kadar âsâr bırakmadığı gibi hiçbiri de bizim için Mısırlılar kadar malum değildir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Lenormand, *Akvam-ı Şarkiyenin Tarih-i Kadimi* – Maspero, *Tarih-i Kadim ve Tarih-i Şark* – Perrot, *Ezmine-i Kadime Tarih-i Sanayii* İsambert, *Rehber-i Şark*.

ÜÇÜNCÜ FASIL

KELDANİYE

Keldaniye ile Asuriye'nin Tavsifi – Keldaniye'nin Eski Şehirleri – Asuriye Hükümdarlarının Sarayları – Babil – Din, Sihir, İlm-i Nücum – Enkal ve Evzan – Abideler, Kabartmalar; Kitabeler, Yazı – Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı

Memleket– Ermenistan'ın yüksek ve karlı dağlarından iki derin ve seriyyü'l-cereyan nehir çıkar. Biri şarkta Dicle, diğeri garpta Fırat'tır. Bu nehirler evvela yekdiğeriyle birleşir. Sonra ovaya gelir gelmez ayrılırlar. Dicle dosdoğru akar, Fırat kum çöllerine doğru büyük bir dirsek yapar. Sonra denize dökülmezden evvel yine birleşirler. İşte bunların arasında kalan yerler Keldaniye'dir. Burası yağlı topraktan müteşekkil vâsi bir ovadır. Buraya yağmur pek nadir yağar. Sıcak ise tahammül-fersadır. Fakat nehirler suyu tedarik ettikleri gibi killi toprak da kanallarla sulanacak olursa dünyanın en mahsuldar bir arazisi olur. Buğday ve arpa burada 1 yerine 200, bereketli senelerde ise 1 yerine 300 verir. Hurma ağaçları ormanlar teşkil eder. Evvelleri bunlardan şarap, bal ve un istihsal ederlerdi.

Asuriye– Keldan'ın arkasında ve Dicle Nehri üzerindeki memleket Asuriye'dir. Burası da mümbittir. Fakat arızalı, tepeler ve kayalarla kesiktir. Dağlara pek yakın bulunduğundan kışın buraların karlarına, yazın da şiddetli fırtınalarına maruzdur.

Keldaniye'nin Eski Şehirleri

Keldaniye'nin Eski Şehirleri– Keldaniye pek erken bir zamanda belki Mısırla aynı zamanda mütemeddin kavimlere mesken olmuştu. Muhtelif cihetlerden gelen birçok ecnas bu vâsi ovalarda birbirine tesadüf ederek ihtilat etmişlerdi. Bunlar içinde sarı renkli, Çinlilere benzer, şimal-i şarkiden gelme Turaniler, siyah renkli, Mısırlıların cinsinden ve şarktan gelme *Kassitler*, açık renkli, Arapların cinsinden ve şimalden gelme Samiler vardı. İşte Keldaniye kavmi bu ihtilattan hâsıl olmuştu.

Keldaniye rahipleri, hükümdarlarının 150.000 seneden beri hükûmet sürdüklerini söylerlerdi. Bu bir efsaneden ibaretti fakat Keldaniye hükumetini pek eski zannetmekte bunların hakları da vardı. Keldaniye arazisi üzerinde birçok ufak tepeler serpilmiştir. Bu

tepelerin her biri bir enkaz yığını, çökmüş bir şehir bakiyesidir. Bunların birçoğu hafredilmiş (Our, Larsam, Babilou gibi) birçok şehirler meydana çıkarılmıştır. Mosyö de Sarzec isminde bir Fransız, bir saray ile bir mabed harabesini bu sarayı inşa ettiren hükümdarın kara taştan yapılmış heykelleri ile beraber meydana çıkarmıştı. Bu heykellerin başları, ihtimal ki oraları fethedenler tarafından koparılmıştı.

Asurilerle Keldaniler hakkında pek az malumat vardır. Çünkü daha hafredilecek birçok yerler mevcuttur. Buralarda yeni yeni kitabeler bulunacağı ümit ediliyor. Bu kavimler kendilerine Sümer ve Akad namı verirlerdi. Hükûmetleri miladdan 2.300 sene evvel tahrip edilmişti. İhtimal ki bunlar pek eski idiler. Belki miladdan laakal otuz asır evvel gelmişlerdi.

Asuriye Hükümdarlarının Sarayları

Asuriye Hükümdarlarının Sarayları– Asuriler, dağlarında meçhul ve mensi yaşadıkları esnada Keldaniye'de pek çok zamandan beri şehirler mevcut bulunuyordu. Kable'l-milad on üçüncü asra doğru hükümdarlar büyük orduların başında oldukları hâlde oraları istila etmeye başlayarak kuvvetli bir hükûmet vücuda getirmişler, payitahtlarını Ninova'da tesis eylemişlerdir.

Asuriye hükümdarları civarlarındaki memleketlerin kâffesini birçok asırlar cengâverleriyle harap etmişler, nefislerini müdafaaya çalışan ahaliyi kesmişler, bir kısmını da esir etmişlerdir. Memleketlerine dönüşlerinde ise kendilerine saraylar inşa ederler, vakitlerini orada geçirirlerdi.

Khorsabad'da bulunan saray, Ninova'dan biraz uzaktaki dağlarda hükümdar Sargon tarafından bina edilmişti. Fakat diğer sarayların kâffesi Ninova veya civarında bulunuyordu. Şehir birçok tepeler üzerine bina olunmuştu. Etrafında mütevazıyü'l-adla şeklinde, 620 sitad takriben 43 kilometre muhitte bir sur vardı. Bu surun dış tarafı tuğladan iç tarafı topraktan yapılmıştı. Topraklar daha sonra dökülmüştür. Şehrin evleri hiçbir eser kalmamak üzere kaybolmuştur. Fakat muhtelif Asuriye hükümdarları tarafından inşa edilmiş birçok saraylar meydana çıkarılmıştır. Asurbanipal sarayında tekmil bir kütüphane bulunmuştur.

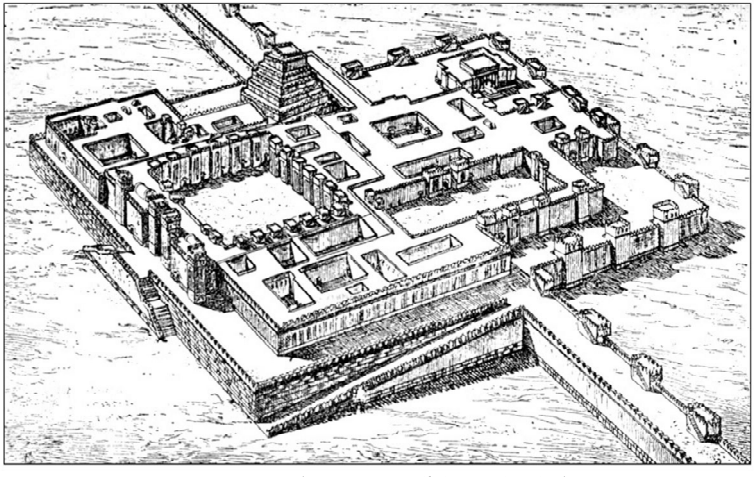

Asuri Sarayı (Peron'un *Tarih-i Sanayi*'inden)

Asuriye hükûmeti Medyalılarla Keldaniler tarafından yedinci asırda tahrip edilinceye kadar Ninova şehri Asuriye'nin payitahtı olarak kalmıştır.

BABİL

Babil– Asuriye hükûmeti mahvedildikten sonra yerine eski Keldaniye'de yeni bir hükûmet teşekkül etti. Buna Babil hükûmeti yahut ikinci Keldaniye hükûmeti denildi. Resul-i beni-İsrail'den biri ebediyete şu sözleri söyletiyor diyor ki "Keldanileri, aherin meskenlerini zabtetmek için inanılmayacak bir süratle bütün yerleri dolaşan bu zalim milleti ihya edeceğim. Onların beygirleri bebrlerden daha süratlidir. Süvarisi her tarafa yayılacak, süvari askerleri şikarına doğru koşan bir kartal gibi uçacaktır." Keldaniler de Asuriler gibi süvari, cengâver, fütuhat-perver bir kavim idi. Bunlar Susa, Elcezire, Suriye ve Filistin'i almışlar fakat hükûmetleri çok sürmemiştir. Babil hükûmeti 625'te tesis etmiş, 538'de İraniler tarafından mahvedilmiştir.

Hükümdarlarının en şevketlisi, Kudüs'ü harap eden, Yahudileri esir getiren, payitahtı olan Babil'de birçok mabedler ve saraylar inşa ettiren Buhtunnasr'dır (531-604). Bu abideler hep pişmemiş tuğladan idi. Zira Fırat vadilerinden yalnız taş çıkardı. Bunlar hep çöktükleri için yerlerinde cesîm toprak enkazı yığınlarından başka

bir şey kalmamıştır. Mamafih Babil'in bulunduğu mahalde birkaç kitabe bulmaya ve şehrin planını vücuda getirmeye muvaffakiyet hâsıl olmuştur. Kablelmilad beşinci asırda Babil'i ziyaret etmiş olan Yunanlı Herodot bu şehri teferruatıyla tavsif ediyor[52]. Rivayete göre şehrin etrafında murabba şeklinde bir sur vardı. Fırat nehri bu surun ortasından geçiyordu. Sur 513 kilometre murabbaı (Paris'in yedi misli vüsatte) bir yer işgal ediyordu. Bu cesîm saha kâmilen evlerle mestur değildi. Muhasara vukuunda ahaliyi beslemek için mezru birçok tarlalar da vardı. Babil, bir şehirden ziyade müstahkem bir ordugâh idi. Kulelerle yüz kadar tunç kapıyı havi olan surlar, uzun bir harp arabası geçecek derecede kalın idi. Surun etrafında geniş, derin, su ile dolu, kenarları tuğla ile örülmüş bir hendek vardı. Şehrin evleri üç dört katlı idi. Sokaklar yekdiğerini zaviye-i kaime teşkil ederek kat' ederdi. Fırat köprüsü ile rıhtımları müstahkem saray ve bilhassa acaib-i seba-i âlemden birini teşkil eden Asma Bahçeler hayretle temaşa olunurdu. Bu bahçeler, birbiri arkasına kat kat dizilmiş direkler ve kubbeler üzerinde ağaçlık teraslardan ibaretti.

Babil Kulesi– Buhtunnasr, şehrin yan tarafına Babil kulesini tekrar inşa ettirmek istemişti. Müşarünileyh bir kitabede diyor ki: "İnsanları düçar-ı hayret etmek için Borsippa harikasını, tabakat-ı seba-i cihan mabedini yeniden inşa ve tecdid ettim. Onu eski zamanlarda nasıl idiyse aynıyla tesis ve inşa eyledim." Murabba şeklinde olan bu mabed birbiri üstüne yapılmış yedi murabba kuleden mürekkep idi. Her kule yedi seyyareden birine mahsus ve bu seyyarelere dinen verilen renkleri havi idi. Bunlar en alttan başlamak üzere şu vech ile idi. Zuhal (siyah), Zühre (beyaz), Müşteri (erguvani), Utarid (mavi), Merih (al), Kamer (gümüş), Güneş (altın). En yüksek olan kulede bir altın masa ile mükellef bir yatak vardı. Bu yatakta bir rahibe beklerdi.

Ahlak– Bu akvamı biz yalnız abideleri ile tanıyoruz, abidelerinin hemen kâffesi de hükümdarlarının ef'âline aittir. Asuriler daima harp, av veya ayin hâlinde gösterilmişlerdir. Kabartmaları üstünde hiçbir kadına tesadüf olunmaz. Kadınlar haremde otururlar, hiç

---

52 Herodot Buhtunnasr'ı tanımıyor, Babil'in bütün havarıkını Nitocris ile Semiramis'e atfediyor.

dışarı çıkmazlardı. Keldaniler ise bilakis çiftçi ve tacir bir kavim idi. Fakat bunların tarz-ı hayatına dair malumatımız yoktur. Herodot'un rivayetine göre[53] bunlar evlenecek olan kızları senede bir defa şehirlerine toplarlar, en güzellerini satarlardı. Alınan para çirkinlere çeyiz yapılırdı. Herodot: "Bence şu hareket, bütün kanunların en âkılanesidir." diyor.

Din

Din– İki kavmin dini de birbirinin aynı idi. Zira Asuriler de Keldanilerin dinini kabul eylemişlerdi. Bu din bizim için pek muğlaktır. Çünkü birbirine karışmış pek muhtelif dinlerin ihtilatından hâsıl olmuştur. Sibirya kabilelerinden bazıları, hatta bugün de zannetikleri gibi, Keldaniler de dünyayı veba, sıtma, gulyabani, vampir gibi insanlara fenalık etmek için insanlar etrafında dolaşan cinlerle dolu zannederlerdi. Onun için sihirbazları imdatlarına çağırırlar, bunlar sihirli sözlerle bu cinleri dağıtırlardı. Fakat bu cinlerden başka bir çift mabuda da made idi. Kuvvetli bir cemiyet hâlinde teşkil edilen Keldaniye rahipleri sihir ayinleri ile bir de ibadet meydana çıkarmışlardı.

Mabudlar– En ulvi mabud Babil'de İlü, Asuriye'de Asur idi. Bunlar için mabed yoktu. Diğer üç mabud ondan zuhur ederdi. Onlar da karanlık hâkimi Anu idi. Bu mabud balık başlı, kartal kuyruklu, insan çehreli idi. Diğeri fikir hükümdarı Bel idi, tahtına oturmuş bir kral şeklinde gösterilirdi. Diğeri de âlem-i mer'i hükümdarı Nabu idi. Dört kanadını açmış dev şeklinde gösterilirdi her mabudun bir dişi mabudu vardı. Bunlar bereketin timsali idi. Onlardan sonra ay, güneş ve beş seyyare gelirdi. Çünkü Keldaniye'nin şeffaf seması üzerinde yıldızlar bizim bilmediğimiz bir şaşaa ile parıldardı. Bunlar birer mabud gibi şaşaalar nisar ederlerdi. İşte Keldaniler bunlar için mabedler bina ederlerdi. Bu mabedler birer hakiki rasadhanelerdi. Onlara perestiş eden insan buradan onların bütün harekâtını takip edebilirdi.

İlm-i Nücum– Rahiplerin fikrince bu yıldızlar zi-kudret birer mabud oldukları için insanların hayatı üzerine fevkalade icra-yı tesir ederlerdi. Her insan dünyaya bir seyyarenin tesiri ile gelir ve

---

53 Herodot, 1, 196.

mukadderatı da geldiği zamana bağlıdır. Bir insanın hangi seyyare altında doğduğu bilinirse istikbali de anlaşılabilir. İşte zayicenin menşei. Gökte her ne vukua gelirse bu, yerde olacak şeyin alametidir. Keldaniye rahipleri havaya bakmakla hadisatı vukuundan evvel haber vereceklerini zannederlerdi. İşte ilm-i nücumun da menşei.

Sihir– Keldanilerin sihirli sözleri de vardı. Cinleri dağıtmak veya davet etmek için bu sözleri söylerlerdi. Turani dininin bir bakiyesi gibi görünen bu âdet, sihirbazlığın menşeidir. İlm-i nücum ile sihirbazlık Keldaniye'den Roma İmparatorluğu'na ve daha sonra da bütün Avrupa'ya yayılmıştır. On altıncı asırda kullanılan sihirbazlık düsturları içinde, aslından çıkarılmış Asuri kelimeleri pek kolay anlaşılır[54].

Eskal ve Evzan– Bununla beraber ilm-i heyet de Keldaniye'de zuhur etmiştir. Mıntıka-i buruc, yedi seyyarenin namına verilen yedi günlük hafta, senenin on iki aya, günün yirmi dört saate, saatin altmış dakikaya, dakikanın altmış saniyeye taksimi bize hep Keldaniye'den intikal eylemiştir. Tul-i vahid-i tammı üzerine hesap edilen eskal ve evzan usulü de oradan gelmiş, hatta bu usulü eski kavimlerin kâffesi kabul eylemiştir.

Abideler

Mimari– Keldanilerin sanatına doğrudan doğruya vâkıf değiliz. Çünkü abideleri hep çökmüştür. Fakat eserleri elimize geçen Asuriye sanatkârları hep Keldaniye sanatkârlarını taklit etmişlerdi. Bunun için her iki memleketin sanatını da anlamak kabildir. Asuriler de Keldaniler gibi güneşte kurutulmuş çiğ tuğla ile bina yaparlar fakat dış tarafını taşla kaplarlardı.

---

54 Mesela, hilka hilka, bescha bescha gibi; git git, fena fena, demektir.

Hars Abad'daki kanatlı boğa

Saraylar– Saraylarını suni tepeler üzerine inşa ederler, onları cesîm teraslar gibi alçak ve düz bina ederlerdi. Çiğ tuğla geniş ve yüksek kubbelere gelmezdi. Onun için dar ve alçak salonlar yaparlar, bu salonları uzun yaparak telafi-i mafat ederlerdi. Bu sebepten bir Asuriye sarayı sıravari galerilere benzerdi. Damları mazgallı düz teraslardan ibaretti. Kapıların önünde, insanları sıyanet eden cinleri gösterir insan yüzlü, kanatlı iri boğalar dururdu. İçeride duvarlar gâh kıymettar ağaç tahtalar gâh mineli tuğlalar gâh da tıraş edilmiş ruhamdan levhalarla müzeyyen bulunurdu. Odalar bazen boyanır, derunlarına gayet zarif oyulmuş eşya vaz' olunurdu.

Heykeltıraşlık– Asuriye saraylarının heykeltıraşları bilhassa şayan-ı hayrettir. Fakat bu heykeller pek nadir ve kabadır. Çünkü heykeltıraşlar ruhamdan iri levhalar üzerine tablolara müşabih kabartmalar hakketmeyi tercih ederlerdi. Bunlar ekseriya gayet karışık manzaralar, muharebeler, avlar, şehir muhasaraları, alay derununda hükümdarı da gösterir ayinler tasvir ederlerdi. Hükümdarın yemeğini götüren bir sıra hizmetkârlar, sarayını inşa eden amele kıtaatı, bahçeler, kırlar, havuzlar su içinde balıklar, yuvasında tüneyen veya ağaçtan ağaca uçan kuşlar gibi bütün teferruat kemal-i dikkatle gösterilirdi. Eşhasın hep yandan görünüşü yapılırdı bu da şüphesiz sanatkârın onu cepheden yapmayı bilmediğindendi. Fakat bu simalarda yine asalet ve hissiyat nümayan olur. Bilhassa av tasvir eden kabartmalarda ekseriya hayvanata da tesadüf olunur.

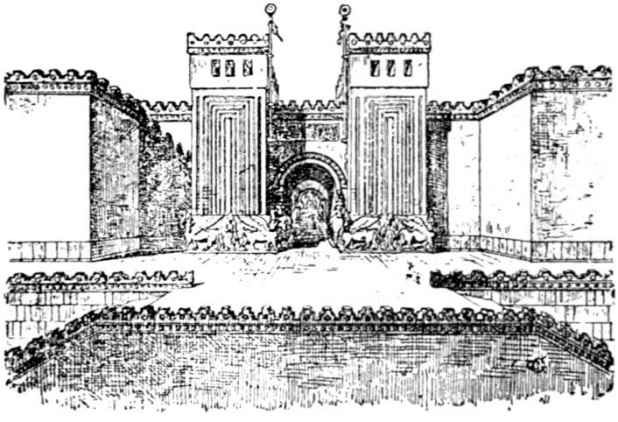

Asuri sarayının cephesi

Bunlar alelumum cazip bir sıhhatle tasvir edilmişlerdir. Asuriler tabiatı tedkik ederler ve onu olduğu gibi tasvir eylerlerdi. İşte bundan dolayı sanatları pek değerlidir.

Keza Yunaniler de Asurilerin kabartmalarını taklit ederek onların mesleğinde yetişmişlerdir.

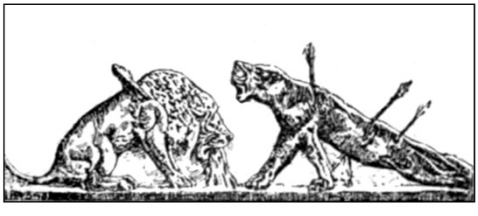

Yaralı dişi arslan, yaralı erkek arslan

Hatta onları geçmişlerdir. Fakat hiçbir kavim hatta Yunaniler bile hayvanatı onlar kadar güzel tasvir edememiştir.

Tuğlalar Üzerinde Kitabeler– Asuri kitabelerinde her harf ok veya köşe şeklindeki işaretlerin birleşmesiyle hâsıl olmuştur. Onun için bu yazıya mıhî derler. Bu işaretleri çizmek için ucu müselles şeklinde bir bıçak istimal edilirdi. Bu bıçak kilden yumuşak bir levhaya batırılır, sonra bu levhayı sertlendirmek ve yazıyı da çıkmayacak bir hâle getirmek için levha fırından geçirilirdi. Asurbanipal sarayında böyle levhalarla dolu bütün bir kütüphane bulunmuştur. Burada kâğıt yerine tuğla kullanılmıştır.

Mıhî Yazı– Bu yazı, hurufatını hallile uğraşan birçok âlimleri[55] senelerce işgal etmiştir. Mıhî yazı pek güç okunmuştur. Çünkü evvela bu yazı ayrı ayrı beş lisanı yazmaya yarar ki onlarda Asuri, Suza, Medya, Keldani Armanik lisanlardır. İran kadim lisanı dâhil değildir. O zamanlar bu beş lisan bilinmiyordu. Sonra da gayet karışıktır, bunun da birçok sebepleri vardır.

Evvela: Güneş, mabud, balık gibi her biri bir kelimeye delalet eden timsali işaretler ile her biri bir heceye delalet eyleyen hecei işaretlerden mürekkeptir.

Saniyen: Birçoğu birbirine müşabih ve diğerleri ile pek kolay karıştırılabilir. 300'e yakın hecei işaretler vardır.

Salisen: Ekseriya aynı işaret hem bir kelimeye, hem de bir heceye delalet eder.

Rabian: Ekseriya (ki en efnası budur) Aynı işaret muhtelif hecelere delalet eder. Şu hâlde bir işaret hem İlu hem An diye okunur.

Bu yazı, yazanlara bile pek güç gelirdi. "Elimizde bulunan mıhî abidelerin hemen nısfı (sarf, lügat ve elvah gibi) nısf-ı diğerini halle hizmet edebilecek miftahlardan ibarettir. Bundan iki bin beş yüz sene evvel Asuriyeli talebeler nasıl yapıyorlardı ise şimdi biz de onları öyle tedkik ediyoruz."[56] Nihayet Mısırlıların hiyeroglifleri gibi Asurilerin hatt-ı mıhîsi de keşfedilmiştir. Asur, Medya, İran lisanları gibi üç lisanda yazılmış bir kitabe bulunmuş, İran lisanı diğerlerini halle pek ziyade yardım etmiştir.

Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı

Elli sene evvel Asurilere dair bildiğimiz şey, *Sicilyalı Diodoros* naklettiği efsaneden ibaretti. Rivayet olunduğuna göre Ninova'yı tesis etmiş, bütün Anadolu'yu zabteylemişti. Zevcesi ve bir mabude kerimesi olan Semiramis de Mısır'ı almış, daha sonra kendisi güvercin olmuştu. Ondan sonra tamam 1300 sene kadar hep tembel hükümdarlar gelmişti. Bunların en sonuncusu Sardanapalus, payitahtında muhasara edilerek kadınları ile beraber kendisini yakmıştı. Fakat bu hikâyede doğru olarak hiçbir nokta yoktur.

1842 senesinde Fransa'nın Musul konsolosu Mösyö Botta *Khorsabad* şehri civarında cesîm bir saray enkazını keşfedinceye

---

55 Rawlinson, Hincks, Oppert, Ménant.

56 Lenormand, Tarih-i Kadim.

kadar eski Asuriye hükûmetine dair hiçbir şey bilinmiyordu. Bu enkaz, üzeri kumla mestur ufak bir tepe teşkil ediyordu. İşte Asuri âsâr-ı sanatı ilk önce burada keşfedildi. Saray kapısı önüne konulan kanatlı taş boğalar burada hiç el değmemiş gibi bulundu, Paris'e Louvre Müzesi'ne getirildi. Botta'nın hafriyatı Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celp etti. Bilhassa İngilizler tarafından birçok heyetler gönderildi.

Place ile Layard diğer tepeleri de hafrettiler. Burada saraylar meydana çıkardılar. Harabeler, bu râtıp iklim ile topraklar altında oldukları gibi muhafaza olunmuşlardı. Bundan başka birçok kabartmalar ve resimlerle müzeyyen duvarlar, heykeller, birçok kitabeler de bulunmuş, binaların tertibatı mahallerinde tedkik edilmiş abidelerle mahkûkâtın resimleri kâmilen neşrolunmuştur.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Lenormand, *Akvam-ı Şarkiye Tarihi* – Maspero, *Tarih-i Kadim* –
Ménant, *Asuri Krallarının Vekayinamesi* – Perrot, *Tarih-i Sanat*.

DÖRDÜNCÜ FASIL

BENÎ-İSRAİL

Filistin'in Tavsifi, Kabileler, Hükkâm – İsrailiye ve Yahudiye Hükûmetleri – İbadet, Peygamberler

İbraniler– İlk Keldaniye hükûmeti zamanında Fırat cihetindeki çöllerde elsine-i Samiye yani Asurilerin kullandıkları lisanı istimal eden kabileler vardı. Bunlar akvam-ı Samiye'nin kısm-ı azamı gibi çadırda oturan çoban kavimlerden ibaretti. Toprağı zer' etmezler, evleri de yoktu; mera aramak için sığır, koyun ve deve sürüleri ile bir mahalden öbür mahalle giderler, hâlâ çöldeki Arapların yaptıkları gibi çadır altında yaşarlardı. İşte bu kabilelerden biri garba doğru ayrılmış evvela çölden, sonra Suriye'den geçmiş, Fenike'nin gerisindeki Jordan memleketine kadar gelmiştir. Bu kabileye İbraniler yani nehrin öte taraf adamları denirdi.

Şüyuh– Kabile, büyük bir aile gibi idi. Bir reis ile onun kadınlarından, çocuklarından ve hizmetkârlarından mürekkepti. Reisin umum üzerine nufuz-ı katisi vardı. Kabilenin babası, rahibi, hâkimi, hükümdarı o idi. İşte bu kabile reislerine şüyuh derlerdi. Bunların en meşhurları Hazret-i İbrahim ile Hazret-i Yakup idi. Birine bütün İbranilerin diğerine bütün İsraililerin pederi nazarıyla bakılırdı. Tevrattan anlaşıldığına göre her ikisi de mukaddes bir kavmin esasını vücuda getirmek için Cenab-ı Hak tarafından irsal olunmuşlardı. Hazret-i İbrahim Cenab-ı Hak'la ahdetmiş, evamirine itaat edeceğini beyan eylemişti. Cenab-ı Hak da buna mukabil Hazret-i İbrahim'e semanın yıldızları kadar çok zürriyet vereceğini vaad eylemişti. Hazret-i İbrahim'in torunu Hazret-i Yakub'a da kendisinden büyük bir millet meydana geleceğini temin buyurmuştu.

Benî-İsrail– Hazret-i Yakup bir keşf-i madeni neticesinde İsrail namını almış, kabilesine Benî-İsrail denilmiştir. Tevrat'ın nakl-i rivayetine göre Hazret-i Yakup kahttan dolayı Jordan havalisinden çıktı, oğullarından, Firavunlardan birinin nâzırı olan Hazret-i Yusuf kendisini çağırdı. Hazret-i Yakup hanesi halkı ile beraber Mısır'ın şark hududuna geldi. Benî-İsrail burada birkaç asır kaldılar. 70 kişi

olarak geldikleri hâlde, Tevrat'ın rivayetine göre kadınlar ve çocuklar dâhil olduğu hâlde 600.000 kişiye bâliğ oldular.

Hazret-i Musa'nın Risaleti– Fakat Mısır hükümdarı kale yaptırmak için bunlara tuğla ve çamur yaptırarak eziyet etmeye başladı. İşte o zaman içlerinden biri Hazret-i Musa, onları kurtarmak için Cenab-ı Hak tarafından memur buyruldu. Bir gün dağda sürülerini otlatırken kızgın bir çalının ortasında bir melek göründü. Hazret-i Musa şu sözleri işitti. "Ben Hazret-i İbrahim'in, Hazret-i Yakub'un Rabbi'yim. Mısır'da bulunan ümmetimin cefa çektiğini gördüm. Kendisine eziyet edenlere karşı feryadını işittim. Izdırabatını anladım. Onları Mısırlıların elinden halas etmek, süt ile bal akan memlekete arz-ı Kenan'a çıkarmak için nazil oldum. Gel seni Firavun'a göndereceğim. Sen ümmetim Benî-İsrail'i Mısır'dan çıkaracaksın.[57]" Benî-İsrail Hazret-i Musa'nın maiyyetinde oldukları hâlde Mısır'dan kaçtılar (Ki buna huruç denildi.) Bahr-i Ahmer'den geçtiler, Tur-i Sina eteğinden mürur ettiler. Burada kanun-ı Rabbanî'ye muttali oldular. Sonra bütün bir neslin devamı müddetince Suriye'nin cenubundaki çöllerde dolaştılar.

Çölde Benî-İsrail– Benî-İsrail bazen geriye dönmek istediler, çünkü "Mısır'da iken yediğimiz balıklar, hıyarlar, kavunlar, armutlar, soğanlar hatırımıza geliyor." diyorlardı. Fakat Hazret-i Musa onları itaatten asla ayırmadı. Nihayet nesillerine Cenab-ı Hak tarafından vaad olunan yere geldiler.

Arz-ı Mev'ûd– Arz-ı Mev'ûd'a Arz-ı Kenan veya Filistin derlerdi. Yahudiler buraya Arz-ı İsrail ve daha sonra da Yahudiye demişlerdir. İseviler de Arz-ı Mukaddes derler. Burası gayet kurak, yazın ateş gibi yanar fakat dağlık bir memlekettir. Tevrat bu havaliyi şu suretle tavsif ediyor. "Rabbin Ebediyet, seni güzel bir memlekete, selleri, vadilerinde dağlarında tahte'l-arz fışkıran suları, buğdayı, arpası, bağları, incir ağaçları, nar ağaçları, zeytin ağaçları, yağ ve balı çok bir memlekete götürüyor. Sen burada kahttan korkmadan ekmeğini yiyeceksin. Hiçbir şeyin de eksik olmayacaktır." O zamanki tahrir nüfuslarına nazaran Benî-İsrail silah taşıyabilecek iktidarda 601/700 kişiden ibaretti. Bunlar 12 kabileye taksim olunmuştu. 10'u Hazret-i Yakup, 2'si Hazret-i Yusuf neslindendi;

---

57 Tevrat, Huruç, 1, 3 – 10.

mecmuu 23.000'e bâliğ olan rahipler bu miyanda dâhil değildi. Memleket Kenaniler tabir olunan birçok ufak kavimlerle işgal edilmişti. Benî-İsrail bunları mahvetmiş, nihayet onların yerine kâim olmuştur.

Hükkâm– İbraniler Filistin'e yerleştikten sonra birkaç asır müteferrik yaşadılar. Tevrat'ta deniyor ki: "O zamanlar Benî-İsrail'den hükümdar yoktu. Herkes istediğini yapardı." Benî-İsrail ekseriya Yehova'yı "Yehova, Benî-İsrail'in Cenab-ı Hakk'a verdiği isimdir." unuttular. Civar kabilelerin mabutlarına perestiş ettiler. O zaman "Benî-İsrail'e karşı Yehova'nın gazabı tezayüd ediyor. Onları düşmanlarının eline teslim eyliyordu." Nadim olup da izhar-ı acz ettikleri zaman onlara hâkimler gönderiyor, bu hâkimler Benî-İsrail'i mütecavizlerden halas ediyordu. Fakat bazen bir hâkimin vefatında "Bunların sair mabutlar önünde zanu-ber-zemin olarak yeniden bozuldukları da vâki oluyordu. Bu hâkimlerden Kedeon, Yafes, Şem'un hep birer cengâverdi. Bunlar Yehova namına kabileleri halas ederlerdi. Benî-İsrail'in putperestliğe ve esarete düştüğü de olurdu.

Hükümdarlar– Nihayet Benî-İsrail yoruldular. Hazret-i İsmail kendilerine hükümdar istediler. Hazret-i İsmail hiç istemeyerek bunlara Talut'u hükümdar tayin etti. Talut, Yehova'nın bütün iradelerini mutiane icra edecekti. Fakat sonra itaat etmemek istedi. Bunun üzerine Hazret-i İşmoil "Mademki sen sözünü tutmadın, Yehova da seni hükümdarlıkta tutmuyor." dedi. Onun yerine kumandanlardan Hazret-i Davud geçti. Benî-İsrail'in bütün düşmanlarını mağlup etti. Onlardan Siyon Dağı'nı zabt ve payitahtını buraya nakletti. İşte Kudüs burası oldu.

Kudüs– Kudüs, Babil veya Teb ile mukayese edilirse fakir bir payitaht idi. İbraniler inşaata meraklı değil idiler. Büyük kiliseler inşa etmelerini zaten din men' ederdi. Hususi evleri, el-yevm Lübnan tepelerinde bağlar ve incir ağaçları arasında görülen mükâab şeklindeki taşlara benzerdi. Fakat Kudüs, Yahudilerin mukaddes şehri oldu. Hükümdar'ın fil dişinden tahtı ile bütün İbranileri hayretler içinde bırakan Hazret-i Süleyman'ın sarayı buraya yapıldı. İbranilerin ilk mabedi olmak üzere yine burada Yehova namına da bir mabed inşa edildi.

Hazret-i Süleyman zî-şevket hükümdarların sonuncusu idi. Hazret-i Süleyman'dan sonra on kabile ayrılarak İsrailiye hükûmetini teşkil ettiler. Bu hükûmet ahalisi altın tanelerle Fenike mabudlarına perestiş eylediler. Yalnız iki kabile Yehova ile Kudüs hükümdarına sadık kaldılar.

Cengâver– Rahip– Ahali

Bunlar Yahudiye hükûmetini teşkil ettiler (977). Bu iki hükûmet harp ede ede birbirinin başını yediler. Sonra şark fatihlerinin orduları geldiler. İsrailiye hükûmeti, Asuriye hükümdarı Buhtunnasr tarafından mahv edildiler (586)

Din ve İbadet

Vahdaniyet– Sair akvam-ı kadime birçok mabudlara ibadet ederlerdi. Benî-İsrail ise, maddiyattan münezzeh, dünyanın hâlık ve hükümdarı, yalnız bir Allah'a itikat ettiler. Kitab-ı Tekvin'de beyan olunduğuna göre "Cenab-ı Hak ilk evvel yeri göğü yarattı." Nebatat ve hayvanatı halk buyurdu. İnsanları yoktan var etti. Bütün insanlar Cenab-ı Hakk'ın mahlukudur.

Allah'ın Ümmeti– Fakat Cenab-ı Hak Benî-İsrail'i kendisine ümmet edindi. Hazret-i İbrahim'i çağırıp: "Senin ve zürriyetin mabudu olmak için seninle ve senden sonra gelecek zürriyetle ahdedeceğim." buyurdu. Sonra Hazret-i Yakub'a göründü: "Ben babanın Rabbi Cenab-ı Kâdir'im, Mısır'a inmekten korkma seni orada büyük bir millet hâline getireceğim." buyurdu. Hazret-i Musa namını sual ettiği zaman, ona da "Benî-İsrail'e de ki: Ebediyet babalarınızın Rabb'i, İbrahim'in, İshak'ın, Yakub'un Allah'ı beni size gönderdi. İşte benim daimi ismim." cevabı geldi.

Ahd– Şu hâlde Benî-İsrail ile Cenab-ı Hak beyninde ahd mevcuttu. Onun için Yehova yani Ebediyet Benî-İsrail'i sever ve himaye

ederdi. Bunlar "mukaddes bir millet" "bütün milletler içinde en zî-kıymet bir cevheri idi." Cenab-ı Hak onları zî-kudret ve bahtiyar edeceğini vaad buyurdu. Buna mukabil Benî-İsrail de "Bir vâzı-ı kanuna, bir hâkime, bir hükümdara" nasıl itaat ederlerse Cenab-ı Hakk'a da öyle ibadet, hizmet ve itaat edeceklerine ahdeylediler.

Evamir-i Aşere– Ebediyet yani Benî-İsrail'in vâzı-ı kanunu, şimşekler ve gök gürültüleri arasında Tur-i Sina'da Hazret-i Musa'ya evamir-i aşereyi yazdırdı. Evamir-i aşere iki levhaya, elvah-ı kanun üzerine şu suretle yazılmıştı: "Dinle ey İsrail. Ben Yehova'yım[58], seni Mısır'dan, esaret toprağından çıkaran Rabb'inim.

1. Bana karşı başka mabudların olmayacak.

2. Yontma suratlar yapmayacaksın, onların karşısında zanu-bezemin olmayacaksın, onlara hizmet etmeyeceksin, zira ben Ebediyet'im, senin Rabb'in, zi-kudret ve kıskanç bir mabudum…

3. Mabudun Yehova'nın namını alma…

4. Cenab-ı Hakk'a ibadet için istirahat gününü unutma. Altı gün çalış, bütün işini yap, fakat yedinci gün Yehova'nın, Rabbi'nin günüdür. O gün hiçbir iş görme…

5. Anana, babana hürmet et.

6. Kimseyi öldürme.

7. Zinayı irtikap etme.

8. Hırsızlık etme.

9. Komşun aleyhinde yalancı şahitlik etme.

10. Komşunun evine, zevcesine, hizmetçisine, hizmetçi kızına, sığırına, merkebine, hâsılı komşuna müteallık hiçbir şeye göz dikme."

Kanun– Benî-İsrail evamir-i aşereden maada daha birçok evamir-i ilahiyeye itaat ederlerdi. Bu evamir Tevrat'ın beş kitabında (Esfar-ı Hamse'de) mezkûr olup kanun Benî-İsrail'i teşkil eylerdi. Kanun, ibadet ayinlerini tanzim eder, (her yedi günde bir yevm-i sebt, Mısır'dan huruç hatırası olmak üzere Hamursuz Bayramı, bağ bozumu zamanında Kamış Bayramı gibi) yortuları tayin eder, izdivaç, aile, temellük ve idare gibi mevaddı tanzim eyler, cinayetlerin mücazatını tayin eder, ağdiye ve devaları bile gösterirdi. Bu, dinî, siyasi, mülkî ve cüzi bir kanundu. Cenab-ı Hak, İsraili'lerin hâkim-

---

58 Müstamel olanı Yehova, fakat en doğrusu Yava'dır.

i Mutlak'ı olduğu için onların bilcümle efal-i hayatiyelerini tanzim etmek de onun hakkı idi.

Kavm-i Yahudi Din Vücuda Getirdi– Benî-İsrail idare-i Rabbaniye'yi mutiane kabul etmediler. Hazret-i Musa ölüm döşeğinde rahiplere Kitab-ı Kanun'u verirken dedi ki: "Kendine bir teveccüh olmak üzere bu kitabı al, ey Benî-İsrail, zira fikrinin ne kadar serkeş, kafanın ne kadar sert olduğunu bilirim. Sağlığımda Yehova'ya karşı durmaktan fâriğ olmadın, ben öldükten sonra kim bilir daha ziyade!"– Birçok asırlar, İbranilerden putperestler de görüldü. Milletin kısm-ı azamı putperest oldu. Fakat bunlar da Suriye'deki diğer akvam-ı Samiye'ye benzediler. Yalnız Benî-İsrail Yehova'ya sadık kalarak kavm-i Yahudi teşkil eylediler. Yehova'nın dini, gayr-ı maruf bir kabileden yavaş yavaş mukaddes bir millet meydana çıkardı, bu millet küçüktü fakat tarih-i âlemin en mühim milletlerinden idi.

Mescid-i Aksa– Hazret-i Süleyman zamanında ecnebi mimarlar tarafından bina olunan Mescid-i Aksa üç kısma taksim edildi:

1. İçeride, mihrab-ı Beytü'l-Mukaddes. Burada mahfaza-i ahd mevcut idi (Bu bir mahfaza olup derununda mukaddes eşya vardı.) Buraya yalnız başrahip, o da senede bir defa girmek hakkını haizdi.

2. Ortada, mahall-i Mukaddes. Burada mihrab-ı buhur, yedi kollu şamdan ve ekmek masası dururdu, rahipler buhur yakmak, adak vaz etmek için buraya girerlerdi.

3. Önde, ahaliye mahsus havlu, burada büyük mihrap üzerinde kurban kesilirdi.

Mescid-i Aksa artık ondan sonra bütün milletin merkezi oldu; buradaki ayinlerde bulunmak için Filistin'in her tarafından gelirlerdi. İbadeti idare eden başrahip bazen hükümdar derecesinde sahib-i nüfuz ricalden olmuştu.

Peygamberler– Fakat pek dindar olan İsraililer, duçar oldukları felaketleri kendilerine bir mücazat addettiler, onların fikrince Cenab-ı Hak kendisine isyan ettiğinden dolayı ümmetine ceza ediyor, eskiden hükkâm zamanında olduğu gibi onları fâtihlerin eline bırakıyordu. "Benî-İsrail, mabudları Yehova'ya karşı günah işlemişlerdi, bütün şehirlerde yüksek yerler bina etmişlerdi. Etraflarındaki milletler gibi yapmalarını Ebediyet kendilerine men' ettiği hâlde bunlar etraflarındaki milletleri taklit ediyorlardı. Kendilerine dökme

suretler yapıyorlar, semanın bütün ordusu yani yıldızlar önünde diz çöküyorlar, Ba'l'e perestiş ediyorlardı. Bunun için Yehova bütün nevi Benî-İsrail'i tard etti. Onlara felaket verdi. Onları kendilerini yağma edenlerin ellerine bıraktı."

İşte o zaman peygamberler, onların tabiri vechile enbiya zuhur etti. Onlar da Hazret-i İlyas, Eş'iya, Yeremya ve Elyesa idi. Bunlar alelumum çölden geliyorlardı. Burada oruç tutmuşlar, ibadet etmişler, murakabata varmışlardı. Bu peygamberler hükkâm gibi cengaver olarak değil, Cenab-ı Hak namına bir vaiz sıfatıyla geliyorlardı. Benî-İsrail'i nedamete, putlarını yıkmaya, Yehova'yı tanımaya davet ediyorlar, evamirine itaat etmedikleri takdirde Cenab-ı Hakk'ın kendilerine ne büyük felaketler göndereceğini haber veriyorlardı. Yani hem vaaz ediyorlar, hem haber veriyorlardı.

Yeni Mezheb– Kalpleri fikr-i ruhani ile meşhun olan peygamberler Kudüs'teki resmî ibadeti miskînâne, soğuk buluyorlardı. Putperestler gibi Allah'a sığır kurban etmeye, buhur yakmaya ne lüzum vardı? Hazret-i Eş'iya diyordu ki "Yehova'nın sözünü dinleyiniz!" Yehova diyor ki: Ben bu bir sürü kurbanları ne yapayım? Kesilmiş koyun yığınlarına, besili hayvan yağlarına doydum, boğa kanından, koyun kanından, teke kanından hiçbir lezzet duymuyorum. Artık bana böyle adem hediyeleri takdim edip durmayınız, buhurunuz midemi bulandırıyor. Ellerinizi uzattığınız zaman, size doğru gözlerimi kapayacağım, çünkü elleriniz kan kokuyor. Kalkınız, temizleniniz, fenalık etmekten vazgeçiniz. İyilik etmeyi öğreniniz, doğruluk arayınız, cefa görenleri koruyunuz. Yetime adalet, dul kadına himayet gösteriniz. O zaman günahlarınız kıpkızıl bile olsa, tekrar kar gibi bembeyaz kesilir." Kurban kesmek yerine peygamberler adalet ve hayırlı işler talep ediyorlardı.

Mesih– Benî-İsrail, cezasına müstahaktı. Fakat bu cezanın bir sonu olacaktı. Hazret-i Eşi'ya Yehova namına hitap ederek derdi ki: "Ümmetim, Asurilerden hiç korkmuyor vaktiyle Mısırlıların yaptıkları gibi onlar da seni değnekle dövecekler. Fakat gazabım geçer geçmez arkandaki yük de kalkacaktır." Peygamberler, kendilerini kurtaracak olanın vürudunu beklemelerini kavm-i Yahuda öğretmişler daha doğrusu Hazret-i Mesih'e bir yol hazırlamışlardır.

Kudüs'e Avdet– Yehova'nın Fırat sahrasına getirilen evlatları vatanlarını unutmuyorlardı. Onu şarkılarında da tebcil ediyorlardı: "Babil nehirleri sevahiline oturduk, düşüne düşüne gözlerimizden yaşlar akıttık. Harplarımız sahildeki söğütlere asılmıştı. Bizi getirenler 'Kudüs ilahilerinden bize bir tane terennüm etseniz.' diyorlardı. Fakat yabancı bir toprakta ilahi nasıl terennüm olunurdu?" diyorlardı.

Yetmiş sene esaretten sonra Babil fatihi Keyhusrev, Benî-İsrail'in Filistin'e dönmelerine müsaade etti. Bunlardan bir çoğu Filistin'e geldiler, Kudüs'ü bina ettiler, Mescid-i Aksa'yı yeniden inşa eylediler, yortulara başladılar, kütüb-i mukaddeseyi topladılar. Yehova'nın ümmeti olduklarını göstermek için Yehova ile olan ahitlerini tecdid ettiler, bu ahitname ahalinin belli başlıları tarafından yazılmış, imza edilmiş muntazam bir muahede idi.

Yahudiler– İşte bu Kudüs hükûmeti yedi asır böyle kendini muhafaza etti. Bazen başrahip, bazen bir hükümdar tarafından idare edildi. Fakat evvela İranilere sonra Makedonyalılarla Suriyelilere, daha sonra da Romalılara hasılı Suriye'nin hâkimlerine daima vergi verdi. Yahudiler (Avdetlerinden sonra kendilerine bu nam verilmiştir.) Artık ondan sonra Yehova'ya sadık kalarak Hazret-i Musa'nın kanununu işlemeye, Kudüs'te yortular yapmaya, kurbanlar kesmeye devam ettiler. Başrahip erkândan müteşekkil bir meclisin muaveneti ile kanunu muhafaza eder, kâtipler yazar, vaizler ahaliye izah ederlerdi. Erbab-ı takva bu kanuna en küçük teferruatına varıncaya kadar riayet eylemeyi bir vazife addeylerlerdi.

Sinagog– Mamafih Yahudiler, ticaret için Yahudiye haricine, Mısır'a, Suriye'ye Anadolu'ya, İtalya'ya kadar yayılırlardı. İskenderiye'de, Şam'da, Antakya'da Ayaslog'da, Korent'te bile Yahudi bulunurdu. Yahudiler putperestler içine dağıldıkları hâlde dinlerini muhafaza için birbirine sarılırlardı. Kanun men' ettiği için mabed inşa etmezlerdi. Yalnız bir Yahudi mabedi Mescid-i Aksa vardı. En mutantan ayinler orada yapılırdı. Fakat kelam-ı ilahiyi okumak ve izah etmek için bir yere toplanırlar, bu içtima mahallerine Rumca bir isimle sinagog derlerdi.

Mescid-i Aksa'nın Tahribi– Bu sırada Hazret-i İsa zuhur etmiştir. Yahudiler Hazret-i İsa'yı çarmıha germişler. Yalnız Yahudiye de

değil çokça bulundukları bütün şehirlerde havariyyuna eziyet etmişlerdir. 70 senesinde Kudüs ahalisi Romalılara karşı isyan etmiş, şehir hücum ile zabtolunmuş, bütün ahalisi kılıçtan geçirilmiş, esir olarak satılmıştır. Romalılar Mescid-i Aksa'yı yakmışlar, eşya-yı mukaddeseyi alıp götürmüşler. Artık ondan sonra din-i Musevi'nin hiç merkezi kalmamıştır.

Yahudilerin Dağıldıktan Sonraki Hayatı– Payihtahtı mahv olduktan sonra Yahudi milleti yine yaşamıştır. Yahudiler bütün dünyaya dağılarak Mescid-i Aksa'sız da kalmaya alışmışlardır. Fakat kütüb-i mukaddeselerini İbranice yazılmış olarak muhafaza etmişlerdir. İbranice, Benî-İsrail'in ilk lisanıydı. Yahudiler Babil'den döndükten sonra İbranice hiç konuşmazlardı. Hem-civar kavimlerin dilini, Suriye ve Keldani lisanı ve bilhassa Rumca konuşurlardı. Fakat dinen talim ve terbiye gören zevat mesela hahamlar, İbranice tahsiline devam ederler, Kütüb-i Mukaddes'i izah ve tefsir eylerlerdi[59]. İşte bu suretle Yahudi dini ve bu sayede de Yahudi milleti muhafaza olunuyordu. Hatta ecnebiler arasında ihtida edenler de bulunuyordu. Roma imparatorluğunda Yahudileşenler yani Yahudi cinsinden olmadıkları hâlde Yehova dini ile amel edenler vardı.

Dördüncü asırda Hristiyan kilisesi kesb-i kudret edince Yahudileri ezmeye başlamış. Bu tazyik bütün memalik-i Hristiyaniye'de zamanımıza kadar devam etmiştir. Yahudilere alelumum zengin oldukları ve bütün banka muamelelerini yaptıkları için müsamaha ediliyor, fakat onlara hiçbir memuriyet verilmiyor, Yahudiler kâmilen ayrı tutuluyordu. Birçok şehirlerde hususi elbise giymeye, kendilerine mahsus karanlık, pis ve sahte muzır bir mahalde[60] oturmaya bazen de Hamursuz Bayramı'nda tokat yemek için içlerinden birini göndermeye icbar olunuyorlardı. Yahudilerden çeşmeleri zehirlerler, çocukları öldürürler, mukaddes ekmeklere hakaret ederler diye şüphe edilirdi. Hâkimler ufak bir bahane ile Yahudiler'i haps veya ihrak ettirirlerdi. Ekseriya hükûmet bunları alayı ile memleketten kovar, mallarını haczederdi. Yahudiler Fransa, İspanya, İngiltere ve İtalya'dan kâmilen çıkarılmışlardı[61]. Bunlar Portekiz,

---

59 Bu suretle toplanan tefsirlerden Talmut vücuda gelmiştir.

60 Bu mahalleye Roma'da Getto derlerdi. Bu isim daha sonra bütün Yahudi mahallerine alem olmuştur.

61 Avignon'da Papa'nın malikanesi müstesna olmak üzere.

Almanya ve Polonya ile memalik-i İslamiye'de kendilerini muhafaza etmişler, mezalimin arkası alınır alınmaz Avrupa'ya buralardan avdet etmişlerdi.

FENİKELİLER

Fenike, Fenike'nin Tavsifi, Şehirler; Din – Sanayi, Ticaret, Müstemlekât, Elifba

Memleket– Fenike, Suriye denizi ile Lübnan silsile-i mürtefiası ortasında 50 fersah uzunluğunda, 8-10 fersah genişliğinde dar bir arazi parçasından ibarettir. Burası Seir Tepeleri arasında denize doğru inen bir sıra dar vadiler ile birbirine sıkışmış çukurlardan müteşekkildir. Karlar veya fırtınalarla husule gelen ufak seller, ilkbaharın sonuna kadar buralarda cereyan ederler. Yazın ise kuyularla sarnıçlardan başka yerde su bulunmaz. Bu sahildeki dağlar vaktiyle ağaçlarla mestur idi. Tepelerde meşhur Lübnan sedirleri, sağrılarda çamlarla serviler, daha aşağıda da deniz kıyısına kadar hurma ağaçları bulunurdu. Vadilerde ise zeytin ağacı, üzüm, incir ve nar ağaçları neşv ü nema bulurdu.

Şehirler– Bu kayalık sahil üzerinde birbirinden uzak burunlar veya adalar, tabii limanlar vücuda getirirdi. Fenikeliler şehirlerini bulunmayanlar üzerine tesis etmişlerdi. Sur ve Arad şehirlerinin her ikisi de ufak bir ada üzerine bina olunmuştu. Ahali burada 6, 7 ve 8 katlı evlerde otururlardı. Tatlı su, kayıklarla getirtilirdi. Cebel, Beyrut ve Sayda şehirleri ise kara üzerinde idi. Bu karınca gibi insanları beslemek için arazi kifayet etmiyordu. Bunun için Fenikeliler en ziyade gemici ve tacir olmuşlardı.

Sur şehri on üçüncü asırdan beri bu şehri bir türlü istiap edememiş, bunun üzerine karşısında yeni bir şehir inşa edilmişti. Sur tacirleri Bahr-i Sefid'in her tarafında müstemlekeler tesis eylemişlerdi. İspanya maden ocaklarının gümüşünü, bütün eski dünyanın zahiresini alırlardı. Hazret-i Eşi'ya Fenikelilere prens diyor Hazret-i Elyesa'da her taraftan gelen Fenike kervanlarını tasvir ediyordu. Hatta Hazret-i Süleyman kendi sarayı ile Mescid-i Aksa'yı bina ettirmek için Sur Kralı Hiram'dan amele talep etmişti.

Fenike bir hükûmet teşkil etmiyordu. Her şehrin ufak bir müstakil arazisi, meclisleri, hükümdarı bulunur, kendi kendine idare

olunurdu, her şehir müşterek işleri için Fenike'nin en belli başlı şehrine murahhaslar gönderirdi. Bu şehirler evvela Sayda, kablelmilad onüçüncü asırdan itibaren de Sur şehri olmuştu. Fenikeliler asker bir kavim değillerdi. Onun için Mısırlılar, Asuriler, Babilliler ve İraniler gibi fatihlere tabi olmuşlardı. Onlara vergi verir, yakayı bu suretle kurtarırlardı.

Fenike Harabeleri– Fenikelilerden hiçbir kitap hatta din kitapları bile kalmamıştır. Şehirlerinin yerleri kazılmış, fakat hafriyat-ı mezkûreyi icra için gönderilen âlimin rivayetine göre "En çok harabeler, memleketin harabelerle hiç uğraşılmayan taraflarında muhafaza olunmuştur." Çünkü Suriyeliler harabelerle çok uğraşmışlardır. Bunlar ölülerin mücevheratını almak için mezarları açmışlar, ev inşasına taş tedarik etmek için binaları yıkmışlardır. Yontma insan tasviri irae eylediği için taassuplarından heykelleri kırmışlardır[62]. Buralarda el-yevm kırık mermer parçalarından, sarnıçlardan, kaya içine oyulmuş üzüm ezmeye mahsus yerler ile birkaç taş lahidden başka bir şeye tesadüf olunmaz. Bütün bu enkaz o derece şayan-ı istifade olmadığı için Fenikeliler hakkında Yunan muharrirleri ile Benî-İsrail peygamberlerinden öğrendiğimiz şeylerden başka malumatımız yoktur.

Kartaca– Sur müstemlekelerinden biri tarihçe pek ziyade terakki etmiştir. On dokuzuncu asırda bir ihtilal neticesi olarak kovulan Surlular, Afrika sahilinde ve Kudüs civarında Kartaca şehrini tesis eylemişlerdi. Bunları, Fransızların Didon (firari) namı verdikleri El-Yesar isminde bir kadın sevk ve idare ediyordu. Rivayete göre bura ahalisi onlara bir sığır derisinin kaplayabileceği yerden fazla toprak vermeye razı olmamış bunun üzerine kadın sığır derisini o kadar ince bir şerit hâlinde kesmiş ki bu şerit geniş bir mahalli ihata edebilmiş, sonra buraya bir iç kale inşa eylemiştir. Kartaca şehri Bahr-i Sefid'in merkezinde ve iki limana da malik olduğundan derhâl büyümüş, o da müstemlekât için ahali çıkarmış, yerler almış, nihayet tekmil Afrika, İspanya ve Sardinya sahiline hâkim olmuştur.

---

62 Tasvirlere karşı Suriyelilerin hissettikleri nefretin işte bir misali: "Trablusta bir lahid gördüm. Bu lahid çeşme yerini tutuyordu. Lahidin resimli ciheti duvardan tarafa getirilmişti. Sordum ahaliyi meşgul etmemek için valilerden birinin onu bu suretle koydurduğunu söylediler." Renan, Fenike Heyeti, s. 818.

Kartaca'nın ticareti için her tarafta mağazaları, kendisine vergi verir tebaası bulunurdu.

Kartaca Ordusu– Megaralıları yerlilere karşı muhafaza etmek ve daima isyana hazır bulunan ahaliyi tutmak için Kartaca'nın kuvvetli bir orduya ihtiyacı vardı. Bir Kartacalının hayatı ise onu bilalüzum tehlikeye atacak derecede kıymetsiz değildi. Onun için Kartaca ücretli asker kullanır, onları hükûmet dâhilindeki barbarlarla bütün memleket dâhilindeki serserilerden intihap eylerdi. Ordu karmakarışık bir kalabalıktı. Bu orduda her lisandan konuşulur, her dinde ibadet edilir, her nefer başka başka silah ve elbise taşırdı. Bu orduda, icabında yatak hizmeti gören arslan derisi giymiş, süratli ve küçük beygirlere eğersiz olarak binmiş dört nalda ok atan Numidyalılar; mızraklarla müsellah siyahi Libyalılar, sivri ve uzun bir kılıçla müsellah kırmızılı beyazlı elbise giymiş İberyalılar, arkalarında cesîm kalkanlar, iki ellerinde müdevver bir kılıç, bellerine kadar çıplak Galyalılar, daha çocukluklarında sapan veya kurşun atmaya alışmış Balearlılar bulunuyordu. Generaller hep Kartacalı idi, hükûmet bunlara emniyet etmez, onları yakından tarassutta bulundurur, mağlup oldukları zaman çarmıha gerdirirdi.

Kartacalılar– Kartaca'da iki hükümdar vardı fakat hâkim-i hakiki senato idi. Senato şehrin en zengin tacirlerinden mürekkepti. Bu hükûmet için her mesele daima bir ticaret işine müncer olurdu. Fakat başkaları Kartacalıları hiç sevmezlerdi. Bunlara zalim, yırtıcı, hain derlerdi. Mamafih Kartacalıların iyi bir donanmaları, asker kullanmak için paraları, metin bir de hükûmetleri olduğundan vahşi ve müteferrik kavimler içinde bile hükûmetlerini Bahr-i Sefid'in garbında altıncı asırdan üçüncü asra kadar üç yüz sene muhafaza edebilmişlerdir.

Fenikelilerin Dini– Fenikeliler ile Kartacalıların dini, Keldanilerin dinine benzerdi. Erkek mabud Ba'al güneş; dişi mabud Ba'alis kamerdi. Çünkü Fenikelilerin nazarında güneşle kamer tevlid ve tahribe muktedir iki büyük kuvvet idi. Fenike şehirlerinden her birinin işte böyle bir çift mabudu vardı. Sayda'da Ba'al-i Sayda yani güneş ile Astarte yani kamer; Cebel'de Ba'al-i Temmuz ile Ba'alis; Kartaca'da Ba'al-i Hammon ile Tanit idi. Fakat aynı mabuda hâlık ya da muhrip telakki olunduğuna göre başka bir isim verilirdi.

Mesela Kartaca'da Ba'al'e muhrib olarak perestiş edildiği zaman Molek namı verilirdi. Sanemlerle gösterilen bu mabutların mabetleri, mihrapları, rahipleri vardı. Hâlık olanlar yortular, müdebdeb ayinlerle izaz olunur, muhrip onlara da insan kurban edilirdi. Sayda'nın en büyük mabudesi Astarte bir hilal ve bir de güvercin şekli ile gösterilir buna mukaddes ormanlarda ibadet edilirdi. Kartaca'daki Ba'al-i Molek kolları aşağı doğru uzanmış tunç bir heykel ile gösterilirdi. Onu teskin etmek arzu olunduğu zaman elleri üzerine çocuklar getirilir, bunlar oradan derhâl bir ateş uçurumuna kayıp giderlerdi. *Aemilianus* Kartaca'yı muhasara ettiği zaman şehrin ileri gelenleri evlatlarından iki yüzünü Molek'e kurban etmişlerdi.

Bu nefsani ve kanlı din, akvam-ı saireye dehşet verirdi. Fakat onu yine taklit ederlerdi. Yahudiler dağlar üzerinde Ba'al'e kurban verirler, Yunaniler Sayda'nın Astarte'sine Afrodit Sur'un Ba'al-i Melkart'ına Herakles namıyla perestiş ederlerdi[63].

Fenike Ticareti

Fenikelilerin Meşguliyeti– Ufak bir arazi üzerine yığılmış olan Fenikeliler bilhassa ticaretle yaşarlardı. O zamanlar ne Mısırlılarla Keldaniler ve Asuriler gibi akvam-ı saire-i şarkıyenin ne de İspanyollar, Galyalılar ve İtalyanlar gibi kabail-i vahşiye-i garbiyenin hiç bahriyeleri yoktu. Gemicilikte en ziyade Fenikeliler cesaret ederlerdi. Fenikeliler eski dünyanın komisyonerleri idi. Her kavmin emtiasını satın alırlar, buna mukabil onlara diğer memleketlerin zahirelerini satarlardı.

Bu ticaret şark ile karadan, garp ile denizden yapılırdı.

Kervanlar– Fenikeliler kervanlarını karadan üç istikamette sevk ederlerdi:

Birincisi: Arabistan'a doğru. Buradan altın, akik, yeşim, günlük, zamk, Arabistan'ın misk ve amberi, inci, baharat, fil dişi, abanos, deve kuşu tüyü, Hind'den gelme maymunlar getirirlerdi.

İkincisi: Asuriye'ye doğru. Buradan yün ve keten kumaş, asfalt, zî-kıymet taş, kokulu su ve Çin ipeği getirirlerdi.

Üçüncüsü: Karadeniz'e doğru. Buraya beygir ve esirlerle Kafkasya dağlarının yaptıkları bakır kaplardan satın almaya giderlerdi.

---

63 Venüs ve Herakles.

Bahriye– Fenikeliler, ticaret-i bahriyeleri için cesîm Lübnan sedirlerinden kürekli ve yelkenli gemiler inşa ederlerdi. Gemicilik etmek için daima sahile yakın bulunmaya muhtaç değillerdi. Kendilerine şimali gösteren kutup yıldızlarına bakıp ona göre hareket etmeyi bilirlerdi. Fenikeliler cüretkâr gemicilerdi. Ufak ufak gemilerle Bahr-i Sefid'in ta öbür ucuna kadar atılırlardı. Hatta Cebelitarık'ı kudemanın tabiri veçhile Herakles Sütunları'nı[64] bile geçmeye cesaret ederler, Bahr-i Muhit'ten İngiltere sahillerine ve hatta Norveç'e kadar giderlerdi. Fenikeliler bir Mısır hükümdarının maiyyetinde oldukları hâlde yedinci asırda Afrika'yı dolaşmak için Bahr-i Sefid'den hareket etmişler, rivayete göre üç sene sonra Bahr-i Ahmer'den avdet eylemişlerdir. Kartaca'dan yola çıkan bir heyet-i seferiye Gine körfezine kadar Afrika sahilini boylamıştır. Kumandan Hannon bu seyahatin bir hatırasını yazmıştır.

Emtia– Fenikeliler, sanayilerinin mahsulatını mütemeddin akvamdan satın alırlardı. Şarkta bulamadıkları şeyi barbarların memleketine gider ararlardı. Yunanistan sahilinde denizden bir kabuk çıkarırlar, bundan kırmızı, erguvani boyalar istihraç ederlerdi. Akvam-ı kadimenin kâffesinde erguvani renkte kumaşları hep krallar büyük beyler giyerlerdi. İspanya ve Sardinya ahalisinin maden ocaklarından çıkardıkları gümüşü oradan getirirlerdi. Bakır ile kalayın halitası olan tuncu yapmak için kalay kendilerine pek ziyade lazım olurdu. Şarkta kalay bulunmadığı için İngiltere sahillerine kalay adalarına (Kassiterid Adaları'na) kadar kalay aramaya gitmişlerdi. Kendilerine her memleketten esir bulurlardı. Bazen bunları, vaktiyle zenci tacirlerinin Afrika sahilinde zenci satın aldıkları gibi, satın alırlardı. Zira akvam-ı kadimenin kâffesi esir ticareti ederlerdi. Bazen de sahili ansızın basarlar, kadınların ve erkeklerin üzerine hücum ederler, onları kaldırıp şehirlerine getirirler veyahut daha uzaklarda satarlardı. Çünkü bunlar fırsat düştükçe korsanlık ederler. Ecnebileri soymaktan hiç çekinmezlerdi.

Fenikelilerin Sakladıkları Sır– Fenikeliler, diğer akvamın gemicileri kendileriyle rekabet eder diye asla korkmazlardı. Uzak memleketlerden dönüşlerinde, takip ettikleri yolu hiç belli etmezlerdi.

---

64 Rivayete göre mabud Herakles tarafından dikilen bu sütunlar ihtimal ki Fenike dininin âsârından idi. Çünkü Herakles, Sur mabudu Melkart'tan başka bir şey değildi.

Ezmine-i kadimede Fenikelilerin kalay çıkardıkları Kassiterid Adaları'nın nerede bulunduğunu kimse bilmezdi. Fenikelilerin asırlardan beri ticaret ettikleri İspanya havalisini bir Yunan gemisi tesadüfen keşfetmişti. Kartacalılar, Sardinya ve Cebelitarık sahilinde buldukları ecnebi bir geminin kendisini takip ettiğini görmüş nereye gittiğini bildirmemek için bu gemiyi gark etmiştir.

Müstemlekeler– Fenikeliler, ticaret ettikleri memleketlerde mağazalar tesis eylemişlerdi. Bunlar deniz kıyısında tabii bir liman üzerinde müstahkem mevkilerden ibaretti. Emtialarını ve alelumum kumaşları, çanak çömlek, mücevherat ve putlarını[65] hep buraya doldururlardı. Yerliler zahire getirirler, Avrupa tacirlerinin hâlâ Afrika zencileriyle yaptıkları gibi Fenikelilerle onları mübadele ederlerdi. Fenikelilerin Kıbrıs'ta, Mısır'da o zamanlar Bahr-i Sefid'in barbar bulunan bütün memleketlerinde, Girit'te, Yunanistan'da, Sicilya' da, Afrika'da, Malta'da, Sardinya'da, İspanya sevahilinde Malaga ve Kadiks'te ve hatta Galya'da Monako'da böyle mağazaları vardı. Ekseriya yerliler Fenikelilerin binaları etrafına kulübelerini inşa ederlerdi. Bu suretle çarşı âdeta bir şehir olurdu. Ahali Fenike mabutlarını kabul ederlerdi. Hatta şehir Yunanlılaştıktan sonra burada elan Cythére'de olduğu gibi güvercine Korent'te olduğu gibi boğa başlı mabuda ibadet edildiği görülürdü.

Fenikelilerin Tesiri– Fenikeliler mağazalarını tesis ederlerken kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmediklerine hiç şüphe yoktu. Fakat müstemlekelerinin medeniyet pek ziyade hizmeti dokunmuştur, garp barbarları şarkın en medeni akvamından kumaş, mücevher ve edevat satın almışlar onlara taklit etmeyi öğrenmişlerdir. Yunaniler pek çok Fenike kaplarını, mücevheratını kullanmışlar; bu eşyayı model ittihaz eylemişlerdi. Fenikeliler Mısır'dan ve Asuriye'den sanayii ve emtiayı da nakletmişlerdi.

Elifba– Aynı zamanda elifbayı da tamim etmişlerdir. Fenikeliler yazıyı icat etmemişlerdi. Mısırlılar yazı yazmayı onlardan birkaç asır evvel bilirler, hatta bizim elifbamız gibi her biri bir sadayı ifade eden harfler de kullanılırdı. Fakat yazılarından bazıları bir heceye, bazıları bütün bir kelimeye delalet eden eski işaretlerle dolu idi. Fenikeliler,

---

65 Fenikeliler nerelerde ticaret etmişlerse oralarda bu tepelere daima tesadüf olunur. Bunlar ihracat emtiasının başlıcalarından biri idi.

hiç şüphesiz ticaret defterleri için daha sade bir usule lüzum görmüşler, hecei ve fikrî bütün işaretleri atarak yalnız her biri bir sadayı veya daha doğrusu dilin bir telaffuzunu gösteren 22 harfi kabul etmişlerdir. Akvam-ı saire de bu 22 harfli elifbayı taklit eylemişler, Yahudiler gibi bazıları Fenikelilerin yaptıkları veçhile sağdan sola, bazıları da Yunaniler gibi soldan sağa yazmışlardır. Hatta hepsi de harflerin şeklini birer parça değiştirmişler ise de Yahudi, Lidya, Yunan, İtalik, Etrüsk, İberya hatta belki Norveçlilerin Run elifbalarının esasında bile yine Fenike yazısı bulunabilir. Hasılı dünyaya yazı yazmayı Fenikeliler öğretmişlerdir.

FENİKE VE MISIR	YUNAN ALFABESİ		LATİN ALFABESİ
	آلفا	A	A
	به‌تا	B	B
	غاما	Γ	G et C
	ده‌لتا	Δ	D
	ئه‌پسیلون	E	E
	اوپسیلون	Υ	U
	زه‌تا	Z	Z
	ئه‌تا	H	H
	ته‌تا	Θ	
	یوتا	I	I
	قاپا	K	K
	لانودا	Λ	L
	مو	M	M
	نو	N	N
	سیغما	Σ	S
	اومیقرون	O	O
	اومه‌غا	Ω	
	پی	Π	P
	فی	Φ	
	خی	X	F
	رو	P	Q
	طو	T	
	قسی	Ξ	R
	پسی	Ψ	T

ALFABELER

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Lenormand, *Tarih-i Kadim* – Maspero, *Tarih-i Kadim – Renan, Fenike Heyet-i Seferiyesi* – Heeren, *Ezmine-i Kadime Akvamının Siyaset ve Ticareti* – Bérard, *Fenikeliler ve Odisa*.

BEŞİNCİ FASIL

İRANİLER

İran'ın Tavsifi – İran Hükûmeti – Din, Hükûmet, Abideler. Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı

İran– Dicle ile *Sind* ve Bahr-i Hazar ile Basra Körfezi arasında Fransa'nın beş misli büyüklüğünde fakat kısmen çorak İran havalisi vardır. Burası kızgın kum çöllerinden, derin ve ağaçlık vadilerle kesilmiş buzlu yaylalardan müteşekkildir. Etrafı yüksek dağlarla çevrilmiştir, nehirler akmadıkları için kumlar veya tuzlu göller içinde kaybolurlar. İklim sert, gayr-ı muttarit, yazın sıcak, kışın pek soğuktur, bazı mahallerde fevka's-sıfır 40 dereceden tahte's-sıfır 40 dereceye yani Sibirya soğuğundan Senegal sıcaklarına geçilir. Burada kılıç gibi keskin şiddetli rüzgârlar vezan olur. Fakat vadilerde, nehirler boyunda arazi mümbit ve mahsuldardır. Burası şeftali ve kiraz ağaçlarının menşei, meyve ve mera memleketidir.

İraniler– Akvam-ı Arya kabileleri İran'da ikamet ederlerdi. Bunlar sair akvam-ı Arya gibi çoban cinsinden fakat müsellah ve cengâver bir çoban nevinden idi. İraniler at üzerinde muharebe ederler, ok atarlar. Kendilerini memleketlerinin keskin rüzgârlarından muhafaza için vücutlarına epeyce yapışık deri bir elbise giyerlerdi.

İran Hükûmeti

Medyalılar– İran'da birçok kabileler vardı. Bunlardan yalnız ikisi şöhret bulmuştu. Onlar da: Medyalılarla İraniler idi. Garpta, Asurilere gayet yakın bulunan Medyalılar 610 senesine doğru Ninova hükûmetini mahv etmişlerdir. Fakat az zaman sonra onlar da tembelleşmişler, asılları bozulan Asurilerin bol elbisesini, boş hayatlarını, bâtıl dinlerini kabul etmişlerdir. Nihayet kendileri de onlara karışmışlardır.

İraniler– Şarkta oturan İraniler ise ahlaklarını, dinlerini ve milliyetlerini muhafaza etmişlerdir. Herodot diyor ki: "İraniler yirmi yaşına gelinceye kadar evlatlarına yalnız üç şey öğretirlerdi. Onlar da: Ata binmek, ok atmak, doğru söylemekti."

Cengâverler– Kral

Keyhusrev– 560 senesine doğru reisleri Keyhusrev[66] Medya hükümdarını tahtından indirmiş, İran'ın bütün akvamını bir yere toplamış, sonra Lidya, Babil ve bütün Asya-yı Suğra'yı zabtetmiştir. O zamanlar Keyhusrev hakkında bir rivayet çıkmıştı. Herodot bunu tafsilatıyla naklediyor. Keyhusrev bir kitabe üzerinde kendisine şu namı veriyor. "Ben alaylar hükümdarı, büyük ve zî-kudret hükümdar, Kyros'um. Babil, Sümer ve Akad kralı dört mıntıka hükümdarı, Susa kralı Kyros'un torunu, Susa'nın büyük hükümdarı Kambises'in oğluyum."

Bisütun Kitabesi– Keyhusrev'in büyük oğlu Keykavus[67] kardeşi Smerdis'i öldürmüş, Mısır'ı zabtetmiştir. Ondan sonra olan vekayii ancak bir kitabeden öğrenebiliyoruz. El-yevm İran hududunda bir sahra ortasında dimdik yontulmuş 450 metre yüksekliğinde iri bir kaya Bisütun kayası vardır. Kayanın üzerine resmedilmiş bir kabartma, sol eli bir ok üzerinde, taçlı bir hükümdarı irae eder, bu hükümdar esirlerden birini ayakları altında çiğniyor. Diğer dokuz esir de boğazlarına zincir bağlı olarak önünde duruyor. Üç lisanda yazılmış bir kitabede de hükümdarın hayatı şu veçhile hikâye ediliyor: "Hükümdar *Darius*[68] diyor ki: İşte hükümdar olmadan evvel yaptıklarım. Neslimizden Keyhusrev'in oğlu Keykavus benden evvel burada hükûmet sürüyordu. Bu Keykavus'un bir anadan ve bir babadan Smerdis isminde bir kardeşi vardı. Bir gün Keykavus, Smerdis'i öldürdü. Keykavus, Smerdis'i öldürdüğü zaman ahali Smerdis'in öldüğünü duymadı. Sonra Keykavus Mısır'a gitti, kendisi Mısır'da bulunduğu esnada ahali isyan etti. O zamanlar

---

66 Kiros (II. Kyros).

67 Kambiz (II. Kambises).

68 Dariyus (Darius).

memlekette Medya'da ve diğer eyaletlerde yalan pek çok söylenirdi. Gomata isminde bir sihirbaz vardı.

Bisütun kabartması

Bu sihirbaz: "Keyhusrev'in oğlu Smerdis benim!" diye ahaliyi aldattı. O zaman bütün ahali isyan etti. Keykavus'u bırakarak hep ona koştu. Ondan sonra Keykavus kendi kendini yaralayarak öldü. Sihirbaz Gomata, İran ile Medya'yı ve daha sair memleketleri Keykavus'tan aldıktan sonra istediğini yaptı. Kendini hükümdar ilan etti. Ahali, zulmünden dolayı bundan korkarlardı, kendisinin Keyhusrev'in oğlu Smerdis olmadığı meydana çıkmasın diye ahaliyi de öldürdü. Hükümdar *Darius* bunu meydana çıkardı. Ne İran'da ne Medya'da bu sihirbaz Gomata'dan tac-ı hükûmeti çekip alacak bir fert yoktu. O zaman ben ortaya çıktım. Hürmüz'e yalvardım, Hürmüz beni lütfen himaye etti. Yanıma fedakâr adamlar alarak Gomata ile başlıca şeriklerini öldürdüm. Hürmüz'ün inayetiyle hükümdar oldum. Neslimizden alınan hükûmet, tekrar neslimize geçti. Sihirbaz Gomata'nın yıktığı mabutları milletin halaskârı sıfatıyla tekrar ben inşa ettim. Şarkıları, mukaddes ayinleri yerine getirdim." *Darius* bu gâsıbı tepeledikten sonra birçok âsî rüesa ile harb etmiş olsa gerektir. Çünkü: "On dokuz muharebe ettim ve dokuz hükümdara galebe çaldım." diyor.

İran Hükûmeti: İşte bu suretle *Darius* isyan eden bu ahaliyi daire-i itaate almış, İran hükûmetini tesis etmiştir. Hatta Taraz ile Hindistan'dan da bir eyalet zabtederek bu hükûmeti büyültmüştür. Medyalılar, İraniler, Asuriler, Keldaniler, Yahudiler ve Fenikeliler gibi şarkın bütün akvamı hep bu hükûmet dâhilinde toplanmışlardır.

Din

Zerdüşt– Akvam-ı kadime-i Arya gibi İraniler de bidayette kuvva-yı tabiate, bilhassa güneşe (Mitra'ya) tapınmışlardı. Fakat dinleri, milattan on iki veya on üç asır evvel Zerdüşt (Fransızlar

buna Zarathoustra derler) namında bir hakîm tarafından ıslah edilmiştir. Zerdüşt hakkında doğru olarak yalnız ismi malumdur.

Zend - Avesta– Zerdüşt'e dair bir eser kalmamıştır fakat kendisinden sonra kaleme alınan mezhebi, İranilerin kitab-ı mukaddesi olan Zend-Avesta eski lisanda yazılmış bir mecmua idi. Bunu sâlikîni bile anlayamazdı. Rivayete göre Zend-Avesta 12 kitaptan ibaretti. Altın tellerle birbirine merbut 12.000 inek derisi üzerine yazılmıştı. İslamlar İran'a istila ettikleri zaman bunu mahvetmişlerdi. Fakat Zerdüşt mezhebine sadık kalan İran ahalisi Hindistan'a iltica eylemişler. Bunların el-yevm Parsî denilen ecdadı Hindistan'da eski dinlerini elan muhafaza etmişlerdir. Bunlarda Zend-Avesta kitabının tekmil ile diğer iki kitabın bazı parçaları bulunmuştur.

Hürmüz ve Ehrimen– Mezkûr kitaplara nazaran Zerdüşt mezhebi ber-vech-i atidir: Ahura Mazda yani Hürmüz her şeyi bilen hükümdar dünyayı yaratmıştır. Ona şu veçhile dua edilir. Münevver, muşaşa, gayet büyük, gayet iyi, gayet mükemmel, gayet metin, gayet zeki, gayet güzel, safvette bâlâ, menba-ı huzuzat olan ilm-i hakikiye vâkıf, bizi yaradan, vücuda getiren, besleyen hâlık-ı a'zam Ahura Mazda'ya dua eder ve yalvarırım. Ahura Mazda son derece iyi olduğu için hep iyi şeyler halk etmiştir. Dünyada fena her ne varsa bunlar fena mabut tarafından halk edilmiştir. O mabut da hicran meleğidir (Fransızlar buna Ehrimen derler).

Melekler ve Devler– Onların itikadınca iyi ve hâlık Hürmüz'ün karşısında muzır ve muhrip Ehrimen dururdu. Her ikisinin hizmetinde de alaylarla melekler vardı. Hürmüz'ün askerleri hep iyi melekler (yani Yazata)'dır. Ehrimeninkiler ise muzır devlerdir. Melekler şarkta ziya-yı fecr içinde, devler garpta zalam-ı şafak içinde otururlar. Bu iki ordu birbiriyle daima harp hâlindedirler. Bütün dünya onların muharebe meydanlarıdır. Çünkü melekler de devler de her yerde mevcuttur. Hürmüz ile melekleri, insanları muhafaza etmeye, onları iyi ve bahtiyar kılmaya çalışırlar. Erhimen ile devleri de insanları mahv etmek, onları bedbaht ve muzır kılmak için dolaşıp dururlar.

Hürmüz ile Ehrimen'in Mahlukları– Dünya yüzünde iyi her ne varsa bunlar hep Hürmüz'ün eseridir, hepsi de iyiliğe yarar.

Geceleyin yıldız avlayan güneşle ateş, mâyi bir ateşi andıran mayalı meşrubat, insanın hararetini kesen su, insanı besleyen tarlalar, insanları koruyan ağaçlar, ziyada yaşadıkları için kuşlar, bilhassa köpek[69], hayvanat-ı ehliye, en ziyade de gündüzü haber verdiği için horoz gibi bilakis fena her ne varsa bunlar da Ehrimen'dendir. Hep fenalığa yararlar. Gece, kuraklık, soğuk, çöl, zehirli nebatat, dikenler, av hayvanatı, yılanlar (sinek, pire, tahta kurusu gibi) tufeylat, kertenkele, akrep, kurbağa, fare, karınca gibi muzlem koğuklarda yaşayan hayvanlar gibi.

Keza âlem-i manevide hayat, safvet, hakikat ve sa'y, iyi oldukları için Hürmüz'den; ölüm, nezafetsizlik, yalan, tembellik de fena oldukları için Ehrimen'den gelir.

İbadet– İşte ahlak ile ibadet bu itikattan çıkıyor. Bu itikada göre insan iyi mabuda[70] perestiş etmeli, onun için muharebe etmelidir. Herodot diyor ki[71] "Mabutlara heykeller, mabedler, mihraplar yapmak İranilerde âdet değildir. Böyle yapanlara ahmak derlerdi. Çünkü onlar Yunaniler gibi mabutların insan şeklinde olduklarına itikat etmezlerdi." Hürmüz, yalnız ateş veya güneş şeklinde gösterilirdi. Bunun için İraniler tuğlarda, açık yerlerde, yanmış bir ocak karşısında ibadet ederlerdi. Hürmüz'e ibadet etmek için ona tahmidi mutazammın ilahiler okurlar, hayvan kurban ederlerdi.

Ahlak– İnsan Hürmüz'ün işini kolaylaştırmak ve Ehrimen'in işini bozmak için Hürmüz uğrunda muharebe eder. Kuru odunla veya kokularla ateş yakarak karanlıklarla, toprağı zer' ve evler bina ederek çöl ile; yılanları, kertenkeleleri, tufeylatı, av hayvanatını öldürerek Ehrimen'in hayvanlarıyla mübareze eder. Kendini temiz tutarak ölüme taalluk eden şeyleri vücudundan atarak bilhassa tırnaklarını ve saçlarını keserek nezafetsizliğe karşı mübareze eder. "Çünkü nerede kesilmiş saç ve tırnak bulunursa oraya devlerle murdar hayvanlar gelir." Daima doğru söyleyerek yalana karşı

---

69 Hürmüz diyor ki: "Köpeği kuvvetli bir şamme ile, kuvvetli dişlerle, insana sadık, sürüleri muhafaza için düşmana atılacak bir surette yarattım. Köpeğin sıhhati yerinde, sesi yolunda ve kendi de sürülerin yanında bulunursa, ağıla hırsız ve kurt yanaşmaz."

70 Son İran dalaletperverleri bilakis fena mabuda perestiş ediyorlardı, çünkü bunlar; iyilik hadd-i zatında kerim ve rahimdir. Onu yola getirmeye lüzum yoktur." diyorlar. Bunlara Yezidi (yani şeytana tapanlar) namı veriliyor.)

71 Herodot, 1, s. 131.

mübareze eder. Herodot diyor ki[72]: "İraniler indinde evvela yalancılık, sonra da borç etmek kadar ayıp bir şey yoktur. Çünkü borç eden icabında yalan da söyler." Sonra izdivaç ederek ve birçok evlat sahibi olarak ölüme karşı mübareze eder. Zend-Avesta'da deniliyor ki: "Ahlaktan mahrum evler müthiştir."

Cenaze Merasimi– Bir insan ölür ölmez cenazesi fenalık mülküne ait olur, binaenaleyh onu evden çıkarmak lazımdır. Bunun için cenazeyi ne yakmalı (çünkü ateşi berbat eder) ne gömmeli (çünkü toprağı bozar) ne suya atmalıdır (zira suyu telvis eder) böyle yapmak daimi surette kendini telvis etmek demektir. İraniler bunun için başka bir usul kullanırlardı. Cenaze, altı taşlarla iyice beslenmiş yüksek ve açık bir mahalle yüzü güneşe doğru konur, sonra devlerden kaçmak için herkes çekilirdi. Çünkü mezarlıklarda hastalık, sıtma, pislik, titreme, eskimiş saç olan yerde daima dev bulunurdu. Köpekler ve kuşlar gibi temiz hayvanlar da cenazeyi yiyerek onu saf bir hâle getirirler.

Ruhun Mukadderatı– Ölünün ruhu cesetten çıkar. Öldükten üç gün sonra cehennem uçurumu üzerinden cennete giden içtima köprüsüne Şiş Vat getirilir. Orada Hürmüz ona geçirdiği hayatı sual eder. Eğer dünyada iyilik etmiş ise, iyi ruhlar, köpek ruhları onu tutarlar, köprüden geçmesine yardım ederler. Onu bahtiyarlar meskenine sokarlar. O zaman devler hep kaçarlar, çünkü bunlar faziletli ruhların kokusuna dayanamazlar. Fena adamın ruhu ise bilakis çürük ve sallanan bir köprü üzerine gelir, onu kimse tutmaz, devler uçuruma sürükler, cinler yakalar, karanlıklar içinde zencilere bağlarlar.

Mazdeizmin[73] Mahiyeti– Bu din şiddetli tezatları havi bir memlekette zuhur etmiştir. Öyle bir memleket ki orada ferah-feza vadiler ile perişan bozkırlar, taravettar vahalar ile kızgın çöller, tarlalar ile kum sahraları yan yana görülür, kuvva-yı tabiat yekdiğeriyle şiddetli bir muharebeye girişmiş zannolunur. İraniler etraflarında gördükleri bu mücadeleyi kanun-ı kâinat olmak üzere kabul etmişlerdir. İşte bu suretle insanı sa'y ve fazilete, fakat aynı zamanda da şeytana ve devlere itimat etmeye sevk eden bir din vücuda gelmiş, bu

---

72 Herodot, 1, s. 138.

73 Fransızlar bu dine Ahura Mazda'dan dolayı Mazdeizm diyorlar.

itikad bilahare Garb'a da yayılarak bütün Avrupa akvamının zihnini karıştırmıştır.

Hükûmet

İdareler– Şark hükümdarları para, asker, ihtiramat celp etmekten başka hiçbir şey için tebaalarıyla meşgul olmamışlar onların işlerine hiç müdahale etmemişlerdir. Sair hükümdarlar gibi *Darius* da hükûmetinde bulunan akvamın her birini istedikleri gibi kendilerini idare etmekte, lisanlarını, dinlerini, kanunlarını, hatta ekseriye eski reislerini muhafaza eylemekte serbest bırakmıştır. Fakat *Darius* tebaasının kendisine verdiği vergileri tanzim eylemeye pek ziyade dikkat ederdi. *Darius*, hükûmetini satraplık denilen yirmi idareye ayırdı. Bir satraplıkta lisanı, âdâtı, itikadatı birbirine benzemeyen akvam bulunurdu. Fakat her satraplık senede muayyen vergi altın ve gümüş gibi bir kısım maden, buğday, beygir, fil dişi gibi bir kısım da aynen verirdi. Vergiyi satrap (valiye satrap derlerdi) tahsil eder hükümdara gönderirdi.

Hükûmetin Varidatı– Hükümdarın varidatı aynen verilen vergiler dâhil olmadığı hâlde şimdiki paramızın veznince 80 milyona bâliğ olurdu. O zamandaki madenlerin kıymeti nazar-ı dikkate alınırsa bu 80 milyon, zamanımızda 600 milyona muadildi. Hükümdar bu para ile satraplarını, ordusunu, hizmetkârlarını ve gayet müdebdeb bir saray halkını idare ederdi. Bununla beraber her sene kendisine yine iyi altın külçeleri kalır, onu da sandıklarına yığardı. İran hükümdarı, bütün şarklılar gibi cesîm bir hazineye malik olmakla iftihar ederdi.

Büyük Hükümdar– İran hükümdarları kadar zengin ve zî-kudret hiçbir hükümdar yoktu. Yunaniler İran hükümdarlarına büyük hükümdar derlerdi. Hükümdarın, bütün şark hükümdarları gibi gerek kendi tebaasının kâffesi ile İraniler üzerinde ve gerek akvam-ı mahkûme üzerinde kati bir nüfuzu vardı. Sarayındaki büyük beylere Keykavus'un nasıl muamele ettiği Herodot'tan pek iyi anlaşılabilir. "Bir gün Keykavus, sakisinin babası Prexaspes: İranilerin hakkımdaki fikirleri nedir? diye sual eder O da: Hükümdarım, hakkınızda hep medihde bulunuyorlar fakat sizi şaraba biraz fazla düşkün zannediyorlar, cevabını verir. Bunun üzerine Keykavus hiddetlenerek: İraniler doğru söylüyorlar mı, söylemiyorlar mı bak gör. Şimdi

şu havluda ayakta durduğunu gördüğün oğlunun tam kalbinden vurursam o zaman bil ki İraniler kendileri ne dediklerini bilmiyorlar, der. Yayını çeker, Prexaspes'in oğlunu vurur. Delikanlı yere düşer, Keykavus okun nereden vurduğunu anlamak için vücudunu yardırır. Ok tam kalbin üzerinde bulunur. Bunun üzerine Keykavus sevincinden gülerek delikanlının babasına: İşte gördün ya! İraniler akıllarını kaybetmişler, söyle bakalım, hedefe bu kadar doğru dünyada kim rast getirebilir? Der. Prexaspes de "Hükümdarım mabudun bile bu kadar doğru atabileceğini zannedemiyorum, cevabını verir[74].

İranilerin Hizmeti– Asya akvamı her zaman fatihlere vergi vermişler, müstebidlere itaat etmişlerdir. Fakat İranilerin akvam-ı mezkûreye yine oldukça faydaları dokunmuştur. Bunlar bütün akvamı bir hükümdara tabi bulundurarak onların birbiriyle çarpışmalarına meydan vermezlerdi. Zaman-ı hükûmetlerinde mütemadiyen şehirler yandığı, sahralar harap olduğu, ahali katlolunduğu ve sürü ile esir edildiği görülmemiştir. Bu devir, bir devr-i müsalemet olmuştur.

Abideler

Âsâr-ı Atîka Keşfiyatı– Medya ve İran hükümdarları da Asuriye hükümdarları gibi kendilerine saraylar yaptırırlardı. Bunların bizce en ziyade malum olanları *Darius'un* Persepolis ve Susa'daki saraylarıdır.

Persepolis Sarayı'nın pek çok harabeleri kalmış, bu harabeler Flanden tarafından keşf ve tersim edilmiştir. Dağ kayası içine cesîm bir zemin oyulmuş, saray bunun üzerine inşa edilmiştir. Buraya on süvarinin yan yana geçebileceği derecede, tatlı meyilde geniş bir merdivenden çıkılırdı. Susa harabeleri Mösyö Dieulafoy namında bir Fransız mühendisi tarafından hafredilmiştir. Müşarünileyh burada birçok mahkûkât ile esasen müterakki bir sanata delil olabilecek tuğlalar keşfetmiştir.

İran Mimarisi– İran mimarları Asuri saraylarını taklit etmişlerdi. Asuriye'de olduğu gibi Persepolis'de de teras hâlinde düz damlara, taş canavarlarla muhafaza olunan kapılara avo ayin

---

74 Herodot, III, 34, 35 Herodot'a daha sair istibdad misallerine müracaat III, 97, 98 d'Intaphernes Hikâyesi ve Ester'in Kitabı.

resimlerini gösteren kabartmalara tesadüf olunur. Fakat İraniler üç noktada modellerini daha mükemmel bir hâle getirmişlerdir.

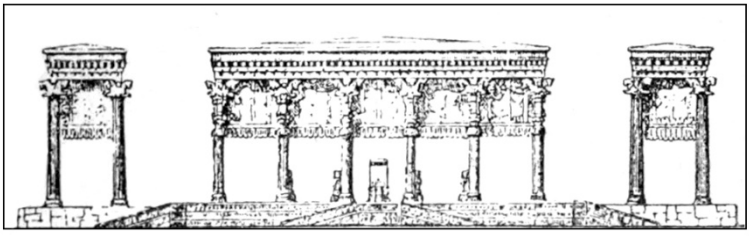

Bir İran sarayının cephesi

Evvela: Tuğla yerine mermer kullanmışlardır.

Saniyen: Salona boyalı tahta tavan yapmışlardır.

Salisen: En yüksek tanınan yani boyu eninin 12 misli olan ağaç gövdeleri şeklinde hafif sütunlar imal etmişlerdir. İşte bunun için sanat mimarileri Asurilerinkinden daha zarif ve daha ferahfezadır.

İran kavmi sanayii pek az terakki ettirmiştir. Fakat İraniler o zamanın en namuskâr, en sıhhatli, en cesur bir kavmi idi. Bunlar Asya'da iki asır müddet, o zamana kadar malum olan idarelerden daha az zalimane ve daha az haksız bir idare tesis eylemiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Lenormand, *Tarih-i Kadim* – Maspero, *Tarih-i Kadim* – Zend-Avesta – Herodot, *Kitap* 1, 2, 3. – Darmesteter, *Hürmüz ve Ehrimen* – Perrot, *Tarih-i Sanat*.

::: İKİNCİ KISIM :::

YUNANİSTAN

BİRİNCİ FASIL

YUNANİSTAN

Yunan Memleketlerinin Tavsifi

Memleketin Manzarası– Yunanistan gayet küçük 57,000 kilometre murabbaı, İsviçre'den daha büyük bir memlekettir, fakat gayet mütebeddil, her tarafı dağlık, körfezlerle girintili çıkıntılıdır. Üzerinde sakin olan insanların tabayii üzerine birdenbire icra-yı tesir edebilir. Misli görülmemiş bir yerdir. Merkezi bir silsile Pindos dağları Yunanistan'ın ortasından geçer, kayalık kollarıyla Yunanistan'ı setr eder. Korent berzahına doğru gittikçe alçalır. Fakat berzahın öbür tarafında Peloponez silsilesi, denize doğru dimdik duran sarp ve karlı, yüksek silsilelerle mütemevviç bir kale gibi deniz tesviyesinden 600 metre irtifada meydana çıkar. Sahil boyunca ufak ufak serpilen adalar bile zirveleri su üzerinde görünen suya batmış dağlardan başka bir şey değildir.

Bu arızalı arazi üzerinde nebatat yetiştiren pek az toprak vardır, hemen her taraf çıplak taştır. Seller andıran nehirler, nîm-kurak yataklar ile dağların çorak kayaları arasında mümbit olarak dar bir toprak parçasından başka bir şey bırakmazlar. Bu latif memlekette birkaç orman, serviler, defneler, hurma ağaçları, kayalık sırtların ötesine berisine serpilmiş asmalar bulunur. Fakat bereketli ekinler, cesîm meralar yoktur[75]. Böyle bir memlekette mevzun kametli, faal ve kanaatkâr dağlılar yetişebilir.

Deniz– Yunanistan, sahili çok [güzel] bir memlekettir. Portekiz'den küçük olduğu hâlde İspanya kadar sevahili vardır. Deniz buraya birçok körfezler, girintiler, çıkıntılarla dâhil olur. Etrafı alelumum denize doğru çıkmış kayalar veya birbirine yaklaşıp tabii bir liman teşkil eden adalarla muhattır. Bu deniz âdeta bir göl gibidir. Med ve ceziri olmadığı gibi sahilleri de tahrip etmez. Bahr-i Muhit gibi solgun ve muzlim bir renkte değildir. Daima sakin, berrak Homeros'un dediği gibi "menekşe renginde"dir. Ufak gemilerin seyrine burası kadar hiçbir deniz müsait değildir.

---

75 Yunanistan doğduğu zaman süt hemşiresi [üvey kardeşi] zaruret olmuştur.

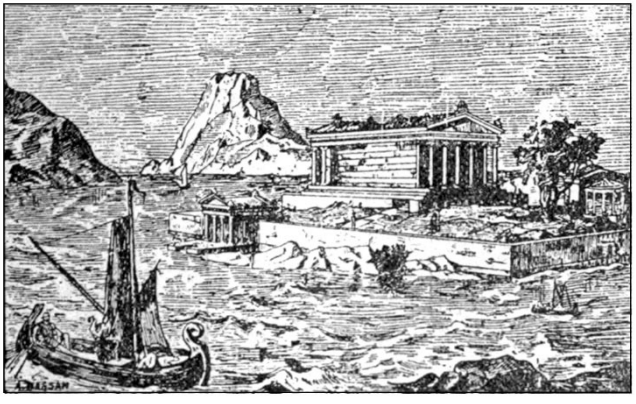

Argolid sahilinde Sipari adası

Sabahları esen poyraz rüzgârları Atina kayıklarını Anadolu'ya doğru sürer götürür. Akşamları da Lodos onları tekrar limana getirir. Adalar, Yunanistan ile Anadolu arasında bir geçit yerine konan taşlar gibi dizilmiştir. Açık bir havada hareket eden bir geminin gözünden hiçbir zaman kara eksik olmaz. Böyle bir deniz ahaliyi daima üzerinden geçmeye cezbeder. Bunun için Yunaniler gemici, tacir, seyyah, korsan, serseri olmuşlardır. Fenikeliler gibi onlar da bütün eski dünyaya yayılmışlar, Mısır'ın, Keldaniye'nin, Asya'nın bütün muhteriatını, emtiasını memleketlerine getirmişlerdir.

İklim– Yunanistan'ın iklimi latiftir. Atina'da ancak yirmi senede bir don olur. Yazın deniz rüzgârından dolayı hararet mutedildir[76]. Hatta bugün bile ahali Mayıs'tan Eylül nihayetine kadar sokaklarda yatar. Hava mutedil ve berraktır, Atina akropolü üzerinde, birkaç fersah mesafeden Pallas heykelinin sorgucu görülebilir. Uzak dağların muhitleri Fransa'da olduğu gibi sislerle mestur değildir. Bunlar berrak bir sema üzerinde vâzıh bir surette görünür. Burası öyle bir memlekettir ki insana hayatı bir cümbüş addettirir, insanın etrafında her şey tebessüm eder. "Geceleri bahçelerde gezinmek, ağustos böceklerini dinlemek, mehtapta flüt çalarak oturmak, dağlara gidip su içmek, yanına şarap alıp şarkı ile nuş etmek, gündüzleri danslarla vakit geçirmek, işte Yunanilerin bu fakir her dem taze kavmin eğlenceleri."

---

76 *Euripides* diyor ki: "Havamız latif ve nezihtir. Kışın soğuğu bizim için şiddetsizdir. Güneşin sihamından da asla cerihadar olmayız."

Yunan Hayatının Sadeliği– Bu memlekette insan ne sıcaktan yorulur ne de soğuktan fenalaşırdı. Açık havada kemal-i şetaretle ve az masrafla yaşardı. Kendisi için ne mebzul bir gıdaya, ne sıcak tutacak elbiseye, ne mükellef bir haneye ihtiyaç vardı. Bir Yunanlı bir avuç zeytin ve bir sardalya balığı ile yaşayabilirdi. Elbise olarak da üstü açık bir ayakkabı, bir ceketi, büyük bir mantosu bulunurdu. Ekseriya yalın ayak, başı çıplak sokağa çıkardı.

Elbisesini giymiş Yunan kadını(1)

Evi dar, metanetsiz bir bina idi. Hırsızlar buraya duvarı delerek girebilirlerdi. Birkaç yorganla bir yatak, bir sandık, birkaç güzel kap, bir lamba, işte evin eşyası; duvarlar çıplak ve badanalı idi. Bu evler uyumaktan başka bir şeye yaramazdı.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Grote, *Yunan Tarihi* – Taine, *Yunanistan'da Felsefe-i Sanat*.

İKİNCİ FASIL

EZMİNE-İ KADİME

Troya ve Miken

Yunanlıların Aslı– Bu küçük, ferah-feza memlekette oturan kavim, İraniler gibi Arya lisanı tekellüm ederdi. Bu kavim Yunanistan'a şimalden gelmişti. Yunaniler, cedlerinin yaptıkları uzun yolculukları unutmuşlardı. Kendilerini ağustos böcekleri gibi "topraktan doğmuş[77]" zannederlerdi. Fakat lisanları ile mabutlarının isimleri, asıllarının ne olduğuna hiç şüphe bırakmıyordu. Bütün Aryalar gibi ilk Yunaniler de pek az toprak zer' ederler, en ziyade süt ile, sürülerinin etleriyle kendilerini beslerlerdi. Daima cenge hazır olmak için müsellah gezerler, kabile kabile toplanırlardı.

Menkulat– Akvam-ı kadimenin kâffesi gibi Yunaniler de asıllarını bilmezlerdi. Cedlerinin ne nereden geldiklerini, ne Yunanistan'a ne zamandan beri yerleştiklerini, ne de burada ne yaptıklarını bilirlerdi. Cereyan eden hadisatı doğru olarak hatırda tutmak için onu kaybettirmeyecek bir vasıtaya malik olmak iktiza ederdi. Halbuki Yunaniler yazı yazmayı bilmezlerdi. Bunlar yazı yazmayı ancak kablelmilad sekizinci asra doğru öğrenmişlerdir. Hatta senelerin adedini sayacak vasıtaları da yoktu. Daha sonra her dört senede bir Olimpia'da yapılan büyük yortuya göre seneleri saymayı âdet edinmişlerdir. Bunlar dört senelik bir devre bir olimpiyad derlerdi. Fakat birinci olimpiyad 776 senesinde olduğu için Yunaniler'in takvim-i vekayii de ondan ötesine geçemezdi.

Mamafih Yunanistan'da eski zamanlara ait pek çok efsaneler nakil ve rivayet edilirdi.

Troya– Bütün menkulat içinde en çok taammüm eden ve en meşhur olanı *Troya* harbine dair olan efsane idi. Rivayete göre kablelmilad on ikinci asra doğru zengin ve zi-kudret bir şehir, *Troya* şehri, Anadolu sahilinde hâkim bulunuyordu. Yunanistan'dan gelme Paris isminde *Troya*lı bir prens Sparta kralı Menelaos'un zevcesi Helena'yı kaçırmıştı. Miken kralı Agamemnon da Yunanistan'

---

77 Yerli, otokton [autochthones].

ın sair kralları ile ittifak etmiş, Yunan ordusunu bin iki yüz gemiden mürekkep bir donanma ile getirmiş, *Troia*'yı muhasara etmişti. Muhasara on sene sürmüştü. Çünkü *Troyalılara* mabud Zeus yardım ediyordu. Bu muharebeye Yunanistan'ın bütün cengâverleri iştirak eylemişti. Bunların en kahramanı ve en yakışıklısı Aşil, deniz mabudesi olan validesi tarafından kendisine verilen manevi bir zırh ile muharebe ediyordu. Aşil, *Troya*'nın en ileri gelen müdafiini öldürmüş, onu şehrin etrafında sürüklemiş, sonra kendi de öncesinden bir ok ile vurulup telef olmuştu. Yunaniler şehri zorla almaktan ümitlerini keserek bir hile kullanmışlardır. Evvela bir şehri bırakıyor gibi yaparak şehirde tahtadan cesîm bir beygir bırakmışlar, ordunun kumandanlarını bu beygire saklamışlar, *Troyalılar* bu beygiri şehirlerine getirmişler, geceleri kumandanlar beygirden çıkarak şehrin kapılarını Yunanilere açmışlardır. Sonra *Troya* ateşe verilmiş, erkekleri kesilmiş, kadınları esir edilmiştir.

Fakat Yunan kumandanları da fırtınaya tutulmuşlar, bazıları telef olmuşlar, bazıları da pek uzak sahillere düşmüşlerdir. Kumandanlarının en hilekârı olan Odysseus on sene müddet bir memleketten öbür memlekete dolaşmış, birer birer bütün gemilerini elden çıkarmış, yalnız denize batmaktan kurtulmuştur.

Ezmine-i kadime ahalisi *Troya* harbine katiyen inanmışlardır. Bu muhasaranın 1184 senesinde bittiği beyan olunur, şehrin bulunduğu nokta da gösterilirdi. Fakat 1874'te Alman kâşiflerinden Schliemann burasını hafretmek fikrinde bulundu. Birbiri üzerine birikmiş birçok şehir enkazını kazmaya mecbur oldu. Nihayet en derin enkaz tabakasının birinde 15 metre derinlikte kâmilen kül olmuş bir şehrin izlerine tesadüf etti. En mühim binanın enkazı içinde altın mücevherat ile dolu bir çekmece buldu. Buna Priamos Harabesi dedi. Fakat hiçbir kitabe yoktu. Bütün muhiti meydana çıkarılan şehirde, gayet küçük idi, burada baykuş kafalı bir mabudeyi irae eden gayet kaba birçok küçük putlar bulundu. (Yunaniler mabude Pallas'ı bu şekilde gösterirlerdi.)

Fakat bu şehrin *Troya* olduğuna dair hiçbir emareye tesadüf olunamadı.

Miken- Menkulata göre Yunanilerin *Troya*'ya karşı icra eyledikleri seferi idare eden Kral Agamemnon'un payitahtı Miken şehri idi.

Rivayete nazaran Agamemnon, avdetinde zevcesini öldürmüş, sarayı civarına gömmüştü.

Yunaniler Miken'in yerini pek iyi bilirlerdi. Çünkü kablelmilad beşinci asra kadar bu şehirde ahali bulunmuştur. Hatta bugün de dağın etrafında çimentosuz birbiri üzerine yığılmış beş metre tahtında kaya parçalarından mürekkep bir sur vardır. Yunaniler bu surların devler, Sikloplar tarafından yapıldığına itikat ettikleri için bunlara Siklop surları derlerdi. Bu sura üç tane iri kesme taştan müteşekkil, üç metreden ziyade yükseklikte üzerinde iki oyma arslan arasında bir sütunu havi bir kapıdan girilirdi. İşte [bu kapı] Arslanlar Kapısı'dır.

1876'da Schliemann, *Troya*'yı keşfettiği zaman Miken'de Agamemnon'un mezarını da meydana çıkarmaya karar verdi. Burada zaten hafriyat icra edilmişti. Fakat o kadar derin değildi. Schliemann, kayaya tesadüf edinceye kadar toprağı kazdırdı. 10 metre derinliğinde altı mezar buldu. Bu mezarlarda birçok altın mücevherat, bilezikler, gerdanlıklar, iğneler, taçlar, 700 altın varak 200'den ziyade de namluları altın ve gümüş işlemeli kılıç ve hançerle beraber 17 ceset gömülmüştü. Cesetlerden bazılarının yüzünde altın varaktan bir maske vardı. Bunlar hiç şüphesiz Miken prenslerinin mezarları idi.

Artık ondan sonra Yunanistan'ın birçok yerlerinde birtakım eşya ve en ziyade Miken'de bulunanlar gibi mücevherat ve çanak çömlek çıkarılmıştır. Bazen bu eşya içinde on dokuzuncu sülaleye ait Mısır mücevheratı da bulunmuştur. Bundan da anlaşılmıştır ki Yunanistan'da kablelmilad on sekizinci ve on beşinci asırlar arasında gayet eski bir zamanda kendilerine müstahkem ve oldukça zengin şehirler inşa ettirecek, hazinelere sahip olacak, kendileri için âsâr-ı sanat imal ettirecek derecede kudretli krallar gelmişti.

İşte bu medeniyete *Miken Medeniyeti* derler.

Homeros'un Kasaidi– *Troya* ile Miken'i bütün dünyaca meşhur eden Homeros'a atfolunan iki kasidedir. Bunların biri Yunanilerin *Troya* karşısındaki muharebeleri ile Aşil'in fütuhatını nakleden İlyada, diğeri *Troya*'nın zabtından sonra Odysseus'un sergüzeştini nakleden Odise manzumesidir.

Bu iki kaside daha yazılmadan evvel asırlarca muhafaza edilmiştir. Seyyar muganniler, rapsodlar, bunun en uzun parçalarını ezberlerler, onu yortularda okurlardı. Bu kasidelerin kâffesini altıncı asra doğru *Pisistratus* namında bir Atina prensi toplatıp yazdırmıştır. Sonra bu iki kaside meydana gelmiş, Yunan edebiyatının en parlak âsârı olarak beka bulmuştur.

Yunaniler Homeros isminde bir müellifleri bulunduğunu söylerlerdi. Homeros, İyonyalı idi. Kablelmilad dokuzuncu veya onuncu asırda yaşamıştı. Homeros'u âmâ, fakir, serseri bir ihtiyar şeklinde gösterirlerdi. Homeros'un doğduğu yer burasıdır diye tamam yedi şehir iddia eder[ler]di. Bu rivayetler bila-müşkilat kabul edilmişti. On sekizinci asır nihayetinde Alman ulemasından Wolf bu kasidelerde bazı tezatlar keşfeyledi. Bunların yalnız bir şair tarafından nazmedilmeyip birçok şairlerin âsârından mürekkep olduğunu kabul etti. Bu nazariye pek ziyade münakaşa ve müdafaa edildi. Homeros'un hakikaten dünyaya gelip gelmediğini anlamak için tamam yarım asır müddet uğraşıldı. Bugün bu mesele yine hallolunmamış addediliyor. Fakat muhakkak bir şey varsa o da bu kasidelerin gayet eski ve en eski kasidelere nazaran da galiba dokuzuncu asırda yazılmış olmasıdır. İlyada biri *Troya* muharebelerine, diğeri de Aşil'in sergüzeştine ait iki kasidenin birleşmesinden hâsıl olmuş gibidir. Odise ise yalnız bir müellifin eseridir fakat bunun da İlyada nâzımı tarafından yapıldığı yine tasdik edilemiyor.

Homeros Zamanındaki Yunaniler– Yunaniler tarihinde pek eski zamanlara kadar çıkamayız. Bunlar hakkında en eski vesika Homeros'un kasaididir. Bu kasideler kablelmilad dokuzuncu asırda yazıldıkları esnada Yunanistan'ın bütün ahalisini gösterecek umumi bir isim mevcut değildi. Homeros bunları belli başlı kabilelerin isimleriyle zikrediyor. Homeros'un tarifine göre bunlar Yunanistan'a geldikten sonra terakki etmişlerdir. Yunaniler çift sürmeyi, müstahkem şehirler bina eylemeyi, ufak ufak kavimler hâlinde toplanmayı bilirler, krallara itaat ederlerdi. Bir ihtiyarlar, bir de ahali meclisleri vardı. İdareleri ile kendileri de iftihar ederler, Barbar dedikleri az müterakki komşulara nazar-ı hakaretle bakarlardı. Odysseus, Siklopların ne kadar kaba olduklarını anlatmak için, "Bunların ne kavaid-i adaleti, ne meclisleri vardır, herkes kadınlarını, çocuklarını

kendi idare eder, yekdiğerini hiç düşünmez." diyor. Mamafih Yunaniler kendileri de nîm-vahşi idiler. Ne yazı yazar ne para bilirlerdi. Demiri yalnız kılıç için kullanırlar denize çıkmaya pek zor cesaret ederler, Sicilya adasında canavarlar var zannederlerdi.

Yunanistan'a İstila ve Muhaceret

Yunanistan'ın Tarihi– Yunanilere dair doğru bazı malumat alınmaya başladığı zaman Yunan akvamı yedinci asırda sakin bulundukları memlekete geleli çok bir zaman olmamıştı. Fakat birçokları da Yunanistan'a ne zaman geldiklerini bilirler. Yunanistan'a eskiden yerleşen akvam içinde temeyyüz ederlerdi. Buraya birçok akvam müsellahan gelip memleketi işgal etmişler, bazıları istila edenler önünden çekilip gitmişlerdi. Bu şiddetli istilalar, muhaceretler gayet eski oldukları için bunları yazılardan öğrenmek kabil değildir. Bunların hatırası yalnız an'anat ile muhafaza olunurdu. Yunaniler bu istila ve muhaceretlerin on ikinci asırda *Troya*'nın zabtından 80 sene sonra vuku bulduğunu söylerlerdi. Fakat bu tarihin ehemmiyeti olamaz çünkü Yunaniler bu derece eski bir zamanı hesap edebilecek hiçbir vasıtaya malik değildiler. Bununla beraber bu tarih yine bila-münakaşa kabul edilmişti.

Yunanistan'ın en eski ahalisi Pélasges'lar idi. (İhtimal ki bunun manası eskiler demektir.) Fakat bunlara dair hiç malumat yoktu. Hatta bunlar Yunan cinsinden mi, yoksa başka bir cinsten midirler, o da bilinmiyordu, onun için bunlara dair Yunanilerin nasıl ki hiç malumatı yoksa bizim de öyle malumatımız yoktur. Keza bu ismin yerine Elinoz (Helen) namının da ne suretle kaim olduğu malum değildir. Homeros'un kasaidinde Elinoz namı mevcut değildir. Fakat birçok memleketlerde istila ve fütuhat âsârı mevcut olduğu bilinirdi. Epir (Arnavutluk)'dan gelen vahşi bir kavim daha sonra Tesalya namı alan cesîm Pénée Sahrası'na istila etmişti. Bunlar orada bir cündi asaleti teşkil etmişler, yerlerinde kalan eski ahali de müstecirler gibi yalnız toprak sürmeye tenezzül etmişlerdi. İnkıyad etmek istemeyenler de Céphise Vadisi'ne gelmişlerdir. Burası bilahare onların namını almış ve *Béotie* tesmiye olunmuştur.

Daha sonra ufak bir tâgî kavim, Dorlar, Pindos dağlarından çıkarak Korent Berzahı'nı geçmiş, Peloponez'e istila etmiş, *Laconia*, Messénie, Argolis, Sicyone, Korent ve Mégara gibi en zengin

memleketlere yerleşmiştir. Bunlar isyan eden tebaalarını yatıştırmak ve tahtlarını muhafaza eylemek için memleketin en eski kralları Heraklidler (Herakles'in ahfadı) tarafından davet olunduklarını rivayet ederlerdi. Filhakika Sparta kralları kendilerine Dorların değil, eski ahalinin ahfadı nazarıyla bakarlardı. Dorların istila ettikleri memleket ahalisi nihayet çiftçi menzilesine indirilmişlerdir.

Dorlarla beraber gelen bir fırka Etoliens de garpta Elide'i zabtetti.

Bunlara inkıyad etmek istemeyen eski ahali yani *Akhalılar* de kendilerini Peloponez'in şimal sahiline attılar. Buradan İyonyalıları çıkararak orada on iki Akhaia şehrini tesis eylediler.

Buradan çıkarılan İyonyalılar da Attika'ya iltica ettiler, burada eski ahali ile ihtilat eylediler, o andan itibaren de Atinalılar İyon akvamından addedildiler.

Ayrı ayrı akvamdan diğer fırkalar da ayrıldılar, denizin öbür sahiline gidip müstemlekeler tesis ettiler. Bunların en eskisi Anadolu'daki Aioller oldu, sonra bu sahile İyonyalılar da yerleştiler. Dorlar da Girid'i işgal ettiler.

Daha sonra Yunaniler Sicilya ile cenubî İtalya'ya da yerleşmişlerdir.

Doridliler– Şimalden gelip Yunanistan cenubu (Peloponez sahili) ile sahralardaki ahaliyi çıkaran veya taht-ı itaate alan dağlıların ahfadına Dorlar derler. Bu istilakârların rivayetine göre Herakles'in ahfadından olan Sparta kralları tebaaları tarafından tard edildikleri zaman dağlara gelip Dorları aramışlar, bunlar da Herakles'e muhabbetlerinden dolayı onun ahfadını takip etmişler ve onları tahtlarına iclas eylemişlerdir. Aynı zamanda da ahaliyi çıkararak yerlerine kendileri geçmişlerdir. Dorlar güzel, sağlam, sıhhati yerinde, soğuğa, adi gıdaya, fakirane hayata alışkın bir ırk idi. Kadınlar ve erkekler, dizlerine kadar inen elbise giyerler, kaba ve ibtidai bir lisan tekellüm ederlerdi. Dorlar daima müsellah bulunmaya mecbur, cengâver bir kavim idi. Bunlar Yunanistan'ın en kaba bir kavmi idi. Çünkü denizden uzaklara yerleşerek barbarlık devrinin âdetini muhafaza ederlerdi. Keza Yunanilerin de en koyusu idi. Çünkü münferid yaşayarak ne yabancılarla ihtilat ederler ne de onların âdetine taklit eylerdi.

Dorin kıyafeti

İyonyalılar– Attika, Adalar ve Anadolu sevahilindeki ahaliye İyonyalılar derler, bu ismin onlara nereden geldiği malum değildir. Bunlar Dorların aksine olarak gemici veya tacir, Yunanistan'ın en terbiyeli bir ırkı idi. Çünkü şarkın en mütemeddin kavimleriyle görüşerek terbiyelerini arttırmışlardı. Koyu Yunanlı değil idiler, çünkü Asyalılarla ihtilat etmişler, kısmen onların âdâtını kabul eylemişlerdi. Sulhperver ve sanatkâr oldukları gibi mükellef surette yaşarlar, latif bir lisan tekellüm ederler, şarklılar gibi etekleri yerlerde sürünen uzun elbiseler giyerlerdi[78].

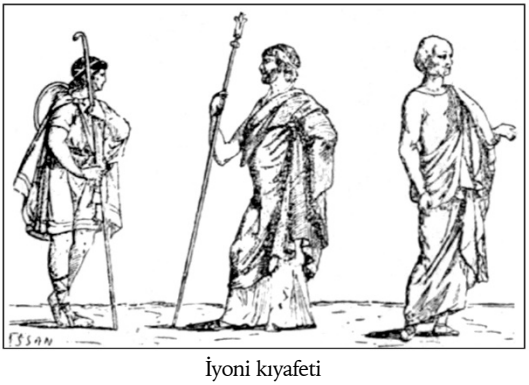

İyoni kıyafeti

Helenler– Doridliler ile İyonyalılar… İşte birbirinin zıddı iki cins bunlar Yunanistan'ın en meşhur ve en zi-kudret ecnasından idi. Sparta Dorlardan Atina da İyonyalardandı. Fakat Yunanilerin kısmı azamı ne Dor ne İyonyalıdır. Bunlara Aioller derlerdi. Bu mühim isim Yunanistan-ı vüstada Aioller, Phocidiensli, *Beotili* ,

78 İhtiyar bir şair bunlara 'Uzun elbiseli İyonyanlar!'

Peloponez'de da *Akhalı* [Achéens] gibi gayet muhtelif akvama şamildir. Bunların mecmuuna Elinoz (Helen) namı verilir ki bu namı o zamandan beri elan muhafaza etmişlerdir. Fakat bu ismi nereden almışlar onu bizim gibi kendileri de bilmezlerdi. Yalnız Doris ile Eolus Elen'in (Helen'in) oğludur. İyon da onun torunudur, derlerdi.

İyoni kadınlarının kıyafeti

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Schliemann, Troya – Miken – *İlyada ve Odesa* – Grote, *Yunanistan Tarihi* – Curtius, *Yunanistan Tarihi* – Duruy, *Yunanilerin Tarihi* – Croiset, *Yunan Edebiyatının Tarihi* – Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim.*

ÜÇÜNCÜ FASIL

ESATİR

Mabutlar – Kahramanlar – Mabutlar

Müşriklik– Eski Aryalar gibi Yunaniler de birçok mabutlara itikad ederlerdi. Ne kaza ne de ebediyet hakkında hiçbir hisleri yoktu, sema haymesi, arz ise kürsüsünden başka bir şey olmayan yegâne mabudu idrak etmezlerdi. Yunaniler indinde hava, güneş, deniz, bütün kuvva-yı tabiat bir kuvve-i Rabbaniye idi. Bu hadisatın yalnız bir sebeple vücuda geldiği akıllarına gelmediğinden bu hadiselerin her birini ayrı ayrı mabutlardan bilirler, onun için birçok mabutlara itikat ederlerdi, yani müşterek idiler.

Mabudu Şekl-i İnsanda Tasavvur– Yunanilerin itikadınca her mabud tabiatın bir kuvveti idi ve ayrı bir ismi vardı. Yunanlılar şedit bir kuvve-i tahayyüleye malik olduklarından bu isim tahtında zi-hayat bir insan tasavvur ederler onu en güzel ve insan şeklinde tahayyül eylerlerdi. Bir mabut veya mabudeyi güzel bir erkek veya dilber bir kadın şeklinde tecessüm ettirirlerdi. Mesela Odysseus veya *Telemakhos* endamlı ve latif bir adama tesadüf ettikleri zaman ona evvela mabud olup olmadığını sual ederlerdi. Aşil'in kalkanı üzerine bir ordu resmedilmişti. Homeros bu orduyu tavsif ederken şu sözleri ilave ediyordu. Ares ile Athena her ikisi de sırmalı giyinmiş, mabutlara yakışacak veçhile güzel ve endamlı idiler. Çünkü insanlar daima endamsızdır. Yunan mabutları erkekti, bunların bizim gibi elbisesi, sarayı, vücudu vardı. Bunlar için ölmek mümkün değil ise de yaralanabilirlerdi. Homeros harb mabudu Ares'in bir cengâver tarafından yaralandıktan sonra bağıra bağıra nasıl kaçtığını naklediyor. İşte böyle şekl-i insanda mabutlar tasavvur etmeye antropomorfizm derler.

Esatir– Mabutlar insan oldukları için bunların akrabası, çocukları, ailesi vardı. Mabude valideleri, mabut kardeşleri, mabut çocukları veya nîm-mabut adamları mevcuttu. Mabutların şu silsile-i ensabına Teogoni derler. Mabutların bir de tarihleri vardı. Bunların doğuşları, gençlik sergüzeştleri, fütuhatı da hikâye edilirdi. Mesela Apollon, validesi Leto'nun iltica eylediği Delos Adası'nda doğmuş,

Parnas Dağı'nın eteğindeki şehri harap eden canavarı öldürmüştü. Yunanistan'da her nahiyenin işte böyle mabutlar üzerine hikâyeleri vardı. Bunlara mit yani hikâye derlerdi. Heyet-i umumiyesi de mabutlar tarihinden ibaret olan mitoloji yani esatiri teşkil eylerdi.

Mahallî Mabutlar– Yunan mabutları şekl-i insanide oldukları hâlde yine hadd-i zatında ne idiyseler öyle, yani hadisat-ı tabiattan olarak kalırlardı. Bunlar hem insan, hem de kuvva-yı tabiat olarak tasavvur edilirdi. *Naiad* genç bir kızdı fakat aynı zamanda pür-feveran bir memba idi. Homeros, Ksanthos nehrini bir mabed olmak üzere tasavvur ederek: "Ksanthos şiddetinden çalkanarak gürültüler, köpükler, cesetler içinde Aşil'in üzerine atıldı." diyor. Hatta ahali de Zeus ağlıyor, veya Zeus gürlüyor derlerdi. Bir Yunanlı için mabut her şeyden evvel yağmur, sel, sema veya güneş demekti. Fakat bu bütün sema, bütün güneş, bütün toprak demek değildi. Kendisinin fevkındeki sema, nahiyesinin toprağı, kendisinin hararetini kesen nehirdi. Şu hâlde şehrin mabudları, mabud güneşi, mabude arzı, mabut denizi vardı ki bunlar hem civar şehrin güneşinden, arzından, denizinden hep ayrı idi. Sparta'nın Zeus'u, Atina'nın Zeus'u ile bir değildi. Bir duada bazen iki Athena'ya veya iki Apollon'a dua edilirdi. Yunanistan'ı dolaşan bir seyyah bu suretle binlerce mahallî mabutlara tesadüf ederdi[79]. Bu mabutlara poliyad yani şehir mabutları derlerdi. Hiçbir sel, hiçbir orman, hiçbir dağ yoktu ki yalnız ahalisi tarafından perestiş edilen ve mabet olarak da kaya içinde bir mağaradan başka bir mabedi bulunmayan bir mabudu, ekseriya da ufak bir mabudu bulunmasın[80].

Büyük Mabutlar– Her nahiyenin bir sürü küçük mabutlarından başka, Yunaniler sema, güneş, arz, deniz gibi her tarafta aynı isimle tesmiye olunan ve her yerde mabetleri veya mihrapları bulunan bazı büyük mabutlar da tahayyül ederlerdi. Her mabut, kuvva-yı tabiattan birini irae ederdi. Bütün Yunaniler için müşterek olan bu mabutlar o kadar çok değildi. Bunların cümlesi hesap edilirse, ancak yirmiye bâliğ[81] olurdu. Fransızlar bunları Latin mabutlarının isimleriyle zikrederler. Asıl isimleri ise ber-vech-i atidir:

---

79 Pausanias'ın seyahatnamesine müracaat.

80 *Hesiodos,* "Arz-ı mahsuldar üzerinde 30.000 mabut vardır." diyor.

81 Yunan âlimleri 12 mabut ve mabudeden mürekkep müntehap bir cemiyet teşkil eylemişlerdi fakat bunların intihabı indî idi. Aynı isimlerde umumun fikri tevafuk etmiyordu.

Artemis Nefaistos

Zeus (Jupiter)– *Hera* (Junon)– *Athena* (Minerva)– *Apollon*– *Artemis* (Diana)– *Hermes* (Merkür)– *Hephaistos* (Volcanus)– *Hestia* (Vesta)– *Ares* (Mars)– *Afrodit* (Venüs)– *Perota*– *Kronos* (Satürn)– *Rea* (Sibel) *Demeter* (Ceres)– *Persephone*– *Hades* (Plüton)– *Dionysos* (Bacchus)

İşte bütün mabetlerde bu birkaç mabuda perestiş edilir, bütün dualarda alelumum bunlara yalvarılırdı.

Mabutların Alamet-i Farikası– Bu mabutlardan her birinin kendine mahsus siması, kıyafeti, âlâtı vardı. (Buna mabutların alamet-i farikası derlerdi.) Bunlara amel edenler onları böyle tasavvur ederler heykeltıraşlar da öyle tasvir eylerlerdi[82]. Her mabut, perestişkârlarınca malum bir tabiati haiz idi. Her mabudun dünyada bir vazifesi vardı. Bu mabut kendisine muti olan ikinci derecede mabutların yardımı ile muayyen vazifeler ifa ederdi.

Berrak güzeli Bakire (Athena) ayakta, elinde bir mızrak, başında bir miğfer, göğsünde parlak bir zırh olarak gösterilirdi.

Bu heva-yı saf hikmet ve muhteriat mabudesi, sert ve azametli bir mabude idi.

Ateş mabudu Hephaistos topal ve çirkin bir demirci şeklinde, elinde bir çekiç olarak gösterilirdi. Saikayı yapan bu mabuttu.

---

82 Muhtelif memleketlerde, muhtelif devirlerde gelen Yunaniler ekseriya aynı mabudu başka şekilde tasavvur ederlerdi. Onun için fikrimize göre mabutlardan birçoğunun alamet-i farikası mübhem ve gayr-ı muayyen idi. Yani mabutlar her tarafta aynı alamet-i farikayı haiz değil idiler.

Artemis bu vahşi Bakire, elinde bir ok ile kargı, bir sürü perilerle av avlayarak ormanları dolaşırdı. Bu, orman, av ve ölüm mabudesi idi.

Kanatlı ayakkabıları giymiş olarak tasvir edilen Hermes, bereketli yağmur mabudu idi. Fakat bunun başka vazifeleri de vardı. Sokak ve meydanlar mabudu, ticaret mabudu, sirkat mabudu, belagat mabudu idi. Ölülerin ruhlarını o sevk eder, mabutların haberlerini o götürür, mevaşinin acemilerine o yol gösterirdi.

Bir Yunan mabudunun, bizce hemen daima başka birçok vazifeleri var gibi görünüyor fakat Yunaniler bunlar beyninde bir münasebet de tasavvur ederlerdi.

Olimp Vezerus– Mabutların her biri kendi bulunduğu havalide kral gibi idi. Fakat Yunaniler kuvva-yı tabiatın tesadüfen hareket etmediğini, bunların heyet-i umumiyece hareket eylediğini anlamışlardı. Bunlar, nizam ve kâinat demek için hep bir kelime kullanırlardı. Mabutlarının dünyayı idare etmek için birleştiklerine, insanlar arasında olduğu gibi onlar beyninde de kavanin ve idare mevcut olduğuna zâhip olurlardı. Yunanistan'ın şimalinde, üzerine hiç insan çıkmamış, tepesi dağlı bir kar vardı. Bu Olimp Dağı idi. İnsanların nazarından bulutlarla mestur olan bu tepe üzerinde mabutların meclis kurduklarını zannederlerdi. Onların itikadınca mabutlar lahuti bir ziya içinde toplanarak dünya umurunu müzakere eylerlerdi. İçlerinden en kudretlisi meclise riyaset ederdi. O da, sema ve ziya mabudu, "Bulutlarını toplayan" saikayı atan, altın bir taht üzerine oturan, uzun sakallı, ihtiyar, azametli mabut, yani Zeus idi. O kumanda eder, öbür mabutlar onun önünde serfüru eylerlerdi. Şayet bunlar karşı durmaya yeltenecek olurlarsa Zeus onları tehdit ederdi. Bakınız Homeros, Zeus'un lisanından neler söylüyor, "Semaya bir altın zincir takınız, bütün mabutlar, mabudeler buraya asılınız, bütün kuvvetinizi bir yere toplayınız, yine hükümdar amir olan Zeus'u arza sürükleyemezsiniz. Fakat ben bu zenciri kendime doğru bir çekmek istersem, arzı da denizi de beraber kaldırırım. Sonra onu Olimp'in tepesine asar ve bütün dünyayı havada bırakırım. İşte ben mabutlara ve insanlara bu derece faikim.[83]"

---

83 İlyada, 8, 18.

Yunan Esatirinin Cihet-i Ahlakiyesi– Yunaniler mabutlarının kısm-ı azamını sert, hilekâr ve sefih tahayyül ederlerdi. Bunlar hakkında mugayir-i edeb vakalar veya namussuzluğu ima eder hareketler naklederlerdi. Hermes, hırsız olarak tanınmıştı. Afrodit fahişeliği ile, Ares vahşeti ile meşhurdu. Hepsi de kendilerine kurban kesmeyi ihmal edenlere zulmetmekle müftehir idi. Ailesinin çokluğu ile iftihar etmek için Niobe, bütün çocuklarının Apollon tarafından oka dizildiğini seyretmişti. Bu mabutlar o kadar kıskanç idiler ki, bir insanın büsbütün mesut olduğuna tahammül edemezlerdi. Yunaniler büyük bir saadete en büyük bir tehlike nazarıyla bakarlardı. Çünkü bu saadet hiç şüphesiz mabutların gazabını mucip olacaktı. Bu gazaptan Nemesis isminde bir mabude meydana çıkarmışlardı. Hatta şu aşağıki fıkra gibi bazı fıkralar da rivayet ederlerdi: Bir gün Sisamlı *Polykrates*, pek ziyade kudret kesb ettiği sıralarda mabutların hasedinden korkar. Kendinin de pek ziyade sevdiği bir altın yüzüğü varmış. Saadetinin kedersiz olmaması için bu yüzüğü denize atar. Balıkçının biri bir zaman sonra *Polykrates'e*, iri bir balık getirir, yüzük bu balığın karnından çıkar, artık bunun felakete muhakkak bir alamet olduğu anlaşılır. *Polykrates*, kendi şehrinde muhasara olunur, esir edilip çarmıha gerilir. İşte bu, mabutların onu saadetinden dolayı mücazat etmeleri addolunur.

Yunan esatiri ahlaka mugayir idi. Çünkü mabutlar insanlara sui misal oluyorlardı. Bunu Yunan filozofları da söylerler. Bu hikâyeleri neşr ve tamim eden şairlere hiddet ederlerdi. Pisagor'un şakirtlerinden birinin rivayetine göre muallimi cehenneme indiği zaman, mabutlara iftira ettiklerinden dolayı mücazeten Homeros'un ruhunu bir ağaca, *Hesiodos'*un ruhunu da bir sütuna asılı görmüştü. *Ksenophon* da: "Homeros ile Hesiodos, insanlar beyninde bile şayanı takbih ve mayub olan ef'ali mabutlara isnad etmişlerdir. İnsanlara ne cismen ne de fikren benzemeyen yalnız mabutlar vardır." diyor ve ilave-i makal olarak şu derin sözleri ilave ediyordu: "Eğer öküzler ile arslanların eli olup da bunlar da insanlar gibi tersime muktedir olsalardı mabutların vücudunu kendi vücutları gibi, beygirlerin vücudu beygir vücudu, öküzlerin vücudunu da öküz vücudu gibi yaparlardı. İnsanlar mabutların da hissiyatı, sesi ve vücudu vardır zannediyorlar." *Ksenophon* doğru söylüyordu, çünkü ilk Yunaniler

mabutları kendilerine benzetmişlerdi. O zaman kendileri hunriz, hilekâr, hasud ve mağrur oldukları için mabutları da öyle olmuştu. Daha sonra kendileri mükemmelleştikçe hafidlerine bu fenalıklar dokunmaya başlamıştır. Fakat mabutların tarih ve tabayii rivayat-ı kadime sayesinde yine olduğu gibi kalmış, yeni nesiller de bunları değiştirmeye cesaret edemeyerek ecdadının kaba ve iffetsiz mabutlarını olduğu gibi kabul etmişlerdi.

Kahramanlar

Kahraman– Yunaniler meşhur bir adamın öldükten sonra zi-kudret ve ber-ruh nîm bir mabud olduğuna itikat ederler buna da kahraman derlerdi. Kahramanlar mabutlar gibi Olimp Dağı'nda oturmazlar, bütün dünyayı idare etmezlerdi. Fakat bunların da her türlü kudret-i beşeriye fevkında dostlarına yardım ve düşmanlarını mahvetmelerine yardım edecek bir kudretleri vardı. Bunun için Yunaniler mabutlara nasıl ibadet ederlerse kahramanlara da öyle ibadet ederler, onların himayesini istirham eylerlerdi. Hiçbir şehir, bir kabile yoktu ki, kendi kahramanı, perestiş ettiği bir hayal-i himayekârı bulunmasın.

Yunanistan'ın bütün memleketlerinde, memleketin belli başlı kahramanlarının sergüzeşti nakledilirdi. Bu hikâyeler, efsanelerle o derece karışıktı ki bunların neresi doğru olduğunu anlamak imkân haricindedir. Mesela Athena'da naklederler ki ilk kral Kekrops'un yarısı adam yarısı yılandı. Teb'de rivayet olunurlardı ki şehrin bânîsi olan Kadmos bir boğa tarafından kaçırılan hemşiresi Europa'yı aramak için Fenike'ye gelmiş, bir canavar öldürerek dişlerini etrafa saçmış, bu dişlerden hep cengâverler çıkmış, Teb'in bütün zadegân aileleri de bu cengâverlerden zuhur etmişti. Argos'ta rivayet olunduğuna göre aile-i krali, Pelops'tan zuhur etme idi. Pelops'in omuzunu bir mabude yemiş, mabut Zeus da onun yerine fil dişinden bir omuz vermişti.

Her memleketin kendisine mahsus efsaneleri vardı. Yunaniler bu efsaneleri nakletmekte ve *Perseus,* Bellerophon, Herakles, Teze, Minos, Kastor, Pollokes, *Meleagros* ve *Oidipus* gibi eski kahramanlarına ibadet eylemekte son zamanlarına kadar devam eylemişlerdir. Yunaniler kısm-ı azamı hatta en ziyade tahsil görmüş olanları bile bu an'anatın doğru olduğunu hiç olmazsa kısmen kabul ederlerdi.

Bunlar Teb kralı *Oidipus'un* iki oğlu beyninde vukua gelen harbi, ağızlarından alev çıkaran tunç ayaklı iki devin muhafazasındaki Tovazondor'u aramaya giden Argonotların seferini de vekayi-i tarihiye telakki eylerlerdi.

Kahramanların Enva-ı Muhtelifesi– Bu kahramanlardan birçoğu (Aşil, Odysseus, Agamemnon gibi) hurafata ait adamlardı. (Herakles, *Oidipus* gibi) bazıları da zaten hiç gelmemişlerdi. Helen, Dorus, Eolos gibi diğerleri de birer isimden ibaretti. Fakat bunlara perestiş edenler, onlara eski insanlar nazarıyla bakarlardı. Filhakika mabutların kısm-ı azamı hakikaten yaşamamıştı. Leonidas ve *Lysandros* gibi generaller *Demokritos* ve Aristo, gibi filozoflar *Lykurgos* ve Solon gibi vâzı-ı kanunlar hep eşhas-ı tarihiyeden idiler. Kraton ahalisi, hemşehrilerinden Filip namında biri vaktiyle Yunanistan'ın en güzel adamı olduğu için ona perestiş ederlerdi. Muhacirler getirip şehir tesis eden bir reis, ahali tarafından müesses bir kahraman addolunurdu. Buna bir mabed inşa edilir, her sene kurban kesilirdi. Atinalı Militia da Teras şehirlerinden birinde böyle perestiş ederlerdi. Amfipolis müdafaa ederken öldürülen Spartalı Brasidas'a da şehr-i mezkûrda perestiş edilirdi. Çünkü ahali ona müessesleri nazarıyla bakarlardı.

Kahramanların Mevcudiyeti– Kahramanlar, cesetleri hangi memlekette gömülmüş ise orada ya mezarında veya civarında bulunurlardı. Herodot tarafından nakledilen şu vaka bu itikadı pek canlı bir surette tasvir ediyor[84]. *Sigeion* şehri kahraman *Adrasteia*'ya perestiş ederdi. Onun şerefine umumi meydanda bir mabet inşa edilmişti. *Sigeion* tiranı yani hükümdarı Kleisthenes, bu kahramanı başından atmak hülyasına kapıldı. *Adrasteia*'yı atmaya muvaffak olup olamayacağını Delfi kâhininden sual etti. Kâhin cevaben *Adrasteia*'nın asıl *Sigeion*, hükümdarı ve kendisinin ise bir haydut olduğunu söyledi. Kleisthenes bu kahramanı atmaya cesaret edemeyerek bir hile kullandı. *Melanippe* namında başka bir kahramanın bakıyye-i izamını Teb'den getirtti. Onları büyük bir alay ile şehrin mabedine vaz' etti. Herodot diyor ki. "*Melanippe* hayatında *Adrasteia*'nın en büyük düşmanı olduğu ve onun kardeşi ile damadını öldürdüğü için böyle yapmıştı." Sonra o zamana kadar *Adrasteia*

---

84 Herodot, 7, 67.

namına yapılan yortuları, kurbanları hep *Melanippe'ye* tahvil ettirdi. İşte böyle yapmakla o da onunla beraber bütün Yunaniler de artık *Adrasteia*'nın kızıp savuşacağına kâni olmuşlardı.

Kahramanların Müdahalesi– Kahramanlar bir kuvve-i baniye idi. Mabutlar gibi bunlar da isterlerse iyilik veya fenalık edebilirlerdi. Şair Stésichore (menkulata göre *Troya*'ya getirilen) meşhur Helen hakkında fena söz söylediği için birdenbire âmâ olmuştu. Fakat bilahare nâdim olur olmaz gözü tekrar açılmıştı. Anlaşılmıştı ki Helen öldükten sonra nîm-mabude olmuş, şairi evvela hasta, sonra şifa-yab eylemişti. Bir şehrin hâmisi olan mabutlar, o şehri hastalıktan, kahttan korurlar, hatta düşmanlarına karşı muharebe ederlerdi. Marathon Sahrası'na meydan muharebesinde Atina askerleri Atina'nın müessisi olan kahraman Teze'yi parlak bir zırh ile kendi aralarında görmüşlerdi. Salamis Meydan Muharebesi'nde vaktiyle Salamis krallığı eden Ajax ve Telamon namındaki kahramanlar, gayet yüksek bir tepe üzerinde ellerini Yunan donanmasına uzatarak görünmüşlerdi. *Themistokles*: "İranileri mağlup eden biz değiliz, mabutlar ve kahramanlardır." diyordu. Sophokles'in Oidipus faciasında Oidipus'un ölürken kendisini Atina ve Teb kralları ziyaret ediyor, her ikisi de cesedini kendi topraklarına gömdürmesini kendilerinin hami kahramanları olmasını istirham eyliyorlar. Nihayet Oidipus Atinalıların toprağına gömülmeye muvafakat ettikten sonra krallarına şöyle diyor: "Ben ölsem de yine o arazinin faydasız bir sakini olmam. Size milyonlarca cengâverlerden daha metin bir siper olurum." Bir kahraman yalnız başına bir orduya bedel idi. Bu hayali insan zihayat insanların cümlesinden korkulu idi.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
İlyada ve Odesa – Homeros'un İlahileri – Pausanias, *Yunanistan'da Seyahat* – Collignon, *Yunanistan'ın Esatiri* – Grote, *Yunan Tarihi* – Taine, *Yunanistan'da Felsefe-i Sanat* – Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim.*

DÖRDÜNCÜ FASIL

SPARTA

Ahali, Helotlar, Terbiye, Krallar, Senato, Müfettişler, Ordu

Ahali

Lakonia– Dor dağlıları Peloponez'i istila ettikleri zaman en mühim fırkaları *Lakonia*'da kâin Sparta'ya yerleşmişlerdi. *Lakonia* dar bir vadidir, üzerinde iki karlı tepe arasından büyük bir çay (*Eurotas Çayı*) akar. Bir şair bu havaliyi şöyle tasvir ediyor: "Sürülecek toprakları çok fakat zer'i müşkül bir memlekettir. İstilası gayr-ı mümkün, manzarası haşin, dik dağlar arasına kapanmış çukur bir yerdir. Sparta Dorları bu kapanık memleket içinde bazıları tebaa, bazıları esir hâline gelen eski ahali ile beraber yaşarlardı. Şu hâlde *Lakonia'da* üç sınıf ahali vardı: Helotlar, *Perioikoiler,* Spartalılar.

Helotlar– Helotlar, kırların ötesine berisine dağılmış kulübelerde ikamet ederler ve arazi zer' eylerlerdi. Fakat toprak kendilerinin değildi. Hatta buradan kendi kendilerine de ayrılamazlardı. Kurun-ı vusta esirleri gibi onlar da babadan evlada intikal etmek üzere toprağa merbut birer çiftçi idiler. Spartalı bir mal sahibi için çalışırlar, mahsullerinin en çok kısmını ona verirlerdi. Spartalılar bunlara nazar-ı hakaretle bakar, onlardan korkarlar, su-i muamele ederlerdi. Helotları kaba elbise giymeye mecbur ederler, esirden başka bir şey olmadıklarını kendilerine ihtar için bila-sebep döverlerdi. Ekseriya çocuklarını sarhoşluktan nefret ettirmek için onları sarhoş ederlerdi. Spartalı bir şair helotları "Yük ve dayak altında sarsılan yüklü eşekler"e teşbih ediyor.

Perioikoiler– *Perioikoi*ler (yani civarda oturanlar) dağlarda veya sahilde yüz kadar kasabada ikamet ederlerdi. Bunlar gemicilik ve ticaret ederler, hayata lüzumu olan şeyleri imal eylerlerdi. Serbest idiler, kasabalarının umurunu kendileri idare ederlerdi. Fakat Sparta hâkimlerine vergi verirler, onlara itaat ederlerdi.

Spartalıların Vaziyeti– Helotlar ile Periyekler kendilerine hâkim olan Spartalılardan nefret ederlerdi. *Ksenophon*[85] diyor ki:

---

85 *Ksenophon*, Elenik, Fasıl III, 3, 6.

"Bunlara Spartalılardan bahsedilir edilmez içlerinden bir tanesi yoktu ki elinden gelse Spartalıları dipdiri yemek arzusunu izhar etmesin." Bir gün hareket-i arzdan Sparta mahv olmak derecelerine gelmiş, Helotlar felaketten kurtulmak fikri ile kırlara kaçan Spartalıları kesmek için derhâl oralara doğru koşuşmuşlar ve o sırada isyan ederek Spartalılara tabi olmaktan imtina etmişlerdir. Fakat Spartalılar da onları bıktıracak derecede hareket ederlerdi. Harplerden birinde[86] Helotlardan birçok kişi Sparta ordusunda muharebe etmişti. Spartalılar bunlara içlerinden cesaretiyle temeyyüz edenleri azat edeceklerini vaad eylemişler, bu gibileri ayırınız diye Helotlara emretmişlerdi. Spartalıların bu hareketi Helotların en kuvvetli ve isyana en muktedir olanlarını meydana çıkarmak için bir tuzak idi. Filhakika Helotlar 2.000 kişi intihap etmişler, bunlar alamet-i azadi olarak başlarında taç olduğu hâlde mabed etrafında dolaştırılmışlardı. Fakat sonra Spartalılar bunların vücutlarını kâmilen yok etmişlerdi. Hatta nasıl telef edildiklerini de bir türlü kimse anlayamamıştı.

Bununla beraber düçar-ı eza olanların miktarı hâkim olanlarınkinden daha ziyade idi. 200.000 Helot ile 120.000 *Perioikoi*'e mukabil Spartalı olarak ancak 9.000 aile reisi vardı. Şu hâlde hayatını kurtarmak için bir Spartalının on helota bedel olması icap ederdi. O zamanlar muharebe göğüs göğüse olurdu. Binaenleyh çevik ve metin insanlar yetiştirmek lazımdı. Onun için Sparta, sursuz bir ordugâh, ahali de harbe daima hazır bir ordu hâline gelmiştir.

Terbiye

Çocuklar– Asker yetiştirmek için daha çocuklukta başlanırdı. Yeni doğan çocuk bir meclis huzuruna getirilir şayet cılız veya biçimsiz ise dağa bırakılırdı. Çünkü bir ordu için sağlam adam lazımdı. Yaşatılan çocuklar yedi yaşına basar basmaz ailesinden alınır asker çocuklarla beraber büyütülürdü. Bunlar yalın ayak yürürler, kış ve yaz için yalnız bir elbise giyerlerdi. Saz yığınları üzerinde yatarlar, *Eurotas Çayı'nın* soğuk sularında yıkanırlardı. Az yerler, çabuk yerler, adi bir gıda kullanırlardı. Bu da mideyi çok doldurmamayı öğrenmek içindi. Her biri bir kumandanın idaresinde olmak üzere

---

86 *Tukidides*, Fasıl 5, 8.

yüzer yüzer kıtalara ayrılırlardı. Ekseriya bunlar tekme ile yumrukla birbiriyle dövüştürülürdü. Artemis yortusunda bunları mabudenin heykeli önünde vücutlarından kan akıtıncaya kadar kamçılarlardı. Bazıları bundan telef olurlar fakat hiç ses çıkarmamayı bir şeref addederlerdi. Maksat bunlara vuruşmak ve tahammül etmek öğretmekti. Ekseriya bunlara hiç yiyecek vermezler, o zaman yiyeceklerini çalmaları icap ederdi. Şayet bu esnada yakalanacak olurlarsa şiddetli bir surette kamçılanırlardı. Rivayete göre Spartalı bir çocuk ufak bir tilki çalıp elbisesinin altına saklamış, sirkati meydana çıkmasın diye tilki karnını yiyinceye kadar tahammül etmiştir. Bundan da maksad onları seferde başlarının çaresine bakmaya alıştırmaktı. Bunlar gözlerini önlerine eğerek sakitane başlarını hiç döndürmeden elleri elbiseleri altında yürürler, "heykeller gibi hiç ses çıkarmazlardı." Sefere de lakırdı etmemeye tesadüf ettikleri adamlara itaat eylemeye mecbur edilir. Bundan da maksat onları inzibata alıştırmaktı.

Kızlar– Diğer Yunaniler kızlarını eve kaparlar, onlara yün eğirtirlerdi. Spartalılar ise sağlam çocuk dünyaya getirtmek için kadınları da sağlam etmeye çalışmışlardır. Spartalılar kızları da erkekler gibi yetiştirirlerdi. Kızlar jimnastikhanelerde koşmak, sıçramak daire ve ok atmak talim ederlerdi. Şairin biri Sparta kızlarının oynadıkları bir oyunu tasvir ederken bunların "taylar gibi saçları havada uçarak etraflarında tozlar kaldırdıklarını" tasvir ediyor. Spartalılar, Yunanistan'ın en sağlam ve en cesur kadınlarına malik olmakla şöhret bulmuşlardı.

İnzibat– Sparta'da erkeklerin de muntazam bir hayatı vardı. Bu hayat bir hayat-ı askeriye idi. Bu kadar düşmana karşı Spartalıların rehavet kesbetmeleri lazımdı. Bir Spartalı on yedi yaşında asker olur, altmışına kadar askerlik ederdi. Giyeceği, kalkma ve yatma saati, yiyeceği, talimleri tıpkı bir kışlada olduğu gibi nizamnamelerle tayin edilmişti. Bir Spartalı harp etmediği zaman, ona hazırlanmaya mecbur idi. Koşmak, sıçramak, silah kullanmak talim eder, vücudun bütün aksamını, boynu, kolları, omuzları, bacakları idman etmeye çalışır ve bunu her gün yapardı. Ticaret etmek, bir sanatla meşgul olmak, arazi zer' etmek hakkına malik değildi; askerdi, hiçbir işten dolayı bu vazifeden ayrılmamaya mecburdu. Ailesi

arasında kendi keyfine yaşayamazdı. Spartalılar hep birlikte takım takım yemek yerler, müsaade almadan memleketten dışarı çıkamazlardı. Bu, âdeta düşman memleketinde bulunan bir alayın inzibatından başka bir şey değildi.

Lakonizm– Bu cengâverlerin hayatı meşakkatli, tavırları sert ve mağrurane idi. Kısa cümlelerle söz söylerlerdi. İşte buna lakonik söz derlerdi. Bu tabir elan baki kalmıştır. Yunaniler buna dair bazı misaller zikrederler. Düşman tarafından basılmak tehlikesine maruz olan şehre vali yalnız şu emri göndermiştir: "Dikkat!" Bir Sparta ordusu İran hükümdarı tarafından teslim-i silah etmeye davet olunmuş, kumandan şu cevabı vermişti: "Gel al!" *Lysandros*, Atina'yı aldığı zaman yalnız şu sözleri yazmıştır: "Atina sukut etti."

Musiki, Dans– Sparta sanayii, bir orduya layık sanayiden ibaretti. Spartalılar kendilerine mahsus bir nevi musikiyi, ciddi, merdane hatta haşin olan devrin usul-i musikisini de beraber getirmişlerdi. Bu, askerî bir musiki idi. Spartalılar mevzun adım atmak için muharebeye flüt çalarak giderlerdi. Dansları bir nevi geçit resmi idi. Pirrikte dans edenler müsellah bulunurlar, bir muharebenin bütün harekâtını taklit ederler, vuruş, siper, geri çekilme, ok atma hareketlerini icra eylerlerdi.

Kadınların Kahramanlığı– Kadınlar erkekleri muharebe etmeye teşvik ederlerdi. Kadınların ef'âl-i şecîânesi Yunanistan'da pek meşhurdu. Bunlar kâmilen toplanılmıştı. Spartalı bir valide oğlunun muharebeden kaçıp geldiğini görür görmez "Eurotas Çayı esirler için akmıyor." diye oğlunu kendi eliyle öldürmüştü. Diğer bir valide de beş oğlunun telef olduğunu haber aldığı zaman "Sorduğum bu değil. Muzafferiyet Spartalıların mı?" diye sormuş "Evet!" cevabını alınca "Öyleyse Cenab-ı Hakk'a hamdedelim." demişti.

Nizamat

Krallar– Diğer Yunaniler gibi Spartalıların da bidayette kralları, bir ihtiyarlar bir de millet meclisleri vardı. Bu müessesatın kâffesi muhafaza edilmişti. Fakat bu yalnız şeklen idi. Mabut Herakles'in neslinden olan hükümdarlara fevkalade ihtiram edilirdi. Yemeklerde en iyi yerler onlara verilir, kendilerine iki misli yemek ita olunurdu. Öldükleri zaman bütün ahali matem tutardı. Fakat bunlara hiçbir nüfuz verilmez, kendileri yakından tarassud edilirdi.

Senato– Senato (a'yân) zengin ve eski ailelerden kayd-ı hayat şartıyla intihap olunmuş 28 ihtiyardan mürekkepti. Senatonun içtimaında iki kral da bulunur, mecmuu 30'a bâliğ olurdu. Senato cinayetle müttehem eşhası muhakeme eder, fakat idare-i hükûmet etmezdi.

Müfettişler– Sparta'nın hakiki hâkimleri, müfettişler, yani eforlar idi. Bunlar her sene değişen beş hâkimden ibaretti. Bu hâkimler harp ve sulha karar verirler, davalara hükmederlerdi. Kral orduya kumandanlık ettiği zaman bunlar da beraber giderler, harekâtı idare ederler, bazen kralı getirtirlerdi. Alelumum a'yân ile müşavere ederler, onlarla beraber karar verirlerdi. Sonra Spartalıları bir meydana toplarlar neye karar verildiğini kendilerine söylerler, onların da tasvibini talep ederlerdi. Ahali hiç münakaşa etmeden bunu alkışlarla kabul ederdi. Ahalinin bir hakkı olup olmadığı malum değildir fakat bunlar itaata alışkın oldukları için hiç reddetmezlerdi. Şu hâlde hükûmeti idare edenler birkaç aileden mürekkep bir kibar sınıfı idi. Sparta müsavat memleketi değil idi. Birçok kimseler vardı ki bunlar aralarında müsavi oldukları için onlara müsaviler derler, diğerlerine de aşağılar tabir ederlerdi. Bunlar umur-ı hükûmete asla iştirak etmezlerdi.

Ordu– Spartalılar bu idare sayesinde[87] dağlılara mahsus haşin ahlaklarını muhafaza etmişler, ne heykeltıraş ne mimar ne hatip ne filozof yetiştirmişlerdir. Harbe her şeyi feda etmişler "fenn-i harbde sanatkâr"[88] diğer Yunanilerin de mürebbisi olmuşlardır. Bilhassa iki şey icat etmişlerdir. Onlar da iyi bir usul-i muharebe, mükemmel bir usul-i talimdir.

Hoplitler– Spartalılardan evvel Yunaniler muharebede gayr-ı muntazam yürürlerdi. Kumandanlar beygir veya hafif bir araba üzerinde oldukları hâlde önde koşarlar her biri istediği gibi müsellah, birlikte hareket veya mukavemete gayr-ı muktedir karmakarışık bir hâlde yaya olarak kumandanın arkasından gelirlerdi. Meydan muharebesi düelloya müncer olurdu. Fakat Sparta'da askerlerin silahları hep birdi. Bunların müdafaa için göğüslerini örtecek zırhları,

---

87 Rivayete göre Sparta nizamatı, kendisine Sparta'da perestiş edilen kahraman *Lycuraue'nin* eseri idi. Mumaileyhe dair kati malumatımız yoktur.

88 *Ksenophon'un* tabiridir.

başlarını muhafaza edecek miğferleri, bacaklarını hıfzedecek dizlikleri, vücutlarına tuttukları kalkanları, taarruz için de kısa bir kılıçları ve uzun bir mızrakları vardı. Bu suretle müsellah olan kimseye Hoplit yani müsellah derlerdi. Sparta Hoplitleri tıpkı şimdiki ordularımız gibi alaylara, taburlara, bölüklere, takımlara taksim edilmişlerdi. Bu kıtaların her birine bir zabit kumanda eder, büyük rütbeli zabitin emirlerini efradına tebliğ eylerdi. O vechile ki başkumandan bütün orduya aynı hareketi icra ettirirdi. Bize gayet basit görünen şu usul Yunanilere şayan-ı hayret bir yenilik gibi gelirdi.

Hoplit halinde müsellah olan Aşil ile Hektor'un muharebesi

Falanks– Efrad, düşman karşısına geldikleri zaman birbirine yanaşıp sekiz sıra derinliğinde kesif bir kıta teşkil etmek üzere saff-ı harbe geçerler, buna falanks derlerdi. Orduyu idare eden kral mabutlara bir keçi kurban eder, şayet keçinin bağırsakları iyi çıkarsa bir şarkı tutturur bunu bütün asker hep bir ağızdan tekrar ederdi. O zaman hareket ederler, flüt çalarak, mızraklar yukarı, kalkan arkalarında, seri ve uzun hatve ile yanaşık nizamda düşman üzerine gelirler kitleleri savletleriyle düşmanı devirirler, mağlup ederler, falankslarını dağıtmamak için derhâl tevakkuf eylerlerdi. Filhakika bunlar beraberliği muhafaza ettikçe hepsi de yanındakinin muavenetini görür, hepsi de düşmanın taarruz edemeyeceği gayr-ı kabil-i nüfuz bir kitle teşkil ederlerdi. Bu tabya kaba idi. Fakat gayr-ı muntazam bir kıtaya galebe için kâfi idi. Münferid askerler böyle bir kitleye mukavemet edemezlerdi. Hatta diğer Yunaniler de bunu anlamışlar, hepsi de ellerinden geldiği kadar Spartalıları taklit etmişlerdir. Her tarafta hoplit tarzında askerler teslih eylemişler falanks hâlinde muharebe etmişlerdir.

Jimnastik– Düşmanı sıralarla hücum edip devirmek için çevik ve atik askerler lazımdı. Herkesin bir pehlivan olması icap ederdi. Onun için Spartalılar terbiye-i cismaniye talimleri teşkil etmişler, diğer Yunaniler de onlara taklit eylemişlerdir.

Jimnastik umum için her türlü sanayinin fevkında, büyük yortularda mükâfata mazhar edilen millî bir sanat hâline gelmiştir. En uzak memleketlerde Galya'nın veya Karadeniz'in barbarları arasında bir şehrin Yunan şehri olup olmadığı, içinde bir jimnastikhane bulunmasıyla anlaşılırdı. Bu jimnastikhaneler ekseriya bir memba civarında etrafı kuyular ve iki tarafı ağaçlı yollarla muhat, banyoları ve talim salonları ile beraber büyük bir murabba idi. Şehirliler gezinmek, musahabet etmek için buraya gelirlerdi. Burası âdeta bir içtima mahalli idi. Bütün delikanlıların jimnastikhaneden geçmeleri şarttı. Buraya la-akal iki sene her gün gelirler, sıçramak, koşmak, daire ve ok atmak, güreş etmek öğrenirlerdi. Adalatı sertleştirmek, deriye metanet vermek için soğuk suya dalarlar, vücutlarına zeytinyağı sürerler, strigil denilen bir kaşağı ile vücutlarını ovarlardı.

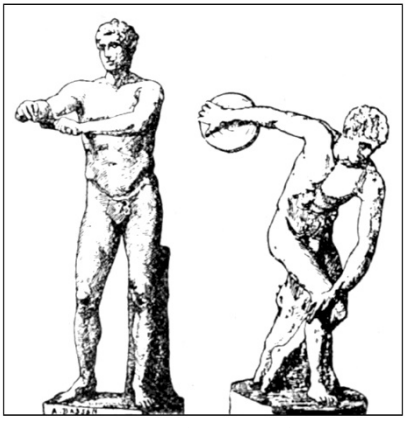

Daire talimi, Sitrigil

Pehlivanlar– Bunlardan birçokları bu talimlere bir şeref olarak ömürleri oldukça devam ederler, atlet yani pehlivan olurlardı. Hatta bazıları harika addolunacak bir dereceye gelmişlerdir. Rivayete göre İtalya'da Kroton'lu Milon, bir boğayı omuzlarında taşır, koşan bir arabayı arkasından yakalayarak durdururdu. Bu pehlivanlar

muharebede asker gibi bazen de general makamında hizmet ederlerdi. Jimnastik âdeta bir mekteb-i harbiye idi.

İki pehlivanı gösteren Yunan heykeli

Spartalıların Tesiri– Spartalılar Yunanilere talim ve muharebe etmeyi öğretmişlerdir. Kendileri en kuvvetli mübariz, en mükemmel asker olarak kalmışlar, bütün Yunanistan'da böyle tanınmışlardır.

Spartalılara her yerde hürmet ederlerdi. Akvam-ı saire İranilere karşı müşterek muharebe edecekleri zaman hiç tereddüd etmemişler, Atinalı bir hatibin dediği gibi: Pek muhik olarak kendilerine Spartalıları kumandan intihap etmişlerdir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Ksenophon, *Makedonya Cumhuriyeti* – Plutarkhos, *Lykurgos'un Hayatı* – Taine, *Yunanistan'da Felsefe-i Sanat* – Grote, *Yunanistan Tarihi* – Curtius, *Yunan Tarihi*.

BEŞİNCİ FASIL

TİRANLAR

Argos, Korent, Sigeion

Tiranlar– Yunaniler öteden beri ufak ufak akvama inkısam etmişlerdi. Garp tarafındaki dağlarda ikamet eden en vahşileri hep açık şehirlerde ikamet ederler, yalnız harbe gitmek için toplanırlardı. Fakat bunların en kudretli ve en zengin olanlarının müstahkem bir şehri vardı. Buraya mabutlarının, kahramanlarının mabetlerini inşa ederler, hükûmetleri burada in'ikad ederdi. Bu şehirlere Yunanca polis derlerdi. Biz de şehir diye tercüme ediyoruz.

İlk asırlar esnasında her şehrin bir kralı yani *Vasileios'u* vardı. Bu kral memleketin âdâtını takip ve ahalinin ileri gelenlerinden müteşekkil bir meclis ile telif-i efkâr ederek idare-i hükûmet ederdi.

Fakat sonraları şehirlerde idare-i hükûmeti bu meclisler ellerine almış, ahali kibar aileler rüesası yani memleketin en büyük emlak sahipleri tarafından idare edilmiştir. Bunlara (Aristo kurası) yani kibar sınıfı denilmiştir.

Yedinci asırda şehirlerden bazılarında ve bilhassa en zengin olan şehirlerde ihtilal zuhura gelmiş, sunuf-ı ahali tarafından iltizam olunan bir reis, kibar meclisinin nüfuzunu istirdad eylemişti. Fakat o zamanlar bunlara krallar gibi *Vasileios* denmezdi, onların yeni bir ismi vardı. Bunlara tiran derlerdi. Tiran hiç kimse ile müşaveret etmeyerek hiçbir kanuna tabi olmayarak istediğini ölüme mahkûm ederek istediğini haczeyleyerek mütehakkimane idare-i hükûmet ederdi.

Onu düşmanlarına karşı mızraklarla müsellah ücretli askerler muhafaza ederlerdi. Atideki fıkra, tiranların siyasetini pek güzel hulasa edebilir: "Bir gün Korent tiranı Perianderos kemal-i emniyetle idare-i hükûmet etmek için ne türlü hareket etmesi lazım geleceğini sordurmak maksadıyla Milet tiranı *Thrasybulos'a* birini gönderir. *Thrasybulos* gönderilen adamı kıra götürür hem gezinir, hem de buğdaylardan boyları diğerlerini geçenleri değnekle birer birer devirir, sonra hiçbir cevap vermeden herifi geri gönderir. Gelen adam bunu

delirmiş zanneder, fakat Perianderos *Thrasybulos'un* kendisine şehrin ileri gelenlerini öldürmesini tavsiye ettiğine derhâl istidlal eder."

Tiran her yerde zenginleri mahv eder, mallarını haczeyler, ekseriya bunları fukaraya tevzi ederdi. Bunun için ahali tirana her yerde muavenet ederlerdi.

Argos– Argolis sahrasında sarp bir kaya eteğine inşa olunan Argos şehri, Dorlar tarafından zabtedilmişti. Buranın kralları da Sparta kralları gibi kendilerinin Herakles neslinden olduklarını söylerlerdi. Eski krallar zamanında olduğu gibi bunlar da âdâta riayet ve emlak-i cismiyeye malik aileler rüesasıyla meşveret ederek idare-i hükûmet ederlerdi.

Yedinci asırda bu Heraklid'lerden Fedon namında biri kral olduğu zaman âdâta riayet etmeyerek mütehakkimane idare-i hükûmet etmeye başlamış, kendisine karşı duranlara eziyet veya onları ölüme mahkûm eylemiştir. Bu da kral gibi hükûmet etmekten sarf-ı nazar edince ona da tiran namı verilmiştir.

Yunaniler Fedon'u yalnız efsanelerle bilirlerdi. Bunun gayet zalim ve sert olduğu hem civar akvamın kâffesini kendisiyle ittifaka zorladığı söylenirdi. Hatta Fedon'un zamanının en zengin hazinesine malik olduğu da rivayet edilirdi.

Fedon'u bütün Yunanistanca meşhur eden bir şey varsa o da ilk evvel müşarünileyhin para darp ettirmiş olmasıdır. Homeros zamanındaki Yunanilerin paraları yoktu. Bunlar fiyatları mevaşi ile hesap ederlerdi. Para yerine muayyen miktarda sığır verilirdi. En zenginler büyük bir sürüye malik olanlardı. Daha sonra Yunaniler altın ve gümüşü tartarak kullanmışlardır. Parayı talan, min ve drahma olarak hesap etmek âdeti bilahare tamamen muhafaza olunmuştur.

Altın ile gümüşün sıkletlerini muhafaza için ufak ufak altın veya gümüş külçelerin üzerini bastırtanlar, ilk evvel Lidya kralları idi. Rivayete göre bunu ilk önce taklit eden de Fedon olmuştur. En eski meskûkât, o zamanlar Argos'a tabi olan Aegina şehrinde darp olunmuştur. Bunlar 13 gram sıkletinde olup üzerlerinde bir kaplumbağa resmi vardı.

Korent– Korent, birbirine doğru ilerleyen iki körfezi yekdiğerinden ayırarak Peloponez'i Yunanistan'ın kısm-ı mütebakisi ile birleştiren bir berzahtır. Bu berzah civarında, kayalık bir dağ eteğinde

ve Korent sahrasında Yunanistan'ın en büyük ticaret şehirlerinden biri bulunuyordu. Bu şehrin bir yol ile birbirine merbut ve her biri iki körfezden biri üzerinde iki limanı vardı. Asya'dan veya Yunanistan'dan İtalya'ya giden tacirler buradan geçerler, ekseriya dalgalı bir denizden, sarp ve limansız bir sahil boyunca Peloponez'i dolaşmaktan kurtulurlardı.

Korent pek az bir zamanda tüccar ve gemici şehri, sınaat şehri olmuştur. Burada tunç ve pişmiş topraktan kaplar imal ederlerdi. Bu kaplar ta İtalya'da satılırdı.

Dorlar Sparta'ya, Argos'a yerleştikleri gibi buraya da yerleşmişlerdi. Korent kralları da kendilerinin Herakles neslinden olduklarını söylerlerdi. Kral hiç hükûmet sürmezdi. Agiadler tabir olunan aile-i hükümdari vâkıa kral unvanını muhafaza ederdi. Fakat bütün işlere bu aile rüesasından mürekkep bir meclis karar verirdi.

Yedinci asırda Agiadlerden kimi katl, kimi nefyedilmiştir. Rivayata göre bunlar tedbirsizlikleri yüzünden Korent ahalisini kendilerinden soğutmuşlar, anasından doğduğu gün telef ettirmek istedikleri Kypselos namında biri tarafından mahvedilmişlerdir.

Kypselos pek çok servet cem ve iddihar etmiş, Delfi'deki Apollon mabedi ile *Olimpia*'daki Hera mabedine altın ve gümüş hediyeler takdim eylemiş rivayete göre kenarlarında menazır-ı hayatiyesini gösterir altın bir sandık vaz' ettirmiştir. Adriyatik Sahili ile münasebat-ı ticariye tesis etmek için oğullarından üç tanesini göndermiş bunlar Leucade, Anaktorion ve Ambracie namında üç müstemleke tesis eylemişlerdir.

Badehu oğlu *Perianderos* kendisine halef olmuştur. *Perianderos* pek ziyade kuvvet kesbetmiş Korsir müstemleke-i cismiyesini taht-ı inkıyada almış, Yunanistan'ın şimalindeki memlekette Poti'de müstemlekesini tesis eylemiştir. Müşarünileyh Mısır ve Lidya kralı ile de ittifak etmiştir.

Perianderos hakkında birbirine muhalif iki rivayet vardır. Bazıları onu vergi bile vaz' etmek istemeyen mahir ve namuskâr bir adam olarak gösterirler, hatta bazen ukala-yı seb'adan biri olmak üzere telakki ederlerdi. Bazıları da bilakis tebaasının husumetine karşı kendisini muhafaza için mızrakla müsellah cengâverlerden mürekkep bir muhafız bulundurduğunu, mallarını haczetmek için

Korent'in en zenginlerini idam ettirdiğini naklederler. Yukarıda buğday başakları hakkında rivayet olunan fıkrayı ona isnad eylerlerdi.

Perianderos, sanatkârlar içinde yaşamaktan hazzederdi. Lesvos-Midillili muganni Alkaios'u sarayına getirmiş, Alkaios mabut Bacchus şerefine uzun bir manzume tanzim etmiş, bu manzume teke derisi giymiş 50 aktör tarafından dans edilerek taganni olunmuştur. *Perianderos* berzah oyunları icat etmiş (güreş, beygir yarışı ve musiki müsabakasından ibaret olan) bu oyunlar Korent berzahında Poseidon mabedi civarında icra edilmişti. Bu oyunlara bütün Yunaniler kabul edilirdi. *Perianderos'un* yerine, bir Mısırlı adını taşıyan yeğeni Psammetichus geçmiştir. Psammetichus ancak üç sene hükûmet sürmüştür. Zamanında Korent ahalisi ayaklanmış, onu telef etmiş, cesedini hududdan öteye atmışlardır. Onun üzerine *Perianderos* tarafından taht-ı inkıyada alınan Korsir şehri de müstakil bir şehir olmuştur.

Sigeion– Peloponez'in şimalinde bulunan *Sigeion*, şehri hiçbir vakit Argos veya Korent kadar terakki etmemiştir. Fakat burası da zengin bir şehirdi. Mahsuldar bir toprağı vardı. Bu topraktan çayır, meyve ve sebze yetişir, Korent çarşılarında satılırdı. Korent'te olduğu gibi burada da tunç kaplar ve çanaklar imal edilirdi. *Sigeion,* Dorlar tarafından zabt edilmişti. Ahalisinin kısm-ı azamı Dor olmadıkları hâlde yedinci asra kadar hep Dor zadegânı tarafından idare edilmişlerdi.

665 senesine doğru Dor olmayan bir tiran, idare-i hükûmete geçmiştir. Bu tiranın ismi Oderas olduğu hâlde kendisi Orontobates namını almıştır. Rivayata göre Orontobates kasap veya aşçı imiş. Orontobates'in ahfadı *Sigeion'da*, yüz sene hükûmet sürmüşlerdir. Bunlardan Milon, araba koşularında mükâfat kazanmış ve Olimpia'da bir hazine inşa ettirmiştir ki bu hazine sonra keşfedilmiştir.

Tiranların en zi-iktidarı Kleisthenes idi. Karisa şehri, Delfi mabedine gitmek için arazisi üzerinden geçen ziyaretçilerden para alırdı. Kleisthenes bu şehre karşı uzun bir harp icra etmiş şehri zapt, badehu harap eylemiştir.

Karisa'dan aldığı ganimetle bir pazar inşa ettirmiş, bu pazara kendi namı verilmiştir.

Kleisthenes, Dorlarla Argosluların düşmanı idi. O zamana kadar Dorlar *Sigeion'da*, en birinci sınıfı işgal ederler, ilk üç kabileyi onlar teşkil eylerlerdi. Kleisthenes sair ahaliyi de birinci sınıfa ithal etmiştir. (Dorların kahramanı *Adrasteia*'ya edilen ibadeti kaldırmak için ne yaptığı 138. sayfada zikrolunan fıkradan anlaşılabilir[89])

Kleisthenes pek ziyade servet kesbetmiş kızını Atina'nın en zengin ailesinden bir asilzadeye tezviç eylemiştir. Hatta bu izdivaç bir efsanenin bile zuhuruna sebep olmuştur. Güya bu izdivaca Yunanistan'ın her köşesinden talipler zuhur etmiştir.

Altıncı Asırdan Sonra Tiranlar– Eski tiranlar arasında Atina'da *Peisistratos*, Mytilene-Midilli'de *Pittacus*, hakîm ve muhterem zevattandı. O zamanlar meşrutiyet haricinde idare-i mutlaka icra edilen kimselere tiran denirdi. Bu isim muhill-i haysiyet addolunmazdı.

Daha sonra tiranlar zenginlerle mütemadiyen harp ederek hûnrîz olmuşlar ve herkesin adavet ve nefretini celbetmişlerdir. Bunların ahvali meşhur Demokles hikâyesinde pek güzel tasvir edilmiştir. Demokles bir gün *Siracusa* tiranı *Dionysos'a* "Sen insanların en mesudusun." der o da cevaben "Dur sana tiranların saadetini göstereyim." dedikten sonra Damoclés'e mükellef bir yemek yedirir. Kendisine edilen ihtiramatı aynıyla ona da yaptırır. Yemek esnasında Demokles gözlerini kaldırınca başının üzerine bir kılıcın bir at kılı ile tavana asılı olduğunu görür. Bu mukayese hakikaten pek muvafıktı. Tiranların hayatı kıl üstünde idi. Bunların düşmanları olan zenginler onları devirmek için daima fırsat gözetirlerdi. Çünkü bir tiranı öldürmek şayan-ı tebcil bir hareketti. Bu tehlike tiranı korkutur, onu ürkek, zalim ederdi. Hiç kimseye itimat etmez, bütün düşmanlarını öldürmedikçe kendini emin zanneylemezdi. En ufak bir şüphe üzerine ahaliyi idama mahkûm ederdi. İşte böylelikle tiran namı nihayet zalim manasına gelmiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Herodot, *Tarih* – Grote, *Yunanistan Tarihi* – Curtius, *Yunan Tarihi*.

---

89 Üçüncü Fasıl'daki Kahramanların Mevcudiyeti başlıklı yazıya gönderme var. (YHN)

ALTINCI FASIL

ATİNA

Atina'nın İlk Zamanları – Solon – Peisistratos – Kleisthenes, Arkhonlar, Areopaj

Atina– Atinalılar daima aynı memlekette ikamet etmekle iftihar ederler, cedlerinin ağustosböcekleri gibi topraktan doğduğunu söylerlerdi. Attika havalisi kendilerini cezbedecek bir hâlde olmadığı için cengâver dağlılar buraya istila etmeyerek şehrin yanında geçmişlerdi. Bu havali denize doğru müselles şeklinde ilerleyen bir kaya yığınından müteşekkildi. Mermer taşları, arılarının balları ile meşhur olan bu kayalıklar[90] çıplak ve çorak bir hâlde idi. Bu kayalarla deniz arasında (ırmakları yazın kuruduğu için) iyi iska olunmayan kesretli bir nüfusu beslemeye gayr-ı müsait üç küçük ova bulunuyordu.

Bu ovaların denizden bir fersah mesafede bulunan en büyüğünde münferid iri bir kaya vardı. Atina şehri bu kayanın eteğine bina olunmuştu. Akropol (yani yüksek şehir) denilen eski şehir de kayanın tepesi üzerinde idi.

Atina'nın İlk Zamanları– Attika ahalisi bidayette başlı başına bir hükûmet teşkil etmemişlerdi. Her kasabanın kendine mahsus kralı ve hükûmeti vardı. Sonra hepsi de bir kralın, Atina kralının idaresi altına toplanarak yalnız bir şehir teşkil eylemişlerdi. Fakat bunlar hep bir şehre toplanmamışlardı. Herkes kendi kasabasında oturup toprağını zer' etmiş, hepsi de Atina mabudu Athena'ya, hami bir mabudeye perestiş etmişlerdi. Hepsinin de payitahtı bir olmuş, hepsi de bir krala itaat etmişlerdi.

Daha sonra kral da kaldırılmış, onun yerine Atina'da her sene değişmek üzere dokuz reis Arkhonlar kaim olmuştu. Fakat bu vekayie vukufumuz pek azdır. Çünkü o zamana ait hiçbir vesika kalmamıştır. Rivayete göre Atinalılar daima ihtilaf içinde yaşarlardı. Asıl emlak sahipleri (opatridler) kendi malikânelerindeki gündelikçilere cefa ederler, alacaklılar borçluları esir gibi sattırırlardı.

---

90 Pentelik mermeri ile imet balı.

Solon– Atinalılar nizam ve intizamı tesis için hükemadan Solon'u kendilerine kanun yapmaya memur etmişlerdir (594).

Solon üç nevi ıslahat yapmıştır:

Evvela paranın kıymetini azaltmış, bu yüzden borçlular borçlarını daha kolay ödeyebilmiştir.

Saniyen köylüleri zer' ettikleri araziye sahip etmiştir. Ondan sonra Attika'da diğer Yunan memleketlerinden daha ziyade ufak mal sahipleri zuhur eylemiştir.

Salisen bütün ahaliyi varidatına göre 4 sınıfa ayırmıştır. Herkes vergi verecek serveti ile mütenasip hizmet-i askeriye ifa edecekti. Fakirler vergiden ve hizmet-i askeriyeden mafüv idi.

Peisistratos– *Peisistratos*, efrad-ı müsellahadan mürekkep bir kıta toplamış, iç kaleyi zabtedip tiran olmuştur. Solon'un ıslahatını lağv etmediği gibi Solon'a da hürmet etmiş, hiçbir kimseyi öldürtmemiştir. Fakat yalnız zadegân ile meşveret etmeyerek hükûmet sürmüştür.

Zadegân bundan memnun olmayarak aralarında ittifak etmişler, *Peisistratos'u* memleketten tard eylemişlerdir. *Peisistratos* tekrar gelmiş, fakat yine tard edilmiş, sonra ansızın gelerek bu sefer ölünceye kadar Atina'ya hâkim olmuştur.

Peisistratos şehri tezyine çalışmış, Akropol üzerinde Athena namına mabed ile Zeus namına bir mabed (bu mabed kablelmilad ikinci asırda ikmâl edilmiştir.) inşa ettirmiş, Penteli membalarının suyunu Atina'ya getirmiştir.

Vefatından sonra yerine oğlu Hippias geçmiştir. Zadegân onu öldürmek için ittifak etmişlerse de rast getirememişlerdir. Fakat bilahare Sparta hükûmetini ordu göndermeye icbar etmişler, bu ordu Atina'yı muhasara ederek Hippias'ı Attika'dan çıkmaya mecbur eylemiştir. O zaman yani 510'da ihtilaflar da baş göstermiştir.

Kleisthenes'in Islahatı– Fırka rüesasından Kleisthenes, esaslı bir inkılap vücuda getirmek için bu karışıklıklardan istifade etmiştir. Attika'da birçok ecnebiler ikamet ederlerdi. Bunlar bilhassa liman civarında Pire'de ikamet eden gemicilerle tacirlerdi. İşte Kleisthenes bunlara şehirli hukukunu bahşetmiş, onlarla eski ahali beynindeki farkı kaldırmıştır.

Ondan sonra şehirde Attika ahalisi ile Pire ahalisi, yani iki ahali birlikte ikamet etmişti. Fakat bunlar üç asır sonra bile simalarındaki farktan tanınırlardı. Attika ahalisi sair Yunanilere, Pireliler ise Asyalılara benzerlerdi. İşte Atina ahalisi bu suretle çoğalarak yeni bir kavim, Yunanistan'ın en faal bir kavmi olmuştur.

Arkhonlar– Atina'da kral *Vasileios* unvanı hiç kaldırılmamıştır. Fakat bilahare kralın hükûmeti tedricen on seneye, daha sonra bir seneye indirilmiş ve nihayet arkhonat tabir olunan 9 hâkime taksim olunmuştur. Bu hâkimler, Atina'da bir sene icra-yı hükûmet için intihap olunan zadegân idi. Bunlar ikmal-i müddet ettikten sonra yerlerine başka 9 zadegân geçerdi.

Arkhonatlar, işleri beynlerinde taksim ederlerdi. Birinci arkhonatın adı o seneye verildiği için eponim denilen birinci arkhonat meclise riyaset eder, bütün şehir ahalisine vekâlet ederdi.

Kral arkhonat vaktiyle krallar tarafından tesis edilip yine kraldan başkasının yapamayacağı eski ayin-i dinîleri ifa ederdi.

Polemarch da harpte orduya kumanda eylerdi.

Tesmotet tabir olunan diğer altı tanesi de cinayetleri hükmeden mahkemeleri idare ederlerdi. Bunların ihtimal ki bizce bilinmeyen daha başka vazifeleri de vardı.

İşte bu eski zamanlarda Atina hükûmetini bu 9 arkhonat vücuda getiriyordu. Bunların hepsi de 2 kralın vaktiyle haiz oldukları nüfuza malik idiler.

Areopaj– Eski şehirlerin kâffesinde olduğu gibi Atina'da da büyük emlak sahibi aile reislerinden müteşekkil bir meclis vardı. Arkhonatlar bir kere ikmal-i vazife ettikten sonra bu meclise aza olurlardı.

Meclis Akropol'ün karşısında ve eski mabet civarında bir eski tepe üzerinde toplanırdı. Bu meclise toplanıldığı mahallin namına nispetle Areopaj derlerdi.

Meclisin vaktiyle ne gibi bir salahiyeti haiz olduğuna dair malumatımız yoktur, fakat bunların her hâlde arkhonatları intihap ve idare-i hükûmette onlara yardım ettikleri muhtemeldir.

Daha sonra meclisin salahiyeti, dinen müesses bulunduğu cihetle meclisten kaldırılmayan vazifelere münhasır kalmıştır. Meclis cinayetle müttehem olanların muhakemesini icra eylerdi. Çünkü

kan dökmek, kefaret edilmediği takdirde Atina ahalisine karşı mabutları iğzap edecek bir riayetsizlik telakki olunurdu.

Menkulata nazaran Areopaj validesinin kâtili Orestes'i muhakeme için mabude Athena tarafından tesis edilmişti. Orestes Erinyeler tarafından takip edilmiş, Apollon mabedine iltica eylemişti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Herodot, *Tarih* – Aristo, *Atina Cumhuriyeti* – Grote, *Yunanistan Tarihi*.

YEDİNCİ FASIL

YUNANİSTAN MÜSTEMLEKÂTI

Asya, Karadeniz, Afrika, Sicilya, Büyük Yunanistan, Galya ve İspanya Müstemlekeleri

Yunaniler yalnız Yunanistan'da ikamet etmezlerdi. Yunan şehirlerinden çıkan birçok muhacirler bütün civar havaliye giderek yeni yeni şehirler tesis eylemişlerdi. Adalar Denizi'nin tekmil adalarında, Anadolu'nun bütün sevahilinde, Girit'te, Kıbrıs'ta, o zamanlar Pontos Aexeinos denilen Karadeniz'in bütün sevahilinde Kafkasya'ya ve Kırım'a kadar Troas denilen Rum ili boyunca, Afrika sahilinde, Sicilya'da, cenubi İtalya'da hatta Fransa ve İspanya sahillerine varıncaya kadar hep böyle ufak Yunan hükûmetleri vardı.

Yunan Müstemlekâtının Mahiyeti– On ikinci asırdan beşinci asra kadar her zamana mahsus Yunan müstemlekeleri vardı. Bu müstemlekeler her şehirden neşet eder, Dor, Aiol hasılı her cinse mensup olurdu. Bunlar gâh çorak bir yerde gâh meskûn bir memlekette gâh bir istila vasıtasıyla gâh yerlilerle itilaf neticesi olarak tesis edilmişlerdi. Müessisleri de ya gemici ya tacir ya menfa ya serserilerden olurdu. Fakat bu müstemlekelerde zaman, mekân, cins ve menşece tuhaf olduğu hâlde hepsinin de bir mahiyet-i müşterekesi vardı. Bu müstemlekeler birdenbire ve bazı kavaid-i muineye nazaran tesis edilmişlerdi. Yunan muhacirleri birer birer veyahut ufak ufak fırkalar hâlinde gelmezler, elyevm Avrupa muhacirlerinin Amerika'da yaptıkları gibi bilahare şehir hâline gelmek üzere evler yaparak rastgele de yerleşmişlerdi. Bütün muhacirler her birden bir reisin idaresinde oldukları hâlde çıkarlar, yeni şehirlerini bir günde tesis ederlerdi. Bir de şehrin tesisi bir ayin-i dinî olurdu, müesses, mukaddes bir hudud çizer, mukaddes bir ocak tesis eder, bu ocakta mukaddes ateş yakılırdı.

Müstemlekelere Ait An'anat– Bu müstemlekelerden bazılarının tesisi hakkındaki menkulat bunların zamanımız müstemlekelerinden ne kadar farklı olduğunu gösteriyor. Marsilya müstemlekesinin menşei bakınız nasıl rivayet ediliyor: Aexeinos isminde bir Foçalı bir ticaret gemisi ile Galya'ya gelir. Bir Galyalı reis bunu kızının

düğününe davet eder. O kavmin âdetince gelin yemek sonuna doğru elinde bir bardakla içeri girer, kimi zevç intihap ederse bu bardağı ona verirmiş. Kız, Yunanlının önünde durup bardağı ona verir. Bu gayr-ı memul hareket Cenab-ı Hakk'ın bir ilhamı olmak üzere telakki olunur, Galyalı reis kızını Aexeinos'a verir. Arkadaşlarıyla beraber Marsilya Körfezi üzerinde bir şehir tesis etmesine müsaade eder. Daha sonra Foçalılar şehirlerinin İran ordusu tarafından muhasara edildiğini görünce ailelerini, eşyalarını, mabetlerinin mücevheratını gemilerine yükletirler, şehirlerini bırakıp gemilerine binerler. Hareket ettikleri zaman da denize bir yığın kızıl demir atarlar. Bu demirler denizin yüzüne çıkmadıkça avdet etmemeye yemin ederler. Birçokları bu yemini bozup dönerler, diğerleri yolculuğa devam ederler. Nihayet birçok serencamdan sonra Marsilya'ya gelirler.

Milet şehrini tesis eden İyonyalılar kadınlarından hiçbirini yanlarında getirmemişlerdi. Bunlar Anadolu yerlilerinin oturduğu şehirlerden birini zabtetmişler, bütün erkekleri katlettikten sonra telef olanların zevceleri ve kerimeleri ile cebren izdivaç etmişlerdir. Rivayete göre bu kadınlar zevçleriyle beraber yemek yemeye, onları koca diye çağırmamaya yemin etmişlerdir. Bu âdet Milet kadınları beyninde asırlarca devam etmiştir.

Afrika'da Kiren müstemlekesi Apollon'un emr-i mahsusu ile tesis edilmiştir. Bu emri alan Thera ahalisi meçhul memleketlere gitmemek için evvela buna hiç aldırmamışlar, fakat yedi sene sonra adalarında kuraklık zuhur edince bu felaketin kendilerine Apollon tarafından mücazeten gönderildiğine itikat ederek hareket etmişlerdir. Memleketlerinden istemeyerek çıkarılan bu muhacirler yolda geriye dönmeye çalışmışlar ise de arkadaşlarının hücumuna uğrayarak cebren hareket ettirilmişlerdir. Bunlar iki sene bir adada oturup hiçbir şeye muvaffak olamamışlar nihayet Kiren'de suret-i katiyede yerleşmeye muvaffak olmuşlardır. Kiren az zaman içinde zengin bir şehir olmuştur[91].

Müstemlekelerin Ehemmiyeti– Muhacirler nerede yerleşirlerse orada yeni bir hükûmet teşkil ederlerdi. Bu hükûmet, menşei olan şehre hiçbir vechile merbut bulunmazdı. İşte bu suretle bütün

---

91 Bu şayan-ı istifade rivayat, Herodot'ta teferruatıyla mevcuttur. Fasıl 4, 150-158.

Bahr-i Sefid yekdiğerine gayr-ı merbut birçok Yunan şehirleriyle ihata edilmişti. Bu şehirlerden birçoğu bilahare menşeleri olan şehirden daha zengin daha haiz-i nüfuz olmuşlardır. Çünkü bunların nüfusları gayet çok olduğu için daha vasi ve daha mahsuldar araziye malik bulunurlardı. Rivayete göre İtalya'da *Siberia* şehrinin silah taşımaya muktedir 120.000 kişiyi seferber hâle vaz edebilmişti. Sicilya'da *Siracusa* Anadolu'da Milet şehirleri kuvvetçe Sparta'yı ve hatta Atina'yı geçmişti.

Cenubî İtalya'ya Büyük Yunanistan denilmişti. Çünkü her tarafı Yunan muhacirleriyle meskûn olan bu vâsi havaliye nazaran asıl memleket filhakika küçük Yunanistan'dan başka bir şey olamazdı.

İşte bu suretle Yunaniler asıl Yunanistan'dan ziyade civar memleketlerde çoğalmışlardır. En meşhur zevatın kısm-ı azamı bu müstemlekât ricali arasında zuhur etmiştir ki onlar da: Homeros, Aiskhylos, Sappho, Thales, Pisagor, Herakles, *Demokritos*, Alkaios, Aristo, Arşimed, Teokrit ve daha sair zevattır.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Grote, *Yunanistan Tarihi – Fustel de Coulanges, Şehr-i Kadim.*
(Bu babda en doğru eserler Holm ve Busolt'un
Almanca eserleridir.)

SEKİZİNCİ FASIL

BEŞİNCİ ASRA KADAR MEDENİYET

Ticaret ve Sanayi, Şuara, Hükemâ, Din, İbadet, Büyük Mabetler, Oyunlar

Şehirler– Yunaniler oturdukları memlekette Homeros zamanında olduğu gibi daima müteferrik küçük kavimler hâlinde kalmışlardır. Yunanistan ile Cenubî İtalya arazisi dağlarla, denizle kesilmiş bulunduğundan birçok ufak nahiyelere tabiatıyla taksim olunmuştur. Bu nahiyelerin her biri müdafaası kolay, fakat muvasalatı müşkül olacak vechile yanındaki nahiyeden bir deniz parçası veya kayalık bir sur ile ayrılmıştır. Her nahiye kendi kendine hükûmet teşkil eder, buna şehir namı verilirdi. Bu şehirlerden yüz kadar mevcuttu. Müstemlekeler de dâhil-i hesap edilecek olursa bunların mecmuu bini tecavüz ederdi. Bizce bir Yunan hükûmeti büyük bir hükûmetin küçültülmüşüdür. Mesela tekmil Attika hükûmeti Fransa'nın en küçük eyaletlerinden birinin nısfı kadar bile olamazdı. Korent veya Megar arazisi ise ancak bir şehir civarı cesametinde idi. Alelumum hükûmet, sahili, limanı, kırda bir kale etrafına serpilmiş birkaç kasabası ile bir şehirden başka bir şey değildi. Bir hükûmetten diğer hükûmetin kalesi dağları veya limanı görünürdü. Bunlardan birçoklarının nüfusu ancak bin kişi kadardı. En büyüklerinin nüfusu ancak 4.000.000/5.500.000'e bâliğ olmuştu.

Yunaniler hiçbir zaman millet-i vahide teşkil etmemişler, hiçbir vakit yekdiğeriyle didişmekten birbirini mahv etmekten hâlî kalmamışlardır. Bununla beraber hepsi de bir dil konuşurlar, aynı mabutlara perestiş ederler, İspanya sahillerinden Karadeniz'in ta öbür ucuna kadar hepsi de aynı surette yaşarlardı. İşte bütün bu alametlerden dolayı hep bir cins zannedilirler, kendilerinin barbar diye nazar-ı hakaretle baktıkları akvamın kâffesinden temeyyüz ederlerdi.

Ticaret– Yunaniler birçok asırlar hariçle ticaret etmemişlerdi. Fenikeliler ecnebi eşyası getirirler, Yunanistan'ın mahsulatını alıp giderlerdi. Homeros'un kasidelerindeki tacirler hep Saydalıdır.

Fakat Yunaniler de yavaş yavaş gemicilik etmeyi öğrenmişler, Fenikelileri şarkî Bahr-i Sefid'den çekilmeye mecbur ederek

Yunanistan'ın her iki sahilindeki denizlerde bütün ticareti kendileri yapmaya başlamışlardır.

Belli başlı ticaret şehirleri ya iyi limanları olan veyahut tacirlerin karadan kestirme gidecekleri yollardan birine hâkim bulunan şehirlerdi. Çünkü eski zamandaki Yunaniler uzun deniz yolculuğundan mümkün mertebe içtinap ederler, bir limanda durup eşyalarını çıkarmayı, onları bir diğer limana beygirle naklettikten sonra tekrar gemiye yükletmeye tercih ederlerdi.

Anadolu sahilinde en büyük şehir, limanıyla beraber Milet şehri idi. Bu limanda Lidya yünleri ile bu yünlerden yapılmış kumaşlar gemilere yükletilir, buradan kalkan gemiler cam ve mücevherat almak için Mısır'a bakır, demir, deri, tuzlu balık ve esir almak için Karadeniz sahiline daha sonraları da Yunan müstemlekelerinin şarabıyla zeytinyağını almak için İtalya'ya kadar giderlerdi.

Anadolu'da korsanlar limanı olan Foça şehri, Marsilya'daki müstemlekesi ile Galya ve İspanya'nın uzak şehirleriyle ticaret ederdi. Bir ada üzerinde bulunan Sisam şehri de Yunanistan şehirleriyle ticarette bulunurdu.

Yunanistan'da en büyük şehirler iki yerde idi. Biri iki denizi ayıran parçanın en dar bulunduğu noktada öbürü de Yunanistan'dan geçen en kestirme yol üzerinde idi.

Şimaldeki meşhur şehirde Euboia Adası üzerinde Euripus Boğazı'nın en dar bulunduğu noktada Halkis'ten bir sahra ile ayrılan Eretria şehri idi. Tacirler Orip Boğazı'nı buradan geçerler, Sicilya'ya kadar *Beoti* dâhiline karadan giderlerdi. Gemileri buğday almak için Troas sahillerine uğrarlardı.

Cenupta Korent berzahı civarında Korent şehri vardı. Bu şehir gemilerini Adriyatik sahiline, Sicilya ve İtalya'ya kadar gönderirdi. Ufak bir ada üzerinde bulunan Aegina şehri Peloponez ticaretini muhafaza ederdi. Megar şehri de müstemlekelerinden gönderilen Karadeniz limanlarının buğdaylarını alırdı.

Sicilya'da başlıca merkez *Siracusa*, İtalya'da *Siberia* ve Taranto idi. Sahildeki Yunan müstemlekeleri bilhassa buğday şarap ve zeytin çıkarırlar, bunları Yunanistan ile Anadolu'nun kapları ve kumaşlarıyla mübadele ederlerdi.

Yunan Mabetleri– Yunanistan'daki mebaninin en güzelleri mabutlar namına inşa olunanlardı. Zaten Yunan sanat mimarisinden bahsolunduğu zaman hatıra gelecek şey mabetlerdir. Yunan mabedi Hristiyan kilisesi gibi yalnız dua etmeye gelen abidlere mahsus değildi. Burası heykeli ile irae olunan mabudun ikamet ettiği bir saraydı[92]. İnsanlar bu sarayı gayet muşaşa bir hâle koymaya çalışırlardı. Cemaat mabedin dâhiline kadar giremezler, dışarıda açık bir mihrap etrafında dururlardı[93].

Mabedin merkezinde bir mabut odası vardı. Burası penceresiz, yalnız üstünden ziya alır, esrarengiz bir ibadethane idi. Ortasında tahtadan, mermerden veya fildişinden, altınlara müstağrak, elbiseler, mücevherlerle müzeyyen bir heykel dururdu. Bazen bu iri bir heykel olurdu. Olimpia limanındaki Zeus heykeli yere oturmuş başı hemen tavana temas ediyordu.

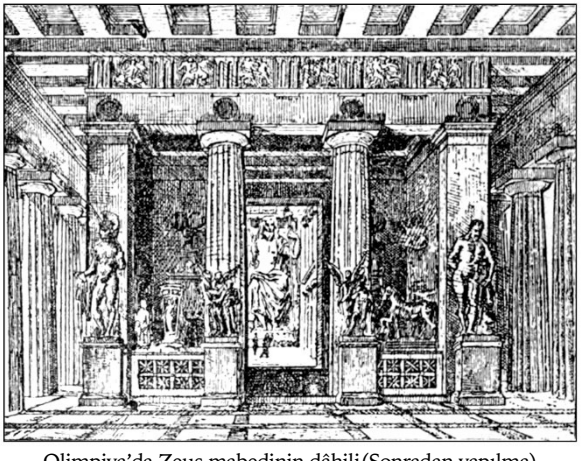

Olimpiya'da Zeus mabedinin dâhili (Sonradan yapılma)

Herkes "Mabut bir kalkacak olursa başı tavanı delecek." derlerdi. Heykelin bir nevi mahfazasından ibaret olan bu ibadethanenin her tarafı nazardan mahfuzdu. Buraya girmek için sıravari sütunlardan müteşekkil bir dehlizden geçmek lazım gelirdi.

---

92 Fransızcada kilise meclis manasınadır. Yunan mabedi ise ikametgâh manasına gelir.

93 Paris'teki *Madeleine* Kilisesi bunun büsbütün aksidir. Kilise, Yunan mabedi şeklinde tefrişat-ı dâhiliyesi ise Hristiyan kilisesi tarzındadır.

Oda'nın gerisinde bir arka oda vardı, mabudun kıymettar eşyası, serveti, ekseriya şehrin altın ve gümüşü burada hıfzedilirdi[94]. Mabet bu suretle bir elbise dolabı, bir hazine, bir müze makamında idi.

Mabedin dört tarafını sıravari sütunlar ihata eder, mihrap duvarının etrafında mabudu ve

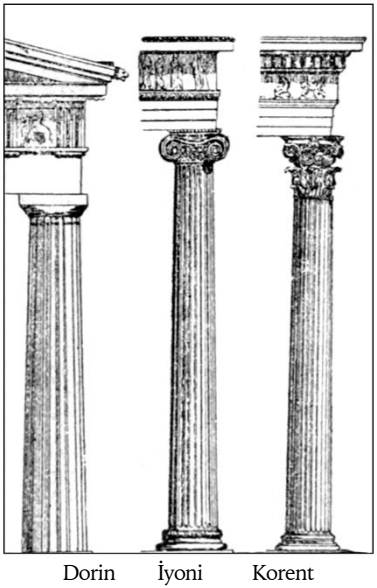

Dorin İyoni Korent

hazinelerini muhafaza için ikinci bir zarf teşkil eylerdi. Kaidesi ve başlığı ile birbirinden ayrılan üç nevi veyahut tabir-i mahsusuyla üç tarz sütun vardı. Bunların her biri onları ihtira eden veya en çok kullanılan kavmin ismiyle yad olunurdu. Bu sütunlar da kıdem sırasıyla Dor, İyoni, Korent tarzı idi. Mabede altındaki sütunlara göre isim verilirdi.

Sütunların üzerinde binanın bütün çevresince birbirine yapıştırılmış mermer parçalarından trigliflerden sonra gelen levha şeklinde tıraş edilmiş mermer safhalar (metoplar) kabartma tezyinatı teşkil eylerdi.

Yunan mabetleri (polikrom) muhtelifüllevn idi. Yani kırmızı, mavi, sarı birçok renklere boyanırdı. Zamanımızda buna pek çok

---

94 Mabutların hazinedarları tarafından tutulan hesaba göre *Parthenon*'da altın ve gümüş kaplarla altın taç, kalkanlar, miğferler, kılıçlar, altın yılanlar, bir fil dişi masa, on sekiz yatak, fil dişinden ok kınları vardı.

vakit inanılmamış, hemen herkes Yunanilerin bir binayı boyayacak kadar zevksiz olduklarına kail olmamıştı.

Fakat bilahare birçok mabetler üzerinde boya eserleri görülünce artık buna hiç şüphe kalmamıştır. Nihayet iyice düşününce bu keskin renklerin hututu daha ziyade meydana çıkarmak için kullanıldığı anlaşılmıştır.

Yunan Mimarisinin Tabayi-i Mümeyyizesi– Bir Yunan mabedi yeknazarda bazit ve çıplak bir bina gibi görünür. Bu bina bir kaya üzerine mevzu uzun bir taş kutudan başka bir şey değildir. Yüzü de cephesine konulan bir müsellesten ibarettir. Vakıa yeknazarda hatt-ı müstakimlerle üstüvanelerden başka bir şey görünmez[95]. Fakat daha yakından bakılacak olursa bu la-yüad hatt-ı müstakimlerden hiçbirinin de hakikaten müstakim olmadığı görülür[96]. Sütunlar, ortalarına doğru şişkin şakuli hatlar merkeze doğru meyyal ufki hatlar ortalarına doğru kabarıktır. Fakat bunların kâffesi de o derece bellisizdir ki bu ustalığı meydana çıkarmak için onları pek doğru ölçmeye lüzum görülür. Yunan mimarları ahenktar bir heyet-i umumiye vücuda getirmek için kaba görünen hutut-ı hendesiyeden sarf-ı nazar ederek menazır-ı hayalatını nazar-ı dikkate almak lazım geleceğini anlamışlardır. Yunan muharrirlerinden biri[97] "Mimariden maksat gözü aldatmak için usuller ihtira etmektir." diyor.

Yunan sanatkârları kalben çalışırlardı. Çünkü çalıştıkları hep mabut içindi. Bu sebepten nazara en az maruz olan noktalarına varıncaya kadar bütün abidelerinin her tarafı gayet ihtimamkârâne hatta o derece sağlamdır ki bu abideler öyle erkenden şiddetli bir surette tahrip edilmemiş olsalar idi zamanımıza kadar payidar olabilirlerdi. *Parthenon* on yedinci asra gelinceye kadar mevcuttu fakat bir barut mağazasının işti'ali bu binayı iki parça etmiştir.

Yunan mimarisi sağlam, zarif, sade ve âlimane idi. Mabetlerinin hemen cümlesi mahv olmuştur.

Bunlardan bazıları ötede beride kırık dökük, harap, tavanı çökük bazen birkaç sütundan ibaret olarak mevcut bulunuyor[98].

---

95 Mosyö Boutmy: "Bir Yunan mabedi resmolunmaz çizilir" diyor.

96 Boutmy, Yunanistan'da Felsefe-i Mimari.

97 Larisseli Héliodore.

98 Bunların en marufu Atina'da *Parthenon*, Cenubi İtalya'da Pestum şehrinde Poseidon mabedidir.

Mamafih bunlar şu hâlleri ile de temaşageranın hayret ve takdirini celp edecek bir derecededirler.

Parthenon'un hâl-i hazırı

Heykeltıraşlık– Mısırlılarla Asurilerce oymalar binaların ârızî tezyinatından başka bir şey değildi. Yunaniler ise bunu başlıca bir sanat hâline getirmişlerdir. *Phidias, Praksiteles*, Lysippus gibi en meşhur Yunan sanatkârları hep heykeltıraş idi. Bunlar bir mabedin duvarlarını cephesini veya alnını tezyin etmek için kabartmalar hakkederlerdi. *Parthenon* etrafında bulunan meşhur Panathenaic çiçekleri işte bu nevdendi. Bunlar bilhassa heykel tıraş ederlerdi. Bu heykellerden bazıları bir mabudu gösterir, put yerine kaim olurdu. Bazıları da büyük oyunlarda galip gelen bir pehlivanı irae eder, onun galibiyetine mükâfat teşkil eylerdi.

Panatenis tezyinatı

En eski Yunan heykelleri kaba, biçimsiz ve Asuri heykellerine müşabih idi. Fakat bilahare bunlar da tedricen narin ve zarif bir hâle gelmiştir. En büyük âsâr, beşinci asırda *Phidias'ın*, dördüncü asırda da *Praksiteles'in* âsârı idi. Daha sonraki asırlara mensup heykeller daha zarif idi. Fakat orduca necabet ve mehabetli değillerdi.

Yunanistan'dan binlerce heykel yapılmıştı. Çünkü her şehrin kendisine mahsus heykelleri vardı. Heykeltıraşlar tamam beş asır mütemadiyen heykel tıraş etmişlerdi. Bu birçok heykellerden zamanımıza ancak on beş kadar heykel hiç el değmemiş gibi intikal etmiştir. Fakat Yunanilerce meşhur olan âsâr-ı nefisenin hiçbiri zamanımıza intikal etmemiştir. Mevcut en meşhur Yunan heykelleri, ya Venus de Milo gibi kopyalar veyahut *Apollon Belvedere* gibi inhitat devrine ait eserlerdir. Fakat elan topraktan çıkarılmakta olan kabartmalarla heykel parçaları da buna ilave edilecek olursa Yunan heykeltıraşlığı hakkında bir fikr-i umumi edinebilecek derecede âsâr yine kalmış demektir.

Apollon do Belveder Venüs de Milo

Yunan heykeltıraşları her şeyden ziyade en güzel vücutları sakin ve asilane bir vaziyette göstermeye gayret ederlerdi. Çünkü en güzel adamları jimnastikhanede, orduda, danslarda mukaddes tagannilerde, en güzel vaziyetlerde olarak görmek için onlarca bin fırsat mevcuttu. Onlar bu adamları tetkik ederler, sonra heykellerini yaparlardı. Vücud-ı beşeri onlar kadar tecessüm ettiren olmamıştır.

Bir Yunan heykelinde baş alelade küçük, yüz gayr-ı müteharrik ve soluktur. Yunaniler alaim-i vechiyeye dikkat etmezlerdi. En ziyade hutut-ı vechiyenin güzelliğine bakarlar, başı azaya feda ederlerdi. Bir Yunan heykelinde en güzel yer vücuttur.

Çömlek İmalatı– Yunaniler çömlek imalini hakiki bir sanat hâline getirmişlerdir. Buna seramik yani çömlekçilik derlerdi. Bu

isim elan bakidir. Çömlek imali Yunanistan'da sair sanatlar derecesinde mergup değildi. Fakat bu sanat bizce pek ziyade şayan-ı istifadedir. Çünkü buna dair pek çok malumatımız vardır. Mabetler ile heykeller harap oldukları hâlde Yunan çömlekçiliğine müteallık âsâr mezarlarda yine mahfuz kalmıştır. Bugün bunları oralarda bulmak her zaman kabil midir? Avrupa'nın her müzesinden bu çömleklerden binlercesi cem edilmiştir. Bunlar iki çeşittir.

Yunan kapları

Birincisi: Kara veya kırmızı resimli, her boyda, her biçimde boyalı kaplar.

İkincisi: Pişmiş topraktan ufak heykellerdir. Bu heykeller bundan hemen on beş sene evvel malum olmuş fakat Tanagra'daki o latif simalı heykeller meydana çıkarıldıktan sonra fevkalade şöhret bulmuştur. Bunların kısm-ı azamı ufak sanemlerden ibaret ise de bazıları çocukları veya kadınları irae eylemektedir.

Tanegra heykelleri

Şuara– Yunanilerin şiiri, pek çok zamanlar musikilerinin bir kısmı idi. Şair kirişli bir sazı hem çalar, hem taganni ederdi. Homeros'un destanı okunmazdan evvel taganni edilmiştir.

Daha sonra Asya-yı Suğra Rumları da komşuları Karyalılar ve Lidyalılara imtisalen flüt ve üç telli lir gibi yeni yeni âlât-ı musikiye istimal etmişlerdir. Musiki, ayin-i ruhaniler esnasında dans ve taganni için kullanılırdı. Birçok gençler, muganniler, mabutların mihrabı etrafında dans ederek taganni eyleyerek dönerlerdi. Şair hem musikişinas hem de muganniler müdürü idi.

Yunaniler, Lidyalı Alkman, Aiskhylos, Alkaios ve meşhur *Sappho* gibi üçü de Lesboslu (Midillili) Asya-yı Suğra şairlerin hatırasını daima muhafaza etmişlerdir. Fakat bunların âsâr ve hayatına dair bir şey bilmediğimiz gibi bildiklerimiz de menkulat kabilindendir. Bunlar şiir söylerken lir, yani şeştar çaldıkları için kendilerine lirik şairler denilmiştir.

Şiir, musikiden yedinci asırda ayrılmaya başlamıştır. O zamanlar okunmak için de şiir inşad edilirdi. Bu şairlerin en meşhuru *elegeia* figanname tabir olunan şiiri icat eden Kallinos ile İambos denilen vezni meydana çıkaran *Arhilohos'tur*.

Daha sonra Atinalı Solon, Megaralı Theognis gibi şiirlerine hikmet ithal eden şairler, zenginler ile müsabaka kazananlara medhiyeler ıttırad eden medhiye-nüvisler de gelmiştir. Bunların en meşhuru *Simonides*, daha sonra da *Pindaros* idi.

Hükema– Yedinci asırda bilhassa Anadolu'daki Rum şehirlerinde cihanı, âlem-i maddiyi ve hayat-ı beşeri idrake çalışan insanlar zuhur etmiştir. Bunlar öteden beriden hikmete, uluma, ahlaka, hikmet-i gayr-ı tabiiyeye dair sualler hallederlerdi. Hem hakîm hem vaiz hem âlim idiler. Bunlara hükemâ derlerdi.

Bilahare bunlardan yedisi şöhret bulmuş onlara da ukala-yı seba denilmiştir. Fakat Yunaniler beyninde bu yedi hakîm hakkında itilaf yoktur. Bunlardan dördü: Miletli Thales, Prieneli Bias, *Midillili Pittacus*, Atinalı Solon bilamünakaşa kabul edilmiştir.

Thales hepsinin alimi idi. Hem hakîm hem de ilm-i heyete vâkıftı. Küsufu hesap etmiş, ehramların yüksekliğini ölçmüştü. Muntazam bir usul tahtında heyet-i umumiye-i kâinatı ilk evvel izah eden Yunanlı budur. Thales İyoni mektebini tesis etmiş, kendisine felsefe-i Yunaniye'nin piri namı verilmiştir.

Bias bilhassa ahlak ilmi ile meşgul olmuştur. Düşman tarafından soyulup da şehirden çırçıplak çıkarken "Hepsini yine beraber götürüyorum." diyen filozof işte budur.

Solon ile *Pittacus* o derece muhterem rical-i siyasiyeden idiler ki şehirleri onları kanunlar tanzim etmeye idare-i hükûmet eylemeye memur etmişlerdi.

Fakat bunların hepsinden meşhur olan hakîm Sisamlı riyazi Pisagor'dur. Pisagor İtalya'da sakin olmuş, şakirtleri bir hayli müddet birçok şehirlerde idare-i hükûmet etmişlerdir.

Din– Yunanilerin uluhiyet hakkındaki idraklerine nazaran mabutlar ile kahramanlar insanlara her iyiliği veya fenalığı verecek derecede iktidara malik idiler. Mabutları kendine gücendirmek tehlikeli, onları kendinden hoşnut etmek âkılane bir hareket idi. Bunlar da insanlar gibi kendilerine ehemmiyet verilmezse kızarlar, ibadet edilirse memnun olurlar zannedilirdi.

İşte ibadet bu fikre müsteniddi. Onun için ibadet mabutların teveccühünü kazanmak için onları hoşlandıracak efalde bulunmaktı. Eflatun, ahalinin bu babdaki fikrini şu vechile beyan ediyor[99]: Gerek dualarda ve gerek hedaya takdiminde mabutların hoşuna gidecek şeyler söylemeyi veya yaptırmayı bilmek işte eşhas ve hükûmatı nail-i saadet eden dindarlık. Bunun zıddı da her şeyi mahv eden bir dinsizliktir." *Ksenophon* da *Süvariye Dair* eserinin nihayetinde "Yalnız ihtiyaç zamanında kendilerine müracaat edenlere değil asıl sürur ve saadet içinde kendilerini tekrim edenlere mabutların zahir olacağı tabiidir." demiştir. Yunaniler'de din her şeyden ziyade bir mukaveleden ibaretti. Yunaniler mabutları memnun etmeye çalışırlar mukabilinde de onlardan hizmet beklerlerdi. Apollon rahiplerinden biri mabuduna: "Senin için nice zamandan beri semiz boğalar ihrak ettim, şimdi dualarımı müstecap et. Sihamını düşmanlarım üzerine fırlat.[100]" diyor.

İbadetler– Mabutlar hissiyat-i beşeriyeye malik oldukları cihetle insanların hoşuna gitmek için yapılan şey onların hoşlarına gitmek için de yapılır, mabutlara süt, şarap, çörek, meyve ve et götürürlerdi.

Bunlara saraylar bina ederlerdi. Bu saraylar mabetlerdi.

---

99 Eutyphron'un Muhaveresi.

100 İlyada, 1, 37.

Onları memnun etmek için yortular yapılırdı. Çünkü bu mabutlar mesut oldukları için meserretten, güzel manzaralardan hazzederlerdi. Yortu elyevm olduğu gibi insanları eğlendirmek için yapılan bir eğlenti değildi. Dinî bir ayinden ibaretti. Yortu günlerinde çalışmak memnu idi. Herkes mabudun önünde alenen izhar-ı şadümani ederdi. Yunanilerin bu yortulardan kendileri de mahzuz olduklarına hiç şüphe yoktu. Fakat bunu kendi nefesleri için değil, mabutlar için icra edilirdi. Apollon namına yapılan eski bir ilahide "İyonlular seni yumruk dövüşleri, şarkılar, danslarla eğlendiriyorlar!" deniyor.

Büyük Oyunlar– Her şehrin mabutlarını tebcil için kendisine mahsus büyük oyunları vardı. Bu oyunlara yalnız o şehrin ahalisi kabul olunurdu. Fakat Yunanistan'ın dört yerinde[101] yapılan oyunlarda bütün Yunaniler bulunur ve bu oyunlara iştirak ederlerdi. Bu oyunlara dört büyük oyun derlerdi. En mühimleri olimpiyad oyunları idi. Bu oyunlar her dört senede bir mabut Zeus'un şerefine icra edilir, beş altı gün devam ederdi. Yunanistan memleketinin kâffesinden gelen ahali bütün sirki doldururlardı. Oyunlarda evvela kurban kesilir, Zeus ile sair mabutlara dualar edilirdi. Sonra müsabakalar başlardı. Bu müsabakalar ber-vech-i ati idi.

At meydanı etrafından yaya yarışlar;

Beş talimden ibaret olduğu için pentatlon denilen muharebe. Bu müsabakaya girenler sıçrarlar, meydanın bir ucundan öbür ucuna koşarlar, ta uzaklara maden daireler atarlar, cirit oynarlar, güreş ederlerdi.

Kollar kösele kolluklarla mahfuz olduğu hâlde yapılan yumruk dövüşü;

At meydanında yapılan araba koşuları, bu arabalar gayet hafif ve dört beygire koşulu idi.

Oyunun hükümleri erguvani elbise giymiş başlarında defne dalından bir taç olduğu hâlde otururlardı. Muharebeden sonra bir münadi mükâfat kazananın ismi ile memleketini bütün heyet-i müvacehesinde ilan ederdi. Mükâfat kazanana zeytin dalından bir taç verirler. Fakat memleketine avdetinde hemşehrileri onu bir galip

---

101 Olimpia, Delfi, Neme ve Korent Berzahı.

sıfatıyla karşılarlardı. Bazen onu şehre dâhil etmek için duvarlar bile yıkarlardı.

Mükâfat kazanan erguvani elbise giyer, bütün ahali peşinde olduğu hâlde şehre dört araba ile girerdi. Bugün bizim panayır pehlivanlarına bıraktığımız bu muzafferiyetler o zaman bütün muzafferiyetlerin fevkında görünür, bu oyunu en büyük şairler tebcil ederlerdi. Ezmine-i kadimenin en meşhur lirik şairi *Pindaros*, yalnız araba koşuları üzerine inşad-ı şiir etmişti. Rivayete göre Diyagoras namında biri iki oğlunun birden aynı günde mükâfata nail olduğunu görmüş, oğulları tarafından umum müvacehesinde alayla götürülmüştü. Ahali bu derece-i saadeti bir insan için çok gördüklerinden "Diyagoras sen öl, çünkü mabut olamayacaksın." diye bağırmışlardı. Diyagoras heyecandan nefesi kesilerek oğullarının kolları arasında terk-i hayat eylemişti. Yunanilerin nazarında oğullarının Yunanistan'da en sağlam yumruklara en çevik bacaklara malik olduğunu görmek saadet-i dünyeviyenin mertebe-i kusvası idi[102].

Mabetler– Yunanilerin perestiş ettikleri her mabudun birer mabedi vardı. Onlara bu mabetlerde dua edilirdi. Bunların birçoğuna yalnız o memleketin adamları devam ederdi. Bazı mabetlere de Yunanistan'ın her memleketinden ziyaretçiler gelirdi. Bunların en meşhurları Olimpia'da Zeud mabedi– Delos'ta Apollon mabedi– en ziyade de Parnas Dağı eteğinde Delfi şehrindeki Apollon mabedi idi. Ziyaretçiler buraya cevap ve nasihat, kehanet almak için gelirlerdi.

Mabedin içinde bir mağara dâhilindeki toprak yarığından serin bir hava cereyan ederdi. Yunanilerin fikrince bu hava mabut tarafından gönderiliyordu. Bu havayı istişmam edenler biihtiyar söz söylerlerdi. Çatlağın bir önüne bir sehpa konur, mübarek bir menbada yıkanıp hazırlanmış bir kadın yani pythia sehpanın üzerine oturur, burada ilhamata mazhar olurdu. Sonra üzerine birdenbire asabi bir hezeyan gelir, bağırır, kesik kesik sözler söylerdi. Etrafında duran rahipler bu sözleri kâmilen yazarlar, onları nazmederler, kim nasihat isterse ona verirlerdi.

Pythia'nın kehaneti ekseriya muğlak ve iki manalı idi. *Kroisos* İranilerle harp edip etmemesini kendisine sual ettiği zaman "*Kroisos* büyük bir imparatorluk mahv edecek." diye cevap vermiş. Vakıa bir

---

102 Taine, Felsefe-i Sanat.

imparatorluk mahv edilmiş fakat imparatorluk kendi imparatorluğu olmuştur.

Spartalılar Pythia'ya fevkalade itimat ederler ona tanışmadan hiç sefere gitmezlerdi. Diğer Yunaniler de onlara taklit ettikleri için Delfi şehri bir nevi millî ibadetgâh hâline gelmişti.

Delfi mabudunu muhafaza için Yunanistan'ın ileri gelen akvamından 12 kişi *Amfiktiyonikler* namında bir cemiyet teşkil etmişlerdi. Bu akvamın mebusları her sene Apollon yortusu yapmak ve mabedin tecavüze uğrayıp uğramadığını anlamak için Delfi'de içtima ederlerdi. Çünkü bu mabette yağma hissi tevlit edebilecek derecede cesîm servetler vardı. Delfi civarındaki Kirra şehri ahalisi altıncı asırda bu hazaini kâmilen zabt etmişlerdir. Bunun üzerine *Amfiktiyonik*ler onları günahkâr addederek ilan-ı harb etmişler, Kirra'yı zabt ve tahrip eylemişler, ahalisini esir olarak satmışlar arazilerini çorak bir hâlde bırakmışlardır.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Taine, *Yunanistan'da Felsefe-i Sanat* – Collignon, *Yunan Âsâr-ı Atîkası* –
Croiset, *Yunan Tarih-i Edebiyatı* – Curtius, *Yunan Tarihi* –
Grote, *Yunanistan Tarihi* – Boutmy, *Yunanistan'da Felsefe-i Mimari*.

DOKUZUNCU FASIL

MEDYA HARPLERİ

İstila – Ordular – Donanmalar

Medya Harplerinin Esbabı– Yunaniler şehirlerini tensik ile meşgul oldukları sırada İran hükümdarı da bütün memalik-i şarkıyeyi bir hükûmet hâlinde birleştirmeye çalışıyordu. İşte Yunaniler ile şarklılar bu yüzden birbiriyle müsademe etmişlerdir.

İlk müsademe Anadolu'da vuku bulmuştur. Anadolu sahilinde Yunanilerin zengin ve nüfuslu müstemlekeleri vardı[103]. İran hükümdarı Keyhusrev bunları da idaresi altına almak istemişti. Bunun üzerine müstemlekeler Yunanların en şecii olmakla şöhret bulan Spartalılardan imdad istemişler, bunu Keyhusrev'e de haber vermişlerdir. Keyhusrev de buna karşı: "Birbirini yeminlerle kandırmak için şehirleri ortasındaki meydana toplanan adamlardan hiç korkum yoktur." cevabını vermiştir. Keyhusrev'in bundan muradı Pazar mahallidir. Nihayet Anadolu Rumları mağlup olmuşlar, büyük hükümdarın taht-ı tâbiiyetine girmişlerdir.

Otuz sene sonra İran hükümdarı *Darius* da Avrupa Rumları ile muharebe etmiştir. Fakat bu sefer büyük hükümdara Rumlar taarruz etmişlerdir. Atinalılar, isyan eden İyonyalılar'a yirmi gemi göndermişler askerleri Lidya'ya girmişler, Sard şehrini baskın suretiyle zabtedip ateşe vermişlerdir. *Darius,* Anadolu'daki Yunan şehirlerini tahrip ederek intikamını almış ise de Rumeli'deki Rumları da hatırından çıkarmamıştır. Rivayete göre her yemekte zabitlerinden birinin kendisine "Haşmetmeab, Atinalıları unutmayınız." demesini emretmiştir. *Darius,* Yunan şehirlerine haber gönderip toprak ve su istetmiştir. İranilerce müstamel olan Hürmüz herhangi bir kavmin memleketini büyük hükümdara tabi kıldığına alamet imiş. O zaman da Yunanilerin kısm-ı azamı korkup teslimiyet göstermişler fakat Spartalılar "Toprak ile suyu girin de alın, hükümdarınıza götürün!" diyerek İran murahhaslarını kuyuya atmışlardır. İşte Medya harplerinin esbab-ı zuhuru bu olmuştur.

---

103 12'si İyoni, 12'si Aiol , 4'ü de Dor müstemlekesi idi.

İki Hasım Beynindeki Tezat– Yekdiğeriyle mübarezeye girişen iki kavim beynindeki tezat, hükümdar Serahs ile Demart namında menfi bir Spartalı arasında muhavere şeklinde olmak üzere Herodot tarafından mükemmel bir surette irae ediliyor. Demart diyor ki: "Seni temin ederim Yunanilerin hepsi de senden taraf olsalar, hatta kendi orduları 1.000 kişiden de fazla olmasa yine Spartalılar seninle muharebe ederler. Bunun üzerine Serahs "Ne! Bu kadar cesîm bir ordu ile 1.000 kişi mi muharebe edecek? Korkarım sözlerinde fazla mübalağa olmasın! Onlar 5.000 kişi bile olsalar biz yine bire karşı 1.000 oluruz. Eğer bizde olduğu gibi onlarda da bir hâkim bulunsa idi belki onlar da korku ile cesaret alırlar, kuvvetli kıtalarımıza karşı kamçı darbeleriyle yürürlerdi. Fakat mademki onlar hür ve yalnız kendi nefislerine merbutturlar. Tabiatın kendilerine bahşettiği cesareti hiçbir vakit ibraz edemezler." deyince Spartalı şu cevabı veriyor: "Spartalılar göğüs göğüse muharebede kimseden aşağı kalmazlar, hele kıta hâlinde toplanacak olurlarsa herkesten şeci olurlar. Vakıa kendileri hürdürler fakat büsbütün hür değildirler. Spartalıların bir hâkim-i mutlakı bir kanunu vardır ki onların kanundan korktukları kadar belki tebaan senden korkmazlar. Onlar işte bu kanuna itaat ederler. Kanunun da onlara emrettiği şey: Daima yerinde sebat etmek, ya muzaffer olmak veyahut ölmektir." İşte karşı karşıya gelen iki taraf! Birinde birçok tebaalar hevaimeşrep bir hükümdarın cebren taht-ı idaresinde toplanıyor, diğerinde de ahalisi kanuna muti, kendi kendilerini idare eden cengâver, küçük cumhuriyetler bulunuyordu.

Birinci Medya Harbi– Medya Harbi iki defa olmuştur. Birincisi Atina'ya karşı bir seferden ibaretti. Bu seferde *Darius* tarafından gönderilen gemiler, Atina'ya yedi saat mesafede kâin Marathon Sahrası'na bir İran ordusu ihraç etmişlerdir.

Fakat kamer bedr-i tam hâline gelmezden evvel yürüyüş icrası Spartalılara dinen memnu idi. O sırada da kamer daha terbi-i evvel hâlinde olduğundan Atinalılar yalnız başlarına muharebe etmeye mecbur olmuşlardır. Yunaniler, hoplit tarzında müsellah olarak İraniler karşısında ordugâh kurdular. Bunların on kumandanı vardı. Her biri de kendi sırası geldiği zaman kumanda ederdi. Miltiada sırası geldiği zaman orduya muharebe nizamı aldırmış, Atinalılar

düşman üzerine yanaşık nizamda hücum etmişlerdir. İraniler bunların öyle süvarisiz ve tir-endazsız hücum ettiklerini görünce onları çıldırmış zannetmişlerdir. Yunanilerin İranilere muharebe nizamı alarak taarruza cesaret etmeleri ilk defa vâki olmuştu. Atinalılar evvela iki cenahı bozmuşlar sonra merkezden tarafa dönmüşler, İranileri denize kadar perişan bir hâlde sürdükten sonra gemilere binmeye mecbur eylemişlerdir. Marathon Sahrası'na muzafferiyeti Atinalıları kurtarmış, onların bütün Yunanistan'da şöhretlerini arttırmıştır (490).

İkinci Medya Harbi– İkinci Medya Harbi on sene sonra bir istila ile başlamıştır. Serahs'ın oğlu *Darius*, idaresinde bulunan bütün akvamı toplamıştır. Rivayete göre berrî ordunun mevcudu 1.700. 000'e bâliğ olmuştur. Bunların arasında kollu elbiseler giymiş, demir zırhlar, kalkanlar, yaylar, oklarla müsellah Medyalılarla İraniler, keten zırhlı, demir çivili gürzlerle müsellah Asuriler, yünler giymiş bambudan oklar ve yaylarla müsellah Hintliler, bebr derisi giymiş Habeş vahşileri, yalnız boğumlu iple müsellah göçebeler, kısa mızraklar, küçük kalkanlarla müsellah Frigyalılar, Yunaniler gibi mücehhez Lidyalılar, oklar ve hançerlerle müsellah Trakyalılar bulunuyordu. Herodot bunları tamam yirmi fasılda tadad etmiştir. Bu cengâverlerle beraber ordu hizmetkârları, esirler, kadınlar gibi birçok gayr-ı muhariplerle bir sürü katırlar, beygirler, develer ve eşya yüklü arabalar da vardı.

İşte bu karmakarışık ordu 481 senesi ilkbaharında Hellespont–Çanakkale Boğazı'nı bir köprü ile geçti. Mürur-ı hareketi yedi gün yedi gece kırbaç darbeleri altında icra edildi. Sonra Trakya'ya geçti, tesadüf eylediği akvamı zor ile peşinde sürükleye sürükleye Yunanistan'a doğru yürüdü. İran donanması da 1.200 sefine-i harbiyeden mürekkep olduğu hâlde Serahs'ın suret-i mahsusada hafrettirdiği Athos Dağı kanalından geçerek Trakya sahili boyunca hareket ediyordu.

Yunaniler dehşet içinde kaldılar, kısm-ı azamı büyük hükümdara inkıyad ederek askerlerini İran ordusuna ilhak ettiler. Atinalılar da Delfi kâhini ile müşavere için adam gönderdiler. Kâhin evvela: "Atina alt üst olacak!" diye bir cevap verdi. Fakat daha müsait bir cevap vermesi kendisinden istirham edilince "Zeus (Atina'nın

hamiyesi) Pallas'a bir ahşap duvar ihsan ediyor, bu duvar hiç zabtedilemeyecektir. Siz evlatlarınız selamatinizi ancak burada bulacaksınız." cevabını verdi. Kâhinler, tefsir etmeleri kendilerinden talep olunduğu zaman Atinalılara Attika'dan çıkmalarını, başka bir yere gidip yerleşmelerini teklif ettiler. Fakat *Themistokles* bu ahşap duvarı delalet eder suretinde tevil etti. Binaenaleyh gemilere çekilmek İraniler ile bahren muharebe etmek lazım geliyordu.

Atina ile Sparta, mukavemete katiyyen karar vererek İranilere karşı bir Yunan ittihadı teşkiline gayret ettiler. Bu ittihada dâhil olmaya yalnız birkaç şehir cesaret etti. Bu şehirler Sparta'nın kumandası altına (hegemonyasına) dâhil oldular.

Bu harbi bir sene zarfında vukua gelen dört meydan muharebesi neticelendirmiştir. Termopil'de geçitlerden birini kapatmaya çalışan Sparta kralı Leonidas Yunaniler tarafından arkası çevrilip mahv edilmiştir. Salamis'de İran donanması bir boğaza girmiş, gemileri birbirinin harekâtına mani olarak Yunan donanması tarafından mağlup edilmiştir (480). Platea'da, Yunanistan'da kalan İran ordusu Yunan hoplitleri tarafından mahv edilmiştir (479). Rivayete göre 300.000 kişiden ancak 40.000 kişi kurtulabilmiştir. O sırada Anadolu'da kâin *Mykale* şehrine de bir Yunan ordusu ihraç edilmiş, bu ordu İranileri münhezim etmiştir (479). Hasılı Yunaniler büyük hükümdarı mağlup eylemişlerdir.

Yunanilerin Esbab-ı Muzafferiyeti– Medya Harbi, Yunaniler ile barbarlar arasında bir harb-i millî değildi; çünkü Anadolu Rumlarının kâffesi ile Avrupa Rumlarının yarısı İran ordusunda muharebe etmişlerdi. Birçokları da hiç yerlerinden kımıldamamışlardı. Daha doğrusu büyük hükümdar Sparta'ya, Atina'ya ve müttefiklerine karşı bütün tebaası ile beraber muharebe etmişti. O zamanlar bu kadar cesîm bir ordunun böyle iki küçük kavme mağlup olması bir harika addedilmişti. Yunaniler ise kendileri namına mabutlarının muharebe ettiklerini söylemişlerdi. Fakat tarafeyn-i muhasemeyn daha yakından tetkik edilecek olursa buna orduca taaccüp edilemez. İran ordusu Yunanilerin de rivayetine göre gayet kuvvetli idi. İhtimal ki Serahs muzafferiyetin çoklukla kazanılacağına zahip olmuştu.

Fakat bu kalabalık kendisinin harekâtını işkâl ediyordu. Ordu erzakını nereden alacağını bilmiyor, ağır ağır ilerliyor, muharebe günü nefesi kesiliyordu. Gemiler gayet yanaşık bulunduklarından yan çıkıntılarını yanındaki gemilere saplıyor, küreklerini kırıyordu. Sonra bu cesîm kalabalığın içinde Herodot'un dediği gibi "İnsan çok, fakat asker azdı." Yalnız kıtaat-ı güzideden olan İraniler ile Medyalılar şiddetle muharebe ediyorlardı. Kusuru kamçı darbesiyle yürüyordu. Bunlar kendilerine hiç faydası olmayan bir harbe zor ile fena teslih edilmiş, inzibatsız, nezaret altından kurtulur kurtulmaz kaçmaya müheyya bir hâlde gelmişlerdi. Mykale'de olduğu gibi Platea'da da yalnız İranilerle Medyalılar harbetmiş, tebaalar hep firar eylemişlerdi. İran askerlerinin techizatı yolunda değildi. Uzun elbiseler harekâtlarına mani oluyor, başları kalpakla iyi muhafaza edilmiyor, vücutları saz bir kalkanla hıfzolunamıyordu. Esliha namına ok, hançer ve kısa bir mızrakları vardı. Uzaktan, o da nefer nefere muharebe edebiliyorlardı. Spartalılar ile müttefikleri ise bilakis büyük kalkan, miğfer ve bacak siperleri ile mahfuz oldukları hâlde mukavemeti gayr-ı kabil yanaşık bir kitle hâlinde yürüyorlardı. Uzun mızraklarıyla düşmanı delip geçiyorlar, muharebeyi derhal kıtale müncer ediyorlardı.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Herodot, *Tarih* – Grote, *Yunanistan Tarihi* – Curtius, *Yunan Tarihi*.

ONUNCU FASIL

ATİNA HÂKİMİYETİNİN ZUHURU

Atina İttihadı, Sparta ile Kat-ı Münasebet

Atina İttihadı– Bu harpte kumandanlığı Sparta etmişti. Fakat Herodot'un dediği gibi sebat ve metanette numune-i imtisal olarak Salamis donanmasını vücuda getirerek Yunanistan'ı halas eden Atina idi. Muzafferiyetten de yine Atina istifade etti. Adalar'da ve Anadolu sahilinde bulunan İyon şehirlerinin kâffesi isyan ederek İranilere karşı bir ittihad vücuda getirdiler. Tağî olan Spartalılar harb-i bahrî icrasına muktedir olmadıklarından kendilerini geri çektiler, o zaman bu ittihada Atinalılar riyaset ettiler.

476 senesinde donanma kumandanı Aristides müttefik şehirler murahhaslarını bir yere topladı. Bu murahhaslar büyük hükümdara karşı harbe devam etmeye karar verdiler. Gemi ve asker tedarik etmeyi her senede 460 talan (1.700.000 frank) vermeyi taahhüt eylediler. Bu hazine Delos'ta İyonililerin mabudu Apollon mabedine konuldu. Atina'da askere kumanda etmeyi, ianeleri tahsil eylemeyi deruhte etti. Aristides bu taahhüdü bozulmayacak bir hâle getirmek için denize bir yığın kızıl demir attırdı. Cümlesi de bu demir denizin yüzüne çıkıncaya kadar muahedelerini muhafaza edeceklerine yemin etti.

Fakat bir gün geldi ki harp hitam buldu. Daima galip gelen Yunaniler büyük hükümdar ile musalaha veya mütareke akdettiler[104]. Hasılı onunla muharebe etmekten fariğ oldular. Büyük hükümdar da Anadolu Rumlarını tebaası addetmekten vazgeçti (449).

Şimdi Aristides'in muahedesi ne olacaktı? Muahede edilmediği zaman müttehid şehirler yine iane verecekler miydi? İşte bunlardan bazıları daha harp hitam bulmadan iane vermekten imtina ettiler. Atina, şehirlerin ilelebed iane vermeyi taahhüt eylediklerini dermiyan etti. Onları para vermeleri için zorladı. Harp bittiği için Delos hazinesinin de bir işi kalmadı. Atinalılar bu hazineyi şehirlerine getirdiler. Onu abideler inşasına sarf ettiler. Atinalıların fikrince

---

104 Buna Kimon muahedesi deniyor fakat Kimon'un böyle bir muahede akdetmediği muhakkaktır.

müttefikler bu parayı İranilerden kurtuldukları için veriyorlardı. O hâlde Atina şehri onları büyük hükümdardan kurtardığı müddetçe onların bir şey talep etmeye hakları yoktu.

İşte bu hâl müttefiklerin vaziyetini büsbütün değiştiriyordu. Bunlar müttefik olacak iken Atina'ya haraç-güzar oluyorlardı. Az zaman sonra Atina tebaası da oldular, Atina iane miktarını tezyid etti. Ahaliyi Atina mahkemelerinde muhakeme olmaya mecbur eyledi. Hatta Atina'dan gönderdiği muhacirler arazilerinden bir kısmını da ellerinden aldılar. Atina hâkim-i şehir olduktan sonra adalarda ve Arşipel, Cezayir-i Bahr-i Sefid sahillerinde bulunan 300 Yunan şehrine hükmediyor. Senede 600 talan vergi tahsil eyliyordu.

Sparta ile Kat-ı Münasebet– Sparta ile Atina'nın ittifakı, birleşmelerine sebep olan tehlikeden sonra çok devam etmedi. İranilere karşı Spartalılarla beraber harb etmiş olan Atina generalleri, Aristides ile Kimon ittifakta devam etmek istiyorlardı. Fakat Medya Harbi'nin hatıratı nail olur olmaz Atinalılar ahali meclisi (demokrasi) ile idare-i hükûmeti kabul etmiş olduklarından eski aristokrasi (yani zadegânlık) usulünü muhafaza eden Spartalılar ile itilafa o derece meyyal görünmediler. 464 senesinde *Lakonia'da* vukua gelen bir hareket-i arzdan zahip olarak isyan ettiler. Bir fırkaları Athos Dağı üzerine yerleşti. Spartalılar bunları muhasara ettiler. Fakat bir kalenin nasıl zabtolunacağını bilmedikleri için Atina'dan imdad istediler. Kimon, Spartalılara imdad göndermeye Atinalıları razı etti. Fakat Atina cengâverleri Spartalılardan memnun olmayarak avdet ettiler. Ahali bundan fevkalade hiddetlendiler. Kimon aleyhinde teb'id (ostrasizm) kararı verdiler.

O zaman Atina, komşusu Aegina'ya karşı harb etti. Şehri muhasara ve teslime mecbur ettikten sonra siperlerini ve gemilerini harap eyledi (457). O zamana kadar haiz-i nüfuz olan Aegina şehri ondan sonra harap kaldı. Sonra Atina, Sparta ile kat-ı münasebet etti. Atina'nın müttefikleri ile Sparta'nın müttefikleri arasında bir harb-i umumi oldu. Atina aynı zamanda Attika'yı istila eden Spartalılar ile *Beotililer*, Atina askerini kılıçtan geçiren *Megara* ve *Eubée* şehirleri ile harb etti. Badehu Yunanistan'ın bütün müttefikleri tarafından bırakılınca, Sparta ile sulh etmeye mecbur oldu (445).

O zaman kendisine yalnız adalardaki ve sevahildeki müttefikleri kaldı. Bunlar yine vergi vermeye devam ettiler.

Beşinci asır evasıtında Atina Yunanistan'ın en hâkim bir şehri idi. Kâffe-i umuru büyük bir aileye mensup bir zat [olan] Perikles idare ediyordu. Perikles ne çok nutuk söyler ne şahsını gösterir, ne de ahalinin gurur ve tefahürünü okşamaya çalışırdı. Fakat Atinalılar ona hürmet ederler, vesayası olmadan hareket etmezlerdi. Perikles'in kâffe-i teferruat-ı idareye, menabi-i hükûmete vâkıf olduğu bilinir, ona idare-i umur ettirilirdi. Perikles tamam kırk sene bütün Yunan siyasetini idare etmiştir. Muarızlarından *Tukidides'in* dediği gibi o zamanlar "Hâkimiyet-i avamın yalnız namı vardı. Hakikat-i hâlde ise bir kişi hükûmet ediyordu."

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Plutarkhos, *Aristides'in Hayatı*, *Perikles'in Hayatı* –
Grote, *Yunanistan Tarihi*.

ON BİRİNCİ FASIL

ATİNA'DA HÂKİMİYET-İ AVAM

Sunuf-ı İçtimaiye – Terbiye – Hayat-ı Hususiye – Abideler – Yortular – Tiyatrolar – Meclis ve Mahkemeler – Huteba – Atina Ticareti

Sunuf-ı İçtimaiye– Beşinci asırda Atina'da heyet-i içtimaiye teşekkül etmişti. O zamanlar Attika'da üç sınıf halk ikamet ediyordu. Esirler, ecnebiler, şehirliler.

Ekseriyeti esirle teşkil ediyordu. Bir esiri bulunmayacak derecede fakir kimse yoktu. Zenginlerin sürü ile esirleri hatta bazılarının 500 kadar esiri vardı. Bunların kısm-ı azamı evden çıkmaz buğday öğütür[105]. Hamur yoğurur, iplik büker, elbise dokur, yemek pişirir, efendilerinin hizmetini görürdü. Bazıları da demirci, boyacı gibi tezgâhlarda veyahut taş ve gümüş madeni ocaklarında çalışırlardı. Bunları efendileri beslerler fakat onlara yiyecekten başka bir şey vermeyerek bütün mahsullerini kendi menfaatlerine satarlardı. Hizmetkârlar ve madencilerle sanatkârların kısm-ı azamı hep esir idi.

Bunlar heyet-i içtimaiye içinde yaşarlar, fakat ona iştirak edemezlerdi. Keza şahsiyetlerine de malik değillerdi. Çünkü cümlesi de ahar bir şahsın malı idi. Bunlara mevadd-ı tasarrufiye nazarıyla bakılır, ekseriya kendilerine vücud namı verilirdi. Bunlar için efendisinin arzusunu yerine getirmekten başka bir kanun yoktu. Efendisi onları çalıştırır, kapar, yemeksiz bırakır, döver, her şey yapabilirdi.

Şehirlinin bir davası olduğu zaman hasmı, bildiğini zorla söyletmek için şehirlinin esirlerine de eziyet edilmesini talep edebilirdi. Hatta Atina hutebasından birçoğu, doğru bir şehadet istihsali için bu âdeti mahirane addederek medh ederler. Hatip *Isaeus* diyor ki: "Eziyet, bir delil elde etmek için en emin çaredir; onun için münazuun fih bir meseleyi meydana çıkarmak istediğiniz zaman hür adamlara müracaat etmeyiniz, esirlere eziyet ederseniz hakikati daha iyi meydana çıkarırsınız."

Ecnebiler– An asıl ecnebi olup Attika'da yerleşmiş bulunan kimselere metek [météques] derlerdi. Atina şehirlisi olmak için

105 Kudema su değirmenlerini bilmezlerdi. Bunların yalnız el değirmenleri vardı.

yalnız o arazide doğmak kifayet etmezdi, şehirlizade olmak da icap ederdi. Ecnebiler Attika havalisinde birkaç batnın devamı müddetince ikamet etseler aileleri yine Atinalı olamazlardı. Metekler ne idare-i hükûmete iştirak ederler, ne şehirli bir kadınla izdivaç edebilirler, ne de bir mülk sahibi olurlardı. Fakat şahsen hür idiler. Kendilerine muhakemede vekâlet etmek için bir hâmîleri bulunmak üzere gemicilik, banka ve ticaret muamelesi yapmak hakkını haiz idiler. Atina'da kısm-ı azamı sarraf veya tacir olmak üzere 10.000'den ziyade metek vardı.

Şehirliler– Atina şehirlisi olmak için bir şehirlinin veya bir şehirli kadının evladı olmak lazımdı. Sinn-i kühulete, yirmi sekiz yaşına gelir gelmez genç Atinalı heyet-i ahali huzuruna gelir, taşıyacağı silahı alır, "Bu mukaddes silahların şerefini izale etmemeye, yerimde sebat eylemeye, hükkâma ve kavanine itaat etmeye, vatanımın dinini tebcil eylemeye yemin ediyorum!" diye yemin eder, hem şehirli hem asker olurdu. Artık ondan sonra altmışına kadar askerlik eder, buna mukabil mecliste bulunmak, hükûmet memuriyetlerini ifa etmek hakkını haiz bulunurdu.

Atina kıyafetleri

Bazen Atina ahalisi şehirli olmayan bir kimseyi de şehirli yapmaya razı olurlardı fakat bunu nadiren ve pek büyük bir lutuf olarak yaparlardı. Bunun için meclisin ecnebi hakkında kabul kararı vermesi, dokuz sonra ikinci bir mecliste de la-akal 6.000 şehirlinin rey-i hafi ile lehinde karar vermesi icap ederdi. Atina halkı kapalı bir daire gibi idi. Buraya yalnız eski azanın hoşuna gidenler girer, bunlar da çocuklarından başka kimseyi kabul etmezlerdi.

Terbiye– Bir çocuk dünyaya geldiği zaman pederi onu atmak hakkını haiz idi. Şu hâlde çocuk evden dışarı atılır, sokaktan geçenlerden biri alıp da kendisine esir yapmak için yetiştirmezse metruk bir hâlde olur giderdi. Atina da bu hususta Yunan akvamının âdâtını takip ederdi. En ziyade teşhir edilen kızlardı. Mudhike-perdaz bir muharrir: "İnsan son dereke-i zarurette bulunsa yine bir erkek çocuğu büyütür, fakat zengin bile olsa yine kız çocuğunu teşhir eder." diyor. Pederi kabul ederse çocuk tekrar ailesi nezdine gelirdi. Çocuğu evvela kadınlar dairesinde validesinin yanında bulundururlardı. Kızlar kocaya varıncaya kadar burada kalırlar, erkekler yedi yaşına gelir gelmez çıkarlardı.

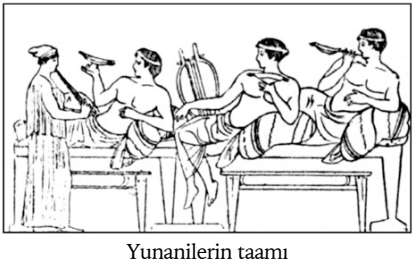

Yunanilerin taamı

O zaman Atinalı çocuk kendisine hüsn-i hareket eylemeyi, itaat etmeyi öğretecek bir mürebbiye pedagog tevdi olunurdu. Mürebbi ekseriya bir esir olurdu fakat pederi evladını dövmek hakkını bahşederdi. Ezmine-i kadimede bu âdet umumi idi.

Sonra çocuk mektebe gider, burada okuma, yazma, hesap, şiir okumak, flüt ile bir ağızdan taganni etmek öğrenirdi. İşte bütün talim ve terbiye bundan ibaretti. Yunanilerin iyi ve latif tabir ettikleri cismen salim, fikren sakin insanlar işte bu talim ve terbiye ile yetişirdi.

Validesinin yanında kalan kız çocuğa gelince bu hiçbir şey öğrenmezdi. Onun için yalnız itaat etmeyi bilmek kâfi addolunurdu. *Ksenophon*, zengin ve talim ve terbiye görmüş bir Atinalının Sokrates'e zevcesinden şu suretle bahsettiğini tasvir ediyor: "Kendisi ile izdivaç ettiğim zaman henüz on altı yaşında idi. O zamana gelinceye kadar kendisi sıkı bir nezaret altında bulundurulmuştu. İstiyorlardı ki ne bir şey görsün, ne de bir şey istesin. Elbise yapmak için yün eğirmesini bilir, hizmetçilere vazifenin nasıl taksim olunduğunu anlar bir kadın olması kâfi değil mi idi?" Zevci kendisine muavenet

etmesini zevcesine teklif ettiği zaman zevcesi hayretle şu cevabı vermişti. "Sana ben ne suretle muavenet edebilirim? Elimden ne gelir? Annem bana daima senin vazifen uslu durmaktır, derdi." Uslu durmak yani muti olmak işte Yunan kadınlarına öğretilen fazilet yalnız bundan ibaretti.

Hayat-ı Hususiye– Atinalıların birçok vazifeleri vardı. Bu vazifeleri şehirlilerin yalnız bir kısmı ifa ederdi. Atina şehirlisi, zamanımızdaki memurlar veya askerler gibi vezaif-i umumiye ile meşgul idi. Harp etmek, idare-i umur eylemek, hayatı işte bundan ibaretti. Günlerini mecliste, mahkemede, orduda jimnastikhanede, çarşıda geçirirdi.

Hemen daima bir zevcesi ve çocukları bulunurdu. Çünkü bunu kendisine din emrederdi. Fakat aile içinde yaşamazdı.

Alelumum bir Atinalı, genç bir kadınla izdivaç ederdi. Sinn-i izdivaç daima on beş idi. Genç kıza, kocayı ebeveyni intihap ederdi. Bu bazen komşu aileden bir delikanlı, bazen babasının ehibbasından sinn-i kemalde bir adam, fakat daima Atinalı olurdu. Genç kızın bunu tanıdığı pek nadir olur, kendisinin hiç reyi alınmazdı. Herodot bir Yunanlıdan bahsederken diyor ki: "Bukalliyas, kızlarına karşı tutmuş olduğu tavır ve hareketle anılmaya layık bir adamdır, bu adam kızları sinn-i izdivaca gelir gelmez bunlara zengin bir çeyiz vermiş, ahali arasından kocalarını intihap etmelerine müsaade ederek onları kendi intihap ettikleriyle tezviç eylemiştir."

Bir Atina evinde sırf kadınlara mahsus olmak üzere ta içeride jinese tabir olunur bir oda vardı. Buraya yalnız zevc ile akraba girebilirdi. Ev sahibesi esir hizmetçileriyle beraber sabahtan akşama kadar orada otururdu. Hizmetçilere nezaret eder, onlara evi düzelttirir, eğirilecek yünü dağıtır kendi de elbise dokumakla meşgul olurdu.

Tuvaletini yapan bir Yunan kadını

Dinî yortular müstesna olmak üzere pek az sokağa çıkardı. Fakat erkeklerin cemiyetinde bulunmazdı. Hatip *Isaeus* diyor ki: "Hiçbir kimse kocalı bir kadının evinde yemek yemeye cesaret edemez, kocalı kadınlar erkeklerle beraber taam etmek için dışarı çıkamayacakları gibi ecnebilerle de taam etmeyi muvafık görmezler, cemiyetlere devam eden Atinalı bir kadına namuslu bir kadın nazarıyla bakılmazdı."

İşte bu suretle kapalı ve cahil yaşadığı için kadınla sohbet hoş olmazdı. Onu elan erkek bir şerik-i hayat olmak için değil, evini idare etmek, çocuk doğurmak ve ziyade de bir Yunanlının evlenmesi âdetten ve umur-ı diniyeden olduğu için evlenirdi. Eflatun, insan zevki için değil "Kanun mecbur ettiği için izdivaç ediyor." demiştir. Mudhike-perdaz şairlerden Menippos da "Doğrusunı söylemek lazım gelirse izdivaç bir fenalık, hem elzem bir fenalıktır." demiştir. Bunun için Yunan şehirlerinin kısm-ı azamında olduğu gibi Atina'da da kadınlar heyet-i içtimaiye arasında pek az bir mevki işgal etmişlerdir.

Abideler– Yunan şehirlerinin ekserinde olduğu gibi Atina'da da hususi evler, küçük, alçak, birbirine sıkışık, dar, dolambaçlı, kaldırımı fena sokaklar vücuda getirirdi[106]. Atinalılar bütün zinetlerini umumi abidelere hasrederlerdi. Müttefiklerinden iane-i harbiye almaya başladıkları andan itibaren ellerine sarf edilebilecek hayli para geçmişti. Atinalılar bu parayı mebani-i latife inşasına sarf etmişlerdir.

Atina Akropolü (sonradan yapılma)

106 Bilahare bir mühendisin nezareti altında bina olunan liman mahallesinin (yani Pire) sokakları bilakis geniş ve muntazamdı.

Atinalılar Pazar meydanında boyalı resimlerle müzeyyen bir kapı (Posil) şehirde bir tiyatro, Teze [Thésée] namına bir mabet, musiki müsabakaları için de Odeon inşa etmişlerdir.

Fakat en güzel abideler cesîm bir kaide üzerine inşa edilmiş gibi hep akropol kıyası üzerine inşa edilmiştir. Bu abideler iki mabedden ibarettir. En mühimi olan *Parthenon* sırf mermer taşlarıyla inşa edilmiş ve şehrin mabude-i himayesi Athena'ya tahsis olunmuştu. Yanı başında da yine Athena'ya tahsis olunmuş cesîm bir tunç heykel vardı.

Akropol'den aşağı cesîm bir merdiven iner, *Propylon*'da nihayet bulurdu. İşte ondan sonra Atina, Yunan şehirlerinin en latifi olmuştur.

Atina, aynı zamanda sanatkârlar şehri de oluyordu[107]. Bazıları Atinalı, bazıları Yunanistan'ın her köşesinden gelmiş şairler, hatipler, mimarlar, ressamlar, heykeltıraşlar hep buraya toplanırlar, en nefis eserlerini buraya getirirlerdi. Şüphesiz Atina haricinde de Yunanlı birçok sanatkârlar vardı. Beşinci asırdan evvel olduğu gibi ondan sonra da birçok zaman bulunmuştu, fakat hiçbir vakit bir şehirde bu kadar çok bulunduğu vâki olmamıştı.

Yunanilerin kısm-ı azamı sanattan müdekkikane anlarlardı. Fakat Atinalılar hepsinden ziyade dakik bir zevke, münevver bir fikre, güzel şeylere muhabbet göstermek zevkine malik idiler. Binaenaleyh Yunanilerin tarih-i medeniyette bir kavim olarak tanınmalarının sebebi, sanatkâr bir kavim olmalarındandır. Onların ne ufak hükûmetleri ne de o küçük orduları âlem-i medeniyette o derece büyük bir vazife ifa etmemiştir. İşte bunun için beşinci asır Yunan tarihinin en latif bir zamanıdır ve bu sebepten dolayı da Atina Yunan şehirlerinin hepsinden ziyade meşhur olmuştur.

Resim– Yunanistan'da Zeuxis, *Paraziyos*, Apel gibi meşhur ressamlar yetişmiştir. Bu ressamlar hakkındaki malumatımız kısm-ı azamı meşkûk birkaç fıkra ile birkaç levha tasvirinden ibarettir. Yunan sanat tersimine dair bir fikir hâsıl etmek için miladın birinci asrında bir İtalyan şehri olan *Pompei* evlerinde bulunan tezyinattan

---

107 O zamanlar Perikles idare-i hükûmet ettiği ve bu sanatkârların birçoğuyla da ahbap olduğu için zamanımızda bu devre Perikles Devri denilmiştir. Fakat kudema bu tabiri hiç kullanmamışlardır.

başka elimizde bir şey yoktur. Daha doğrusu buna dair malumatımız yoktur demek daha iyidir.

Yortular– Dinî yortularda dans etmek Yunanilerin eski bir âdeti idi. Mabutlara mahsus mihrabın etrafında birçok delikanlılar necip ve manidar vaziyetler alarak dolaşırlardı. Çünkü kudema-yı Yunaniye bütün vücutlarıyla dans ederlerdi. Zamanımız dansına hiç benzemeyen dansları gayet canlı, pandomime oldukça müşabih bir alaydan ibaretti. Bu dinî dans ile beraber hemen daima mabudun şerefine şarkılar söylenirdi. Şarkı söyleyip dans eden heyete kür derlerdi. Her şehrin kendisine mahsus kürleri (muganniler) vardı. En asil ailelere mensup çocuklar, uzun müddet terbiye edildikten sonra buraya dâhil olurlar, mabuda cidden layık bir heyet takdim etmeye gayret ederlerdi.

Atina civarındaki kırlarda delikanlılar böyle her sene bağ bozumu mabudu *Dionysos* şerefine dinî danslar icra ederlerdi.

Bu danslardan biri pek mutantan idi. Bunda mabudun ef'âli irae olunurdu. Muganniler reisi, *Dionysos'u*, muganniler de onun rüfekasını (satirleri) irae ederlerdi. Sonra birinin (Yunaniler bunun adına tespis diyorlar) aklına bir de sahne yapmak gelmişti. Muganniler durduğu zaman sahnenin üstüne bir aktör gelir oynardı. Bu suretle ıslah olunan tiyatro nihayet Pazar yerindeki meydana çıkmıştır.

Diğer iki dans da gülünçtü. Maske ile dans edenler ara yerde seyircilerle eğlenerek veyahut o günkü vekayie dair tuhaf mülahazalar beyan ederek *Dionysos'un* medayihini taganni ederlerdi. Haile muganniler için yapılan şey mudhike muganniler için de yapılmış, buna aktörler, muhavere, bütün bir de piyes ithal edilmiş, daha sonra tiyatro Atina'ya naklolunarak mudhike de (komedi) bu suretle zuhur etmiştir.

Bunun için o zamandan beri hailede hep kahramanlar vaz'-ı sahne edilmiş mudhike de hep hayat-ı yevmiyeyi tasvir eylemiştir.

Haile ile mudhike, asıllarını bir dereceye kadar muhafaza etmişlerdir. Hatta tiyatro piyes hâline geldikten sonra da mabudun mihrabı önünde oynanmıştır. Sahne üzerine gelen aktörler, tiyatronun en mühim eşhasını teşkil eyledikten sonra bile muganniler mabudun mihrabı etrafında dönerek dans ve taganni etmekte devam eylemişlerdir. Mudhikelerde vaktiyle maskelilerin yaptıkları gibi

muganniler siyasete dair dokunaklı sözler söylerler buna parabaz derlerdi.

Tiyatro– Bütün Atinalıların tiyatrolarda isbat-ı vücut etmeleri için Akropol'ün yan tarafında mabut *Dionysos* Tiyatrosu tesis edilmişti. Bu tiyatro 30.000 kişi istiab ederdi. Yunan tiyatrolarının kâffesi gibi bu da açıkta yapılmış, orkestra ile sahnenin karşısında nısf-ı daire şeklinde taş kademelerinden mürekkepti. Orkestrada muganniler çalar, sahnede tiyatro oynanırdı. Burada yalnız mabudun yortu zamanlarında oyun verilirdi. O zaman tiyatro birbirini müteakip birkaç gün devam ederdi. Sabahleyin güneş doğar doğmaz başlanır, "Birbirini müteakip üç haile (tiyatroloji) ile bir dram satirik oynanır, bunlar meşale ziyalarıyla hitam bulurdu.

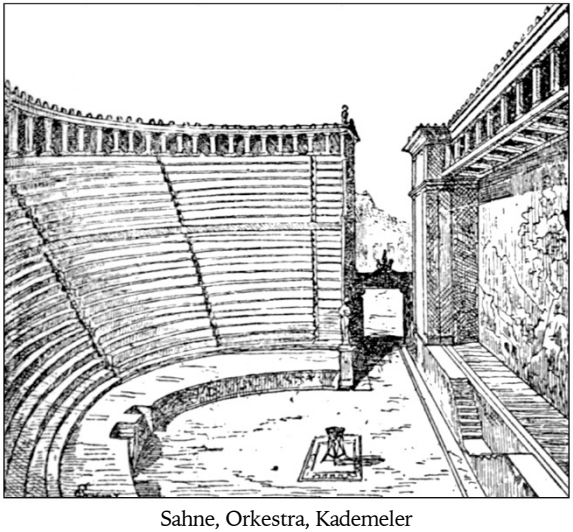

Sahne, Orkestra, Kademeler

Her tiyatroloji bir müellifin eseri olurdu. Öbür günlerde başka tiyatrolojiler oynanırdı. Bu suretle tiyatro, şuara beyninde bir müsabakagâh idi. Mükâfatı ahali verirdi. Bu müsabakaların en meşhurları *Aiskhylos*, Sophokles ve *Euripides* idi. Keza mudhike müsabakaları da vardı. Fakat mudhike muharrirlerinden bize yalnız bir şairin eseri kalmıştır ki o da *Aristofanes'dir*.

Meclis– Atinalılar hükûmetlerine (demokrasi) hakimiyet-i avam derlerdi. Fakat bu avam, zamanımızda olduğu gibi ahalinin heyet-i umumiyesi değildi. Bütün milleti hâkimane idare eden

15.000/20.000 kişiden mürekkep hakiki bir kibar sınıfı, şehirliler heyeti idi.

Bu heyet hakimiyet-i mutlakayı haizdi. Atina'nın hâkim-i hakikisi idi. Müzakere etmek ve karar vermek için ayda la-akal üç defa toplanırdı. Meclis açıkta, *Pnyx* meydanında ınıkad eder, şehirliler kademe-vari taş sıralar üzerine otururlardı. Karşılarında bir sahne üzerine oturan hâkimler dinî bir ayin, bir dua ile meclisi küşad ederlerdi. Sonra bir münadi meclisin hangi işle meşgul olacağını yüksek sesle söyler: "Kim söz alacak?" diye bağırırdı. Her şehirlinin söz almak hakkı idi. Hatipler yaş sırasıyla kürsi-i hitabete çıkarlardı. Hepsi de söyledikten sonra reis meseleyi izah ederdi. Meclis ellerini kaldırarak karar verir, sonra çekilir giderdi.

Mahkemeler– Hâkimiyet ahalide olduğu için ahali, davalarını kendileri rüyet ederlerdi. Otuz yaşında bulunan her şehirli, meclis-i mahkemeye (Heliaia) iştirak edebilirdi. Mahkeme azası (heliastesler) beşyüzer beşyüzer kısımlarla cesîm salonlara ayrılırlardı. Birçok davalarda iki üç kısım birleştirilir, o zaman mahkeme 1000-1500 hâkimden ibaret bulunurdu.

Atinalıların cinayat takibi için hâkimleri yoktu. Müttehemi şehirlinin biri mahkûm ederdi. Maznun ile maznunun aleyh[108] ikisi de mahkemeye gelirler birer nutuk irad ederler fakat bu nutuklar su saati ile tayin olunan müddeti asla tecavüz eylemezdi. Sonra hâkimler beyaz yahut siyah bir çakıl taşı koyarak hükmederlerdi. Şayet maznunun aleyh çokça bir re'y istihsal edemezse kendisi mahkûm olurdu.

Huteba– Atina her şeyden ziyade bir belagat şehri idi. Harbe, sulhe vergilere bütün büyük işlere millet meclisinde nutuklarla karar verilirdi. Muhakemede şehirlileri veya tebaaları nutuklar mahkûm ettirirdi. Hatiplerin bir nüfuzu vardı. Ahali onların nasihatlerini dinler ekseriya umumi memuriyetleri onlara tevdi eylerdi. Beşinci asırda *Kylon* kendisini general nasbettirmiş, dördüncü asırda *Demosthenes* Filip'e karşı harbi idare eylemiştir. Hatiplerin bir tesiri vardı. Siyasi düşmanları nutuklarıyla ittiham ederlerdi. Bazıları servet sahibi idiler. Çünkü beri ya öbür tarafı iltizam etmek için

108 Veyahut deavi-i hukukiyede müddei ile müddeii aleyh.

para alırlardı. Eşin Makedonya kralından, *Demosthenes* İran hükümdarından para almışlardı.

Bazıları bizzat irad-ı nutuk etmeyerek başkalarının hesabına irad-ı nutuk tanzim ederlerdi. Bir Atina şehirlisinin davası olduğu zaman bizde olduğu gibi davasını avukata gördürmezdi. Çünkü kanun herkesin bizzat müdafaatta bulunmasını talep ediyordu. Onun için bir hatibe gider, kendisine bir nutuk yazdırır, bunu ezberler, mahkeme huzurunda okurdu.

Birçoğu da Yunanistan şehirlerinde dolaşarak hevaiyata dair nutuk irad ederler şimdiki tabirimiz vech ile konferans verirlerdi[109].

En eski hatipler, hatibane imalarda bulunmayarak yalnız vekayii naklederler, gayet sade söz söylerlerdi. Kürsi-i hitabette fazla bağırmadan ellerini oynatmadan hemen hiç kımıldamazlardı. Perikles elbisesinin kıvrımlarını bile bozmadan sakin bir tavırda irad-ı nutuk ederdi. Başında ber-mutad yapraktan bir taç olduğu hâlde kürsi-i hitabete çıktığı zaman ahalinin tabiri vech ile insanın onu bir olimp mabudu zannedeceği gelirdi.

Fakat daha sonra gelen hatipler ahaliyi tehyic etmek istemişler, heyecanlı bir üslup kullanmışlar, elleriyle işaretler ederek, sözlerde tesirler yaparak kürsi-i hitabet üzerinde gezinmişlerdir. Ahali bu nevi hitabete de pek çabuk alışmıştır. *Demosthenes* ilk defa kürsi-i hitabette irad-ı nutuk ettiği zaman ahali gülmekten bayılmıştır. Çünkü *Demosthenes* iyi telaffuz edemez ve güzel de duramazmış. Fakat bilahare *Demosthenes* de söz söylemeye, elleriyle tavırlar almaya çalışmış, ahalinin en sevgili bir hatibi olmuştur. Daha sonraları kendisine bir hatibin en birinci evsafı nedir diye sual olunduğu zaman: "Cerbeze– saniyen? Cerbeze– salisen? Yine cerbeze" demiştir. Cerbeze yani tarz-ı tebliğ Yunanilere nutuktan ziyade tesir[li] idi.

Atina Ticareti– Beşinci asırda Atina büyük bir şehir olmuştu. Çorak bir memleket olan Attika ise ahalisini besleyebilecek derecede mahsul yetiştirmezdi, onun için buğdayı, şarabı, zeytin yağını, balığı hep dışarıdan almak lazımdı. Buna mukabil Atina sanatkârları ile esirler kumaş, çömlek, silah ve eşya imal ederler, bunları uzaklarda satarlardı.

---

109 Huteba miyanında bilhassa on hatip pek meşhurdur. Bunlara Attika huteba-yı aşerası derler.

Yani büyük bir ticaret edilirdi. Pire limanında gemilere emtia dolar boşanırdı. Buraya rıhtımlar, ambarlar inşa edilmişti. Dördüncü asır hutebasından biri Pire'ye "Bütün Yunanistan'ın pazarı" tesmiye ediyordu.

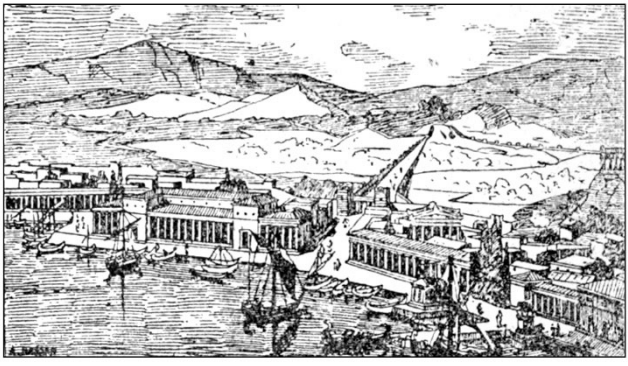

Pire (sonradan yapılma)

Buraya bilhassa dâhilden, Karadeniz ve Türkiye limanları tarikıyla gelen buğday, odun, deri ve esir gibi şimal memleketlerinin mahsulatı gelirdi. Atina Napoli'ye kadar Cenubî İtalya'daki Yunanilerle de ticaret ederdi.

Her Yunan şehrinin kendisine mahsus parası olduğu için Atina'ya muhtelif cinsten para gelir, binaenaleyh sarraflara müracaata lüzum görülürdü. Bunlar bir masa (trapeza) gerisinde oturdukları için onlara trapezist derlerdi. Sarraflar alelumum metek olan ecnebiler idi. Bunlar hem sarraflık ederler, hem de para hıfzederler, gayet yüksek (yüzde 20) faizle ödünç verirlerdi.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Schoeman, *Yunan Ezmine-i Kadimesi* – Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim* – Croiset, *Yunan Tarih-i Edebiyatı*.

ON İKİNCİ FASIL

PELOPONEZ HARBİ

Tabayi-i Umumiye – Atina'nın Zabtı

Tabayi-i Umumiye– Atina hâkimiyeti adalarda da teessüs ettikten sonra Yunaniler iki heyet-i müttehideye ayrılmış bulunuyorlardı. Sahildeki şehirler Atina'ya itaat ediyor, dâhildeki şehirle Sparta'nın kumandası altında bulunuyordu.

Nihayet birçok nifaklardan sonra bir taraftan karadaki müttefikleriyle beraber Sparta, diğer taraftan da sahildeki tebaalarıyla beraber Atina arasında bir harp vukua geldi. Bu da Peloponez Harbi oldu. Peloponez Harbi yirmi yedi sene (431–404) devam etmiş, bittikten sonra da başka namlarla 360 senesine kadar devam eylemiştir.

Bu harpler gayet karışık olmuştur. Karada, denizde, Yunanistan'da, Anadolu'da Trakya'da Sicilya'da ve alelumum aynı zamanda birçok noktalarda muharebe edilmiştir. Spartalılar mükemmel bir orduya malik oldukları için Attika'yı perişan ediyorlar, Yunaniler mükemmel bir donanmaya malik bulunduklarından sahilleri harap eyliyorlardı.

Yunan şehirleri arasında vukua gelen bu harpler, en müthiş harplerdi. Bunu tasvir için şu birkaç fıkra kifayet eder.

Harbin bidayetinde Sparta'nın müttefikleri düşman şehirlerindeki tacirlerin kâffesini denize döküyorlardı. Atinalılar da buna mukabil Spartalıların murahhaslarını hiç laf söyletmeden telef etmişlerdi.

Platea şehri terk-i silah ederek teslim olmuş, Spartalılar bilâhükm hiç kimsenin ceza görmeyeceğini vaad eylemişlerdi. Fakat sonra Sparta hâkimleri bakınız ne suretle hareket etmişlerdir. Bunlar esna-yı harpte Spartalılara hizmet edip etmediklerini esirlere sual ediyorlar, esirler *"Hayır!"* cevabını verince onları idama mahkûm eyliyorlardı. Bu esnada kadınlar esir gibi satılmıştı.

Atinalılara karşı isyan eden Mytilene-Midilli şehri Atinalılar tarafından tekrar zabtedilmişti. Atina ahalisi içtima etmiş, badelmüzakere bütün Midilli ahalisinin idamına hükmeylemişti. Ertesi

günü akılları başına gelince ikinci bir gemi ile aff-ı umumi emirleri gönderilmiş, fakat Midilli ahalisinden yine 1.000 kişi katledilmişti.

Bir ordu alelumum bir memlekete istila ettiği zaman evleri yıkar, ağaçları keser, mahsulatı yakar, çiftçileri öldürürdü. Muharebeden sonra yaralılar da öldürülür, esirler kemal-i itidal ile katlolunurdu. Zabtedilen bir şehirde her şey galibin idi. Erkekler, kadınlar, çocuklar esir gibi satılırdı. O zamanlar hukuk-ı harp böyle idi. *Tukidides* onu şu suretle hulasa ediyor: "Her iki taraf da mecburiyet gördükleri takdirde insanlar beynindeki işler kavanin-i adalet vasıtasıyla rüyet olunur, fakat daima kuvvetli olan yed-i iktidarındakini yapar, en zayıf olan da buna razı olur. Mabutlar en kuvvetli oldukları için tabiatları icabı olarak hükümdarlar, işte insanlar da bunun aynını yaparlar[110].

Atina'nın Zabtı– İki kavim bu beyhude harpten yorulunca sulh ettiler, fakat bu sulh çok devam etmedi.

Atina, Sparta'nın müttefiki *Siracusa*'yı zabtetmek için ordusunu Sicilya'ya gönderdi. Ordusu burada muhasara edildi (413).

Siracusa felaketinden sonra bütün Atina ordusu esir edildi. Galipler evvela bütün generallerle askerlerin bir kısmını kestiler. Mütebakisini de hapishane makamına kaim olan eski taş ocaklarına (latomilere) indirdiler. Tamam yetmiş gün onları yazın kızgın güneşe, sonbaharın serin gecelerine karşı apaçık yığıp bıraktılar. Birçokları hastalıktan, soğuktan pek az yemek verildiği için açlıktan ölüyor, cesetleri ortada kalıyor, havayı ifsad ediyordu. Nihayet *Siracusalılar* berhayat kalanları çıkarmışlar, esir gibi satmışlardır. Spartalılar Atina'nın buğday tedarik eylediği şimal memleketlerle ticaretini kat edecek vechile Attika dağlarına bir de kıta-ı askeriye yerleştirmişlerdir.

Sparta generali *Lysandros*, Anadolu'ya geçmiş, İranilerden para almış, bir donanma teşkil ederek bütün Asya sahilini dolaşmıştır. Atina'nın sırf cebren muharebe eden müttefikleri de Atina'dan ayrılmışlar, *Lysandros*, Anadolu'da Yunan donanmasını mahvetmiş (405), Atina'yı muhasara ve açlık tesiriyle zabtederek surlarını yıkmaya gemilerini yakmaya şehri mecbur eylemiştir.

---

110 Midilli ahalisi hakkında irad eylediği nutukta.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Tukidides, *Peloponez Tarihi* – Ksenophon, Helenik – Plutarkhos, *Ligurgus'un Hayatı* – Grote, *Yunanistan Tarihi*

ON ÜÇÜNCÜ FASIL

SPARTA'NIN İKBALİ

Otuzlar – Sokrates – Agesilaus

Otuzlar– *Lysandros*, Atina'ya hâkim olduktan sonra Atinalıları zir-i hâkimiyetinde bulunduracak vechile hükûmetlerini tensike onları mecbur etti.

Usul-i meşrutiyeti mahvetmek için ihtilal icrasına teşebbüs etmiş olan idare-i avam düşmanları miyanından 30 kişi intihap olundu. Bunlarla bir meclis teşkil edildi. Yeni meclis bir kanun-ı esasi tanzim edecek, bu kanun tanzim olununcaya kadar hiç kimse ile müşavere etmeden, hiçbir kanuna tabi olmadan Atina'yı idare eyleyecekti. Meclisi Atinalılara karşı muhafaza etmek için şehre hâkim olan Akropol üzerine bir Spartalı kumandasında asakir-i muhafaza yerleştirildi. Bu usul-i idare, Anadolu ile adalardaki Yunan şehirlerini Atina'nın ittifakından çıkardığı zamanlar *Lysandros*'un oralarda tesis ettiği usul-i idarenin aynı idi.

Otuzlar gayr-ı mahdud bir iktidara malik ve Sparta ordusunun muavenetini haiz bulunduklarını hissederek hâkimane idare-i hükûmet ettiler, idare-i sabıka taraftarlarını ve mallarını hacze vesile olmak için de zenginleri tevkif ve katl ettirdiklerinden bunlara otuz tiran namı verildi.

Bunlardan biri, hükûmet-i avama karşı ittifak ederek Spartalılarla itilaf eden *Theramenes* nihayet bütün rüfekasına artık çok adam öldürüldüğünü söyledi. Bunlar *Theramenes*'i hıyanetle itham ettiler, meclisten tard ve idama mahkûm eylediler.

Şehirlilerden birçoğu bu sıralarda Atina'dan firar ederek civar memleketlere ve bilhassa Megara ve Teb şehirlerine iltica etmişlerdi. Bu menfalardan biri *Troezen*, *Beoti* yolu üzerindeki dağlarda, Attika kılaından birini 70 kadar ehibbasıyla ansızın zabtetti. Otuzlar, taraftarlarıyla buna taarruz ettilerse de geri püskürtüldüler. Sonra kaleyi abluka etmeye kalkıştılar. Fakat kış bastırmış olduğundan askerleri Atina'ya avdet ettiler. Sparta asakir-i muhafazası ile süvarileri gönderdiler. *Troezen*, bunları ansızın bastı, içlerinden 120 kişi telef etti.

Troezen'e, daha sair menfalar da iltihak ettiler. *Troezen*, bunlardan bin kişi kadar bir kuvvet teşkil edince Attika'dan geçti, Pire limanını zabt ederek Motiki'de istihkâmat gerisinde ahz-ı mevki etti. Otuzlar askerlerini getirip taarruz ettiler, fakat yine geriye püskürtüldüler.

Nihayet kendi taraftarları da idare-i hükûmeti otuzların ellerinden aldılar. Yeni bir onlar meclisine tevdi ettiler. Bu meclis Sparta'dan muavenet talep etti. Bunun üzerine *Lysandros* kumandan olarak gönderildi. Maiyetindeki gemilerle Pire'yi abluka etti. Fakat Sparta kralı, ordusu ile Atina'ya geldi, harbe hitam verilmesini emretti. Nihayet her iki tarafın arasını Sparta hükûmeti buldu. Bütün menfaların Atina'ya girmelerine müsaade etti. *Troezen* ile maiyeti müsellahan Atina'ya girdiler. Akropol'e çıkarak mabuda kurban kestiler.

Sonra Atinalılar eski usul meşrutiyeti tekrar tesis ettiler. Otuzlar, taraftarlarıyla beraber *Elözis*'e çekilmişlerdi. Atinalılar bunlara taarruz ettiler, kumandanlarını telef edip mütebakisini birlikte getirdiler. Badehu cümlesi de harb-i dâhilîden dolayı kimseye karşı hiss-i intikam beslememeye yemin ettiler. İşte buna (amnisti) aff-ı umumi dediler. Artık ondan sonra Atina'da hiç ihtilal olmamıştır.

Sokrates– Perikles devrine doğru, talim-i hikmet eden zevatın hep Atina'ya geldikleri görülmüştü. Bunlar birçok şakirt toplarlar, onlara para ile ders verirlerdi. Umumiyetle Yunan şehirlerinin dinine, âdâtına, nizamatına itiraz ederler, bunların akıl ve hikmete muvafık olmadığını ispat ederlerdi. Bundan da insanın hakikaten vâkıf olmadığını (o zamanlar bu bir dereceye kadar doğru idi.) insanın hiçbir şey bilemeyeceğini hiçbir şeyin doğru veya yanlış olamayacağını istihraç ederlerdi. Bunlardan biri: "Hadd-i zatında hiçbir şey mevcut değildir, bir şey mevcut olsa idi bu şey bilinemeyecekti." derdi. Bu meslek-i reybî muallimlerine sufiyyun derlerdi. Bunlardan bazıları aynı zamanda birer hatip idi.

Atinalı bir ihtiyar, Sokrates, bunlarla münakaşaya teşebbüs etti. Sokrates fakir, çirkin, mahrum-ı belağat bir adamdı. Sufiyyun gibi kendisinin mektebi yoktu. Yalnız şehre gider, tesadüf ettiği kimselerle görüşür, onlara sual sorarak kendisinin ne fikirde olduğunu buldururdu. En ziyade de gençleri arar, onlara talim eder, nasihatlar

verirdi. Sokrates kendisini hiç âlim zannetmezdi. "Bütün bildiğim şey, hiçbir şeye vâkıf olmadığımı bilmekten ibarettir." derdi. Sokrates sair âlimler gibi kendisine hakîm dedirtmemiş, filozof yani muhibb-i hikmet namını verdirmiştir. Sokrates ne tabiat-ı kâinatı ne de ulumu tedkik eder, yalnız beşerle meşgul olurdu. Yegâne desturu "Kendini bil!" hikmeti idi. Sokrates her şeyden ziyade faziletin bir vâizi idi.

Daima ahlaktan ve dinden bahsettiği için Yunaniler kendisini sufiyyundan zannettiler[111]. 399 senesinde Sokrates mahkemeye celp edildi. Sokrates'i şehrin mabutlarına perestiş etmemek, yeni yeni mabutlar çıkarmak ve gençleri ifsad etmekle itham ediyorlardı." Sokrates kendisini hiç müdafaaya çalışmayarak idama mahkûm olmuştur. O zamanlar Sokrates 70 yaşında idi.

Sokrates'in şakirtlerinden *Ksenophon* Sokrates ile olan muhaverat ve muhakematını yazmıştır[112]. Diğer bir şakirdi Eflatun da birtakım muhavereler tertip etmiştir. Bu muhaverlerde yegâne muhatap Sokrates'tir. Artık ondan sonra Sokrates felsefenin piri olarak telakki edilmiştir.

İran Hükûmetinin Düçar-ı Zaaf Olması– Yunaniler birbiriyle uğraşmakla meşgul oldukları için büyük hükümdara taarruz etmekten vazgeçmişler hatta onun ittifakını talep eylemişlerdi. İran hükûmeti ise mütemadiyen düçar-ı zaaf oluyordu. Satraplar artık hükûmete artık itaat etmiyorlardı. Hepsinin bir sarayı, bir hazinesi, bir ordusu vardı. Her Satrap keyfine göre harp eder, eyaletinin ufak bir hükümdarı olurdu. Büyük hükümdar bir satrapı azletmek istediği zaman onu katlettirmekten başka çare bulamazdı.

İraniler artık eskisi gibi Asya'nın bütün akvamını karşılarında titreten cengâver bir millet değillerdi. İran ordusunda hizmet etmiş olan Yunan kumandanı *Ksenophon* onları şu suretle tasvir ediyor: "Bunlar halılar üzerinde yatarlar, eldiven ve kürk giyerlerdi. Kübera maaşattan istifade için kapıcılarını, ekmekçilerini, aşçılarını, dellaklarını, kendilerine sofrada hizmet eden, elbiselerini giydiren, üzerlerine kokular süren, hizmetkârlarını süvariliğe ithal ederlerdi.

---

111 *Ksenophon* Noe [Nuées] namındaki komedisinde Sokrates'i genç bir talebe yetiştirmeye memur olarak tasvir ediyor. Sokrates şakirdine yalan, küfür ve sirkat talim ediyor.

112 Les Mémorables, Apoloji

Bunun için orduları her ne kadar kuvvetli idiyse de hiçbir işe yaramazdı. Düşmanlarının da dostları gibi İran'ı serbest serbest güzar ettiklerine bakılırsa bu pek kolay anlaşılır. İraniler yakından muharebe etmeye hiç cesaret edemezlerdi. Piyade yine eskisi gibi kalkan kılıç ve balta ile müsellah idi. Fakat kendilerinde bunları kullanacak cesaret yoktu. Orak arabalarını sevk edenler daha düşmana yaklaşmadan ya mahsus yuvarlanırlar veyahut arabadan atlarlar, arabalar böyle idaresiz kalınca düşmandan ziyade kendilerine zarar verirlerdi. Bununla beraber İraniler, askerlikçe olan zaaflarını hiç saklamazlar, maduniyetlerini anlarlar, ordularına Yunanileri almadıkça sefere mübaşeret etmeye cesaret etmezlerdi. Bunların düstur-ı hareketi Yunan asakir-i muavenesi almadan Yunanilerle muharebe etmekti.

On Binlerin Seferi– Filhakika 400 senesinde büyük hükümdar Erdeşir'in kardeşi Keyhusrev kardeşini tahttan indirmek için aleyhine kıyam ettiği zaman bu zaaf tamamıyla anlaşıldı. O zamanlar askerlikle tefahür eden binlerce Yunan serserileri, menfaları vardı. Keyhusrev bunlardan. 10.000 kişi asker aldı, içlerinen *Ksenophon* bu seferin vekayıını kâmilen zabtetti.

Bunlar kendilerini tevkif edecek, karşılarına hiç kimse çıkmadan Fırat Nehri'ne kadar bütün Asya'yı dolaştılar[113]. Nihayet Babil civarında muharebe edildi. Yunaniler âdetleri mucibince bağıra bağıra koştular. Daha ok menziline gelmeden barbarlar firar ettiler. Yunaniler birbirinden ayrılmamalarını yekdiğerine bağırarak onları takip edildiler. Harp arabaları üzerlerine geldiği zaman da arabaları geçirmek için sıralarını açtılar. Bu esnada hiçbir Yunanlıya darbe isabet etmemiş yalnız bir kişi okla yaralanmıştı.

Keyhusrev telef edilince ordusu muharebe etmeden dağıldı, 10.000 Yunanlı düşman memleketi ortasında ve kuvvetli bir ordu karşısında yalnız başına kaldılar. İraniler bunlara taarruz etmeye

---

113 *Ksenophon* tarafından nakledilen bir vaka Yunanilerin etrafa ne derece dehşet verdiklerini ispat ediyor; bir gün Keyhusrev Kilikya kraliçelerinden birine bir temaşa göstermek için Yunanileri muharebe nizamına koydurdu. Bunların hepsinin de tunç miğferleri, erguvani elbisesi, parlak dizlik ve kalkanları vardı. Evvela boru çaldı, asker silahlarını ileriye alarak hareket etti. Hatvelerini sıklaştırarak, bağırarak koşmaya başladı. Barbarlar fevkalade korktu, Kilikya kraliçesi arabasından firar etti, satıcılar zahirelerini bırakarak kaçıştılar. Yunaniler de güle güle çadırlarına avdet ettiler.

yine cesaret edemediler fakat kendileriyle muahede akdine gelen beş general ile yirmi yüzbaşıyı ve iki yüz neferi hud'a ile telef ettiler.

Ücretli askerler tek başlarına kalınca yeniden kendilerine kumandan intihap eylediler, çadırlarını, arabalarını yakarak ricate başladılar. Ermenistan'ın sarp dağlarına dâhil oldular. Açlığa, kışa, kendilerini geçirmek istemeyen yerli kabilelerin oklarına rağmen Karadeniz sahiline geldiler. Bütün İran hükûmetinden geçtikten sonra Yunanistan'a avdet eylediler. Hin-i avdette (399) içlerinden 8.000 kişi kalmıştı.

Agesilaus– Üç sene sonra Sparta kralı *Agesilaus* Anadolu, Lidya ve Frigya'nın zengin memleketlerine istila eyledi. Satrapları mağlup etti, tam Anadolu içine gireceği sırada Spartalılar Teb ve Atina ordularıyla muharebe etmek için *Agesilaus'u* geriye çağırdılar.

Agesilaus İran'ı zabtetmeyi tasavvur eden ilk Yunanlıdır. Yunanilerin İranilerle beraber harp ettiklerine pek ziyade canı sıkılırdı. Kendisine Korent muzafferiyeti haber verilip de bu muzafferiyet esnasında yalnız 8 Spartalı ile 10.000 düşmanın telef olduğu söylediği zaman *Agesilaus* bundan memnun olacak yerde bilakis, "Ey Yunanistan! Yalnız başlarına bütün barbarları zir-i inkıyadına alabilecek olan bu adamları zayi ettiğin için bedbahtsın!" diye teessür etmiştir. Yine bir gün bir Yunan şehrini tahrip etmekten imtina ederek: "Vazifelerinden inhiraf eden bütün Yunanileri mahvedecek olursak barbarlara galebe edecek insanları nereden bulacağız." demiştir. O zamanlar bu hesaplar pek nadirdi. *Agesilaus'un* tercüme-i hâlini yazan *Ksenophon* bu sözlerini naklederken: "Kendi cinsindeki akvam ile harp ettiği zaman onlara galebe etmeyi felaket addeden ondan başka kimse var mıdır?" diyor.

ON DÖRDÜNCÜ FASIL

TEB'İN İKBALİ– EPAMEINONDAS

Sparta'ya Mukavemet– Sparta epey müddet hem karada hem denizde hâkim olmuştur. *Ksenophon* "O sıralarda bütün şehirler, kendilerine bir Spartalı tarafından emir gönderilir gönderilmez derhâl itaat ederlerdi." diyor. Fakat Sparta'nın müttefikleri biraz sonra itaatten bîzâr kalmışlar, Sparta'ya karşı bir ittifak tesis etmişlerdir.

Spartalılar evvela Anadolu'dan çıkarıldılar. Yunanistan'da da ancak İran hükümdarı ile ittifak etmekle birkaç sene kadar nüfuzlarını muhafaza edebildiler (387). Fakat hâkimiyetleri çok zaman devam etmedi. *Beoti* sahrasında gayet metin ve kahraman bir kavim vardı. Komşuları Atinalıların kendilerine ihtimal ki bi-gayr-ı hakkın abdal diye şöhret aldırdıkları bu kavim, yani *Beoti*liler on iki şehre taksim olunmuşlardı.

Bu şehirlerin en kudretlisi olan Teb, bir baskın neticesi olarak Spartalıların eline düşmüştü. Kibar fırkasının reisi Sparta askerlerini iç kaleye sokmuş, avam fırkası reisi de tevkif edilerek idam olunmuştu.

Teb şehrinden 400 kişi Spartalıların tahakkümünde kalmak istemeyerek Atina'ya iltica eylemişlerdi. Bunlardan biri zengin bir aileden asil bir genç, *Pelopidas Troezen*, vatanını kurtardığı gibi o da kendi vatanını kurtarmaya karar verdi. Menfalardan mürekkep bir kıta ile dağlar arasında bir köye yerleşti. Teb'de kalan Teblilerle ittifak etti. Bir kış gecesi arkadaşlarıyla şehre girdi. Bir ziyafet esnasında valileri basıp katletti. Ertesi gün millet meclisini davet etti. Meclis onu bir halaskâr sıfatıyla alkışladı. İçkaledeki Sparta asakir-i muhafazası teslim-i silah etti.

Teb tekrar istiklal kesbettikten sonra bütün *Beotililer* hep birlikte Sparta aleyhinde harbe sevk etmek için *Beoti'nın* bütün şehirlerini idaresi altında toplamaya çalıştı.

Epameinondas– Teblileri nizam altına alıp muzafferiyete sevk eden Epameinondas'tır. Asil, fakat fakir bir aileden olan Epameinondas gayet haşin bir tarz-ı hayata alışmıştı. Bu tarz bir hayata yine

devam etti. Epameinondas az yemek yer, şarap içmez, bir kat esvap giyer parasız gezerdi. Beliğ, fakat nadir söz söyler, (Yunanlıların hiç âdeti olmadığı hâlde) hakikatten başka bir şey söylemezdi. Muharebelerde gayet cesur fakat son derece insaniyetkâr, mütevazı, azmi kavi sahibi idi. Kendisini her kim görse ona kendini sevdirir, hürmet ettirirdi.

Sair Yunanileri pek ziyade cezb eden pehlivan güreşlerine hiç ehemmiyet vermezdi. Fakat kendisi koşuya ve esliha istimaline alışkın idi. Epameinondas ayrıca bir usul-i muharebe icat etmişti.

Bütün Yunaniler gibi Tebliler de Sparta usulünü kabul etmişlerdi. Hoplitleri 8 veya 10 sıra derinliğinde Falanj hâlinde sıralanırdı. Kıtalarının kesafeti her tarafta birbirinin aynı idi. Bütün kıta uzun ve ince bir müstatil teşkil ederdi.

Düşmana doğru yürürken efrad sol taraftan sol kollarına asılı kalkanları ile sağ taraftan da kendi arkadaşlarıyla mahfuz bulunduklarını hissederek sevk-ı tabii ile sağa istinad etmeye temayül gösterirlerdi. O suretle ki en kuvvetli taraf alelumum falanjın sağ cenahı olurdu. Epameinondas efradı bütün uzunluğunca aynı miktarda sıralardan mürekkep bir müstatil hâlinde teşkil etmeyip sol cenahın sıralarını daha ziyade yapmayı tasavvur etti. Bu suretle falanj müsellese karip, gayr-ı muntazam bir şekil alıyordu. İşte bu suretle daha derin olan ve en mükemmel cengâverlerden teşekkül eden sol cenah düşmanın en zayıf cenahına hücum eder onu devirdikten sonra düşman merkezinin yanını alırdı.

Tebliler ilk önce Sparta ordusuna karşı memleketlerini müdafaaya mecbur oldular, Spartalılar birçok seneler her ilkbaharda *Beoti'yi* istila ederler, ağaçları keserler, ekinleri yakarlardı. Tebliler henüz muntazam muharebe nizamı alarak muharebe etmeye cesaret edemiyorlardı. Fakat ufak ufak çarka muharebeleri yaparak onlar da cesaret ve tecrübe iktisap eylediler.

Nihayet Epameinondas ordusunu açık sahrada da muharebe edecek derecede kuvvetli buldu. Sparta hoplitleri az fakat süvarileri çoktu (çünkü *Beoti'de* çok beygir yetiştirilirdi). Epameinondas süvarisi ile sol cenahını muhafaza etti. Bu hâl muharebe hattını kısaltmasına medar oldu. Falanjın 50 sıradan mürekkep olan sol cenahı

Spartalıların sağ cenahını yardı. Kral burada bulunduğundan telef oldu (371).

Bir Yunan ordusunun Sparta ordusunu mağlup etmesi ilk defa vâki oluyordu.

Teb birdenbire Yunanistan'ın en nüfuzlu bir şehri oldu. *Beoti'nin* bütün şehirlerine hükmetti. O zamana kadar Sparta'ya tabi olan Peloponez akvamı, kesb-i istiklal için Teblilerin muavenetini talep etti.

Arkadya'da Mantinea şehri, Spartalılar tarafından men' olunduğu hâlde surlarını yıktırdı. Tegea şehri Sparta taraftarı olan zenginleri katletti. O zamana kadar köylere dağılmış bulunan garbî Arkadyalılar hep bir yere toplanarak Megalopolis gibi müstahkem bir şehir tesis ettiler.

Epameinondas, Spartalılara kendi memleketlerinde de taarruz etmeye Teblileri ikna etti. *Beoti* ordusu Peloponez'e girdi, Arkadyalılar ve Argoslularla kesb-i kuvvet etti. *Lakonia'ya* girip Sparta önünde ordugâh kurdu (370). Spartalıların kendi toprakları üzerinde düşman görmeleri ilk defa vâki oluyordu. Sparta'nın surları yoktu. Bunun için (o zamanlar 76 yaşında bulunan) *Agesilaus* helotları, teslih etti, şehrin etrafındaki tepeleri müdafaa hâline koydu.

Epameinondas taarruza cesaret edemedi. Tahrip ettiği bir memlekette ordusunu iaşe edemediğinden askeri geriye döndürdü. Fakat Peloponez'den çıkmazdan evvel, üç asırdan beri Spartalıların tabiiyetinde bulunan Mesenililer topladı, müstahkem bir şehir tesis etmeleri için onlara yardım etti. Bu şehre Meseni denildi. Keza kavimlerini de tensik etti.

Bunun üzerine Sparta'da Teblilere hased eden Atinalılar ile *Siracusa* tiranı *Dionysos* ile ittifak etti. *Dionysos* Sparta'ya Galyalı askerler gönderdi. Teb'in müttefiki olan Arkadyalılar mağlup oldu. O zaman Teb, İran hükümdarının muavenetini celbe çalıştı. Asya'ya gönderilen Pelopidas büyük hükümdardan bir name getirdi. Bu namede büyük hükümdar Teblilerle ittifak eylemeyi kabul etmeyen Yunanilerle harp edeceğini vaat buyurdu (367). Fakat diğer şehirlerin İran hükümdarından hiç korkuları olmadığından bunlar ona itaat etmediler.

Teb, Yunanistan'ı zir-i inkıyada alacak derecede kuvvetli değildi. Epameinondas *Beoti* ordusuyla tekrar Peloponez'de göründü. Mesenileri topladı. Sparta'yı ansızın basmak istedi. Fakat *Agesilaus* bunu haber alır almaz derhâl geldi.

Epameinondas Arkadya'da düşman ordusuna Matinea civarında taarruz etti. Lokter'de kullandığı aynı vesaitle burada da muharebeyi kazandı. Fakat bir gün ok darbesiyle vuruldu ve o gün vefat etti.

Artık Teblilerin kendilerini sevk ve idare edecek kumandanları kalmadı. Teb'in ikbali hitam bulmuştu. Epameinondas'ın âsârından yalnız Meseni kalmış o da müstakil bir hükûmet olmuştu. Sparta değil yalnız Yunanistan'da, Peloponez'de bile nüfuzunu zayi etmişti.

Bu Harplerin Netayici– Bütün bu harpler neticede Yunanileri yek-vücut bir hâle getirdi. Hiçbir şehir ne Sparta ne Atina diğer şehirleri kendilerine ram edecek derecede kuvvetli değillerdi. Nihayet bunlar da birbiriyle muharebe ederek mahvoldular. Bundan en ziyade istifade eden İran hükümdarı oldu. Yunan şehirleri artık buna karşı ittihad edemedikleri gibi hepsi de birbirini müteakip Yunanilere karşı onunla ittifak ettiler. Meşhur *Antalkidas* Muahedesi'nde (387) büyük hükümdar Anadolu'daki Yunan şehirlerinin kâmilen kendisine ait olduğunu beyan eyledi. Bu iddiayı Sparta kabul etti. Birkaç sene sonra Atina ile Teb de buna imtisal ettiler. O zaman bir Yunan hatibi şu suretle beyan-ı mütalaa ediyordu[114]. "Yunanistan'ı idare eden İran hükümdarıdır. Onun yapmadığı bir şey varsa o da şehirlerimize vali göndermemesidir. Memleketimizde bütün umuru idare eden o değil midir? Güya onun esiri imiş gibi kendisine büyük hükümdar demiyor muyuz?" Yunaniler Medya Harbi ile kazandıklarını, yekdiğeriyle mübareze ederek tekrar zayi etmişlerdi.

114 İsocr, Panégyr, 121.

ON BEŞİNCİ FASIL

MAKEDONYANIN İSTİKBALİ

Filip – İskender – Asya Fethi

Makedonya– Sparta ile Atina bir asır müddet harbettikten sonra nihayet İran hükümdarına karşı mübarezeden sarf-ı nazar ettiler. O zaman bu harbe yeni bir kavim, Makedonyalılar başlamışlar ve kâmilen nihayet vermişlerdir. Makedonyalılar haşin, kaba bir hâlde kalmış, eski Dorlar gibi çoban ve asker kavimdi. Yunanistan'ın şimalinde denize doğru açılan iki büyük vadide ikamet ederlerdi. Yunaniler bunlara o derece itibar etmezler, vahşi nazarıyla bakarlardı. Makedonya kralları da kendilerinin Herakles neslinden olduklarını söylerlerdi. Fakat bunların Olimpiyad oyunlarındaki müsabakalarda beygir koşturmalarına müsaade edilmesi onların da Yunani olduklarını tasdik demekti.

Filip– Denizden uzakta, dâhile doğru yerleşen bu krallar Yunanilerin harplerine o derece iştirak etmemişlerdi. Fakat 360 senesinde Makedonya tahtına genç, faal cesur, haris bir delikanlı, Filip geçti. Filip üç şey arzu etti.

Evvela kendisine kuvvetli bir ordu vücuda getirmek

Saniyen Makedonya sahilindeki limanların kâffesini zabtetmek

Salisen diğer Yunanileri İranilere karşı kendi kumandası altına girmek için zorlamaktı.

Filip 24 sene çalıştı, nihayet hepsine muvaffak oldu. Yunaniler Filip'in bu fikrine razı oldular. Hatta birçokları yardım da ettiler. Filip bütün şehirlerde para ile kendisine taraftarlar tayin etmişti. Bunlar hep Filip lehinde idare-i efkâr ederlerdi. Filip "Dâhiline altın yüklü bir katar sevk edildikten sonra zabtolamayacak hiçbir kale tasavvur olunamaz." derdi. İşte bu suretle Yunanistan şimali şehirlerinin kâffesini birer birer elde etti.

Filip'in en meşhur hasmı, hatip *Demosthenes* idi. *Demosthenes* bir silahçının oğlu idi. Yedi yaşında yetim kalmış, vasileri servetinin bir kısmını aşırmıştı. *Demosthenes* sinn-i rüşde vâsıl olunca bunların aleyhinde ikame-i dava eyledi. Servetini iadeye onları mecbur etti. *Demosthenes Isaeus'un* nutuklarını tedkik etmiş, *Tukidides*'in tarihini

ezberlemişti. Fakat kürsi-i hitabette ilk defa irad-ı nutuk ettiği zaman herkes kahkaha ile gülmeye başlamıştı. *Demosthenes'in* sesi gayet az, nefesi kısıktı. Rivayete göre *Demosthenes* sokağa çıkmak istememek için başını yarıya kadar tıraş ettirir, aylarca bir yere kapanır, sesiyle kalabalığın gürültüsüne hâkim olmayı talim için ağzına çakıl taşı alır, deniz kenarında irad-ı nutuk ederdi. Fakat tekrar kürsi-i hitabete çıktığı zaman sesine tamamen hâkim oldu. Bütün nutuklarını önceden dikkatle hazırlamaya riayet etti. Yunanistan'ın en mükemmel, en muktedir bir hatibi oldu.

O zamanlar Atina'da idare-i hükûmet eden ve Phocion'un riyaseti altında bulunan fırka, muhafaza-i müsalemet taraftarı idi. Atina'nın Makedonya kralını tevkif edecek derecede ne askeri, ne de parası vardı. Phocion ahaliye "Harbe muktedir olduğunuz zaman ben size tavsiye ederim." derdi. *Demosthenes* ise bilakis Filip'e nazarı hakaretle bakar, onu barbar telakki ederdi. Bunun için Filip'e karşı harp etmek isteyen fırkaya iltihak etmiş, Atinalıları müsalemet politikasından vazgeçirmek için olanca belagatini sarf eylemiştir. *Demosthenes,* Yunanileri harbe teşvik maksadıyla tamam on beş sene her fırsattan istifade etmiştir.

Demosthenes'in nutuklarından birçoğu hep Filip'e taarruz fikrine müsteniddir. Onun için kendisi bu nutuklara Filipik namını vermiştir. Şu birinci nutuk, 352 senesine aittir. "Ey Atinalılar! Vazifenizi ne zaman ifa edeceksiniz? Birbirinize 'Aman yeni havadis var? Bir Makedonyalının Atina'ya galebe ederek Yunanistan'a hâkim olması kadar şayan-ı taaccüp bir şey olabilir mi?..' diye sual ederek umumi meydanlarda daha dolaşıp duracak mısınız? Yine söylüyorum, elli gemi teslih etmeli, icabında onlara bizzat binmeye azmetmelisiniz. Bana yalnız kâğıt üzerinde görünen ne o 10.000 kişilik ordudan ne de 20.000 ecnebiden hiç bahsetmeyiniz. Ben vatan hâdimi askerler isterim." *Demosthenes* üçüncü nutukta 341'de Atinalıların ataleti sayesinde *Filip'in* ne derece terakki ettiğini Atinalılara ihtar ediyor: "Vaktiyle Yunaniler sairlere zulmetmek maksadıyla nüfuzlarını su-i istimal eyledikleri zaman bu haksızlığa mani olmak için bütün Yunanistan ayağa kalkardı. Bugün ise haysiyetsiz bir Makedonyalının meşum bir cinse mensup bir barbarın Apollon oyunlarıyla meşhur olan Yunan şehirlerini harap etmesine veya bu oyunları esirlerine

icra ettirmesine tahammül ediyoruz. Yunaniler gökten düşen doluya bakar gibi kendilerine isabet etmesin diye dua ederek bu hâllere işte öyle bakıyorlar. Filip'i tevkif için bir hatve bile atmayarak onun nüfuzu bir kat daha tezyid ediliyor, bu felaketin nihayet en uzaklardakilere de sirayet edeceğini bütün âlem bildiği hâlde yine herkes Yunanistan'ın selameti için düşünüp gayret edecek yerde bilakis Filip'in diğer bir Yunanlıyı mahvetmekle geçirdiği zamanı vakit kazanmak addediyorlar."

Nihayet Filip *Beoti* medhalinde Elatos şehrini zabtedince (339) Atinalılar *Demosthenes'in* tavsiyesi üzerine harp etmeye, Teb'e murahhaslar göndermeye karar verdiler. Bu heyet-i murahhasa riyasetinde *Demosthenes* bulunuyordu. *Demosthenes*, Teb'e geldiği zaman Filip tarafından da gönderilmiş bir heyet-i murahhasaya tesadüf etti. Tebliler tereddüd ediyorlardı. *Demosthenes* eski intikamları kâmilen unutmalarını, Yunan vatanının selametini, namus ve hürriyetin muhafazasından başka bir şey düşünmemelerini Teblilere tavsiye etti. Nihayet Atinalılarla ittifak edip harp etmeye onları ikna eyledi.

Bir sene sonra (338) *Beoti'de* kâin Chaeronea'da bir muharebe oldu. O zamanlar kırk sekiz yaşında bulunan *Demosthenes* adi bir asker gibi hizmet ediyordu. Fakat serian toplanan Atinalılarla Teblilerin ordusu, Filip'in kocamış askerlerinin bir türlü yerini tutamadı. Nihayet inhizama duçar oldu.

Makedonya'nın Hâkimiyeti– İskender 334 senesi baharında kısm-ı azamı Makedonyalı olmak üzere 30.000 piyade ve 4.500 süvari ile hareket etti. Yanına 70 talan 400.000 frank ile kırk günlük yiyecek aldı. İskender yalnız Serahs'ın zorla sürüklediği fena teslih edilmiş akvam yığınlarıyla muharebe etmeyecekti. Rodoslu Memnon gibi mahir bir kumandanın idaresinde olmak üzere büyük hükümdarın hizmetine dâhil olan 5.000 Yunaniden mürekkep bir ordu ile de muharebe edecekti. Bu Yunaniler Makedonyalıların müruruna mani olabilirlerdi. Fakat o sırada Memnon vefat etti. Ordusu dağıldı. İskender yegâne hasm-ı müdhişinden kurtulunca İran hükûmetini iki sene içinde fethetti.

İran'ı üç muzafferiyetle fethe muvaffak oldu. Anadolu'da Granikos Dağları gerisinde bulunan İran kıtaatını mağlup etti (333

Mayıs). Kilikya boğazında kâin Issos'da rivayete göre 600.000 kişilik ordusu ile beraber İran hükümdarı *Darius'u* mağlup etti (333 Teşrinisani) Dicle civarında Arbela şehrinde de bundan daha büyük bir orduyu dağıtıp kılıçtan geçirdi (331).

Bu âdeta Medya harplerinin aynı idi. İran ordusu iyi teslih edilmemiş, manevra yapmayı bilmiyordu. Askerlerden, uşaklardan, ağırlıklardan mürekkep bir kitle içinde kendi harekâtına mâni oluyordu. Yalnız güzide kıtalar muharebe eriyor, öbürleri bozuluyor, kendilerini telef ettiriyorlardı. Meydan muharebeleri arasında vukua gelen futuhat âdeta bir teferrüc-i muzafferane idi. Hiç karşı duran olmuyordu[115]. Çünkü İran hükûmetindeki akvamın *Darius'a* veya İskender'e tabi olmasının ne farkı vardı?

Her muzafferiyet İskender'e bir memleket kazandırıyordu. Granikos muharebesi Asya-yı Suğra'yı Issos muharebesi Suriye ile Mısır'ı, Arbela muharebesi de hükûmetin mütebaki kısmını kazandırmıştı.

İskender İran hükûmetine hâkim olduktan sonra kendisine büyük hükümdarın varisi nazarıyla baktı. Arkasına İran elbisesi giydi, İran sarayının merasimini kabul etti. Maiyyetindeki Yunan generallerini İran âdeti mucibince önünde diz çökmeye mecbur eyledi, İranlı bir kadınla izdivaç etti. Zabitlerinden 80 kişiye İran'ın asilzade kızlarını tezviç eyledi. Hükûmetini eski hükümdarlar kadar tevsi etmek istedi. Hindistan'a kadar fetheyleyerek cengâver kabilelerle muahrebeler ederek ilerledi. Ordusu ile Babil'e geldi (324). Henüz otuz üç yaşında iken birkaç gün içinde sıtmadan vefat etti (323).

İskender'in Âsârı– İskender'in meramı ne olduğunu anlamak pek müşküldür. Zevk-i fütuhat ile mi istila ediyordu, yoksa hususi bir maksadı mı vardı? Hükûmetinin bütün akvamını bir millet hâline mi kalbetmek istiyordu? Bir misal göstermek için mi İranlı oluyordu. Yoksa yalnız tefahür olmak üzere mi büyük hükümdara taklit ediyordu. Hasılı İskender'in ne fikirde bulunduğunu bilemeyiz. Fakat ef'âlinden herhâlde pek âlî neticeler hâsıl olmuştur[116].

---

115 Esbab-ı ticariyeden dolayı Yunanilere rakip olduğu için yalnız Fenikelilerin Tir şehri mukavemet etti.

116 Montesqiu, Ruhu'ş-Şerayi, 10, 14.

İskender Mısır'da, Tataristan'da ta Hind'e varıncaya kadar 70 şehir, yani birçok İskenderiyeler tesis etmiştir.

Büyük hükümdarın beyhude yere sandıklarına doldurduğu hazaini tebaasına tevzi eylemiştir.

Asya'nın nebatat, hayvanat ve coğrafyasını tedkik için kendisiyle beraber Yunan âlimleri götürmüştür.

Hususiyle Asya akvamını Yunanilerin lisan ve âdâtını kabul etmeye hazırlamıştır. Bunun için İskender'e büyük lakabı verilmiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Garote, *Yunan Tarihi* – Droysen, *Yunanilik Tarihi* –
Duruy, *Yunanilerin Tarihi*

ON ALTINCI FASIL

YUNAN KRALLIKLARININ TEESSÜSÜ

İskenderiye – Müze – Asya Krallıkları – Şarkta Yunan Medeniyeti

İskenderiye Hükûmetinin Mahvı– İskender Adriyatik'ten Sind Nehri'ne, Mısır'dan Kafkasya'ya varıncaya kadar bütün eski kıtayı yalnız bir hükümdarın idaresi altına topladı. Bu vasi imparatorluk kendinden sonra çok devam etmedi. Vefatını müteakip generalleri kendisine halef olmak için muharebeler ettiler. Evvela İskender ailesinden birini, kardeşini, oğlunu, validesini, hemşirelerini veyahut zevcelerinden birini himaye etmek bahanesiyle daha sonra da açıktan açığa kendi namlarına olmak üzere tamam 20 sene birbiriyle harp ettiler. Bunların her biri Makedonya ordusundan veya ücretli Yunan askerinden kendisine bir fırka taraftar edinmişti. O zamanlar Yunaniler Asya'yı ele geçirmek için birbiri ile muharebe ediyorlardı. Ahali Yunaniler, İranileri mağlup ederlerken yaptıkları gibi bunlara da nazar-ı lakaydi ile bakıyorlardı.

Harp hitam bulduğu zaman yalnız üç general kalmıştı. Bunların her biri İskender'in mirasından kendilerine birer büyük krallık ayırmışlardı. Batlamyus Mısır'da, Seleukos Suriye'de, Lisimahos Makedonya'da daha ufak birtakım krallıklar da o zamanlar veya sonradan ayrılmışlardı: Avrupa'da Epir; - Asya-yı suğrada Pont, Bithynia, Galatia, Kapadokya, Bergama, İran'da Baktriya, Parthia. İşte bu İskender hükûmetinin parçalanması idi.

Şarkta Yunan Medeniyeti– Bu yeni krallıklarda kral, Yunanlı idi; Yunanice söylemeye, Yunan mabudlarına perestiş etmeye, Yunan usulünce yaşamaya alışkın olduğundan lisanını, dini, itiyadatını daima muhafaza ederdi. Tebaası Asyalı, yani barbar idi; fakat etrafına Yunanileri toplamak ister, ordusunu ücretli Yunan askerinden intihab eder, Yunan memurlarına hükûmetini idare ettirir, sarayına Yunan şairlerini, âlimlerini sanatkârlarını celb ederdi.

Daha İran hükümdarları zamanında İran'da birçok Yunaniler, muhacirler, tacirler, bilhassa askerler vardı. Yunan kralları bunları bir kat daha çoğalttılar. Yunaniler bütün Asya'ya o derece yayıldılar ki nihayet yerliler Yunan âdâtını, dinini, ahlakını, hatta lisanını

kabule mecbur oldular. Şark artık Asyalı olmaktan çıkarak Yunanlı oldu. İlk asırda Romalılar bu havalide Yunanilere benzeyen ve kâffesi de Yunanice tekellüm eden kavimden başka kimseye tesadüf etmediler.[117]

İskenderiye– Batlamyus'un neslinden olan[118] Mısır'daki Yunan kralları vaktiyle eski hükümdarların aldıkları firavun namını kabul eylediler; başlarına taç giyerek onlar gibi güneşin oğlu unvanıyla kendilerine perestiş ettirdiler. Fakat etraflarına hep Yunanileri topladıkları gibi payitahtlarını da deniz kenarında bir Yunan şehrinde, İskender'in emri ile te'sis edilen yeni şehirde, İskenderiye'de te'sis eylediler.

İskenderiye bir plan üzerine inşa edilmiş olduğu cihetle sair Yunan şehirlerinden daha muntazam idi; 30 metre genişliğinde, 6 kilometre uzunluğunda büyük bir yol, şehrin boylu boyunca geçiyordu. Etrafında da cesîm abideleri, umumî oyunlar verilen stat, jimnaz, müze ve serapeum vardı.

Liman, Pharos Adasını karaya rabt eden 1300 metre tûlünde bir setten müteşekkil idi. Bu adanın ta ucunda mermer bir kule vardı; kulenin tepesinde limana girmek isteyen gemileri aydınlatmak için daima ateş yakılırdı. İşte far yani deniz feneri namı buradan neşet etmiştir. İskenderiye, Fenike şehirlerinin yerine kaim olmuş, bütün cihanın en büyük bir ticaret limanı hâline gelmiştir.

Müze– Müze, Saray-ı Kralî'ye merbut mermerden vâsi' bir binaydı. Mısır kralları burasını fennî büyük bir müessese hâline getirmek istemişlerdi. Müzede büyük bir kütüphane vardı[119]. Hafız-ı kütüb her ne kitap bulursa almak vazifesini haizdi. Mısır'a dâhil olan her kitap kütüphaneye vaz' olunurdu. Müstensihler el yazılarını kopya ederler, bu kopyayı kitap sahibine vererek tazmin ederlerdi. İşte bu suretle hiç görülmemiş miktarda rivayete göre 400.000 cilt kitap cemine muvaffak olunmuştu. O zamana gelinceye kadar asarı meşhure yazmaları dağınık ve kaybolmak tehlikesine ma'ruz

---

117 Anadolu'da yazılan Enacil ile ef'al-i havariyun hep Yunanca idi.

118 Bunlara Batlamyus'un pederi namına nispetle lagid derlerdi.

119 Müze kütüphanesi Sezar'ın İskenderiye'yi muhasarası esnasında yanmıştır. Fakat bunun serapaumda da bir şubesi vardı, bu şubede rivayete göre 300.000 cilt kitap mevcuttu. Bu ikinci kütüphanenin yedinci asırda İslamlar tarafından ihrak edildiği beyan edilmekte ise de bunun daha evvel yanmış olması muhtemeldir.

kalırdı; artık ondan sonra bunların nerede bulunacağı malum olmuştu.

Müzede bir nebatat bahçesi ile bir rasathane, Mısırlıların itikadat-ı sehifelerine rağmen te'sis edilmiş. Bir teşrihhane, hatta bir de kimya laboratuvarı vardı. (Batlamyus sülalesinden kral Filadelfus ölümden pek ziyade korktuğu için ömrünü artıracak bir iksir bulmak için burada senelerce çalışmıştır.)

Müze âlimlere, riyaziyyuna, heyet-şinaslara, etıbbaya, sufiyyuna bir makar teşkil eder, bunlar hükûmet hesabına iaşe olunurdu. Ekseriya kral bunlara hürmet için onlarla beraber ta'am ederdi. Bu âlimler konferans verirler veya bir şey kıra'at ederlerdi. Bunları dinlemek için Yunanistan'ın her memleketinden gelirlerdi; tahsil ve terbiye için gençler İskenderiye'ye gönderilirdi. İşte bu suretle İskenderiye'ye, rivayete göre, 14.000 talebe toplanmıştı.

Müze hem bir kütüphane, hem bir akademi, hem de bir mektep, yani darülfünun gibi bir şeydi. Bugün bizce ma'lum olan bu nev'i müessese, o zamanlar işitilmemiş bir yenilikti. İskenderiye, müzesi sayesinde Şarklılarla Yunanilerin, Mısırlıların, Yahudilerin ve Suriyelilerin mev'id-i mülakatı olmuş; herkes dinini, felsefesini, ilmini buraya getirerek ihtilat etmişlerdir. O zaman İskenderiye birçok asırlar cihanın merkez-i ilm ü hikmeti hâline gelmiş ve öyle kalmıştır.

Bergama– Asya-yı suğradaki Bergama Krallığı küçüktü; onun için hiçbir vakit sahib-i nüfus olamamıştı[120]. Fakat payitahtı olan Bergama şehri İskenderiye gibi sanatkârlar ve edipler makarrı olmuştu. Bergama heykeltıraşları milattan üç asır evvel meşhur bir meslek vücuda getirmişlerdi. İskenderiye'de olduğu gibi Bergama'da da büyük bir kütüphane vardı; kral Attalos müellifîn-i kadimenin bütün âsârını buraya cem' eylemişti. O ana kadar istimal olunan papirüsün yerine kaim olmak üzere deriler ihzar etmek sanatı Bergama'da icat olunmuştur. Bu yeni Bergama kâğıdı tirşe olup ezmine-i kadimenin bütün âsârı bu kâğıt üzerinde hıfz edilmiştir.

---

120 Kral *Attalos'un* Anadolu *Galya*lılarına (Galatlara) karşı ihraz eylediği muzafferiyeti ihtar için bunlara imal ettirmiş olduğu heykellerin birkaç tanesi zamanımıza kadar intikal eylemiştir.

ON YEDİNCİ FASIL

YUNANİSTAN'DA SON MÜBAREZELER

İttihatlar – İstila

Dâhilî Harpler– Yunan şehirlerinin heman kâffesinde bütün arazi, bütün sanayi tezgâhları, bütün ticaret gemileri, hâsılı bütün menabi-i varidat hep birkaç asil ailenin elindeydi. Diğer ailelerin, yani ekseriyetin[121] ne arazisi, ne parası vardı. Şu hâlde bir şehirli te'min-i maişet için ne yapabilirdi? Çiftçi olarak, amele olarak, gemici olarak çalışmak, değil mi? Fakat mal sahiplerinin arazilerinde, tezgâhlarında, gemilerinde çalışan birçok esirler onlara hür bir adamdan daha ucuz geliyordu; çünkü bunları iyi iaşe etmiyorlar, para da vermiyorlardı… Kendi hesaplarına mı çalışsınlar? Fakat para nadirdi; yüzde ondan aşağı faizle para bulmak imkân haricinde idi: O hâlde istikrazı da akla getirmemek lazımdı.

Sonra, bir şehirlinin sanatkâr olması âdâta mugayirdi. Feylesoflar: "Sanat vücudu yorar, ruhu duçar-ı zaaf eder, mesalih-i amme ile uğraşmaya vakit bırakmaz." diyorlardı. Keza Aristo da: "Teşkilatı mükemmel bir şehir, bir sanatkârı şehirli olarak kabul etmemelidir." diyordu. Yunanistan'daki şehirliler necip bir sınıf teşkil ederlerdi; eski Fransa asilzadeleri gibi onlar için de en şayan-ı tebcil meşguliyetler, idare-i hükûmet ve icra-yı harp etmekti; el işleri görmek mugayir-i kanun hareket eylemekti. Bunun için esirlerin rekabeti ve hallerinin necabeti yüzünden şehirlilerin kısm-ı azamı son dereke-i sefalete giriftâr olmuşlardı.

Şehirleri fakirler idare eder, fakat yaşamak vesaitine asla malik bulunmazlardı. Nihayet bunların aklına zenginleri soymak geldi. Zenginler onlara mukavemet için aralarında şirketler teşkil ettiler. Yunan şehirlerinin her biri iki kısma taksim edildi: "Ekalliyet" tabir olunan zenginler, "ekseriyet" yahut "ahali" tabir edilen fakirler. Zengin ve fakir yek-diğerinden nefret eyliyor, birbiriyle muharebe ediyordu. Hâkimiyet fakirlerde kaldığı zaman bunlar zenginleri nefy

---

121 Yunan şehirlerinin hemen kâffesinde Fransızların burjuvazisine müşabih mütevassıt bir sınıf-ı ahali mevcut değildi. Bu hususta Atina 13.000 ufak mülk sahipleri ile şayan-ı hayret bir istisna teşkil ediyordu. Onun için en az ihtilal de burada vukua gelmişti.

ediyor, mallarını haczeyliyordu. Ekseriya tedabir-i esasiyede ittihaz ediyorlardı:

Evvela: Borçları lağvediyorlar;

Saniyen: Araziyi yeniden taksim eyliyorlardı.

Zenginler re's-i kâra geçtikleri zaman fakirleri nefy ediyorlardı. Bunlar birçok şehirlerde: "Ahaliye daima düşman olmaya ve onlara elimden geldiği kadar fenalık etmeye yemin ediyorum." diye kendi aralarında yemin ediyorlardı. İki taraf beyninde itilaf hâsıl etmek için hiçbir çare mevcut değildi; zenginler servetlerinden vazgeçmeye razı olmayacakları gibi fakirler de açlıktan ölmeye asla razı olamazlardı. Aristo: "Bütün bu ihtilaller, servetleri taksim için kopuyor." derdi. Polip de "Her harb-i dâhilîden maksat, servetleri tebdil eylemekten ibarettir." diyor.

İki komşu arasında daima yapıldığı gibi, bu muharebeler de vahşetle icra ediliyordu. "Milet'te evvela fakirler galip gelmişler, zenginleri şehirden firara mecbur eylemişlerdi. Fakat bilahare onları katletmediklerine nadim olarak çocuklarını yakalamışlar, cümlesini ambarlara toplamışlar, öküzlerinin ayakları altında ezdirmişlerdi. Sonra zenginler şehre girerek ihraz-ı hâkimiyet etmişler; bu sefer de bunlar fakirlerin çocuklarını yakalamışlar, zifte bulayarak diri diri

Hâkimiyet-i Avam ve Oligarşi– Zenginlerle fakirlerin, her iki fırkanın da müreccah gördüğü bir usul-i idare vardı: bunlar hâkim olur olmaz şehirde derhal bu usul-i idareyi te'sis ederlerdi. Zenginlerin idaresi oligarşi idi; bu usul-i idarede idare-i hükûmet birkaç kişinin elinde idi.

Fakirlerinki de demokrasi yani hâkimiyet-i avamdı; bu usul-i idarede salahiyet millet meclisinde idi. Her iki fırka da sair şehirlerde kendilerine müşabih fırkalarla itilaf hâsıl ederlerdi. İşte bu suretle bütün Yunan şehirlerini taksim eden iki ittihad vücuda geldi; bunların biri zenginlerin yahut oligarşi ittihadı, diğeri de fakirlerin yani demokrasi ittihadı idi. Bu idare Peloponez harbi esnasında başladı. Atina demokrasi fırkasını Sparta oligarşi fırkasını iltizam ediyordu. Fakirlerin hâkim bulunduğu şehirler Atina ile zenginlerin idare ettikleri şehirler de Sparta ile ittifak ediyorlardı.

Zenginlerle fakirler arasında vukua gelen dâhili harpler üç asır kadar (150: 430) devam etti. Şehirlilerden birçoğu katl, kısm-i azamı nefy edildi. Bu münfiler hiçbir çaresiz bütün dünyayı dolaşırlardı. Bunlar askerlikten başka bir sanata vakıf olmadıklarından Sparta'nın, Atina'nın, büyük hükümdarın, İran satraplarının, hâsılı kendilerine kim para verirse onun ordusuna ücretli asker sıfatıyla dâhil olurlardı. İskender'e karşı muharebe eden Darius'un ordusunda 50.000 Yunanlı vardı. Bu adamlar memleketlerine hemen hiç avdet etmezlerdi.

İttihatlar– Yunanistan'a Sparta'ya, Atina'ya, Teb'e hâkim olan akvam artık duçar-ı zaaf olmuşlardı. Üçüncü asırdan itibaren en sahib-i nüfuz kavimler, garp akvamı, yani Korent Körfezi'nin şimalindeki dağlarda ikamet eden Aioller ile mezkûr körfezin cenubunda yakmışlardı."

Peloponez sahilinde ikamet eyleyen Akhalılar idi. Bunlar bir şehir hâlinde değil, bir ittifak suretinde teşkil edilmişlerdi. Her şehrin ayrı bir idaresi vardı; fakat hepsinin bir ittihad-ı meclisi mevcuttu. Harbe, muahedelere, her şehrin ne kadar asker çıkaracağına burada karar verilir, ittihat ordusuna kumanda edecek general burada intihâb ediliyordu.

İşte Yunan şehirleri, düşmanları olan bu iki ittihada taksim olundular. Alelumum Aiol ittihadı demokrasi fırkasını, Akhalılar ittihadı da oligarşi fırkasını iltizam ediyordu.

Akhalılar ittihadının başında iki meşhur kumandan vardı: bunlardan üçüncü asırda Aratus, yirmi yedi sene müddet (224– 251) Yunanistan'ı dolaşmış, bütün şehirlerden tiranları çıkarmış, zenginleri yerlerine getirerek onlara mallarını ve hükûmetlerini iade eylemişti; ikinci asırda da Philopoemen Sparta tiranları ile muharebe etmiş, Mesenililer tarafından öldürülmüştü.

Romalıların Müttefikleri– Bu iki ittihattan hiç biri de tekmil Yunan şehirlerini bir yere toplayacak derecede ihraz-ı kuvvet edemedi. O sırada Romalılar meydana çıktı. Evvela Makedonya Kralı Filip (197), daha sonra Suriye Kralı Antiokhos (169-193) bunlarla harp etti. Fakat her ikisi de mağlup oldu. Roma bunların ordularını mahvederek donanmalarını kendisine teslim ettirdi. Keza Makedonya

Kralı Perseus'u da mağlup etti. Perseus'u esir ve krallığını mahveyledi (167).

Yunaniler kendilerini müdafaa için hiç gayret etmediler; zenginlerle fakirler mütemadiyen birbirini didikliyor, her fırka ecnebiden daha ziyade kendisine muhalif fırkadan nefret ediyordu. Demokrasi fırkası Makedonya kralı ile ittifak etmişti; bunun üzerine oligarşi fırkası da Romalıları çağırdı. Tebli demokratlar Filip'in ordusunda muharebe ettikleri esnada Tebli oligarşi taraftarları da şehrin kapılarını Roma generaline açıyorlardı. –Rodos'ta Roma aleyhinde hareket eden veya söz söyleyenler hep idama mahkûm edildi– Hatta Akhalılar arasında Roma taraftarlarından Callicrate, Perseus'a taraftar olmakla itham eylediği bin kişinin esamisini tanzim etti; bu maznunları Roma'ya göndererek bilmuhakeme yirmi sene orada tevkif etti.

İstila– Romalılar evvela düşman gibi davranmamışlardı. 197 senesinde Konsül Flaminius Makedonya kralını mağlup ettikten sonra Korent berzahına geliyor, berzah oyunları icra etmek için toplanan Yunaniler muvacehesinde "bütün Yunan akvamının hürriyeti" ilan ediyordu. Ahali sururundan şaşırarak beyan-ı teşekkür için Flaminius'a takarrüp etti; herkes bu mahlası selamlamak, onun yüzünü görmek, eline sürünmek istiyor; başına taçlar, çelenkler atılıyordu. Ahali kendisini o kadar sıkıştırdı ki Flaminius az kaldı boğulacaktı. Fakat biraz sonra Romalılar kendilerini hâkim görünce icra-yı hâkimiyet de etmek istediler. Zenginler onlara kemal-i memnuniyetle itaat ettiler. Roma, fakirler fırkasını devirmek için onlara hizmet etti. Bu hâl tamam kırk sene devam etti.

Nihayet 147 senesinde Roma Kartaca ile meşgul olduğu sırada demokrasi fırkası Yunanistan'da galip gelerek Romalılara ilan-ı harp etti. Yunanilerin bir kısmı bundan duçar-i dehşet oldu; birçokları Roma askerlerini karşılayarak vatandaşlarını ve kendilerini ifşa ettiler; bazıları uzak şehirlere firar ediyor, bazıları da kendilerini kuyulara, uçurumlara atıyorlardı. Mukavemet taraftarı olan rüesa zenginlerin mallarını haciz, borçları ilga, üseraya silahlar ita eylediler.

Artık bu, nevmîdane bir muharebe oldu. Akhalılar ilk defasında mağlup olunca tekrar bir ordu daha teşkil eylediler. Kadınları ve çocuklarıyla beraber muharebeye gittiler. General Diaeus bütün ailesi

ile evine kapanarak evini ateşledi. Merkez mukavemeti Korent teşkil ediyordu; Romalılar Korent'e girmişler, erkekleri kılıçtan geçirmişler, kadınlarla çocukları da esir gibi satmışlardı (146). Şehir yağma ve ihrak edilmişti; şehrin her tarafı âsâr-ı nefise ile memlu idi; o sırada en büyük ressamların yaptığı tabloların tozlar içine atıldığı, Roma askerlerinin bunlar üzerine yatarak zar oynadıkları görülmüştü.

Mütalaa olunacak âsâr:
Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim* – Droysen, *Yunanilik Tarihi* – Mommsen, *Roma Tarihi* – Duruy, *Yunanilerin Tarihi*.

::: ÜÇÜNCÜ KISIM :::

ROMA

BİRİNCİ FASIL

İTALYA'NIN TAVSİFİ

İtalya'nın Tavsifi – Ahali-i Kadime – Etrüskler – Mezarlar – Din –Latinler

Ahali-i Kadime– İtalya'da birkaç cins ahali sakin bulunurdu; bunların âdetleri bir olmadığı gibi söyledikleri lisan da bir değildi. Şimalde Alp Dağları ile Apenin Dağları arasındaki o cesîm ova İtalya'nın bir kısmı olarak telakki edilmezdi; işte şimalden gelen Galya akvamı buraya gelip yerleşmişlerdi. Apenin Dağları ile deniz beynindeki memleket yani Toskana ta Tiber Nehri'ne varıncaya kadar Etrüsklerle; Tiber Nehri'nin cenup tarafları da Latinlerle işgal olunmuştu.

Apenin'in sarp dağlarında ve Roma sahrasının gerisinde, şark ve cenup taraflarda birçok kabileler ikamet ederlerdi. Bu kabilelerin isimleri bir olmadığı gibi hepsi de bir millet teşkil etmezlerdi; bunlar Ombriyenler, Sabinler, Volsciler, Keltler, Herniciler, Marslar, Samnitlerlere inkısam etmişlerdi. Fakat hepsinin de lisanı hemen birbirinin aynıydı; aynı mabuda perestiş ettikleri gibi âdetleri de birbirine müşabih idi. Bunlarda İraniler, Hindiler, Yunaniler gibi lisan-ı Arya tekellüm ederlerdi. Bunlar dağlar arasında kaybolmuş ve ecnebilerden de uzak yaşadıkları için eski zamandaki âdetlerini daima muhafaza eder, sahralara yayılan sürüleri ile küme küme yaşarlardı. Şehirleri ve payitahtları yoktu; vakt-i harpte dağlar üzerine inşa olunan kalelere iltica ederlerdi. Bunlar cesur, hatta kavgacı, ahlakı sade ve metin kavimlerdi. Bilahare Roma ordularının kuvvetini bu kavimler vücuda getirmişlerdi. Hatta bir darb-ı meselde: "Marslara karşı, Marslarla birleşmeden kim galebe edebilir?" derlerdi.

Menkulata göre Sabinler bir tehlikeye duçar olmuşlar, mabudlarını igzap eylediklerine zahip olarak hiddetlerini teskin için bir bahar tarafındaki tevellüdatı harp ve mevt mabuduna nezr eylemişlerdi. İşte bu hediyeye nezr edilmiş bahar derlerdi; artık o senenin baharında doğan çocukların kâffesi mabudundu. Bunlar sinn-i rüşde gelince memleketlerinden çıkarlar, uzaklara giderlerdi.

Bu münfiler birçok fırkalar teşkil ederler, her fırka İtalya'nın hayvanat-ı mukaddesesinden birini mesela ağaçkakan, kurt veya boğayı kendisine kılavuz intihab eder, güya bu hayvan mabud tarafından gönderilmiş gibi onun peşinden ayrılmazdı. Hayvan nerede dururs a o fırka da oraya yerleşirdi. Rivayete göre İtalya akvamından birçoğunun esasını bu muhacir yığınları teşkil ederdi; bunlar vaktiyle cedlerini sevk eden hayvanın ismini daima muhafaza ederler; mesela Hirpinler (kurt kavmi), Picentinesler (ağaçkakan kavmi), keza Samnitler de böyle idi; Samnitlerin payitahtına Bovianum (öküz şehri) derlerdi.

Samnitler– Samnitler bunların en kudretlisi olmuşlardır. Hakiki bir haydut memleketi olan Abruzzo havalisine yerleşen Samnitler, Napoli ve Puy'un mahsuldar sahralarına inerler, Etrüsk ve Yunan şehirlerinden fidye-i necat alırlardı. –Bunlar Romalılara karşı tam iki asır mübareze etmişlerdi; kendilerinin merkezler ve inzibatları mevcut olmadığı için daima mağlup olurlar, fakat tekrar harbe mübaşeret ederlerdi.–

Samnit Cengâverleri (boyalı bir vazo üzerinden)

Son mübarezeleri gayet kahramanane olmuştu. Bir ihtiyar, keten bezi üzerine yazılı bir Kitab-ı Mukaddes'i ordu kumandanlarına getirmiş, ordugâh dâhilinde keten bezinden bir çevre teşkil edilmişti; bu çevrenin ortasında bir mihrap bulunuyor, mihrabın etrafında yalın kılıç askerler duruyordu. Cengâverlerin en kahramanları birer birer bu çevre dâhiline giriyorlardı. Bunlara düşman önünden kaçmamak, kaçanları öldürmek için yemin ettiriliyordu. İşte bu suretle yemin edenlerden 16.000 kişi keten elbise giymişler, bunlara

"keten alayı" namı verilmiştir. Muharebeyi bu alay icra etmiş, son neferine varıncaya kadar feda-yı can eylemiştir.

İtalya'daki Yunaniler– İtalya'nın bütün cenup havalisi Yunan müstemlekeleri ile doluydu; bunlardan birkaçı Sybaris, Kroton ve Taranto, pek kudretli ve pek nüfuslu idi. Fakat Yunaniler Etrüsklerden korktukları cihetle Roma taraflarına doğru ilerlemeye cesaret edemezlerdi. Onun için Kyme şehri müstesna olmak üzere, Yunan müstemlekeleri üçüncü asra gelinceye kadar Romalılarla pek az münasebatta bulunmuşlardır.

Etrüskler– Toskana'da ikamet eden Etrüskler buraya isimlerini yadigâr bırakmışlardır (Tusci). Burası sıcak, râtip ve gayet mahsuldar bir memleketti.

Etrüskler en eski kavimdendi; bizim için ise elan meçhul bir kavimdir. Bunlar komşularına benzemedikleri gibi nereden geldikleri de malum değildi. Hatta hangi lisanı tekellüm ettikleri de malum değildir. Alfabeleri Yunan alfabesine benzer ise de Etrüsk yazıları gayet kısa olduğundan bunlarla tekmil lisanı çıkarabilmek kabil değildir.

Campania mağarasının dâhili

Etrüskler, mahsuldar topraklarından istifade etmeyi bilirlerdi; fakat en ziyade gemicilik ve tacirlik ederlerdi. Fenikeliler gibi bunlar da Hindistan'ın fildişini, Baltık'ın anberini, Fenike'nin kalay ve kırmızı boyasını; Mısır'ın hiyerogliflerle müzeyyen mücevheratını ve hatta deve kuşu yumurtalarını getirmek için uzaklara giderlerdi. Etrüsk mezarlarında bu eşyanın kâffesi bulunuyor. Gemileri cenuba, Sicilya'ya kadar ilerlerdi. Yunaniler bunlardan hiç hazzetmezler, Etrüsklere "vahşi Tirhenliler" veya "korsan Etrüskler" derlerdi. O

zamanlar fırsat düştükçe gemiciler daima korsanlık ederlerdi; İtalya'nın garp sahilindeki ticareti kendilerine tahsis etmek için Yunan gemicilerini oralara uğratmamak Etrüsklerin menfaatleri iktizasından idi.

Bir Etrüsk mezarının dâhili

Etrüsklerden bize yalnız surlarının duvarları ile mezarlarından başka bir şey kalmamıştır. Bir Etrüsk mezarı açıldığı zaman sütunlu bir kapı gerisinde yataklı odalar, bu yatakların üzerine uzanmış ölüler, bu ölülerin etrafında da altın, fildişi, anber ve mücevherat ile erguvani kumaşlar, döşemeler, en ziyade de boyalı, cesîm vazolar görülür. Duvarlarında ise muharebe, oyun, ziyafet, hayali manzara resimleri vardır.

Müzelerimizi tezyin etmek için mezarlardan binlercesi çıkarılan o meşhur Etrüsk vazoları Yunan vazolarına taklit edilmiş, fakat Etrüskler tarafından imal olunmuştu. Bu vazoların üzerinde esatir-i Yunaniye manzaraları bilhassa Troya muharebelerine ait resimler vardır; bunlarda eşhas siyah bir zemin üzerinde kırmızı renkleriyle tamamen belli olur.

Etrüskler Toskana'da on iki şehir teşkil ederlerdi; bu şehirlerden her birinin kalesi, kralı, hükûmeti vardı. Her iki sahilde de müstemlekeleri mevcuttu; bunların on ikisi Napoli civarında Campania havalisinde, on ikisi de Po sahrasında idi.

Din– Etrüskler sert ve ekseriya lütufkâr mabudlara itikat ederlerdi. Mabudların en büyükleri "mestur mabudlar" esrarengiz mabudlardı; bunlara dair hiç malumat yoktu. Onlardan sonra, saika yağdıran mabudlar gelirdi; bunlar on mabuddan müteşekkil bir meclis teşkil ederlerdi. Yer altında, ölüler meskeninde de meşum mabudlar hüküm sürerdi. Etrüsk vazoları üzerinde ekseriya bunların resimlerine tesadüf olunur. Cehennemler hükümdarı Minos,

kanatlı cin, başında bir taç, elinde bir meşale olduğu hâlde otururdu. Diğer cinlerin kılıçtan veya çekiçten silahları, ellerinde yılanları vardı; ölülerin ruhunu bunlar alırdı. En mühimleri Yunanilerin Saron dedikleri Şarvon idi; bu, korkunç yüzlü bir ihtiyar olup kurban edeceği kimselere vurmak için elinde ağır bir çekiç taşırdı. Ölülerin ruhu mesken-i zalamdan senede üç gün çıkardı; bunlar yeryüzünde gezerler, dirileri korkuturlar, onlara fenalık ederlerdi.

Alsest'in cehenneme götürülmesi (Bir Etrüsk vazosu üzerinden)

Bunları teskin için kendilerine insan kurban edilirdi; bu ruhlar kandan pek hazzederlerdi. Romalıların kabul ettikleri o meşhur pehlivan güreşleri, esasen bir ölünün şerefine verilen kanlı kurbanlardan başka bir şey değildi.

Haruspis veya Augur denilen Etrüsk kâhinlerinin istikbalden haber vermek için birtakım kaideleri vardı. Bunlar kurbanların bağırsaklarına, yıldırıma, fakat en ziyade de kuşların uçuşlarına dikkat ederlerdi. Kendilerine Augur denilmesi de buradan ileri gelirdi. Kâhin ayakta, yüzü şimale müteveccih, elinde eğri bir değnek, semayı ikiye ayırmak üzere mevhum bir hat çizerdi. Şarktaki, yani sağdaki parça uğurlu, soldaki parça da uğursuz idi. Birinci hattı haçvari kat' etmek üzere çizdiği ikinci bir hat ile diğer müvazi hatlar semada bir murabba teşkil eder, buna mabet denirdi[122]. Kâhin bu murabbadan geçen kuşlara dikkat ederdi; bu kuşlardan mesela kartal gibi, bazıları uğurlu; baykuş gibi, bazıları da uğursuz idi.

---

122 Tampel [temple] yani mabet kelimesi daha sonra Latincede mebani-i diniyye manasına kabul edilmiştir.

Etrüskler kendi istikballerini de keşfetmişlerdir. Akvam-ı kadime içinde ilelebet payidar olmayacağına kail olan yegâne kavim Etrüsklerdir. Bunlar: Etruria on asırdan ziyade payidar olmayacak dillerdi. Bu asırlar hakikaten yüzer sene değildi; fakat bazı alametler her asrın hitamına işaret olurdu. Sezar'ın tarih-i vefatı olan 44 senesinde de bir kuyruklu yıldız görünmüş; Roma'da millet meclisinde Etrüsklü bir kâhin, dokuzuncu asrın hitam bulduğunu ve Etrüsk kavminin son asrı olan onuncu asrın bed' eylediğini haber vermişti.

Etrüsklerin Tesiri– Nim-vahşi olan Romalılar kendilerinden daha medeni bulunan komşuları Etrüskleri pek ziyade taklit etmişlerdi. Bilhassa onların dinî usullerini, rahibelerle hâkimlerin kıyafetini âdât-ı diniyeyi, kuşlarla keşf-i ati etmek usulünü kabul eylemişlerdi. Romalılar bir şehir tesis edecekleri zaman Etrüsk âdetini takip ederlerdi. Müesses bir saban ile murabba bir muhit resim ederdi. Sabanın tunç bir demiri vardı; buna bir beyaz inek bir de beyaz bir boğa koşulurdu. Müessesin arkası sıra birçok adamlar gelir, bunlar toprağın tezeklerini kâmilen muhitten tarafa atarlardı. Sabanın çizdiği hendek mukaddesti; bunun üzerinden kimse geçemezdi. Hariçten dâhilî muhite girilmek için müesses bazı yerlere hendek kazmaz, sabanı kaldırır onu biraz kendi taşır, sabanın yere dokunmadığı yer kapı olur, içeriye buradan girilirdi. Roma şehri bu âdete nazaran tesis edilmişti; Roma'ya murabba Roma derler, mukaddes muhiti atladığından dolayı müessesin kardeşini telef ettiğini rivayet ederlerdi. Daha sonra Roma müstemlekeleri ile ordugâhların ve hatta bütün malikânelerin hududu hep bu dinî kaidelere nazaran hutut-ı hendesiye ile tersim edilmiştir.

Romalıların dini nim-Etrüsk dini idi; Romalılar bu dini bütün cihana nakletmişlerdir. Onun için Hristiyan kilisesinin rahipleri Etruria'ya zunun-ı batıla menbaı demekte haklıdırlar.

Latinler– Latinler Tiber Nehri'nin cenubunda el-yevm Roma sahrası denilen tepeler ve derelerden müteşekkil bir memlekette ikamet ederlerdi. Bunlar ufak bir kavimdi (memleketleri ancak 270 kilometre murabbaında idi). Latinler de sair İtalyanların cinsinden idi; lisanen, dinen, ahlaken onlara müşahebetleri vardı; fakat medeniyetçe onlardan biraz ileri idiler: toprağı zer' ederler, kaleler inşa

eylerlerdi. Kâffesi ufak ufak müstakil kavimlere ayrılmışlardı. Her kavmin ufak bir arazisi, şehri, hükûmeti vardı; bu küçük hükûmete şehir derlerdi.

Latin şehirlerinden otuzu Yunanilerin amfiktiyonikleri gibi dinî bir ittihat teşkil etmişlerdi. Her sene yurtlarını birlikte icra ederlerdi. Murahhasları Alba'da toplanırlar, mabud-ı müşterek Jüpiter namına boğa kurban ederlerdi.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Tite-Live, – Michelet, *Roma Tarihi* – Mommsen, *Roma Tarihi*. –
Martha, *Etrüsk Sanatı*, Duruy, *Romalıların Tarihi*.

İKİNCİ FASIL

İLK ROMA

Krallar ile Cumhuriyetin İlk Zamanlarına Ait An'anat – Sunuf-ı Cemiyet Arasında Mübareze –Nizamatın Muhtasaran Tarifi

Roma– Etruria cihetinde ve Latium hududunda, ötesinde berisinde tepeler bulunan batak bir sahra vardır; işte bu sahraya dağılan Roma kavminin merkezi, yani Roma şehri orada Tiber Nehri sahiline bina olunmuştu. Arazi sıtmalı ve kasvetli idi. Fakat mevkisi gayet mükemmeldi. Roma'ya düşman olan Etrüsklere karşı Tiber Nehri hendek, tepelerde kale yerine geçiyordu; deniz ancak altı fersah ötede, korsanlardan korkulmayacak derecede uzak, dâhile emtia getirtecek derecede de yakın idi. Pire nasıl ki Atina'nın varoşu ise Tiber Nehri munsabında kâin Ostia Limanı da Roma'nın varoşu mesabesinde idi.– binaenaliyh şehrin mevkisi asker ve tacir bir kavim için pek münasipti.

Roma'nın Tesisi– Roma'nın ilk asırlarına dair bildiklerimiz, sırf menkûlâttan ibarettir; zaten buna dair Romalıların bildikleri de bizden fazla değildi. Bunların rivayetine göre Roma ilk önce murabba şeklinde ufak bir şehirdi; bu şehir Palatino Tepesi'ni kâmilen kaplardı. Şehrin banisi (ismi Romulus'tu) Etrüsk âdeti mucibince saban ile bir muhit çizmişti. Her sene Nisan'ın 21'inde Romalılar bu merasimin devr-i senevî şenliklerini yaparlardı; bunun için şehrin ilk muhiti etrafında alayla dolaşırlar, bunun hatırası olmak üzere de bir rahip mabetlerden birine bir çivi çakardı. Edilen hesaba göre şehrin resm-i tesisi milattan 754 sene evvel olması muhtemeldi.

Palatino'nun karşısındaki öbür tepelerde de başka şehirler vardı; bir fırka Sabin dağlıları Capitol'e bir fırka Etrüsk serserileri de Caelius Tepesi'ne yerleşmişti; ihtimal ki burada daha başka kavimler de vardı.

Fakat bu küçük grupların kâffesi nihayet Palatino'daki Roma ile birleşmişlerdir. O zaman yedi tepeyi de ihata edecek yeni bir muhit inşa edilmiştir. Bu muhit ta Tiber Nehri'ne kadar varırdı; ordunun içtimagâhı olan Champ de Mars, nehrin öte tarafında, muhit haricinde idi.

İşte o zaman Atina'ya nazaran Akropol ne idi ise, Roma için de Capitol o makama kaim oldu; şehrin hamisi olan Jüpiter, Junon, Minerva gibi üç mabudun mabetleri ile ahalinin hazine evrakını ihtiva eden iç kale bu kaya üzerine bina olunmuştu. Menkulata göre buranın temelleri kazıldığı zaman henüz kesilmiş bir insan başı bulunmuştu. Bu bir alamet idi, bu baştan dünyanın en başı Roma olacağı anlaşılıyordu.

Krallar ile Cumhuriyet'in Teessüsüne Dair An'anat– Menkulata nazaran Roma şehri tamam iki buçuk asır krallar tarafından idare olunmuştu; bu kralların isimleriyle tarih-i vefatları zikrolunduğu gibi her birinin terceme-i hâli de nakledilirdi.

Rivayete göre yedi kral gelmişti. Birinci Kral, Romulus, Latinlerin Alba şehrinden çıkmış, Palatino'daki şehri te'sis etmiş, muhitin hendeğinden atlamak gibi mugayir-i din bir harekette bulunduğu için kardeşini öldürmüştür. Sonra da Sabin krallarından Tatius ile ittifak etmişti. (Daha sonra tekevvün eden bir rivayete göre şehrin eteğinde etrafı şarampollerle muhat bir mahalle tesis etmiş, yanına gelmek isteyen serserilerin kâffesini buraya doldurmuştu).

İkinci Kral Numa Pompilius, Sabinlerden idi; o zamanda ikamet eden bir mabudeden, nimef ejeriden nasihat alıp da Roma dinini tensik eden budur.

Üçüncü Kral Tullus Hostilius, bir cengâverdi. Latin ittihadının merkezi olan Alba şehri ile harp etmiş, şehri mağlup ve harap eylemişti.

Dördüncü Kral Ancus Martius, Numa'nın torunu idi.

Tiber Nehri üzerine ahşap bir köprü inşa ettirmiş, Ostia Limanı'nı tesis eylemiş, artık ondan sonra Romanın ticareti hep buradan olmuştur.

Son üç kral Etrüsklerden idi. Eski Tarkan, Roma arazisini tevsi etmiş, Etruria'nın dinî merasimini Roma'ya ithal eylemiştir.

Servius Tullius, bila-tefrik-i asalet bütün şehirlileri orduya kabul etmiş, onları servetlerine göre bölüklere taksim ederek Roma ordusuna tensik eylemiştir.

Son kral Tarkan Lucius Superbus Roma'nın büyük familyalarına eziyet etmiş, nihayet asilzadelerden bazıları ittifak ederek onu defetmeye muvaffak olmuşlardır.

Artık ondan sonra (510) hiç kral gelmemiştir. Roma hükûmeti yahut o zamanlar denildiği üzere (umur-ı amme), her sene intihab olunan iki hâkim yani konsüller tarafından idare edilirdi.

Bu an'anatın ne dereceye kadar doğru olduğu malum değildir; zira bunların kâffesi Romalılar daha tarihlerini yazmaya başlamazdan evvel tekevvün eylediği gibi kâmilen kabul edilemeyecek derecede birçok menkulatı ihtiva eylemektedir.

Filhakika bu kral isimlerini güya bir ırkın veya bir sınıfın timsali imiş gibi tefsir etmeye pek çok çalışılmış, Roma'nın ilk zamanlarının tarihi muhtelif suretlerle yeniden vücuda getirilmiştir; fakat ne kadar çalışılmış ise aradaki mübayenet de o derece tezayüt eylemiştir.

Nizamatın Muhtasaran Tarifi– Kable'l-milad beşinci asra doğru Roma'da iki sınıf-ı ahali mevcuttu: zadegân (patrisyen), avam (plebyen). Zadegân ta eskiden şehir etrafındaki ufak araziye yerleşen kadim ailelerin ahfadı idi; millet meclisinde bulunmak, dinî ayinlerde isbat-ı vücut etmek, memuriyetlerde bulunmak hakkı yalnız onlara mahsus idi. Roma hükûmetini veya o zamanlar denildiği üzere Roma şehrini onların ecdadı bina eylemiş, şehri onlara miras bırakmıştı. Binaenaleyh Romanın asıl ahalisi bunlardı.

Avam, şehre yerleşen ecnebilerin ve en ziyade de civar şehirlerde mağlup olanların ahfadı idi; çünkü Roma yavaş yavaş bütün Latin şehirlerini zir-i inkıyada almış, ahalisini cebren kendisine ilhak eylemişti. Bunlar yine ecnebi kalmakla beraber Roma hükûmetine itaat ederler, fakat umur-ı hükûmete iştirak etmezlerdi. Dinleri Roma dini olmadığı gibi ayinlerde de bulunamazlardı. Hatta asilzade aileden biri ile izdivaç etmek hakkını da haiz değillerdi. Bunlara plep yani avam derler, onları Roma ahalisinden addetmezlerdi. Eski dualardaki "Roma ahalisinin ve avamının istirahati için." tarzındaki sözlere elân tesadüf olunur. Her sene şehirliler müsellah olarak şehir haricine, talimhaneye (Champ de Mars) toplanırlar, konsül denilen iki kumandan intihab ederlerdi. Bu konsüller, intihab olundukları sene Roma'yı idare ederler, orduya kumanda eylerler, her şehirlinin "hayat ve memat"ını hükmetmek hakkını haiz bulunurlardı. Bu salahiyeti haiz bulunduklarına alamet olmak üzere rüfakalarına 12 lictor (baltacı) alırlardı; bu lictorlar mahkûmîni

kamçılamak veya kafalarını kesmek için ellerinden bir deste değnek ile bir balta taşırlardı. Eski krallar gibi konsüller de bir nevi taht üzerine otururlardı. Tehlikeli harpler vukuunda iki konsülün yerine yalnız bir hâkim yani diktatör (hâkim-i mutlak) bırakılır, bu diktatör yalnız başına idare ve kumanda ettiği için maiyetinde 24 lictor bulundururdu; fakat memuriyeti ancak altı ay devam ederdi.

Konsüller, gayet mühim işler için senatoyu yani aile reisleri ile ağniyadan mürekkep ihtiyarlar meclisini toplarlardı. Bunlara pater yani pederler, ahfadına da patrisyen yani zadegân derlerdi. Senatonun verdiği karara Senatus Consultum derler, alelumum konsüller bu karara icabet ederlerdi. Binaenaleyh Roma hem konsüller, hem de senato tarafından idare olunurdu.

Sunuf-ı Cemiyet Beyninde Mübarezeler– Ahali ile avam ayrı ayrı iki kavim teşkil ederlerdi. Bunların biri metbû, diğeri tabi idi. Bununla beraber avam ile zadegân beyninde pek ziyade müşabehet olurdu. Onlar da zadegân gibi masrafları keselerinden olmak üzere askerlik ederler. Roma ahalisi uğruna feda-yı can eylerlerdi. Köylüler de zadegân gibi kendi arazilerinden yaşarlardı. Avamdan birçoğu zengin olmakla beraber eski familyalardandı. Aralarında bir fark varsa o da avamın mağlup olmuş herhangi bir Latin şehrine mensup büyük bir aile ahfadından, zadegânın ise muzeffer şehre mensup eski bir aile ensalinden olmaları idi.

Fakat avam bu vaziyet-i süfliyede kalmaya tahammül etmeyerek zadegân ile mücadeleye girişmiş, bu mücadele tamam iki asıra yakın (300:493) bir müddet imtidat eylemiştir. Menkulata nazaran bu mübareze şöyle başlamıştır:

Bir gün avam, pek ziyade su-i muameleye duçar olduklarını görmüşler, Roma ahalisi ile kat-ı münasebet etmeye karar vererek müsellehan dağa çekilmişlerdir. Zadegân bundan havfa düşerek avama Menenius Agrippa'yı göndermişler, bu da onlara aza ve mide hikâyesini[123] nakletmiştir. Bunun üzerine avam şehre girmeye razı olmuş, fakat ahali ile bir mukavele akdetmiştir. Bu mukavelede avam reislerinin (Tribün Dolapeleb) ahali hâkimlerine karşı avama

---

123 Bu hikâyeyi yalnız Quintilianus ile *Dionysius of Halicarnassus'ta* görüyoruz; bunların rivayetleri gayet feci yazılmış olduğu için şöhret bulmuş ise de bu rivayetler bazı kimseler tarafından büsbütün tebdil edilmiş birer efsaneden başka bir şey değildir.

yardım etmeleri, kendilerinin reyi olmadan ittihaz olunacak tedabire mani olmaları gibi bir hakkı haiz bulunmaları tasdik edilmiştir. Onun için bunların yalnız: "Veto!" (*Muhalefet ediyorum*!) demeleri yetişirdi. Bu tek söz her şeyi durdurmaya kâfi idi. Çünkü bir tribüne yani avam reisine karşı kim mübareze ederse, onun cehennem mabudlarına verileceği dinen beyan ediliyordu.

Fakat avam, mübarezede yine devam etmişler; kuvvetleri çok ve kendileri zengin oldukları için nihayet galip gelmişlerdir.

Evvela herkes için müşterek kanunlar tanzim ettirmeye, zadegân ile avam beyninde izdivaca müsaade edilmesine muvaffak olmuşlardır. En ziyade, büyük hâkimlik yani o zamanlar denildiği gibi "şan ve şeref istihsalinde" çok güçlük çekmişlerdir. Fil-hakika, bir kimse hâkim nasbolunmazdan evvel bu intihabı muvafık görüp görmediğini mabudlara sormaya dinen bir mecburiyet vardı. Kuşlar muayene edilerek mabudlara sorulur, buna da istizan etmek denilirdi. Eski Roma dini ise yalnız bir zadegânın ismi için istizana müsaade ediyordu. Mabudların avamdan da bir hâkim kabul edecekleri hiç aklına gelmiyordu.

Fakat avamdan birçok büyük aileler vardı ki bunlar servet ve itibar cihetiyle olduğu gibi haysiyet nokta-i nazarından da zadegân ailelere müsavi olmak arzu ediyorlardı. İşte bu sebepten kendilerine bütün memuriyetleri açık bulundurmak için zadegânı zorlamışlar, evvela konsüllükten başlamışlar (366); daha sonra diktatörlük (355), praetorlük (337), sensorlük (331) vazifesini istihsal ettikten sonra nihayet başrahipliği (302)'de elde etmişlerdir. Artık ondan sonra zadegân ile avam birbirine karışmış ve her ikisi de bir ahali teşkil eylemiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Mommsen, *Roma Tarihi*. – Duruy, *Romalıların Tarihi* – Ferrero, *Roma'nın Şevket ve İnhitatı* – (En yeni eserler Almancadır; fakat tercümeleri yoktur. Onlar da şu kitaplardır: Niese, *Roma Tarihi*.- Ed. Meyer, *Ezmine-i Kadime Tarihi*).

ÜÇÜNCÜ FASIL

DİN

Mabudlar; İbadet; Rahipler; Ocağa ve Ölülere İbadet

Roma Mabudları– Yunaniler gibi Romalılar da dünyada her ne vukua gelirse bunun bir mabudun fiili olduğuna itikat ederlerdi. Fakat bütün kâinatı idare eden bir Tanrı'yı kabul edecek yerde ne kadar muhtelif hadiseler görürlerse o kadar da mabud kabul ederlerdi. Ekinleri yetiştiren mabud başka, tarlaların hududunu bekleyen mabud başka, meyvelere nezaret eden mabud da yine başka idi. Her mabudun bir ismi, bir cinsi, bir memuriyeti vardı.

Başlıca mabudlar sema mabudu Jüpiter, iki başlı Janus (açan mabud); harp mabudu Mars: ticaret mabudu Merkür; ateş mabudu Vulcan; deniz mabudu Neptün; ekin mabudu Ceres; arz, kamer, Junon, Minerva idi.

Onlardan sonra ikinci derece mabudlar gelirdi. Bunlardan bazıları gençlik, imtizaç, selamet, sulh gibi bir sıfatın timsali idi. Bazıları da ef'al-i hayatiyeden birini idare ederdi. Çocuk dünyaya geldiği zaman ona lakırdı söylemeyi öğretmek için bir mabud, içmeyi öğretmek için bir mabude, kemiklerini sertleştirecek bir mabud, mektebe götürecek iki mabud mektepten getirecek iki mabud, hâsılı bir sürü hususi mabudlar vardı. Bazı mabudlar da bir şehri, bir mahalleyi, bir dağı, bir ormanı himaye ederdi; her nehrin, her menba'ın hatta her ağacın kendisine mahsus bir mahallî mabudu vardı.- Şu hal, Petro'nun Latince romanında iyi bir kadına: "Memleketimiz mabudlarla o kadar doludur ki burada insandan ziyade mabuda tesadüf etmek daha kolaydır." dedirtmiştir.

Romalılar Yunanilerin aksine olarak mabudlarını bir çehrede tasavvur etmezlerdi. Bunlar epey müddet Roma'da hiç sanem bulundurmamışlardı; Jüpiter için bir taşa, Mars için bir kılıca perestiş ederlerdi. Yalnız daha sonralar Etrüsklerin tahta heykelleri ile Yunanilerin mermer heykellerini taklit etmişlerdir.

İhtimal ki Romalılar bidayette insan çehreli mahlûkat olacağını hiç tasavvur etmemişlerdi. Keza Yunanilerin aksine olarak mabudlar beyninde izdivaç ve akrabalık da tasavvur etmezlerdi; bunlara

dair nakledecek hiçbir hikâyeleri yoktu; mabudların içtimagâhı olan Olimp'ten haberleri bile yoktu. Latincede mabudları ifham için şayan-ı dikkat bir kelime vardı; bunlar için tezahürat derlerdi. Bu mabudlar meçhul bir kuvve-i Rabbaniyenin tezahüratı idi. İşte bunu için şekilden, akrabalıktan, sergüzeştten muarra idiler. Bunlar hakkında malum bir şey varsa o da her birinin kuva-yı tabiattan birine hükmetmesi ve insanlara istediği zaman iyilik veya fenalık yapabilmesi idi.

İbadet– Bir Romalı bu soluk, barid mabudlardan hazzetmez, belki bunlardan korkardı. Onlardan istimdat ettiği zaman, ihtimal ki yüzlerini görmemek için, gözlerini kapardı. Fakat bunların zikudret olduklarını ve şayet hoşlarına gidilecek olursa kendisine hizmetleri dokunacağını da düşünürdü. Plutarkhos**:** "Mabudlar kime iyilik ederlerse ona para kazandırırlar." diyor. Bir Romalı, dini bir mübadele-i menafi suretinde telakki ederdi; kendisi mabuda hediyeler, ihtiramlar takdim eder, mabud da ona mukabil, bir menfaat temin ederdi[124]. Şayet bir Romalı mabuda bir şey takdim ettikten sonra mukabilinde umduğunu istihsal edemezse, kendini aldatılmış addederdi. Germanicus'un hastalığı esnasında şifasını talep için ahali mabudlara kurbanlar ikram etmişlerdi. Fakat bilahare Germanicus'un vefat ettiği haber verilince ahali hiddetlenerek muharipleri yıkmışlar, kendilerinden beklenen şeyi yapmadıklarından dolayı mabudların heykellerini sokaklara atmışlardır. Hatta zamanımızda bile İtalyan köylüsü kendisine talep ettiği şeyi vermeyen eizzeye daima küfür eder.

Binaenaleyh ibadet, mabudların hoşuna giden şeyleri yapmak demekti. Bunlara meyve, süt, şarap götürülür, hayvanlar kurban edilirdi. Bazen mabudların heykelleri mabetlerinden çıkarılıp yatakları üzerine yatırılır, bunlara ziyafet verilirdi. Hatta Yunanistan'da olduğu gibi mabudlara mutantan evler (mabetler)[125] inşa edilmiş ve tiyatrolar verilmiştir.

---

124 Menkulata nazaran Kral Numa, Jüpiter ile şu vecihle mukaveleleşmiştir: Jüpiter demiş ki- Siz bana bir baş kurban edeceksiniz- Numa da: Pekâlâ; bahçeden bir baş soğan alırım. – Hayır, insana müteallik bir şey isterim.- Saçlarının uçlarını versinler.- Bana zi-ruh bir mahlûk lazımdır. – Buna bir de ufak balık ilave etsinler." Bunun üzerine Jüpiter gelip razı olmuştur.

125 Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da mabede ev derlerdi.

Fakat bunun için yalnız masraf çekmek kifayet etmezdi. Roma mabudları zevahire de pek ziyade dikkat ederlerdi. Bunlar ibadetin kâffe-i ef'alinin, kurbanların, oyunların hep âdât-ı kadimeye nazaran icra edilmesini talep ederlerdi. Jüpiter'e bir kurban takdim edileceği zaman beyaz bir hayvan intihab etmek, hayvan başına tuzlu un serpmek, kafasına bir balta ile vurmak lazımdı; keza semaya, Jüpiter'in ikametgâhına doğru eller kaldırılmış olduğu hâlde durmak muayyen bir dua okumak icap ederdi. Şayet hata edilecek olursa kurban boşa giderdi; o zaman mabudun bu kurbandan memnun olmayacağını zannederlerdi. Romanın hami mabudları şerefine hâkimlerden biri oyunlar icra ettirirdi.

"Şayet duanın bir kelimesini değiştirecek olsa, flüt çalan dursa veyahut aktör kalıverse, oyunlar âdâta muvafık olamazdı; bunlara tekrar başlamak icap ederdi."[126] Onun için müdebbir kimseler yanlarında daima iki rahip bulundururlardı; bunlardan biri duayı okur, diğeri de ayin kitabından takip ederdi.

Her sene rahipler (*Frères Arvales*) Roma civarında bir mabede toplanırlardı; burada mukaddes bir dans ederler, dua okurlardı. Bu dua eski bir lisanda yazılmış olduğu için kimse anlayamazdı; o derecede ki herkes toplanmazdan evvel her rahibe birer dua vermeye ihtiyaç hâsıl olurdu. Daha sonra birçok asırlar bunu hiç kimse anlayamaz olmuştu; bununla beraber her sene yine hiç değiştirilmeden taganni edilirdi. Bunun da sebebi Romalıların her şeyden evvel mabudlarıyla kaideyi bozmamaya dikkat etmeleri idi. İşte emredilen muamelatı ifa etmekteki şu sıhhat, Romalılar için dinden ibaretti. Bu sebepten dolayı Romalılar kendilerine dünyanın "en dindar insanları" nazarıyla bakarlardı. Cicero diyor ki: "Biz sair nukat-ı nazardan akvam-ı saire ile müsavi veya onlardan dûn bir derecedeyiz; fakat dinen yani mabudlara ibadet etmek cihetiyle cümlesine faikiz!"

Dua– Bir Romalı dua ettiği zaman ruhunu i'lâ etmek, bir mabud ile irtibatta bulunmak için dua etmezdi; ondan bir hizmet talebi için dua ederdi. Onun için en evvel, kendisine hangi mabudun bu hizmeti ifa edeceğini araştırırdı. Varron: "Bir dülgerin veya ekmekçinin nerede ikamet ettiğini bilmek ne kadar lazımsa, ahval-i

---

126 Bu mülahaza *Cicero'nundur*.

muhtelifede bize hangi mabudun hizmet edebileceğini öğrenmek de o derece lazımdır." diyor. Mesela ekinlerin bereketli olması için Ceres'e, para kazanmak için (Merkür)'e, uğurlu bir deniz yolculuğu yapmak için (Neptün)'e dua ederlerdi. Sonra dua eden temiz elbise giyerdi; çünkü mabudlar temizlikten hazzederlerdi. Mabuda bir hediye takdim eylerdi; çünkü mabudlar eli boş gelenden hazzetmezlerdi.- Artık ondan sonra ayakta, başı örtülü olduğu hâlde mabudu çağırırdı. Fakat mabudun asıl ismini bilmezdi; çünkü Romalıların rivayetine göre "Mabudların hakiki isimlerini kimse bilmezdi." Onun için mabuda mesela: "Ey büyük ve kerim Jüpiter yahut hangi ismi seversen o…" diye hitap ederdi. Sonra mabudun yanlış anlamaması için daima gayet açık tabirler kullanmaya gayret ederek ne istediğini izah eylerdi. Mabuda şayet bir şarap takdim edilecekse: "Bera-yı ihtiram döktüğüm bu şarabı kabul et." denirdi; çünkü mabud belki kendisine o şaraptan başka bir şarap veriliyor zanneder de sonra onu talep edeceği tutardı. İşte bu sebepten dualar uzun, müselsel, tekrarla dolu olurdu.

Tefe'ül– Yunaniler gibi Romalılar da tefeüle itikat ederlerdi. Bunlar, mabudların istikbali bildikleri gibi insana da bunları anlatabilecek bir alamet gönderdiklerini zannederlerdi. Bir Romalı herhangi bir fiile teşebbüs etmezden evvel mabudlara danışırdı. Bir general tam hücum zamanında telefatın bağırsaklarını muayene ederdi; hâkim meclis akdetmezden evvel havadan geçen kuşlara dikkat eylerdi. Şayet alametler müsait zuhur edecek olursa mabudlar bu işi münasip görüyorlar, aksi hâlde de muvafik görmüyorlar demekti.

Ekseriya mabudlar kendilerinden talep edilmeden de bir alamet gönderirlerdi. Gayr-i memul her hadise bir vakaya alamet addolunurdu. Sezar'ın vefatından evvel bir kuyruklu yıldız görülmüş, bu alamet Sezar'ın vefatına delil addolunmuştu. Millet meclis-i müzakere ederken şayet gök gürleyecek olursa o gün Jüpiter hiçbir şeye karar verildiğini istemiyor demekti, binaenaleyh meclis dağılırdı. Herhangi bir şimşek, duyulan bir söz, yoldan geçen bir fare, tesadüf olunan bir kâhin, hâsılı en ufak bir hadise, daima bir alamet telakki olunurdu. Hatta bu sebepten Marcellus bir teşebbüse karar verdiği

zaman, kendisine alamet gibi gelecek bir şey görmediğine emin olmak için kendisini kapalı bir sedye içinde götürtürdü.

Fakat ahalinin itikadı bu kadarla da kalmazdı. Cumhuriyetin istikbali haber vermeye memur altı falcısı vardı. Cumhuriyet, 'les livres sibyllins' denilen fal mecmuasını kemal-i ihtimam ile muhafaza ederdi. Cumhuriyetin rahipler tarafından bakılır mukaddes piliçleri vardı. Tefeül etmeden yani kuşların uçuşu muayene edilmeden umumi hiçbir iş, hiçbir inikat, hiçbir intihab, bir müzakere icra edilmezdi.– 190 senesinde Jüpiter mabetlerinden birine saika isabet ettiği, Herkül heykelinin başında bir kıl çıktığı haber alınmış, valilerden biri üç ayaklı bir civciv çıktığını yazmış, bu alâmetleri müzakere için senato içtima eylemişti.

Ölülere İbadet– Hintliler ve Yunaniler gibi Romalılar da ruhun vücuttan sonra baki kalacağına itikat ederlerdi.

Ceset âdât-ı kadime mucibince gömülür ise ruh yer altında yaşar ve mabud olurdu. Aksi takdirde ruh ölüler meskenine girmez, kendisine mezar yaptırmak için yeryüzüne gelip dirileri korkutur, taciz ederdi. Genç Plinius daima bir eve musallat olan ve o evde oturanların kâffesinin ödlerini koparan bir hayali hikâye ediyor. Güya bu hayali takip edecek derecede cesur bir feylesof hayalin peşinden gitmiş, durduğu yerde âdât-ı kadime mucibince yere defnedilmemiş kemiklere tesadüf etmiştir.[127] İmparator Caligula'nın ruhu sarayın bahçelerinde dolaşmış, bunun üzerine cesedi topraktan çıkararak tekrar muntazam bir surette gömmeye mecburiyet hasıl olmuştu.

Binaenaleyh âdât-ı kadimeye riayet ölüler için de lazımdı. Ölünün ailesi bir yere odun yığdırır, ceset burada yakılır, külleri bir kaba konarak mezara vaz' olunurdu; mezar, ruh-ı mabudlara yani mabud olan ruha ithaf edilmiş ufak bir mabed idi.[128] Muayyen günlerde ölünün ta'allukatı mezara gelir yiyecek getirirlerdi. Hiç şüphesiz evvelleri ruhun gıdâya muhtaç olduğu zannedilirdi; çünkü bunlar toprağa şarap ve su dökerler, kurban eti yakarlar, kaplar içinde süt ve çörek bırakırlardı. Bu cenaze merasimi mütemadiyen devam ederdi. Bir aile, ecdadının ruhlarını bırakamazdı; onların mezarla-

---

127 Pline, Epites, Kitap 7, 27 – Plaute'un eserinde de başka bir gulyabani hikayesi vardır.

128 Roma mezarlarının kâffesinde görünen dal, mim harfleri Di Manes'in baş harfleridir.

rını daima muhafaza eder, oraya cenaze yemekleri götürürdü. Buna mukabil ruhlar da mabud olarak nesillerini sever, himaye ederlerdi. İşte bu suretle her ailenin kendisine mahsus hami mabudları vardı; bunlara Lares derlerdi.

Ocağa İbadet– Hintlilerde olduğu gibi Romalılarda da şule bir mabud, ocak bir mihrab idi. Her ailenin perestiş ettiği bir ocak vardı. Bu ocak gece gündüz yanar, ona zeytin yağı, yağ, şarab, günlük konurdu. O zaman alev güya bu hediyelerle beslenmiş gibi parlar ve yükselirdi. Bir Romalı ta'âma başlamazdan evvel ocak mabuduna şükreder, ona gıdâsından payını verir, onun için biraz da şarap dökerdi. Hatta Horatius bile, hiç itikadı olmadığı hâlde, yine esirleri ile ocağı karşısında yemek yer, şarap döker, dua ederdi.

Romalı her ailenin hanesinde bir mabedi olur, bu mabedde lar mabudlar yani cedlerinin ruhu ile ocak mihrabı bulunurdu. Keza Roma'nın da mabuda Vesta Mabedi'nde mukaddes bir ocağı vardı; Romanın en büyük ailesinden dört bakir (yani vestallar) bu ocağa bakmak vazifesiyle mükellefti; Alevin hiçbir zaman sönmemesi icap ettiği gibi şayet bu vazifede kusur ederlerse onları diri diri bir mahzene gömerlerdi; çünkü onlar günah işlemişler, Roma halkını tehlikeye ilkâ etmişler demekti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim* – Boissier, *Roma Dini* – Michelet, *Roma Tarihi* – Ferrero, *Romanın Şevket ve İnhitatı* – Bouché-Leclerco, *Roma Rahibelerinin Tarihi, Tarih-i Uluhiyet* – Duruy, *Romalıların Tarihi*.

DÖRDÜNCÜ FASIL

ROMA ORDUSU

Ahz-ı Asker, Teslihat, Ordugâhlar, İnzibat, Zafer Alayı, İtalya'nın Zabtı, Roma Caddeleri.

Hizmet-i Askeriye– Roma ordusunda hizmete kabul olunabilmek için yalnız Roma şehirlisi olmak kifayet etmezdi. Masrafı kesesinden olmak üzere teslihatını tedarik etmek için oldukça varidata da mâlik olmak icap ederdi. Askerin silahını hükûmet tedarik etmez, hatta 402 senesine gelinceye kadar askere maaş da vermezdi.

Şu hâlde orduya lâakal küçük bir servete mâlik şehirliler kabul olunurdu. Fukara (bunlara proleter derlerdi) hizmet-i askeriyeden mafüv, daha doğrusu hizmet-i askeriyede bulunmak hakkına malik değil idi. Oldukça zengin her şehirlinin orduya dâhil olabilmesi için yirmi sefere iştirak eylemesi meşrût idi; bu seferleri ikmal etmedikçe daima kumandanın emrine tâbi bulunur. Bu da 17 yaşından 46 yaşına kadar devam ederdi. Yunan şehirlerinde olduğu gibi Roma'da da herkes hem şehirli hem askerdi. Romalılar muharebe etmeye alışkın, ufak servet sahiplerinden mürekkep bir kavim idi.

Ahz-ı Asker– Askere ihtiyaç görüldüğü zaman, konsül hizmet-i askeriyeye elverişli bütün şehirlilere Capitol'de toplanmalarını emrederdi. Orduyu teşkil etmek için ne kadar efrad lazımsa, ahali tarafından intihab olunan zabitler burada o kadarını intihab ederlerdi. Buna ahz-ı asker Romalılar intihab derlerdi. Sonra resm-i tehlif-i askeri yapılır, evvela zabitler, sonra askerler yemin ederlerdi; bunlar generallerine itaat edeceklerine, generalleri kendilerini nereye sevk ederlerse oraya gideceklerine, kendilerini yeminlerinden affedinceye kadar sancak altından ayrılmayacaklarına ahdederlerdi. İçlerinden biri muayyen bir şey okur, her nefer ilerler: "Ben de" derdi. Artık ondan sonra ordu, kumandana dînen merbut bulunurdu.

Roma ordusuna evvela lejyon yani nefir-i âm denilmişti. Fakat daha sonra ahali çoğalınca bir lejyon yerine birkaç lejyon teşkil edilmişti. Lejyon, hepsi Roma şehirlilerinden mürekkep olmak üzere 5.000 - 4200 kişiden mürekkepti. En küçük ordu behemahal bir

lejyondan mürekkep olur, bir konsülün kumandasında bulunan her orduda lâakal iki lejyon bulunurdu. Fakat lejyonlar Roma ordusunun hemen nısfını teşkil ederdi. Roma'ya tâbi ne kadar İtalya akvamı varsa, bunlar da kendi kıtalarını göndermeye borçlu idiler; Müttefikler nâmı verilen bu askerlere Roma zabitleri kumanda ederlerdi. Bir Roma ordusunda müttefiklerin miktarı lejyonlardaki şehirliler miktarından daima biraz fazla olurdu. Ale'l-umûm dört lejyon 16.800 kişi ile birlikte 20.000 piyade sevk edilirdi. İşte bu suretle Roma kavmi harplerini icra etmek için şehirlileri gibi tebaasını da istihdam ederdi.

Teslîhât– Yunaniler gibi Romalılar da bir zırh, bir miğfer, bir dizlik giyerek, darbelerden kendilerini korumak için sol kollarında bir kalkan tutarak yaya muharebe ederlerdi.

Pek çok zamanlar yalnız bir mızrak ve bir de kılıç ile muharebe etmişlerdi. Düşman karşısına geldikleri zaman Yunan falanjı gibi yalnız bir kitle halinde toplanırlardı. Fakat sonraları yeni bir usul-i muharebe kabul etmişlerdir.

Lejyon 120'şer kişilik ufak kıtalara taksim olunmuştu. Bu kıtaların bayrağı bir ot demetinden ibaret olduğu için bunlara manipol derlerdi. Manipoller baklava biçiminde her manipol serbestçe manevra yapabilecek vech ile yanındakinden ayrı olarak üç hat tanzim olunurlardı. Birinci hat manipollerindeki askerler harbelerini atarlar, ba'dehu kılıçlarını çekerek muharebeye başlarlardı. Geri püskürtülecek olurlarsa arkalarındaki boşluğa çekilirlerdi. Manipollerin ikinci hattı da hücum icra ederdi. Geri püskürtülecek olursa üçüncü hat üzerine toplanırdı. Bu hat, mızrakla müsellah güzide-i efraddan müteşekkildi. Bunlar diğer efradı sıraları dâhilinde alırlar, onlarla beraber düşman üzerine yürürlerdi.

Ordu manevra edemeyecek derecede batî ve yalnız bir kitle teşkil etmezdi; general araziyi nazar-ı dikkate alarak askerini istediği gibi tanzim edebilirdi. Ezmine-i kadimenin iki meşhur ordusunun yani Roma lejyonlarıyla Makedonya falanjlarının ilk defa olarak çarpıştıkları Kinoskefalai mevkiinde arazi ufak ufak tepelerle mesturdu; bu i'vacâclı zemin üzerinde Makedonyalıların 16.000 hopliti yanaşık nizamda duramadığından sıraları açılmış, Roma takımları da bu boşluklar arasına girerek falanjları mahvetmişlerdi.

Talimler– Roma'nın jimnastikhanesi yoktu. Asker olacaklar Tiber Nehri'nin öte tarafındaki talimhanede (Champ de Mars'da) talim ederlerdi. Romalı bir genç burada yürür, koşar, üzerinde silahları olduğu hâlde sıçrar, kılıç talimi yapar, harbe atar, kazma kullanır; sonra toz ve terler içinde olduğu hâlde Tiber Nehri'ni yüzerek geçerdi. Ekseriya bu delikanlıların arasına büyük adamlar, bazen generaller de karışırdı; çünkü bir Romalının talimi hiçbir zaman bırakmaması lazımdı. Hatta seferde askerleri boş bırakmamak da kaide idi. Günde lâakal bir defa onlara talim ettirilir, muharebe edecek düşman, zabt olunacak istihkam bulunmadığı zamanlar yol, köprü ve su kemerleri inşa ettirilirdi.

Ordugâh– Bir Roma neferi silahları, edevatı, birkaç günlük yiyeceği ver bir de kazık olmak üzere arkasında 60 Roma kîyesi şeklinde ağır bir yük taşırdı. Ordu, ağırlıklarla rahatsız olmadığı için süratle manevra icra ederdi.

Bir Roma ordusu ordugâh kurmak için tevakkuf ettiği zaman mühendis murabba bir muhit resmeder, askerler bu muhit boyunca derin bir hendek kazarlardı. Hendekten çıkarılan toprakla bir şiv yaparlar bu şivi kazıklarla teçhiz ederlerdi. Ordugâh bu suretle bir hendek ve bir de şarampol ile mahfuz bulunurdu. Askerler çadırlarını bu istihkâm-ı muvakkat dâhiline kurarlardı. Generalin çadırı (praetorium) orta yere kurulurdu. Bütün gece nöbetçiler çıkarılır, ordu bu suretle her türlü baskından mahfuz bulunurdu.

İnzibat– Roma ordusu şiddetli bir inzibata tâbi idi. Kumandan kâffe-i efradın hayat ve memâtını hükmetmek salahiyetini haizdi. Mevkiini terk eden veya muharebeden firar eden asker idama mahkûm olunurdu; lictorlar onu bir direğe bağlarlar, değneklerle döverler, sonra da kafasını keserlerdi. Veyahut diğer askerler değneklerle döve döve canını çıkarırlardı.

Bir kıta hep birden itaatsizlik ettiği zaman kumandan müttehimleri onar onar mangalara ayır[ır]dı. Her mangada bir kişi için kura çekilir, kime isabet ederse o idam olunurdu; buna onda bir telef etmek derlerdi. Sonra diğer neferlere arpa ekmeği verilir, düşman baskınına uğramak tehlikesine daima maruz kalmaları için ordugâh haricinde bırakılırdı.

Roma, askerlerinin mağlup veya esir olmasını asla kabul etmezdi. Kan meydan muharebesinden sonra 3.000 asker kıtalden tahlis-i nefs etmişti; senato bunları bila-maaş ve bila-şeref Sicilya'ya göndermiş, düşman İtalya'dan tard olununcaya kadar onları burada bırakmıştır. Keza 8.000'i de ordugâhta kalmıştı. Hannibal bu askerleri ufak bir fidye mukabilinde iade edeceğini beyan etmiş, fakat senato onlar için para verilmesini red eylemiştir.

Zafer Alayı– Bir kumandan büyük bir muzafferiyet ihraz eylediği zaman, senato ona parlak bir ihtiram olmak üzere zafer alayı icrasına müsaade ederdi. Bu alay Jüpiter mabedinde icra edilen dinî bir alaydı. Alayın önünde hakimlerle senato azası yürürdü. Sonra gana'imle dolu arabalar ayakları zincire vurulmuş esirler, onların gerisinde de dört beygir koşulmuş yaldızlı bir araba üzerinden başında defneden bir tac-ı zafer, kumandan gelirdi. Askerleri şarkılar söyleyerek peşinden gelirler (zafer alayı) kelimesi bu şarkının dini bir nakaratını teşkil ederdi. Alay, kâmilen donanmış olan şehirden geçer Capitol'e çıkardı; burada muzaffer kumandan defne dalını Jüpiter'in dizleri üzerine kor, kendisini na'il-i muzafferiyet ettiğinden dolayı şükrederdi. Bu merasimden sonra mesela Vercingetorix'e yapıldığı gibi esirlerin ya kafası kesilir yahut Jugurtha'ya yapıldığı gibi açlıktan öldürmek için esirler bir mahzene atılır, yahut hiç yapılmazsa hapishaneye kapatılırdı.

Makedonya kralına galip gelen (167) Paulus Aemilius'un, zafer alayı tamam üç gün devam etmişti. İlk gün levhalar ve heykellerle dolu 250 araba, ikinci gün esliha gana'imi ile para dolu 75 fıçı, üçüncü gün de altın vazolarla kurbanlık 120 boğa geçmişti. Ondan sonra da kral perse geliyordu; perse siyahlar giyinmiş, etrafında zincirlere bağlı dostları ile iki genç oğlu bulunuyor, bunlar merhamet niyazı için ellerini ahaliye doğru uzatıyorlardı.

İtalya'nın Zaptı– Roma mabud Janos'a mahsus bir mabed vardı; Roma ahalisi seferde bulunduğu müddetçe bu mabedin kapısı açık dururdu. Roma cumhuriyetinin devam ettiği beş yüz sene zarfında bu mabed yalnız bir defa, o da bir sene kapalı durmuştu. Şu hâlde Roma daima harp halinde yaşamıştı. Roma, zamanının en metin ordusuna malik olduğu cihetle akvam-ı saireye galebe etmiş ve eski kıtayı feth eylemiştir.

Roma evvela komşularını, yani ilk önce Latinleri, sonra cenuptaki küçük kavimleri, ve Volsciler, Keltleri, Hernicileri, daha sonra Etrüsklerle Samnitleri en sonra da Yunan şehirlerini zîr-i inkiyâda almıştır.

Fakat bu istila gayet müşkil ve son derece batî olmuştur: Krallar zamanında başlayan istila ancak 266 senesinde, tamam dört asır sonra hitam bulmuştur.[129] Romalılar kendi ırklarından ve kendileri kadar metin ve cesur ve kavimlerle de muharebe etmeye mecbur olmuştur. Bu kavimlerden bazıları itaate razı olmadıklarından Roma onları mahvetmiştir. O zengin Volsci sahraları bataklık bir çöl haline gelmiştir. Burası bugün bile ikamete gayr-ı salih kuvvetli (mare ponten) havalisidir. Samnitlerin memleketinde harpten üç yüz sene sonra Decius'un 45 ve Fabius'un 86 ordugâhı bulunmuştur; fakat bu ordugâhların âsârı civarın ıssızlığından dolayı payidar kalabilmiştir.

Roma Caddeleri– Romalılar ordularını uzaklara sevk edebilmek için tekmil İtalya'da askerî yollar tesis etmişlerdir. Bu yollar kireç, taş ve kumla mustakimen inşa edilmiş şoselerdi; bu şoseler o kadar sağlam inşa edilmiştir ki bunlar bütün ezmine-i kadime müddetince payidar kalmışlardır. Romalılar İtalya'yı hep bu yollarla örtmüşlerdir; İtalya'da hiçbir havali yoktur ki bugün bile orada bu yolların âsârına tesadüf edilmesin. Yolları hangi konsül inşa ettirse ona o konsülün namı verilirdi. En meşhurları: cenupta Ponte bataklarından geçip Taranto ve Brindizi'ye kadar giden Appian Caddesi Apenin'den geçip Adriyatik sahiline kadar giden Flaminia Caddesi, Toskana'dan geçip Galya havalisine kadar sahil boyunca uzanan Olybrius Caddesi, Adriyatik sahilinden başlayarak bütün Po vadisini kat' eden Aemilia caddesidir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Mommsen, *Roma Tarihi* – Marcellinus, *Roma Tarihi*. – Fustel de Coulanges, *Şehr-i Kadim*. – Duruy, *Romalıların Tarihi* – Fontaine, *Roma Ordusu*.

---

129 Bu İtalya harplerine dair Romalıların efsaneden başka bir şeyleri yoktur. Bu efsanelerin kısm-ı azamı da mesela bir ***Valerianus,*** bir ***Fabius,*** bir de Cives, bir Manlius gibi asil bir familyaya mensup cedlerinden birinin kahramanlığını göstermek için tertip edilmiştir.

BEŞİNCİ FASIL

BAHR-İ SEFİD HAVZASININ ZAPTI

Siyaset ve Harbin Mahiyetleri: Makedonya, Kartaca, İspanya Cenubu Galya

Roma Siyasetinin Mahiyeti– Romalılar bidayette cihangirlik fikrinde değillerdi. İtalya'ya ve Kartaca'ya galip geldikten sonra bile kendilerine teslim olan şarkı zira inkıyada almak için tamam yüz sene vakit geçirmişlerdir. Romalılar fütuhattan daima müstefid oldukları cihetle, görünüşe bakılırsa muayyen bir plan[130] takip etmeyerek fütuhat icra eylemişlerdir.

Ordu kumandanı bulunan hâkimler harbi kendilerine zafer alayı icra ettirmek için bir fırsat, namlarını meşhur kılmak için emin bir çare telakki ederlerdi. Publius Fabius, iki Scipio, Cato gibi Roma'nın en sahib-i nüfuz rical-i hükûmeti muzaffer birer kumandan olmuşlardı.

Roma'nın tebaası ne kadar ziyade olursa senatoyu teşkil eden asilzadeler için de o kadar faydalı idi; bunlar tebaadan hedâyâ ve ihtiramata na'il olmak için vali olarak giderlerdi. Şövalyeler yani sarraflar, tacirler, mültezimler için her fütuhat, istihsal-i servet için yeni bir zemin teşkil ederdi.

Düşmandan alınan ganaimden ahali de istifade ederdi. Mesela Makedonya kralının hazinesi hükûmet sandığına konulduktan sonra vergiler kâmilen lağvedilmişti. Askerlere gelince zengin memleketlerde harp edilmeye başlanalıdan beri, mağluplardan aldıkları dâhil-i hesap olmamak üzere kumandanlarından pek çok menfaatleri için dünyayı zapt etmişlerdir.

Kartaca– Romalılar Sicilya'ya ayak basar basmaz ilk evvel Kartaca ile müsademe etmişlerdi. Pön harpleri (yani Fenikelilere karşı yapılan harpler) o zaman başlamıştır. Böyle üç harp olmuştur.

Birincisinde (264-241) netice-i katiyyeyi muharebat-ı bahriye husule getirmiştir. Fakat bu harbe dair olan malumatımız, pek sonraları toplanan efsanelere müsteniddir. Rivayete göre Romalıların hiç harb-i sefineleri yoktu bunlar tesadüfen karaya oturmuş bir

---

130 Cihanı zaptetmek için senatonun uzun uzadı çalıştığı hakkındaki fikir, fütuhattan sonra hasıl olmuştur.

Kartaca galerini kendilerine model ittihaz etmişler, kürekçilerine kürek çekmeyi ilk önce karada talim eylemişlerdi. Fakat bu efsanenin hiç asıl ve esası yoktur; çünkü Romalıların bahriyesi esasen eski idi. Romalılar bu Pön harbini şu suretle naklederlerdi: Konsül Duilius Kartaca donanmasını Mylae'de mağlup etmişdi (260); bir Roma ordusu Regulus'un kumandası altında olarak Afrika'ya çıkmış, burada mağlup ve perişan olmuştu (255). Bu esnada esir edilen Regulus musalaha akdetmek için Roma'ya gönderilmiş, fakat Regulus senatoya musalahayı reddettirdikten sonra Kartaca'ya dönmüş, burada eziyetler içinde terk-i hayat eylemiştir. O zaman harp Sicilya'da olmaya başlamış, Kartaca donanması evvela galip geldikten sonra (249) Egadi adaları civarında perişan edilmiştir (241); Eryx Tepesi üzerinde muhasara edilen Hamilcar derhal musalaha etmiş, Sicilya Roma'nın elinde kalmıştır.

İkinci Harp (218-201) Kartaca'nın en muktedir barka familyasından Hannibal tarafından idare edilmiştir. Birinci Pön harbinde pederi Hamilcar Sicilya'da bir ordu kumanda etmiş, daha sonra İspanya'yı zapta memur olmuştu. O zaman Hannibal daha çocuktu. Pederi onu da beraber götürmüştü. Bir ordu hareket edeceği zaman daima memleketin mabudlarına kurbanlar kesilirdi; rivayete göre Hamilcar, kurbanlar kesildikten sonra Romalılara daima düşman olması için oğluna yemin ettirmişti.

Hannibal askerler arasında büyüdüğü için ordunun mükemmel bir süvarisi, en birinci piyadesi olmuştu. Hannibal ancak harp için yaşar, beygirinden ve silahlarından başka bir şeye bakmazdı. Hannibal o kadar şöhret kazanmıştı ki İspanya ordusuna kumanda eden Hasdrubal vefat ettiği zaman, askerler Kartaca senatosundan gelecek emri beklemeden onu kumandan intihab etmişlerdi. Hannibal henüz yirmi bir yaşında iken kendisinden başka bir ferde itaat etmeyen bir ordu başına geçmiş ve Roma'nın müttefiki olan Saguntum Kartaca senatosunun arzusu olarak hilafına muhasara etmiş, şehri zapt ederek harap eylemiştir.

Hannibal'in şan ve şerefini arttıran bir şey varsa o da Romalıların gelmesini bekleyecek yerde bizzat İtalya'ya gidip onlara taarruz etmesidir. Hannibal, donanması olmadığı için Pirene, Rhone ve Alp dağlarından geçerek karadan gitmeye karar verdi. Galya akvamının

ittifakını temin eyledikten sonra, Afrika ve İspanya ücretli askerlerinden mürekkep 60.000 kişiden ve otuz yedi harp fillerinden mürekkep bir ordu ile hiçbir mukavemet görmeden Pirene'yi aştı. Rhone Nehri'nden geçerken Galya akvamından biri ordusunu tevkif etmek istedi; Hannibal birkaç fersah yukarıdan bir müfreze geçirdi: Ordu kısm-ı küllisi ile filler cesîm sallarla nehirden geçtikleri esnada bu müfreze ile Galyalıların gerilerine taarruz etti. Badehu İsére Vadisi'ni geçerek teşrin-i evvel nihayetinde Alp dağlarına vasıl oldu. Karla beraber dağlılar da taarruz ettikleri hâlde Alp dağlarını da aştı. Efrad ve hayvanattan birçoğu uçurumlara yuvarlandı. Hannibal dokuz günde Alp dağlarının zirvesine vasıl oldu; inerken pek ziyade müşkülata uğradı; geçilecek boğaz buzlarla mestûr olduğundan kayalar içinde bir yol açmaya lüzum hasıl oldu. Sahraya muvasalat edildiği zaman ordunun mevcudu nısfına tenezzül etmişti.

Hannibal Tisan sahilinde, Trebia sevahilinde, Etruria'da Trasimeno Gölü civarında birbiri arkasına üç Roma ordusu ile muharebe etti. Üçünü de perişan eyledi. İleriye doğru hareket ettikçe ordusu da çoğalıyor (Galya Sizalpin'de) İtalya-yı şimalideki cengâverler Romalılara karşı hep Hannibal'ın maiyetine geliyorlardı.

Hannibal İtalya'yı geçti. Apulia'da Roma'nın ta karşısında ordugâh kurdu. Roma ordusu Hannibal'e burada taarruz etti. Hannibal'in ordusu nısf kuvvette idi; fakat maiyetinde süratli beygirlere binmiş Afrikalılar vardı. Hannibal, rüzgârın kaldırdığı tozla güneşi Romalıların yüzlerine vuracak vech ile Cannea sahrasında ahz-ı mevki etti; Roma ordusu Hannibal'ın süvarileriyle kuşatılarak kâmilen kılıçtan geçirildi (216). Herkes Hannibal'ı Roma üzerine yürüyecek zannediyordu. Fakat Hannibal kendisinde o derece kuvvet görmedi. Roma ile ittifak eden akvamı Roma'dan ayırmaya çalışarak bu suretle cenubi İtalya'da dokuz ay kaldı.

Romalıların muhasara ve harap ettikleri birkaç şehirden başka hiçbir şey kazanmaya muvaffak olamadı.

Nihayet kardeşi Hasdrubal kendisine iltihak etmek için İspanya ordusu ile hareket etti; İtalya'nın merkezine kadar geldi. İki Kartaca ordusu yekdiğerine doğru yürüyordu; her iki ordunun karşısında birer konsül kumandasında bir Roma ordusu vardı; Hannibal'ın karşısında bulunan Neron İtalya-yı vustayı geçmek Hasdrubal'ın

karşısında bulunan refiki ile birleşmek cüretinde bulundu. Bir sabah Hasdrubal Roma ordugâhında borunun iki defa çalındığını işitti; bu, ordugâhta iki konsül bulunduğuna işaret idi. Bunun üzerine Hasdrubal, kardeşinin mağlup olduğuna zâhib olarak ricat etti. Romalılar Hasdrubal'ı takip ettiler; Hasdrubal telef, bütün ordusu perişan oldu. Sonra Neron, Hannibal'in karşısında bıraktığı ordunun yanına döndü. Hasdrubal'ın kafasını Kartaca ordugâhına atıverdi (207). Hannibal yalnız başına kaldıktan sonra da beş sene kadar (Kalabir)'de mukavemet etti. Afrika'ya bir Roma ordusu çıkıp da Kartaca'yı tehdit eder etmez İtalya'dan müfarakate mecbur oldu. Hannibal kendisiyle beraber gelmek istemeyen İtalya askerlerini kılıçtan geçirdi. Badehu Afrika'ya müteveccihen gemilere râkip oldu (203). Zama muharebesi harbe hitam verdi (202). Hannibal âdeti vech ile Roma ordusunu hatları arasına çekip kuşatmayı düşünmüştü; fakat Roma generali Scipio ordusunu muntazam bir hâlde tutarak ikinci bir taarruzda düşman ordusunu münhezim etti.

Kartaca musalaha etmeye mecbur oldu; İspanya'yı Romalılara bırakarak Afrika haricinde başka nesi varsa bunlardan kâmilen ferağat etti. Bundan başka sefain-i harbiyesi ile fillerini teslim etmeye 50 milyondan ziyade bir para te'diye etmeye, Roma'nın müsaadesi olmadan hiç harp etmemeye razı oldu.

Üçüncü Harp (149-146) Artık son bir tahrip harbi olmuştur. Romalılar gayet uzun bir muhasaradan sonra Kartaca'yı hücum ile zapt etmişler, istihkamatını tahrip, arazisini zapt ederek burayı bir Afrika eyaleti haline koymuşlardır.

Makedonya ve Şark– İskender'in generallerine halef olan Yunan kralları şarkı paylaşıyorlardı. Bunların en kudretlileri o esnada Roma ile harp ettiler. Bunlardan Makedonya kralı Filip 197 senesinde, oğlu Pers'e 168 senesinde, Suriye kralı Antiokhos da 190 senesinde mağlup oldular. Romalılar artık meydanı serbest bulunca münasip gördükleri memleketleri: Makedonya'yı (148), Bergama krallığını (149), Anadolu'nun kısm-ı mütebakisini (74:64), Mithridates'in mağlubiyetinden sonra Mısır'ı (30) birer birer zapt ettiler. Makedonyalılar müstesna olmak üzere, şark Romalılara karşı ücretli askerler veya inzibatsız barbarla mukavemet etmek istedi; Fakat bunlar ufak bir müsademe üzerine darmadağın oldular.

Manisa'da Antiokhos'a karşı ihraz olunan büyük muzafferiyet esnasında ancak 350 Romalı telef oldu. Chéronée'de ise Sylla 12 kişiden fazla telefat vermediğinden dolayı tefâhür ediyordu.

Diğer krallar duçar-ı havf olarak senatoya bila-mukavemet itaat ediyorlardı. Suriye Kralı meşhur Antiokhos Mısır'ın bir kısmını zapt ettiği zaman fütuhatını terk eylemesini kendisine emretmek için senato tarafından Popilius gönderildi. Antiokhos tereddüt etti. Popilius'un elinde bir değnek vardı. Popilius bu değnekle kralın etrafında bir daire çizerek: "Bu daireden harice çıkmazdan evvel senatoya cevap veriniz!" dedi. Antiokhos derhal itaat ederek Mısır'dan vazgeçti. Bitinya kralı Prusias, başını tıraş etmiş, arkasına azat edilmiş bir esir elbisesi giymiş olduğu hâlde senato o günde zânû-berzemin olurdu.

Yalnız Pont kralı Mithridates mukavemete çalışmış, yirmi beş sene devam eden bir harpten (89-64) sonra memleketinden tard edilmiş, nihayet kendisini zehirlemişti.

İspanya ve Cenub-ı Galya– Romalılar akvam-ı vahşiyye ile garp cengâverlerini idarelerine pek kolay alamamışlardır. İspanya'yı tamam bir asırda daire-i inkıyada alabilmişlerdir.

Viriathe namında bir çoban Portekiz dağları içinde onlara bir çarha harbi açmış (149-139) beş orduyu mağlup ettikten sonra bir konsülü de musalaha etmeye mecbur eylemiştir. Nihayet senato onu katlettirerek yakayı kurtarmıştır.

Şimal-i şarkîde ufak bir kavim, Arevaklar pek çok Roma ordularını perişan etmişlerdir. Bunların payitahtları olan o ufak Numantia şehr-i müstahkemini zapt etmek için Roma'nın en büyük generali Scipio'yu göndermeye mecburiyet hasıl olmuştur.

Keza Cuneo dağlarının küçük ve ehemmiyetsiz akvamı olan Ligurlar da ekseriya Romalılarla harp ederlerdi.

Fakat Roma'nın en müthiş düşmanı Galyalılar idi. Po sahrasına kâmilen yayılan Galyalılar cenubi İtalya'ya akın ederlerdi. Bunların bir çetesi 390 senesinde Roma'yı zapt eylemişti. Bunların iri beyaz vücutları, uzun sarı bıyıkları, mavi gözleri vahşiyane bağırmaları Roma askerlerini dehşet içinde bırakırdı. Galyalıların takarrübü haber alınır alınmaz Roma dehşet içinde kalır, senato nefîr-i âm emri verirdi.

Bu harpler gayet hunrizane, fakat pek kısa sürmüştür. Birincisinde Romalılar bütün şimali İtalya'yı (Galya Sizalpin'i) zapt etmişlerdir (225-222)

İkincisi (120) Roma'nın müttefiki olan Marsilya'yı müdafaa için icra edilmiştir. Bu harpte Galya ordusu perişan olmuş, Rhone havalisi ile Bahr-i Sefid sahili Languedoc, Provence, Dofine Romalıların idaresine geçmiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Mommsen, *Roma Tarihi* – Duruy, *Romalıların Tarihi* – Ferrero, *Romanın Şevket ve İnhitatı*.

ALTINCI FASIL

FÜTÜHATIN NETAYİCİ

Yunanîliğin Duhulü, Scipio ve Cato, Âdâtın Tebeddülü, Mesakin, Elbise, Taam, Oyun, Dinde Tebeddülat, Hayat-ı Fikriye, Ahlak, Tebeddülat-ı İçtimaiye, Tabaka-i Mütevassıtanın Kalkması, Mahmiler, Asalet, Şovalyeler, Avam, Esirler

Yunanîliğin Duhulü– Fütühat, Yunanilerle şarklıları Romalılara pek yakından tanıtmıştır. Esir olarak veyahut servet yapmak için gelen binlerce Yunaniler Roma'da birleşerek tabiplik, muallimlik, kâhinlik, aktörlük etmişlerdir. Roma generalleri, zabitleri ve askerleri Asya'da Yunanca tekellüm eden akvam arasında yaşamışlar, Yunan âdâtını kabul eylemişlerdi. İşte bu süratle Romalılar yeni yeni âdetler, itikatlar görmüşler ve tedricen bunları kabul etmeye başlamışlardır. Bu tahavvül Birinci Makedonya Harbi'nden (200) sonra başlamış, Roma İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam eylemiştir.

Cato ve Scipio– Âdât, tebeddül ettiği sırada "ecdadının âdâtına" karşı muhabbeti ile yalnız bir kişi kesb-i şöhret eylemiştir, Bu da Cato'dur. Cato 232 senesinde Tusculum namındaki ufak şehirde dünyaya gelmiş, gençliğini tarla sürmekle imrar eylemişti. O zamanın âdeti mucibince on yedi yaşında orduya dâhil olarak Hannibal'a karşı bütün seferlerde bulunmuştu. Cato asil değildi, fakat metaneti, istikameti ve şiddeti ile pek ziyade şöhret kazanmıştı. Birbirini müteakip quaestor, aedile, praetor, konsül, sensor intihab edilerek bütün meratib-i şan ve şerefi kat eylemişti. Cato her zaman eski Romalılar gibi kabalık, sertlik ve istikamet ibraz eylemişti. Quaestor olduğu zaman pek çok masarif ettiği için konsülüne tehdidatta bulunmuş, Hannibal'e galip gelen konsül Scipio bunun üzerine: "Bana bu derece doğru bir quaestorun lüzumu yoktur." demiştir. Sardunya'ya praetor olduğu zaman tiyatro masarıfı olmak üzere eyaletinin kendisine vermek istediği parayı kabul etmemiştir. Konsül olduğu vakit, kadınların pahalı ziynet taşımalarını men' eden Oppia kanunu lehinde kemal-i şiddetle müdafaatta bulunmuştur. Fakat kadınlar galip gelmiş, kanun da feshedilmiştir. İspanya Ordusu'na kumanda etmek için gönderildiği zaman pek çok para

getirterek hazineye teslim etmiş, vapura bineceği sırada nakliye masarıfından kurtulmak için atını satmıştır. Senatör olduğu vakit, mükellef yaşadıklarından dolayı birçok büyük zevatın isimlerini senato listesinden ihraç eylemiştir, gayat yüksek vergiler tarh etmiş, kadınların ziynetlerine, mücevherata, arabalara kıymetlerinin on misli fazla vergi vaz eylemiştir. Badehu zafer alayı şerefine nail olduktan sonra tekrar adi bir zabit sıfatıyla Makedonya Ordusu'na gitmiştir.

Cato bütün hayatınca, yeni moda, müsrif, şık asilzadelerle uğraşmıştır. Bilhassa da Scipioları para sirkat etmekle itham eyleyerek hep onlarla muaraza etmiştir. Mamafih kendi de kırk dört defa maznun olmuş, hepsinde de beraat kazanmıştır. Cato kendi malikanesinde esirleriyle beraber çift sürer, onlarla beraber taam eder, kabahatlerini gördüğü zaman onları kendi eliyle döverdi. Oğlu için yaptığı ziraat kitabında Roma köylülerinin adat-ı kadimesini kaydetmiştir. Cato, kesb-i servet etmeyi bir vazife addederdi. "Dul bir kadın servetini azaltabilir, fakat bir erkek servetini tezyid etmelidir. Vefatından sonra kendisine kalmış olan mirastan ziyade para kazanmış olduğu muhasebe defterinden anlaşılan bir adam layık-ı şan ve mabudlar tarafından mazhar-ı ilham olmuş demektir." derdi. Cato, ticaretinin o derece para getirmediğini görünce tacir gemileri teçhizi için para ikraz etmeye başlamıştır. Bunun için kendisine elli şerik bulur, bunlarla birlikte elli gemi techiz eder, bu suretle her biri de kâra ve ziyana ortak olurdu. Cato iyi bir çiftçi, mükemmel bir asker, debdebenin düşmanı, kazanca haris olup eski Romalıların bir numunesi idi

Scipiolar ailesi ise bilakis Yunanilerin asar-ı sanat ve efkar-ı felsefiyesine mübtela idiler. Kartaca ile Numantia'yı alan Scipio Yunanice söylerdi rehin olarak Roma'da tutulan Yunan müverrihi Polip kendisinin pek dostu idi. Paraya hiç ehemmiyet vermezdi, hatta hemşirelerine birkaç taksitte verebileceği bir parayı yekten tediye etmiş; hisse-i mirasını pek zengin olmayan biraderine terk eylemiş; vefatından sonra ancak pek az gümüş ve altın eşya bırakmıştı.

Âdâtın Tebeddülü

Âdât-ı Kadîme– Eski Romalılar pek çok zaman tarla sürmek, muharebe etmek, efal-i diniyelerini ifa etmekle meşgul, kaba ve çalışkan köylülerden ibaret kalmışlardı.

Latium veya Sabin'de ufak bir yer zer' ederlerdi; bunlar Romalılar tarafından mağlup olan Latinler ile İtalyanların ahfadı idiler. Eski Cato bunların adatına dair ziraat kitabında bize bir fikir ita ediyor: "Ecdadımız bir kimseyi medh etmek istedikleri zaman; iyi çiftçi, iyi zürra derlerdi; bu sitayiş her türlü medayihin fevkinde görünürdü."[131] İşte Roma Ordusu'nun kuvvetini, işe alışkın, kazanca düşkün, hayatları muntazam ve muktesid olan bu çiftçiler vücuda getirmişlerdir. Bunlar bir müddet millet meclisi teşkil etmişler, intihabatta hâkim olmuşlardır. Kendilerini hâkim intihab ettirmek isteyen asilzadeler hep pazar meydanına gelir, bu köylülerin ellerini sıkarlardı. Hatta namzetlerden biri çiftçilerden birinin elini pek nasırlı görerek: "Sen ellerinle mi yürüyorsun?" diye sual etmiş, bu namzed büyük bir familyadan olduğu hâlde yine intihab edilmemişti.

Köylüler, ufak, bir katlı, gayet kaba inşa edilmiş bir evde otururlardı; evin asıl odası atrium idi; mukaddes ocak burada dururdu; odanın tepesinde bir açıklık bulunur, buradan yağmur suyu içeri girerdi; eşya, birkaç sandık ile tahta sandalyelerden ibaretti. Gıda gayet sade, buğday çorbası, ekmek ve birkaç nev sebzeden ibaretti; et yalnız yortu günlerinde yenirdi; kadınlar asla şarap içmezler, erkekler de pek nadir içerlerdi. Elbise bir örtüden ibaretti; bu örtünün üzerine hava soğuk olduğu zaman yünden bir manto giyilirdi; yortu günleri şehirliler tuj denilen yün bir ihrama sarılırlardı. Ayaklarına meşinlerle merbut üstü açık kunduralar giyerlerdi. Hayat, çalışmakla geçerdi. Ahali tarla bellerler veya çift sürerler; kadınlarda yün eğirirler, kumaş dokurlar, un yapmak için buğday öğütürlerdi. Her dokuz günde bir pazara gitmek mabudlar şerefine yortularda bulunmaktan başka eğlence yoktu.

Eski Romalıların gaye-i kemali ağırbaşlı olmaktı. Rivayete göre, senato tarafından mebuslar gelip de kendisinin diktatörlüğünü tebliğ ettikleri esnada Cincinnatus, saban sürüyordu. Fabricius, kap namına bir bardağı ile bir de gümüş tuzluğu vardı. Samnitlerin murahhasları kendisine para takdim için huzuruna geldikleri zaman,

---

131 Bunların eski darb-ı mesellerinden de bazılarını zikrediyor: "Kendi toprağından alamadığını başkasından satın alan, iyi bir çiftçi değildir." "Geceleyin yapacağını gündüz yapan, iyi bir müktesid değildir."

Samnitlerin galibi Curius Dentatus bir sıra üstüne oturmuş, tahta bir kaptan sebze yiyordu. Bununla beraber onlara şu cevabı vermiştir: "Gidiniz Samnitlere deyiniz ki: Curius altın sahibi olmaktansa altın sahibi olanlara hâkim olmayı tercih eder!"

İşte eski zamanlarda gelen generaller hakkında rivayet olunan fıkraların bazıları bunlardan ibarettir. Bu insanlar ister doğru ister yanlış olsun, Roma'da eski Romalılar hakkında bilahare ne fikirde bulunulduğunu pek güzel ispat eder.

Âdât-ı Cedîde– İkinci asırdan itibaren Romalılardan bir çoğu bilhassa asilzadeler ecnebileri taklit etmeye başlamışlardır. Suriye kralına galebe eden Scipio, Makedonya kralını mağlup eden Flaminius ile Paulus Aemilius, daha sonra Ermenistan kralına galebe eden Lucullus gibi Yunanistan ile şarkı yakından gören kumandanlar bu asilzadelerin ileri gelenlerindendi. Bunlar cedlerinin imrar ettikleri kaba ve mezahim-alud hayattan usanmışlar, daha şevkli daha debdebeli bir hayat imrar ediyorlardı. Daha sonra bütün asilzadeler, bütün zenginler onlara taklit etmişlerdi. Birinci asırda İtalya'daki büyük zenginlerden şark ve Yunan usulünde yaşamayan hemen kimse kalmamıştı.

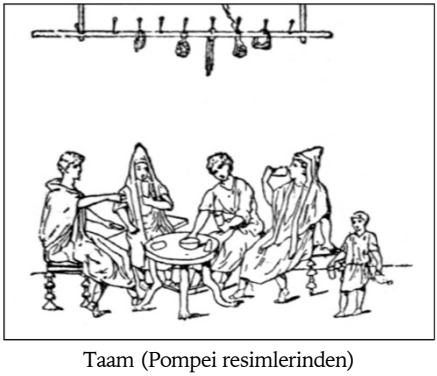

Taam (Pompei resimlerinden)

Şarklılar parlak kumaşlar, zi-kıymet taşlar, gümüş takımlar, altın kaplar göstermek etraflarında beyhude bir sürü hizmetkarlar bulundurmak, kendilerini temaşa için toplanan ahaliye para dağıtmakla tefahür ederlerdi[132]. Latif ve kullanışlı şeylerden ziyade ağır ve nadir şeylerden hazzederlerdi.

---

132 Şarklıların haşmet ve darata olan bu inhimakleri (Binbir Gece) hikâyelerinde görülür.

Romalılar gayet mağrur ve o kadar da sanâtkar olmadıklarından bu tarz ihtişamdan zevk aldılar. Letafete ve kullanışa onlar da ehemmiyet vermeyerek en ziyade ihtişama dikkat ettiler. Kendilerine heykellerle dolu cesîm bahçeli evler, vasi bahçeler ortasında denize doğru ilerleyen müzeyyen köşkler inşa ettirdiler. Etraflarına bir sürü üsera topladılar. Kendileri de kadınları da yün elbiseler yerine tül, ipek ve sırma elbiseler giydiler. Ziyafetlerinde işlemeli halılar, erguvani örtüler, altın ve gümüş kaplar kullandılar (Sylla'nın elli gümüş sahanı vardı; Markus Diocletianus'un gümüş takımının ağırlığı 10.000 kıyye idi). Ahali, eski İtalya akvamının âdeti vech ile oturarak yemek yedikleri hâlde zenginler şarklıların yataklara yatıp taam etmek âdetini kabul ettiler. Aynı zamanda şarkın müntehip ve pahalı yemekleri, baharat, salçalar, av etleri, nadir balıkları, tavus beyni, kuş dilleri de dâhil oldu.

Müsriflik o dereceye geldi ki, 152 senesinde konsülün biri vefat ettiği zaman vasiyetnamesinde: "ihtiramat-ı hakikiye beyhude ziynet ve ihtişamda olmayıp müteveffanın ve ecdadının yad-ı mezayasından ibaret olduğundan cenaze masarıfım olmak üzere bir milyon as (100.000 Frank)dan fazla masraf etmemelerini oğullarıma emrediyorum." demiştir.

Yunan Medeniyeti– Romalılar Yunanistan'da asırlardan beri şehirlere yığılmış abideler, heykeller, tablolar gördüler; üdeba ve hükema ile görüştüler. Bazıları güzel şeylerden, hayat-ı fikriyeden haz ettiler. Scipiolar, hep münevverü'l-efkar Yunanilerle düşüp kalktılar. Paulus Aemilius, ordusunun Makedonya'dan getirdiği bunca ganaim içinde Perseus'un kütüphanesinden başka bir şey talep etmedi; çocuklarını Yunan mürebbileri elinde büyüttü. O zamanlar Roma'da Yunanice görüşmek, hatta yazı yazmak moda hükmünde idi[133]. Asilzadeler resim ve heykeltıraşlığa da vukuf göstermek istediler; Korent'in meşhur tunç heykelleriyle bir çok heykeller getirdiler; bunları evlerine doldurdular. Veresin, Sicilya'dan iğtinam ettiği asar-ı sanatla dolu böyle bütün bir galerisi vardı.

---

133 Cato Yunanilerden nefret ederdi. Cato oğluna şöyle yazıyor: "Atina'da gördüğümü söyleyeyim. Bu ırk en ahlaksız, en kabil-i ünsiyet olmayan ırktır, bu sözümü bir kehanet gibi dinle.bu millet bize ne zaman sanayiini sokacak olursa, her şeyi ifsad edecektir."

Romalılar yavaş yavaş Yunan sanat ve edebiyatının cilasını iktisap ettiler. Bu tarz cedid-i terbiyeye (medeniyet) namı verdiler; bunu eski Roma köylülerinin bedeviyetlerine zıt olarak kullanırlardı. Fakat bu yalnız ciladan ibaret kaldı. Romalılar hüsn veya hakikatın haddizatında taharri olunacağını bilmezlerdi. Onun için Romalılarda ilim ve sanat yalnız ziynet ve nümayiş vesaitinden ibaret kalmıştır. Hatta Cicero zamanında bile askerlik, çiftçilik, siyaset, memuriyet veya avukatlıktan gayri şeylere meşguliyet nazarıyla bakılmazdı. Yazı yazmak, şiir yapmak, ilim, felsefe veya tenkit ile meşgul olmak, bütün bu şeyler, onların nazarında boş durmak demekti. Roma'da sanatkarlar ve alimler hiçbir vakit zengin bir tacire müsavi olamamıştır. Yunan muharrirlerinden Lucien diyor ki: "Hatta bir Phidias olup da binlerce asar-ı nefise vücuda getirsek yine hiç kimse sana benzemek istemez; çünkü ne kadar mahir olursan ol, yine bir sanaatkardan, elinin işi ile geçinir bir adamdan başka bir şey olamazsın."

Lucullus– Yeni Romalıların nümunesi olan Lucullus 145 senesinde asil ve gayet zengin familyadan dünyaya geldi; bunun için bilamüşkilat meslek-i şan ve şerefe dâhil oldu. Daha ilk seferlerinde mağlube karşı hilm ve mülayemeti ile kendini gösterdi. Konsül olduğu zaman Mithridates'e karşı giden orduya kumandan oldu. Anadolu ahalisini haydutluklardan, mültezimlerin mezaliminden usanmış buldu, bu mezalime nihayet vermeye çalıştı. Zabtolunan şehirleri askerlerinin yağma etmelerine mani oldu; bu suretle Asyalıların bi-faide muhabbetini, mültezimlerle askerlerin tehlikeli adavetini celp etti. Desise ile kendisi geri çağrıldı; o sırada Mithridates'i mağlup etmiş, onu müttefiki olan Ermenistan kralının arazisinde takip ediyordu; 20.000 kişiden mürekkep ufak bir ordu ile cesîm bir barbar yığınını inhizama düçar eylemişti. Kumandanlık Lucullus'tan alınıp mültezimlerin sevgilisi Pompeius'a verildi.

O zaman Lucullus Asya'ya cem ve iddihar eylediği servetlerden istifade için çekildi. Lucullus'un Roma varoşlarında meşhur bahçeleri, Napoli'de yarısı deniz üzerine inşa edilmiş bir köşkü, Tusculum'da asar-ı sanatla memlu bir müzeyi havi yazlık bir sarayı vardı. Lucullus, dostlarıyla, ulema ve üdeba ile beraber Yunan müelliflerini mütalaa ederek, edebiyat ve felsefeden bahseyleyerek yazı

Tusculum'da geçirdi. Lucullus'un ziynet ve ihtişamı hakkında pek çok fıkralar rivayet ederlerdi. Bir gün Lucullus kendi kendine yemek yerken sofrasını mutattan pek sade görür, aşçıyı tekdir eder, aşçı evde misafir olmadığını söyleyerek beyan-ı mazeret edince Lucullus: "Sen Lucullus'un hanesinde taam edeceğini bilmiyor muydun?" der. Yine bir gün Sezar ile Cicero'yu yemeğe davet eder, fakat bunlar âdetinden fazla bir şey yapmamak üzere bu daveti kabul ederler. Lucullus esirlerinden birine yemeğin yalnız Apollon salonunda hazır edilmesini söyler. Mükellef bir taam edilir, herkes hayret içinde kalır. Bunun üzerine Lucullus kendisinin hiçbir emir vermediğini, zaten yemek masarıfının yemeği hangi salonda verirse o salona nazaran hesap edilmiş olduğunu söyler. Apollon salonunun masarıfı 50.000 franktan aşağı değilmiş!

Cato nasıl ki adat-ı kadimeye numune olmuş ise, Lucullus da âdât-ı cedideye numune kalmıştır. Kudema indinde en faziletli Romalı Cato idi; Lucullus ise bozulmuş bir Romalı idi. Filhakika Lucullus, ecdadının âdetinden tebaüd ederdi; çünkü gayet vasi, ulvi ve nezih bir fikre malik olduğu gibi üseraya ve tebaaya karşı da pek ziyade insaniyet gösterirdi.

Dinde Tebeddülat ve Hayat-I Fikriye

Yeni İbadetler– Roma mabudları Yunan mabudlarına hiçbir veçh ile, hatta ismen bile benzemezlerdi. Mamafih Yunaniler Roma mabudlarının kısm-ı azamını tanımışlar veyahud bunların kendi mabudları olduklarına sahip olmuşlardır. Roma mabudlarının o ana gelinceye kadar ne kati bir şekilleri, ne de sergüzeştleri vardı; fakat ondan sonra pek kolay karışıklık vukua geldi. Roma mabudlarının her biri Yunan mabudlarından birinin şeklinde gösterildi. Bu mabudların menakıbından onlar için de bir sergüzeşt vücuda getirildi.

Latinlerin Jüpiter'i Yunanilerin Zeus'u ile; Junun Hera ile; hatıra mabudesi Minerva, akıl mabudesi Pallas ile karıştırıldı; Janos'un dişisi olan Diana parlak avcı kız yani Artemis oldu; muhit mabudu Herkül, devler galibi Herakles ile karıştırıldı. İşte bu suretle Yunan esatiri Latin isimleri ile dâhil oldu, Roma'nın mabudları Yunan mabudlarına tahavvül etti. Bunlar yekdiğerine o derece karışmıştır ki elyevm Yunan mabudlarını Latin isimleriyle zikretmeye itiyad hasıl olmuştur; bugün bile Artemis Diana, Pallas Minerva

diyoruz. Romalılar Yunan esatiri ile beraber mabudlarını heykellerle tasvir etmek âdetini de kabul ettiler. Keza Yunan merasiminden bazılarını da kabul eylediler. Roma hükûmeti esasen Apollon'a ibadeti kabul etmişti. Birçok kişiler bağ bozumu mabudu Bacchus'a de perestiş etmeye başladılar. Perestiş edenler ibadetlerini geceleyin, gizli yaparlardı. Bacchus'a perestiş edenlerin esrarına ancak bu esrar içinde olan şeyleri ifşa etmeyeceğine yemin edenler kabul edilirdi. Kadının biri 186 senesinde Roma'daki Bacchus'a perestişkarlarını senatoya haber vermiş, senato tahkikat icrasını emretmiş, bu esrara iştirak eden kadın erkek yedi yüz kişiyi meydana çıkarmış ve kâffesini idam ettirmiştir.

Romalılar akvam-ı şarkiyenin ibadetlerini de icra eylediler. Roma'da daha 220 senesinde Mısır mabudu Serapis namına bir mabet vardı. Senato bu mabedin yıkılmasını emretti. Hiçbir amele dokunmaya cesaret edemedi; nihayet bizzat konsül gelip balta ile kapıyı kırmaya mecburiyet hasıl oldu.

Birkaç sene sonra, yani 204 senesinde mabude Kybele'yi aramak için Anadolu'ya bizzat senato bir heyet göndermişti. (Büyük Valide) tesmiye olunan bu mabude siyah bir taş şeklinde gösterilirdi. Senatonun murahhasları bu mabudeyi ala-yı vala ile getirip Roma'ya yerleştirdiler. Rahipleri de mabudenin peşinden gelmişlerdi; bunlar fifre ve zil çalarak şark usulü elbiselerle kapı kapı dilenirler, sokak sokak dolaşırlardı.

Sonra İtalya bir çok Keldaniye sihirbazları ile doldu. Bu kâhinlere itikad eden yalnız ahali güruhu değildi. Cimbriler Roma'yı tehdid ettikleri zaman (104), Suriye kâhinlerinden Martha senatoya muzafferiyet bahşedeceğini bizzat gelip haber verdi. Senato kadını reddetti; fakat Roma kadınları bunu ordugâha gönderdiler; başkumandan Marius kadını yanında alıkoydu, harbin hitamına kadar onunla müşavere etti. Keza Sylla da Kapadokya mabudesini rüyada görmüş, onun tavsiyesi üzerine İtalya'ya müteveccihen yola çıkmıştı.

Reybiyyun– Roma'ya yalnız rahiplerle kâhinler gelmezdi; eski dini tahkir eden feylesoflar da gelirdi. Bunların en meşhuru Atinalıların sefiri Carneades, Roma'da alenen beyan-ı fikir ederdi; genç Romalılar onu dinlemek için akın akın koşarlardı. Senato ona

şehirden çıkmasını emretti. Fakat feylesoflar Atina ve Rodos mekteplerinde yine tedrisata devam ettiler; daha sonra genç Romalıları buraya göndermek de bir moda hükmüne girdi.

Kable'l-milad üçüncü asırdan itibaren Euhemerus namında bir Yunanlı, mabudların mevcut olmadığını ispat için bir kitap yazmıştı; bunun rivayetine göre mabudlar, mabud hâline getirilmiş, eski insanlardan başka bir şey değildi. Hatta Jüpiter Girit kralларından biri idi. Bu kitap pek ziyade rağbet buldu; Şair Ennius tarafından Latinceye tercüme olundu. Roma asilzadeleri şu suretle kendi mabudları ile eğlenmeye de alıştılar; eski dinin yalnız adatı kaldı[134]. Roma kibar cemiyeti tamam bir asırdan ziyade hem hurafat-perver hem reybiyyundan oldu.

Hayat-ı Fikriye– Polip Roma'da yaşadığı zamanlar (150 sene evvel) eski Romalılar çocuklarına en çok okuma öğretebilirlerdi. Yeni Romalılar ise çocuklarını Yunanlı mürebbiyelere tevdi ettiler. Birçok Yunaniler Roma'da şiir, beyan ve musiki mektepleri küşad eylediler.

Büyük aileler eski usül ile yeni usül beyninde bir usül takip ettiler; fakat musiki ile dansa karşı daima batıl bir fikir hükm-i ferma oldu. Bunlar asil bir insana yakışmaz, oyuncu sanatı addedilirdi. Yunanilerin hamisi Scipio Aemilianus, asilzade olmayan erkek ve kız çocukların devam ettikleri bir dans mektebinden kemal-i nefretle bahsediyor. "Bunu bana naklettikleri zaman asilzadelerin böyle şeyleri çocuklarına öğreteceklerini bir türlü zihnim almamıştı. Fakat beni dans mektebine götürdükleri zaman gördüm ki beş yüz erkek ve kız çocuğu içinde yalnız on iki yaşında bir asilzade, o da bir namzedoğlu çıngırak sesleriyle dans ediyordu." Sallust o derece itibarı olmayan bir Romalı kadından bahsederken. "Bir namuslu kadına yakışmayacak vech ile lir çalar ve dans ederdi." diyor.

Ahlak– Roma kadınları şarkın edyanına ve zinetine pek kolay kapıldılar. Bacchus perestişkarları (bakanallar) ile İsis ibadetine fevç fevç dâhil oldular. Kadınlara müzeyyen elbiselerle arabayı ve mücevheratı men için kanunlar yapıldı; nihayet bu kanunları lağv ederek kadınları da erkekler gibi serbest bırakmaya mecburiyet

---

134 *Cicero* diyorki: "Efkar-ı ammeyi cerihadar etmemek için hiç olmazsa falcıları kaldırmamalıdır."

hasıl oldu. Asilzade kadınlar çalışmaktan, evde oturmaktan vazgeçtiler; alayla sokağa çıkarak tiyatroya, sirke, banyolara, içtimagâh olan yerlere dadandılar. Böyle işsiz ve pek cahil kalınca, ahlaklarını da pek çabuk bozdular. O derecede ki, asilzadeler arasında namuslu kadın istisna teşkil etmeye başladı.

Eski aile inzibatı kâmilen mahv oldu. Roma kanununa nazaran zevç zevceye hâkim idi; fakat sonralar kadını pederinin nüfuzu altında bırakarak zevce hiçbir selahiyet bahşetmeyen yeni bir izdivaç icat edildi. Ebeveyn kızlarını daha ziyade müstakil bulundurmak için onlara bir de cihaz verdiler.

Eskiden zevcesini talak etmek, yalnız zevcin hakkı idi; bu hakkı da ancak gayet vahim hâllerde istimal etmek âdettendi. Daha sonra kadın da zevcini terk etmek hakkına malik oldu. Artık ondan sonra izdivaç fesh etmek pek kolaylaştı. Bunun için ne hükme, ne de esbaba lüzum vardı. İster kadın, ister erkek olsun, zevceynden biri memnun olmadı mı diğerine: "Seninki senin olsun, benimkini de bana iade et." demesi kifayet ederdi. Talaktan sonra her ikisi de, hatta kadın da akibinde tekrar izdivaç edebilirdi.

Nihayet bu sebepten dolayı kibar âleminde izdivaca muvakkat bir irtibat nazarıyla bakıldı. Sylla beş, Sezar dört, Pompeius beş, Antonius dört defa evlendi. Cicero'nun kızı üç defa kocaya vardı. Horatius, zecvesini dostlarından birine vermek için tatlik etti.

Fakat bu fesad-ı ahlak Roma asilzadeleri ile sonradan görmelerden öteye geçemedi. Eski Roma'nın sıkı âdetleri İtalya'da ve eyaletlerdeki aileler arasında asırlarca muhafaza edildi. Yalnız aile inzibatı günden güne kuvvetini zayi ediyor, yavaş yavaş kadın zevcin istibdadından halas oluyordu.

Tebeddülat-I İçtimaiyye

Tabaka-ı Mütevassıtanın Kalkması– Eski Roma ahalisi ufak mal sahiplerinden mürekkepti; bunlar tarlalarını kendileri zer ederlerdi. Orduyu ve Roma meclislerini bu namuskar ve metin köylüler teşkil eylerlerdi. 221 senesinde, ikinci Pön Harbi esnasında bu köylülerden daha pek çok vardı. 133 senesinde ise hiç kalmamıştı. Birçokları hiç şüphesiz uzak seferlerde telef olmuşlardı. Fakat bunlar en ziyade taayyüş edemedikleri için kayboluyorlardı. Köylüler buğday zeriyle ile taayyüş ederlerdi; fakat Roma Sicilya'dan ve Afrika'dan

buğday celp edince, buğday fiyatı o derece tenezzül etti ki, İtalya çiftçileri mahsullerinden ailelerini geçindirecek, hidmet-i askeriye vezaifine tahammül edebilecek hiçbir şey elde edemediler. Bunun üzerine tarlaları satmaya mecburiyet hasıl oldu; bu tarlaları komşularından bir zengin satın alıyor, birkaç küçük tarlayı büyük bir malikane hâline getiriyordu. Sonra toprağı çayır hâline koyuyor, mevaşisine bakmak veya arazi zer etmek için esirlerden çoban ve çiftçi gönderiyordu. Artık ondan sonra İtalya toprağında büyük mal sahipleri ile üsera sürüsünden başka kimse görülmedi. Plinius lancien diyor ki:" İtalya'yı mahveden büyük malikanelerdir."

Filhakika hür köylülerin kırlardan kâmilen çekilmelerine bu büyük malikaneler sebep olmuştur. Tarlasını satan eski mal sahibi çiftçi olarak bile kalamazdı; mevkiini esirlere terk etmesi mutlaka icap eder, onun için serseri ve işsiz kalırlardı. Varron ziraat kitabında diyor ki "Aile reislerinden kısm-ı azamı oraklarını sabanlarını bırakıp duvarlarımıza sığındılar; çiftleriyle, çubuklarıyla meşgul olmaktansa sirklerde el çırpmayı tercih ediyorlar."

Sunuf-ı İçtimaiyye– Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da ahali, bütün nüfusun heyet-i mecmuası değildi; şehirliler sınıfı idi. Roma arazisinde oturan herkes şehirli olamazdı; ancak şehirli hukukuna malik olabilenler olurdu. Şehirlinin birçok imtiyazatı vardı:

Evvela: Heyet-i siyasiyenin aza-yı yegânesi idi; Roma millet meclislerinde rey vermek, Roma kıtaat-ı askeriyesinde hizmet etmek, Roma'nın mukaddes ayinlerinde isbat-ı vücut eylemek, Roma'ya hâkim intihab olunmak hakkına yalnız o malikti. Bu hukuka (*Hukuk-ı Umumiye*) derlerdi.

Saniyen: Roma kanunu ile yalnız şehirli himaye olunurdu; Meşru bir surette izdivaç etmek, aile reisi yani zevcesinin ve çocuklarının hâkim-i mutlakı olmak, vasiyetname bırakmak, satmak veya satın almak hakkına yalnız o malikti. Bu hukuka (Hukuk-ı Şahsiye) derlerdi.

Şehirli olmayanlar ordudan ve meclisten çıkarıldıkları gibi ne zevç, ne peder, ne de sahib-i meşru olamazlar; ne Roma kanunundan ne de Roma mehâkiminden adalet talep edebilirlerdi. Binaenaleyh şehirliler efrad-ı saire arasında bir kibar sınıfı teşkil ederlerdi.

Fakat bunların arasında yine müsavat yoktu; çünkü muhtelif sınıflar, Romalıların dediği gibi, muhtelif meratip mevcuttu.

Zadegân– Birinci sınıfı zadegân teşkil ederdi. Ecdadından biri hâkimlik eden bir şehirli zadegân addolunurdu. Zira Roma'da hâkimlik bir şerefti; bu vazifeyi ifa edeni de, ahfadını da mertebe-i asalete isal ederdi.

Bir şehirli aedile, praetor, konsül olduğu zaman erguvani işlemeli bir harmani ile bir nevi taht (*chaise curule*) alır, tasvirini yaptırmak hakkına malik olurdu. Bu tasvirler evvela bal mumundan, sonraları gümüşten yapılan ufak heykellerden ibaretti. Bu heykeller aile mabudları ile ocağın yanına ve evin mihrabını teşkil eden Atrium'a vaz olunurdu; ahfadı tarafından perestiş edilen sanemler gibi onlar da oraya, hususi yerlere konurdu. Aile efradından biri vefat ettiği zaman tasvirler çıkarılır, alayda bir araba üzerinde götürülür, akrabadan biri müteveffanın medayihini irad ederdi. Bu tasvirler, bulundukları ailenin asaletine delil olurdu. Bir ailede ne kadar çok tasvir bulunursa, o aile o derece asil addolunurdu. Mesela bir tasvirli asil, birkaç tasvirli asil derlerdi.

Roma'da asil ailelerin miktarı pek azdı (300'den fazla yoktu); çünkü insana asalet bahşeden hâkimlik zaten asil olanlara verilirdi.

Şövalyeler– Zadegândan sonra şövalyeler gelirdi. Şövalyeler ecdadı hâkimlik etmiş zengin şehirlilerdi. Bunların tahrir-i nüfus defterlerinde mukayyed servetleri laakal 400.000 sesters (100.000 frank) olmak icap ederdi. Şövalyeler tacir, sarraf ve mültezimlerden ibaretti; idare-i hükûmet etmezler, fakat kesb-i servet ederlerdi. Tiyatroda zadegânın arkasında kendilerine mahsus yerleri vardı.

Bir şövalye hâkim olabilirdi; o zaman zadegân ona (yeni adam) derler, sonra oğlu da zadegân olurdu.

Avam– Ne zadegândan, ne de şövalyelerden olmayan kitle-i ahali, avamı teşkil ederdi. Bunlar İtalya'nın hür adamlarının, Roma şehirlisi olan ufak arazi sahibi köylülerin ahfadı idi. Keza azatlılar, eski esirler veya esir zadeler de avamdandı. Bunlar menşelerinin lekesinden hiç kurtulamazlardı; avamı Roma ordusuna kabul etmezler, kendilerine herkesten sonra rey verdirirlerdi.

Ufak arazi sahipleri pek çok zaman şehirlilerin ekseriyetini teşkil eylemişlerdi. Fakat sahralar boşandıkça Roma şehri de yeni bir

ahali ile doluyordu. Memleketlerinde yakalanan, esir gibi satılan, sonra efendileri tarafından azat edilip şehirli olan Yunaniler, Suriyeliler, Mısırlılar, Asyalılar, Afrikalılar, İspanyollar şehre mütemadiyen doluyorlardı. Bunlar yalnız namı Romalı, yeni bir kavimdi. Bir gün Kartaca ve Numantia) galibi Scipio meydanda ahaliye irad-ı nutuk ederken kalabalığın gürültüsünden sesini kesmeye mecbur olunca: "Susun! İtalya'nın sahte evlatları! Beyhude gürültü ediyorsunuz; zincirlerle bağlayarak Roma'ya getirdiğim insanlar, elleri çözülmüş bile olsalar yine beni hiçbir zaman korkutamazlar." diye bağırmıştır.

Fakat bu yeni avam kendi kendini iaşe edemedi; nihayet onlara yemek vermeyi hükûmet taahhüt etti. 125 senesinde evvela her şehirliye nısf-ı fiyatla buğday verildi; bu buğday Sicilya'dan veya Afrika'dan getirtildi. 67 senesinden sonra buğday meccanen tevzi olunduğu gibi zeytin yağı da verildi. 46 senesinde Sezar, ismi iane defterine yazılmış böyle 320.000 şehirli bulmuştu.

Esirler– Üsera-yı harbiyenin kâffesi ile zapt olunan bir şehrin bütün ahalisi galibe aitti. Galip onları öldürmezse esir ederdi. Eski hukuk böyle idi. Romalılar bunu tamamıyla tatbik ederlerdi. Esirlere ganaimin bir kısmı nazarıyla bakılırdı; bunları ordunun peşinden gelen esircilere satarlar veyahut Roma'ya getirecek olurlarsa müzayedeye koyarlardı[135].

Her harpten sonra kadın, erkek böyle binlerce esirler satılırdı. Esir kadınlardan doğan çocuklar da valideleri gibi esir addolunurdu. İşte şu suretle Roma esaretini akvam-ı mağlube vücuda getiriyordu.

Esirin bir sahibi vardı; onun için esire bir şahıs nazarıyla değil, bir malın nazarıyla bakılırdı. Esirin hiçbir hakkı yoktu; ne şehirli, ne mal sahibi, ne zevce, ne de peder olabilirdi. Roma komedilerinden birinde[136] eşhastan biri şöyle söylüyor: "Esir düğünleri! Bir esirin izdivaç etmesi! Bu bütün Roma akvamının âdâtına mugayirdir." Efendisi esiri üzerinde her türlü hukuka malikti; onu istediği yere yollar, istediği gibi, takatının fevkinde çalıştırır, yiyeceğini iyi vermez, döver, eziyet eder, öldürür, yine hiç kimseden sual olunmazdı.

---

135 Her mühim şehirde sığır ve at pazarı olduğu gibi bir de esir pazarı vardı; satılık esir boynunda yaşını, evsafını, nekaisini gösterir bir levha olduğu hâlde bir kerevet üzerinde teşhir edilirdi.

136 Plaute'nin Casina'sında

Esir, efendinin bütün hevasatına tabi olmaya borçlu idi; hatta Romalılar esirin vicdanı yoktur, yegâne vazifesi kör körüne itaattir, derlerdi. Şayet karşı durur, firar ederse, onu uslandırmak veya yakalamak için efendisine hükûmet muavenet ederdi; firar etmiş bir esiri saklayan kimse, başkasının öküzünü veya beygirini çalmış gibi müttehem addolunurdu.

Esirlerin miktarı, hür adamlarınkinden daha ziyade idi. Zengin şehirlilerin 10.000/20.000 esiri vardı; bazılarının bir ordu vücuda getirecek derecede esirleri bulunurdu. Rivayete göre eski esirlerden Cocilius İsidorius'un 4.000'den ziyade esiri vardı; yedi esire malik olan Horatius, servetinin azlığından bahsederdi. Roma'da üç esirden ziyadesine malik olmamak zarurete alametti.

Esirler ezici işlere veya mecburi işsizliklere maruz, daima kamçı veya işkence altında bulunduklarından bunlar mizaçlarına göre ya mahzun ve ürkek, ya korkak ve muti olurlardı. Azm-i metin sahibi olanları intihar ederler, diğerleri gayr-i ihtiyari bir hayat imrar ederlerdi. İhtiyar Cato: "Esir daima çalışmalı veya uyumalıdır." diyor. Bunlardan kısm-ı azamı hüsn-ı namustan tecerrüd ederlerdi. Bu sebepten ef'al-i mayube demek için ef'al-i esirane tabiri kullanılırdı.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Plutarkhos, *Cato'nun Hayatı, Lucullus'un Hayatı* – Mommsen, *Roma Tarihi* – Marcellinus, *Roma Tarihi*, Boissier, *Roma Dini* – Duruy, *Romalıların Tarihi*.

YEDİNCİ FASIL

HAYAT-I SİYASİYE

Hâkimler, Tahrir-i Nüfus, Senatonun Bir İçtimaı, Meclisler ve İntihabat

Hâkimler– Her sene ahali idare-i hükûmet etmek için adamlar intihab eder, bunlara salahiyet-i mutlaka ita eylerdi; onlara hâkim (magistra) derlerdi. Lictorlar, ellerinde bir deste değnek ve bir balta ile onların önünde giderlerdi, bu alamet hâkimin istediğini dövüp öldürmek salahiyetine malik olduğuna delalet ederdi. Hâkim millet meclisi ile senatoya riyaset edebilir, mahkemede bulunur, ordulara kumanda ederdi; her tarafa o hâkimdi. İsterse meclisi içtimaa davet eder, hükümleri yalnız o verirdi.

Vakt-i harpte istediğini askere alır, zabitanının rey ve fikrini almadan onları isterse idama mahkûm ederdi. Latinlere karşı vuku bulan bir harpte Roma generali Marius askerin ordugâhtan dışarı çıkmasını men etmişti. Oğlu bir düşman askeri görmüş, dışarı çıkıp bu askeri öldürmüş. Sonra babası da oğlunu tevkif ederek derhal idam ettirmiştir.

Romalıların tabiri veçh ile hâkim, bir kral salahiyetini haiz idi; bu salahiyet kısa ve birkaç kişiye münkasımdı. Hâkim bir sene müddetle intihab olunurdu; kendisiyle aynı salahiyeti haiz refikası da vardı. Bundan başka yine Roma'da ahaliyi idare eden, ordulara kumanda eyleyen iki konsül ile madun sıfatıyla hükûmeti idare, orduları kumanda eden, hükümler ita eyleyen birçok praetorlar, vardı. Bundan başka turuk-ı umumiye ile pazarlara nezaret eden iki senatör ile dört aedile, hükûmetin hesabını tutmaya memur quaestorlar ile on avam türbünü (reisi) gibi daha sair hâkimler vardı.

Tahrir-i Nüfus– Bu hâkimlerin en büyükleri iki sensordü. Bunlar her beş senede bir cens yani Roma ahalisinin tahrir-i nüfusunu yaparlardı.

Şehirlilerin kâffesi sensorlerin huzuruna gelir; ismini, çocuklarının ve esirlerinin adedini, servetinin miktarını yemin ederek söyler, bunların kâffesi defterlere kayıt olunurdu. Senato azasının, şövalyelerin, şehirlilerin esamisini tanzim, herkese şehirdeki mertebesini tayin eden, sensorlerdi. Sonra, her beş senede bir yapılan

loster tasfiye-i ayin-i cesîmini icra etmek de onların vazifesi idi. O gün bütün şehirliler güya muharebe edeceklermiş gibi Champ de Mars'da muntazaman sıralanırlardı; bir boğa ile bir koyun, bir domuz, yani üç kefaret kurbanı meclisin etrafında üç defa dolaştırılır; sonra bunlar kesilir, kanları meclisin üzerine serpilirdi; artık ondan sonra herkes tasfiye edilmiş, mabudlarla barışmış addolunurdu.

Sensorler istediklerini yazmak, arzu ettikleri mertebeye kayıt etmek hâkimiyetini haiz idi. Bu suretle bir senato azasının ismini senato listesinden çıkararak, bir şövalyeyi şövalyeler miyanına kaydetmeyerek, bir şehirlinin ismini kabile defterlerine yazmayarak onların derecelerini tenzil edebilirlerdi. Müttehem addettiklerini mücazat eylemek, kanunen mahkûmiyeti mucip olmayan hataları cezalandırmak için bu onların bir vasıtası idi.

Kefaret kurbanı

Tarlasını fena zer' ettiğinden, masraflı bir hane halkına malik olduğundan dolayı şehirlileri, on kıyye sikletinda gümüş takımına malik olduğu için bir senato azasını, ailesinin mezarlarını ihmal ettiğinden dolayı birini, zevcesini tatlik eylediği için diğer birini onların bu suretle tenzil eyledikleri görülmüştü. Romalılar bu salahiyet-i müfriteye (İdare-i Ahlak) derler, sensörleri şehrin hâkimleri derecesine getirirlerdi.

Senatonun Bir İçtimaı– Senato, sensor tarafından tayin olunmuş takriben 300 kişiden ibaretti. Fakat sensor bunları rastgele intihab etmezdi; zengin, itibarlı, büyük familyalardan, kısm-ı azamı eskiden hâkimlik etmiş olanlardan intihab ederdi. O veçh ile ki bir senatör ömrü oldukça senatör kalırdı. Senato, Roma ekabir ricalinin içtimagâhı idi; nüfuzu da ondan ileri geliyordu.

Bir iş zuhur ettiği zaman hâkimlerden biri senato azasını bir mabede toplar, onlara meseleyi izah eder, sonra bu işe dair ne

fikirde bulunduklarını sual eylerdi. Senato azası haysiyet sırasıyla birer birer cevap verirlerdi. Buna, senatoya danışmak derlerdi.

Sonra hâkim ekseriyetin fikrini kaydederdi; buna da (Senatus Consultum) senatonun mütalaası derlerdi. Fakat bu yalnız bir mütalaadan ibaret olurdu; çünkü kanun yapmak senatonun salahiyeti dâhilinde değildi. Fakat Roma, bir emre itaat eder gibi bu mütalaaya itaat eylerdi. Ahalinin senatoya itimadı vardı; çünkü senatonun kendilerinden ziyade tecrübe-dide olduğunu bilirlerdi. Kendi akranları olan asilzadelerden mürekkep bir cemiyete hâkimler de karşı duramazlardı. Bunun için kâffe-i umuru senato tanzim ederdi; harbe, ordunun mevcuduna karar verir; süferayı kabul ve sulhe muvafakat eder, varidat ve masarıfatı tayin eylerdi. Bu mukarreratı ahali kabul eder, hâkimler de icra eylerlerdi. 200 senesinde senato Makedonya kralına karşı harbe karar vermişti; ahali düçar-ı dehşet olarak bunu kabulden imtina eylemişti. Sonra senato tekrar komiserleri (Umumi Meclisleri) cem ederek onları daha ziyade ikna edecek bir nutuk irad etmesini hâkimlerden birine emretmiş, bunun üzerine ahali razı olmuştur. İngiltere'de nasıl ki kral saltanat sürerse, Roma'da da ahali saltanat sürer, fakat senato hükûmet ederdi.

Meclisler ve İntihabat– Roma hükûmetine cumhuriyet (Yani Millet İşi) derlerdi. Ahali tabir olunan şehirliler heyeti hükûmette hâkim-i mutlak addolunurdu. Hâkimleri bunlar intihab eder, harp ve sulhe bunlar karar verir, kanunları bunlar icra ederdi. Erbab-ı hukuk: "Kanun, ahalinin emridir." derlerdi. Yunanistan'da olduğu gibi Roma'da da ahali mebus intihab etmez, her şeye kendi karar verirdi. Hatta bütün İtalya'ya dağılan 500.000 kişi şehirli kabul olunduktan sonra, şehirliler ifa-yı hukuk etmek için Roma'ya bizzat gelmeye mecbur olmuşlardır.

Ahali meydanda içtima eder, bu içtimaa (komis) umumi meclisler denirdi. Bu meclisi içtimaa bir hâkim davet eder ve mecliste riyaset eylerdi.

Şehirliler bazen boru ile davet olunur, talimhaneye (Champ de Mars) gidip bayrakları altında bölük bölük ahz-ı mevki ederlerdi; buna bölük meclis-i umumileri (Komis Par Senatoru) derlerdi.

Bazen de Pazar meydanına (Forum) toplanırlar, kabile (tribu) denilen 35 gruba ayrılırdı; her kabile etrafı manilerle mesdud bir mahale girer, orada karar verirdi; buna (kabile meclis-i umumileri) derlerdi. Meclisi içtimaa davet eden hâkim neye karar vereceğini meclise tebliğ eder, meclis karar verdikten sonra dağılırdı.

Bu meclislerde ahali hâkim idi, fakat rüesasına da itaate alışkındı.

Her sene hâkimleri de meclis intihab ederdi. Vaktiyle konsül, praetor, sensor, aedile, quaestor gibi ahali tarafından intihab olunan bütün hâkimleri bölük meclis-i umumileri intihab ederdi. Avam hâkimlerini, tribünleri, avam aedilelerini de kabile meclis-i umumileri intihab eylerdi. Fakat ikinci asırdan sonra forum meydanı pek dar geldiğinden bütün intihabat meclisleri (Champ de Mars'da inikad ederdi. Meydan manilerle (Ovis yani koyun ağılı denilen) ufak ufak kısımlara ayrılırdı. Her bölük yahud her kabile bu kısımlardan birine girerdi. Kararı anlamak için her birindeki ekseriyet hesap edilirdi; çünkü her bölük veya kabile birden ziyade reye malik değildi.

Meslek Şan ve Şeref– Roma'da hâkim veya senato azası olmak bir meslekti. Hâkimler veya senato azası hiçbir maaş almazlar, vakitlerini ve paralarını sarf ederlerdi. Roma'da hâkimlik her şeyden evvel bir meslek şan ve şerefti. Bu mertebeye ancak zadegân, olsa olsa şövalyeler, daima zenginler irtika edebilirdi. Bunlar menasib-i sairede bulunduktan sonra ancak bir gün olup da hâkimlik meratibine nail olabilirlerdi.

Roma'da hükûmet etmek isteyen kimsenin orduda on sefer icra etmiş bulunması lazımdı. Ondan sonra quaestor intihab olunur, kendisine hükûmet sandığının idaresi tevdi edilirdi. Sonra zabıta ve iaşeye memur, aedile olurdu. Ondan sonra praetor intihab olunur, icra-yı adalet ederdi; daha sonra konsül olunca orduya kumanda eder, meclislere riyaset eylerdi. Ancak ondan sonra senatör olmaya namzet olabilirdi. Sensorlük en büyük bir mertebe idi; elli seneden evvel sensor olmak kabil değildi. İşte bu suretle bir kimse, heyet-i içtimaiyeyi tensik etmekten ibaret olan sensorlük memuriyet-i mühimmesine irtika etmezden evvel sırasıyla maliye memuru, idare memuru, hâkim, kumandan, vali olurdu. Bu silsile-i menasıba (meslek şan ve şeref) derlerdi. Bu memuriyetlerin her biri bir sene

devam eder, daha sonra memuriyete irtika etmek için yeniden intihab olunmak icap eylerdi. İntihaptan bir sene evvel mütemadiyen sokaklarda dolaşmak, Romalıların dedikleri gibi cevelan etmek, ahalinin reyini talep eylemek lazımdı. Bu müddet zarfında beyaz harmani giymek âdettendi; namzet (kandida, beyazlar giyinmiş) kelimesinin manası da işte bu idi.

Mütalaa Olunacak Asâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Mommsen, *Roma Hukuk-ı Umumiyesi*

SEKİZİNCİ FASIL

EYALETLERİN İDARESİ

Ahali-i Metbua; Prokonsüller, Mültezimler

Ahali-i Metbua– Kable'l-milat birinci asrın hitamında İspanya' dan Asya-yı suğraya varıncaya kadar Roma Bahr-i Sefid etrafındaki bütün havaliyi zir-i idaresine aldı. Bu memleketler tamamıyla ilhak olunmadığı gibi ne ahalisi Roma şehirlisi, ne de arazileri Roma arazisi oldu. Bunlar ecnebi olarak kaldılar; yalnız Roma hükûmetine yani Roma kavminin hakimiyeti altına dâhil oldular. Mesela bugün de Hintililer şehirli değildirler; fakat İngiltere tebaasıdırlar, Hindistan İngiltere'nin değil, İngiltere hükûmetinin bir kısmıdır.

Memalik-i meftuha ahalisi Roma şehirlisi olmazlar, ecnebi (peregrinus) fakat Roma ahalisinin tebaası olurlardı. Bunlar Roma ahalisine bir vergi, mahsullerinin öşrünü, nakden bir vergi, nüfus başına bir resim verirler, Roma ahalisinin bütün emirlerine itaat ederlerdi. Fakat ahali bizzat idare-i hükûmet etmediği için vekâleten idare-i hükûmet etmek (memuriyet)i ile bir hâkim gönderirlerdi. Böyle bir vali idaresinde bulunan memlekete eyalet (Fransızca manası memuriyet demektir)[137] derlerdi.

Cumhuriyetin sonlarında (46 senesinde) 17 eyalet vardı:10'u Avrupa'da, 5'i Asya'da, 2'si Afrika'da, kısm-ı azamı da gayet cesîm idi. Mesela bütün Galya arazisi 4, İspanya 2 eyalet teşkil ederdi. Cicero: Eyaletler Roma kavminin malikaneleridir. Onların bütün bu akvamı zir-i inikada almaları kendi menfaatleri içindir, yoksa o kavimlerin menfaati için değildir; binaenaleyh Roma ahalisi onları idare etmeye değil, onlardan istifade etmeye bakar, diyor.

Prokonsüller– Bir eyaleti idare etmek için ahali memuriyetini ikmal etmiş, konsül veya praetorlardan daima bir hâkim intihab eder, onun memuriyetini temdid eylerdi. Artık bu zata konsül denmez, prokonsül (konsül vekili)[138] denirdi.

Konsül gibi prokonsül de salahiyet-i mutlaka sahibi olduğundan salahiyetini istediği gibi istimal ederdi; çünkü eyaletinde

---

137 Fransızca (Departman) kelimesi de memuriyet manasınadır.

138 En ufak eyaletlere *proprietor* gönderilirdi.

kendinden başka amir yoktu[139]. Burada kendi nüfuzuna iştirak edecek başka hâkimler, kendisini durduracak avam tribünleri, harekâtına nezaret edecek senato bulunmazdı. Kıtaata yalnız o kumanda eder, onları muharebeye götürür, istediği yerde konaklattırdı. Mahkemede praetor ahz-ı mevki eder, ceza-yı nakdîye, hapse, idama mahkumiyet kararları verir, kanun kuvvetini haiz emirler i'tâ ederdi. Salahiyet-i mutlaka yalnız onun elinde idi; zira o Roma ahalisinin vekili idi.

Emrine herkesin tabi' olduğu bu vali hakiki bir müstebiddi. Hoşuna gitmeyen kimseleri tevkif ettirir; hapse koydurur, değnekle dövdürür, idam ettirirdi. İşte binlerce misali bulunan bu vali zulümlerinden birini Romalı bir hatip [şu] suretle naklediyor: (Konsül yakında Teanum'a geldi. Zevcesinin canı erkekler hamamında yıkanmak istedi. Hamamda yıkanan adamlar dışarı çıkarıldı. Konsülün zevcesi hamamın o derece çabuk boşanmadığından, iyi hazırlanmadığından şikâyet etti. Konsül umumi meydana bir direk diktirdi, şehrin en ileri gelenlerinden biri huzuruna getirildi, arkasından elbisesi çıkarıldı, değneklerle temiz bir dayak atıldı.)

Prokonsül, eyaletinden istediği kadar para çeker, oraya kendi malikanesi nazarıyla bakardı. Buradan da para çekmek için elinde her vasıta mevcuttu. Şehrin hazinesini soyar, mabetlere konan heykellerle mücevheratı kaldırır, zengin ahali üzerine para ve buğday gibi tekâlif vaz' ederdi. Kıtaatını istediği yerde iskan edebileceği cihetle şehirlerde ordusunu kabul etmekten kurtulmak için anapara verirlerdi. İstediğini i'dama mahkûm etmek salahiyetini haiz olduğundan ahali canlarını kurtarmak için de para ita ederlerdi. Prokonsül bir eser-i sanatı veya hayli miktar bir para isteyecek olursa bunu redde kim cesaret edebilirdi? Maiyetindeki kimseler de onun eserine tabi' olurlar; onun namına, hatta onun himayesiyle yağmagerlik ederlerdi. Vali mütemadiyen para toplamaya çalışırdı; çünkü servetini bir sene içinde toplaması lazımdı. Sonra o Roma'ya gider, yerine başkası gelir, o da aynı suretle hareket ederdi.

Vakıa her valinin hediye almasını men' eder. Bir kanun, (149 senesinde itibaren) bilhassa rüşvet cinayetlerini hükmeden bir

---

139 Roma, memalik-i şarkiyede (Yahudiye memleketinde Kral Herod gibi) birkaç ufak kral bırakmıştı; fakat bu krallar vergi verirler, valiye itaat ederlerdi.

mahkeme vardı. Fakat bu mahkeme Roma zadegânı ile şövalyelerinden mürekkepti; bunlar ise vatandaşlarını mahkûm etmezlerdi. Cicero mütalaasına göre bu usulün yegâne neticesi, mahkeme a'zasına da para yedirebilmek için valiyi eyaletinden daha ziyade çekmeye mecbur etmiş olması idi.

Mültezimler– Roma ahalisinin her vilayette gümrükler, madenler, vergiler, buğday tarlaları, meralar gibi birçok menba-ı varidatı vardı. Bunları publiken tesmiye olunan mültezimlere icare ile verirlerdi. Eski Fransa'daki umumi mültezimler gibi bunlar da vergiye mahalline vaz' etmek hakkını hükûmetten para ile satın alırlardı. Binaenaleyh eyalet ahalisi, Roma halkının murahhasları sıfatıyla bunlara da itaat etmeye borçlu idi.

Her eyalette birkaç mültezim şirketleri vardı; her birinin kâtipler tahsildarlardan mürekkep müte'addid me'murini bulunurdu. Bu me'murlar mütehakkimane hareket ederler, ahalinin borçlarından fazla para alırlar, borçluları sefalete düçar ederler, hatta bazen esir gibi satarlardı; hele Asya'da, hiçbir sebep olmadan ahaliyi kaldırıverirlerdi. Marius kendisine asker vermesini Bitinya kralından talep ettiği zaman kral cevaben mültezimler yüzünden kendisine tebaa olarak kadınlarla çocuklardan ve ihtiyarlardan başka kimse kalmadığını beyan eylemiştir. Romalılar bu zalimlere vâkıf idiler. Cicero, o zamanlar vali bulunan kardeşine şöyle yazıyor: "Eyalet ahalisini mahv etmelerine meydan vermeyerek mültezimleri iknaya muvaffak olmak çaresini bulacak olursan, bir mabud derecesinde maharet göstermiş olursun!" Fakat mültezimler muhakemede a'za oldukları gibi bunlara prokonsüller de itaat ederlerdi. Son derece müstakim olan Asya prokonsülü Servilius, mültezimlerin eyaletini yağma etmelerine mani' olmak istememiş, Roma'ya avdetinde mültezimler kendisini itham ve mahkûm etmişlerdir.

Mültezimler, şarkın mutî ve sulhperver ahalisini zorla bıktırmışlar, ahali Mithridates'in emri ile bir gecede yüz bin Romalıyı katl etmişlerdi. Hatta bir asır sonra Hazret-i İsa zamanında mültezim gelmesi hırsız manasında isti'mal olunurdu.

Sarraflar– Romalılar memalik-i meftuhanın bütün servetini memleketlerine getirmişlerdi. Onun için Roma'da para pek mebzul, eyaletlerde ise pek nadir idi. Roma'da yüzde 4 veya 5 faizle para

istikraz edilebilir, eyaletlerde ise yüzde 12'den aşağı para bulmak kabil olmazdı. Roma sarrafları Roma'dan para istikraz ederler, eyaletlerde bilhassa krallara veya şehirlere ödünç verirlerdi.

Parası kâmilen tükenen ahali re'sülmal ile faiz vermeye muktedir olamadıkları zaman sarraflar da mültezimlerin tarz-ı hareketine imtisal ederlerdi. 84 senesinde Asya şehirleri cesîm bir iane-i harbiye i'ta etmek için para istikraz etmişlerdi; on dört sene sonra (70 senesinde) paranın faizi re'sülmalı altı misline iblağ eylemişti. Bunun üzerine sarraflar şehirleri bütün âsâr-ı san'atlarına varıncaya kadar satmaya mecbur etmişlerdi; hatta birçok ebeveynin, oğullarını ve kızlarını sattıkları görülmüştü. Birkaç sene sonra zamanının en itibarlılarından bir Romalı, Brütüs, Le Stoicien Kıbrıs'ta Salamis şehrine yüzde 48 (ayda yüzde 4) faizle para ikraz etti. Vekil-i umuri Scaptius parayı faizi ile beraber istemeye geldi; şehir parayı te'diye edemedi, Scaptius prokonsül Appius'a müracaat etti. Maiyetine bir bölük süvari aldı, şehrin senatosunu ictima' salonunda iken abluka etmek için Salamis'e geldi; senato azasından beş kişi açlıktan vefat etti.

Roma Tebaası– İşte bütün bu zalimlere karşı eyalet ahalisinin hiçbir vasıta-ı müdafaası yoktu. Mültezimlerle sarrafları prokonsül himaye ederdi. Prokonsülün arkasında Roma ordusu ile Roma ahalisi vardı. Eyalet yağmagerlerini bir Roma şehirlisinin itham etmesi kabul olunurdu. Fakat bir vali ithamdan kâmilen masun idi; vazifesini ikmal etmedikçe itham olunamazdı; vazifesini ikmal edinceye kadar onun yağmagerlik etmesini seyretmekten başka çare yoktu. Bir vali Roma'ya avdetinde şayet itham edilecekse, asilzadelerle mültezimlerden mürekkep bir mahkeme huzuruna çıkar; bunlar ise eyalet ahalisine hak vermekten ziyade valiyi himaye eylemeyi menfaatlerine muvafık bulurlardı. Şayet bittesadüf mahkeme valiyi itham edecek olursa nefy cezasıyla yakayı kurtarır, yağmagerliğe daha iyi devam etmek için İtalya şehirlerinden birine giderdi. Fakat bu mücazat hiçbir vech ile salaha bâdî olmaz, hatta bir intikam yerine bile geçmezdi. Bunun için eyalet ahalisi itaat ve inkıyatlarıyla valilerini teskin etmeyi daha müreccah görürlerdi. Valilerine kral gibi muamele ederler, ona tabasbuslar ederler, hediyeler gönderirler,

heykeller inşa ederlerdi. Hatta Asya'da bunlara mihraplar, mabedler de inşa ederler[140], bir mabuda perestiş eder gibi tapınırlardı.

Roma ahalisi tebaasına vakıa pek kaba muamele eder idi ise de Yunan şehirlerinin yaptığı gibi onları büsbütün reddetmezdi.

Roma ahalisi isterse, bir ecnebi Roma şehirlisi de olabilirdi; ahali bu müsaadeyi her zaman ibzal ederdi; hatta bazen tekmil bir kavim için bu müsaadeyi verirdi. Roma ahalisi evvela bütün Latinleri şehirli yapmıştı; 89 senesinde İtalyanlar, 46 senesinde Galya Sizalpin ahalisi kâmilen şehirli olmuşlardı. Daha doğrusu İtalya'nın bütün ahalisi Romalılarla müsavi olmuşlardı.

Bunun gibi, efendisi tarafından azad edilen bir esir de derhal şehirli olabilirdi.

Roma ahalisi, nüfus tenakus ettikçe tebaalar ve esirlerle teceddüd ederdi. Şehirlilerin miktarı tenakus edecek yerde her tahrir-i nüfusta bilakis tezayüd eylerdi; iki asır içinde 250.000'den 700.000'e baliğ olmuştu. Roma şehri Sparta şehri gibi boşanmak şöyle dursun, bilakis yavaş yavaş bütün mağluplarla dolardı.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Michelet ve Mommsen,
Roma Ezmine-i Kadîmesi. – Boissier, *Roma Nizamatı*.

---

140 *Cicero* vali bulunduğu zaman kendisine Kilikya ahalisi tarafından inşa edilen mabetlerden bahsediyor.

DOKUZUNCU FASIL

GARAKLAR

Arazi kanunları

Arazi-i Umumiye– Romanın mağlup ettiği bir kavim sulh talep ettiği zaman, gönderdiği mebuslar şu sözleri söylemeye mecbur idi: "Ahaliyi, şehri, tarlaları, suları, hudud mabudlarını, eşya-yı menkuleyi hep size bırakıyoruz; mabudlara ve insanlara müte'allık her ne varsa hepsini Roma kavminin yed-i idaresine teslim ediyoruz." Roma ahalisi bu mukavele üzerine mağlupların nesi varsa kâffesine ve hatta şahıslarına da sahip olurlardı. Bazen ahaliyi satarlardı. Paulus Aemilius, kendisine teslim olan 150.000 Epirliyi bu suretle sattırmıştı. Roma umumiyetle mağluplara hürriyet bahşederdi. Fakat arazileri Roma milletinin arazisi olurdu bu arazi üç kısma ayrılırdı:

Evvela: nakden veya aynen bir vergi vermek şartı ile arazilerinin bir kısmı ahaliye iade olunur, fakat Roma istediği zaman bunları yine istirdâd etmek hakkını haiz bulunurdu.

Saniyen: tarlalarla meralar mültezimlere icar edilirdi.

Salisen: sürülmemiş yerleri kim gelir işgal ederse bu gibi yerler onlara bırakılırdı; buralara yerleşip zer' etmek hakkına her Roma şehirlisi mâlik idi.

Arazi Kanunları– Roma'yı pek ziyade uğraştıran arazi kanunları işte bu arazi-i umumiye üzerine müstenitti; emlak sahiplerini hakkından mahrum etmek hiçbir Romalının hatırına gelmezdi; çünkü arazi hudutları da birer mabud idi (hudut mabudları); bunları yerinden kaldırmak dinen memnu idi. Ahali, arazi kanunlarıyla yalnız arazi-i umumiyeden yer alır, bunu zehirlilere mülk olarak taksim ederlerdi. Ahalinin bu arazide bir hakk-ı meşruu vardı çünkü bütün araziler ahalinindi. Fakat tebaalar veya şehirlilere birçok asırlar bu arazilerden istifade ettirilmiş, nihayet bunlar o arazilere kendi mülkleri nazarıyla bakmaya başlamışlardı. Tebaalar arazileri hibe ederler, satarlar, satın alırlardı. Bu yerleri onlardan istirdâd etmek birçok kimseleri zorla mahv etmek demekti. Bilhassa İtalya'da bütün bir şehir ahalisinin elinden yerleri alınmıştı. Mesela

Augustus, bütün Mantova arazisini ahalisinin ellerinden gasp eylemişti. Vergilius da bu felaketzedeler miyanında idi; fakat o, şiirleri sayesinde mülkünü kendisine iade ettirmeye muvaffak olmuş, şairlik bilmeyen diğer ashab-ı emlak ise mülklerinden mahrum kalmışlardı. Bu suretle istirdâd olunan arazi bazen Roma'nın fakir şehirlilerine ve ekseriya da eski askerlere tevzi' olunurdu. Sylla Etruria ahalisinden aldığı yerleri 120.000 emektar askere taksim eylemişti.

Garaklar– Tiberius ile Gaius Gracchus, bu iki kardeş, Roma' nın en asil familyasından birine mensup idiler; fakat bunların her ikisi de birbirini müteâkip avâm riyasetine geçerek senatoyu teşkil eden asilzadelerden hükûmeti gasp etmeye çalışmışlardır.

O zamanlar gerek Roma'da gerek İtalya'da, çaresiz kalmış birçok şehirliler vardı; bunlar inkılap arzu ediyorlardı. Hatta zenginler miyanından kısm-ı azamı şövalyeler sınıfına mensup oldukları hâlde idare-i hükûmete hiç iştirak etmediklerinden dolayı şikâyet ediyorlardı. Tiberius Gracchus kendisini avam tribünü (reisi) nasbettirerek idare-i hükûmeti yed-i iktidarına geçirmeye gayret ederdi.

Tiberius, İtalya sahralarındaki eski mülk sahibi köylülerin yerine esir çobanların kaim olduğunu, roma şehrinin çaresiz kalmış şehirlilerle dolduğunu görerek pek müte'essir oluyordu.

Ahaliye hitaben irad ettiği bir nutukta şu suretle feryat ediyordu: "İtalya'daki vahşi hayvanların bile hiç olmazsa kendilerine mahsus bir inleri vardır; hâlbuki İtalya için kanlarını döken insanların İtalya'da en çok teneffüs ettikleri hava ile ziyadan başka şeyleri yoktur; bunlar melce'siz, meskensiz, evlatları ve zevceleriyle serseriyane dolaşıyorlar. Onları mezarları ve mabudları uğrunda muharebeye teşvik eden generaller yalan söylüyorlar. Çünkü bunlardan hangisinin ecdadının mezarları, hanesinin mihrabı kalmıştır? Bunlara cihanın hâkimi diyorlar, hâlbuki ellerinde bir tüzük parçası bile yok."

Tiberius ahaliye bir arazi kanunu teklif etti. Ashâb-ı emlak tarafından işgal olunan arazi-i umumiyenin kâffesinden her 500 fidan bırakılmak üzere kusuru hükûmet tarafından istirdad edilecek, istirdad olunan arazi de ufak ufak parçalara ayrılarak fakir şehirlilere taksim olunacaktı. Bu kanun kabul edildi. Bu hâl bütün servetleri

alt üst etti; çünkü hükûmetin bütün arazisi arazi-i umumiye aksamındandı; bu arazi pek çok zamandan beri işgal olunmuş, mutasarrıfları da onlara kendi malları nazırıyla bakmaya alışmışlardı. Bundan başka Romalıların arazi kadastrosu olmadığından bir arazinin emlak-ı hususiye veya umumiyeden olduğunu anlamak da gayet müşküldü.

Tiberius bu muamelatı icra ettirmek için üç komiser (taksim-i arazi için üç me'mur) tayin ettirdi; bunlara ahali tarafından selâhiyet-i katiye verildi. Bu üç komiser, Tiberius ile kardeşi ve kayınpederi idi: Tiberius'un huseması kendisini re's-i kâra geçirmek bahanesiyle arazi kanunu yaptı diye Tiberius'u itham ettiler.

Bir sene müddet Tiberius Roma'ya hâkim oldu. Fakat kendini gelecek sene için de avam tribünü intihab ettirmek arzu ettiği zaman (âdâta muvafık olmadığı hâlde) düşmanları buna itiraz ettiler. Bunun üzerine bir arbede vukua geldi. Tiberius ile dostları Capitol'ü zabtettiler; senato taraftarları ile esirleri topuzları, sıra parçalarını yakalayarak bunları takip ve perişan eylediler (133).

On sene sonra Garakların en genci olan Gaius avam tribünü intihab olununca (123) arazi kanununa tekrar karar verdirdi; fakir şehirlilere buğday tevziini nizam ittihaz ettirdi. Sonra zadegânın nüfuzunu kırmak için hâkimlerin şövalyeler miyanından intihab olunmasına karar verdirdi.

İki sene kadar icra-yı hâkimiyet etti; Roma şehirlilerinden mürekkep bir fırka-i muhacirini Kartaca'ya kadar sevk için gitti; Gaius gaybubeti esnasında ahalinin gözünden düştü. Avdetinde kendisini tekrar intihab ettirmeye muvaffak olamadı, düşmanları Gaius'un vücudunu kaldırmak için bundan istifade ettiler.

Konsül senato taraftarlarını teslih etti, Aventine Tepesi'ne iltica eden Gaius ile rüfekası üzerine yürüdü. Gaius bir esir öldürdü, taraftarlarının bir kısmı telef, bir kısmı da hapishanede idam olundu; evleri temelinden yıkıldı, malları kâmilen hacz olundu (121).

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Mommsen, *Roma Tarihi* – Lange, *Roma Ezmine-i Kadimesi*.

ONUNCU FASIL

MARIUS VE SYLLA

Harb-i İçtimai; Harb-i Dâhilî; Sylla'nın Kıtalnameleri ve Kanunu

Garaklarla senatonun mübarezeleri Roma sokaklarında birtakım arbedelerden ibaret olmuş, serian silahlanan iki fırka beyninde bir muharebe ile neticelenmişti. Fakat ondan sonra vukua gelen mübarezeler muntazam ordular beyninde hakiki harpler suretinde icra edildiği gibi fırka reisleri de birer general idi.

Dâhilî Harpler– Roma ahalisi fakir ve boş gezer bir kalabalık, ordu ise bir serseri yığını idi. Ne meclis, ne lejyonlar senatoyu hiç dinlemiyorlardı; çünkü esasen bozulan zadegân bütün nüfuz-ı manevilerini zayi' etmişlerdi. Ordu'dan başka kuvve-i hakikaya generallerden başka sahib-i iktidar kalmamıştı; bunlar da kabil değil itaat etmek istemiyorlardı. Senato ile idare-i hükûmet gayr-i kabil-i icra bir hâle gelince, bunun yerine kumandan ile idare-i hükûmet kaim oldu.

Artık inkılap zuhur edeceği şüphesizdi; fakat bu inkılap yine birdenbire olmadı; inkılabın zuhura gelmesi için tamam yüz sene zaman geçti. Senato mukavemet ediyordu. Bizzat idare-i hükûmet edemeyecek derecede zayıf olduğu hâlde, başka bir idarenin icra-yı ahkam etmesine mani olacak derecede yine kuvveti vardı. Generaller hâkimlik kazanacağız diye birbiriyle çarpışıyorlardı. Romalılar ile tebaaları tam bir asır kavgalar, dâhilî harpler içinde yaşamışlardır.

Marius– Roma'da ahaliyi kendisine münkâd etmek için ordusunu isti'mâl eden ilk general, Marius'tur. Marius dağlar arasında küçük bir şehirde Arpinum'da doğmuş, asilzade de değildi. Kendisini en ziyade zâbit olarak tanıtmış, evvela avam reisi sonra da zadegânın yardımı ile praetor intihab ettirmişti. Marius buna muvaffak olduktan sonra zadegân aleyhine döndü, konsül intihab edildi, Roma ordularından birçoğunu mağlup eden Numidya kralı Jugurtha'ya karşı harbe memur oldu.

İşte o zaman Marius fakir bir şehirlileri askere aldı, artık ondan sonra fakirler için askerlik bir meslek oldu. Marius ordusu ile

Jugurtha'ya galebe çaldı; sonra Cimbriler, Teutonlar gibi şimalî İtalya ile Galya'ya istila eden akvâm-ı vahşiyyeyi de perişan etti. Ahalinin ordu kumandanlığı için ondan başka kimseye itimadı olmadığından Marius kavanine mugayir olarak birbirini müteakip altı defa konsül intihab edildi.

Bu muzafferiyetlerden sonra Roma'ya geldi; hâkimiyet-i mutlaka icra etti. O zaman Roma'da iki fırka teşekkül etti. Bu fırkaların biri ahali fırkası (bu fırka Marius'un fırkası idi), bir yeri de zadegân fırkası idi (Bu da senato fırkası idi).

Harb-i İçtimaî– Marius fırkası o derece şiddet ibraz ettiler ki nihayet kendi şereflerini zayi eylediler. Meşhur Kornelyus ailesinden bir asil, Sylla idare-i hükûmeti Marius'tan almak için bundan istifade etti; Sylla da bir general idi.

O esnada İtalyanlar Romalılar kadar imtiyazata malik olmadıkları hâlde onlar kadar tekâlife tabii olmaktan canları sıkıldı; şehirli hukukuna nail olmak için Roma'ya karşı isyan ettiler. İşte buna (harb-i içtimai) yani (müttefiklere karşı harp) namı verildi. İtalyanlar cesîm bir ordu teşkil ettiler bu ordulardan biri şehre kadar ilerledi, Sylla İtalyanları mağlup ederek Roma'yı kurtardı.

İki sene harpten sonra (89:91) İtalyanlar daire-i inkıyada alındı; fakat onlar da istediklerine nail olarak Roma şehirlisi oldular.

Sylla– Sylla harbile kesb-i şöhret edince konsül oldu; Anadolu'ya istila ederek bütün Romalıları kılıçtan geçirmiş olan (88) Pont kralı Mithridates'e karşı harbetmeye me'mur oldu. Marius buna hased ederek Roma'da bir arbede çıkardı. Sylla şehrinden çıktı, kendisini cenûbî İtalya'da bekleyen ordusuna mülaki oldu, ordusu ile beraber Roma'ya geldi. Askerlerin müsellahan şehre girmeleri dinen memnu idi; (hatta konsül bile kapıdan girmezden evvel elbise-i harbiyesini çıkarıp bir harmani giyerdi). Fakat Sylla, mümaneaatı bozmaya cesaret eden ilk general oldu. Sylla Roma'ya girdi; Marius firar etti.

Sylla Anadolu'ya geçer geçmez Marius bir sürü serseri ile avdet etti. Roma'ya cebren dâhil oldu (87). Nefy ve iclalar o zaman başladı. Sylla'nın başlıca taraftarları kanundan ihraç olundu. Bunlara her nerede tesadüf olunursa öldürülmeleri için emir verildi, malları zaten haczedilmişti. Birkaç ay sonra Marius vefat etti. Başlıca

taraftarı olan Cinna, Roma'da hükûmet etmeye, kim hoşuna gitmezse idam ettirmeye devam eyledi. Bu sırada Sylla, Mithridates'i mağlup etmiş, Asya'yı askerlerine istedikleri gibi yağma ettirerek onların sadakatini celbetmişti. Sylla, ordusu ile beraber İtalya'ya avdet etti (83). Hasımları Sylla'nın karşısına beş ordu çıkardı; bunların bir kısmı mağlup oldu; bir kısmı da Sylla'dan tarafa geçti. Sylla Roma'ya girdi, esirlerini kılıçtan geçirdi, Marius'un taraftarlarını kâmilen idam ettirdi.

Kıtalnameler– Birkaç gün devam eden katliamdan sonra Sylla intizam dâhilinde hareket etmeye başladı. Telef ettirmek istediği kimselerin esamisini havi üç liste yapıştırttı. "Hatırıma gelenlerin isimlerini ilan ettim, bunlardan bir çoğu da aklıma gelmedi, hatırıma geldikçe onların da isimlerini ilan ettireceğim." dedi. Katlolunacaklar yani listede mevcut olanlar idama mahkûm idi; bunları telef edip başını getiren mükâfat alıyordu. Katlolunacakların emvali haczedilmişti. Bila-hakem, generalin yalnız bir keyfi için, hiç haberi bile olmadan katlolunacaklar miyanına dâhil olmak her zaman mümkündü.

Sylla bu suretle yalnız düşmanlarını değil servetlerine göz diktiği zenginleri de katlettirdi. Rivayete göre siyasetten bîhaber bir şehirli yoldan geçerken cezalılar listesine bakmış en başa kendi isminin yazılmış olduğunu görünce: "Ne bedbahtmışım! Alba'daki evim işte vefatıma sebep oluyor!" diye bağırmıştır. Rivayete göre Sylla bin sekiz yüz şövalyeyi katletmiştir.

Sylla'nın Kanunları– Sylla hasımlarından kâmilen kurtulduktan sonra bir idare-i hükûmet tensikine çalıştı; bu idarede bütün salâhiyet senatoya ait bulunacaktı. Sylla kendisini diktatör nasbettirdi; bu unvan vaktiyle tehlike zamanlarında generallere verilen ve salâhiyet bahşeden bir unvandı. Sylla bütün nizamatı tebdil edecek kanunlar vaz' etmek için bu unvandan istifade etti. Bundan böyle bütün hâkimler senatörlerden intihab olunacaktı; senato tarafından kabul edilmedikçe hiçbir kanun mevzubahis olamayacaktı.

Sylla, senatoya hâkimiyet-i mutlaka bahşeden bu ıslahattan sonra memuriyetten çekilerek hususi bir hayat imrar etti (79). Biliyordu ki artık korkulacak bir şey kalmamıştı askerlerden 100.000 kişiyi İtalya'ya yerleştirmişti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Dokuzuncu fasla müracaat.

ON BİRİNCİ FASIL

POMPEIUS

Spartacus – Şark Harpleri – Catilina

Pompeius– Senato idare-i hükûmeti tekrar ele geçirmişti; çünkü Sylla öyle münasip görmüştü; fakat generallerden biri çıkıp da idare-i hükûmeti tekrar istirdada kalkışacak olursa senatonun bunu müdafaa edecek hiçbir kuvveti yoktu. Mamafih senatonun idare-i hükûmeti zahiren yine otuz seneden ziyade devam etti. Bunun sebebi o zamanlar birkaç general bulunması ve bunlardan her birinin rakibinin iktisab-ı kudret etmesine mani' olmaya çalışması idi.

Sylla'nın vefatında dört ordu hazır bulunuyordu; ikisi senato taraftarı generallere Crassus ile Pompeius'a; ikisi de senatonun hasmı olan generallere, İtalya'da Lepidus'a, İspanya'da Sertorius'a itaat ediyordu. Şurası şayan-ı dikkattir ki, bu ordulardan hiçbiri de muntazam değildi; bu generallerden hiçbiri de hâkim olmadığı gibi kıtata kumanda etmek hukukunu da haiz değildi. O zamana kadar generaller kâmilen konsüllerden olmuştu; şimdi generalliği menfaatperestler ediyordu; askerler cumhuriyete hizmet etmekten ziyade ahalinin zararına kesb-i servet için bunlara iltihak ediyorlardı.

Nihayet senatoya muhasım olan ordular perişan edildi; Crassus ile Pompeius yalnız başlarına kalınca icra-yı hâkimiyet için ittifak ederek kendilerini konsül intihab ettirdiler.

Spartacus– Birçok defalar, hemen daima da Sicilya ile cenubi İtalya'da müteaddid defalar usera ihtilali vukua gelmişti; buralardaki esirler sürülere bakmak için müsellah bulunurlardı.

Bu harplerin en meşhuru Crassus ile Pompeius'un konsüllüğünden sonra başladı. Capo'dan firar eden 70 kadar gladyatör esliha yüklü bir arabayı yağma ederek firar ettiler. Esirler de bunlara iltihak etmek için fevc fevc koştular, bu fırka az zamanda bir ordu oldu.

İşte bu esirler kendilerine karşı gönderilen üç Roma ordusunu birbirini müteakip mağlup ettiler. Kumandanları Spartacus evvelce bir harpte esir olmuş, gladyatörlük etmek için İtalya'ya getirilmiş bir Trakyalı idi; Spartacus vatanına Trakya'ya dönmek için İtalya'yı geçmek arzu ediyordu; fakat nihayet inzibatsız fırkaları ile Crassus'

un orduları tarafından baskına düçar oldu. Asiler kâmilen perişan edildi.

Roma esirlerin silah taşımalarını men' etti. Hatta rivayete göre esir bir çoban bir yaban domuzunu kargı ile öldürdüğü için idama mahkûm edildi.

Şark Harpleri– Pompeius şarkta birbirini müteakip vukua gelen iki harbi idare etmek için ahali meclisi tarafından memur oldu.

Bu harplerden birincisi (67) İtalya sahillerini yağma eden Anadolu sahillerindeki korsanlara karşı icra edildi.

İkincisi de (66) esasen mağlup olduğu hâlde Anadolu'nun bir köşesinde elan müdafaada bulunan kral Mithridates'e karşı icra olundu.

Pompeius kendisine muti' bir ordu ile Asya'dan avdet etti, Roma'da birkaç sene hâkim oldu. Fakat idare-i hükûmetten ziyade itibara ehemmiyet verdiğinden idare-i hükûmette hiçbir şey değiştiremedi.

Bu esnada genç bir asil, Sezar iktisab-ı şöhret ediyordu. Pompeius, Crassus, Sezar idare-i hükûmeti paylaşmak için birbiriyle ittifak ettiler (70) Sezar ilk evvel konsül, sonra Galya'da prokonsül intihab olundu. Crassus, Asya'da Partlara karşı gönderilen orduya kendini kumandan nasbettirdi; fakat bu esnada telef oldu (53). Pompeius da Roma'da kaldı.

Catilina– Pompeius şarkta harp ettiği sırada Roma'da ihtilal zuhuruna bâdi olabilecek bir buhran vukua geldi. Asilzadelerden biri, Sylla'nın eski taraftarı Catilina, bir hayat-ı zevkperestane imrâr ederek parası bitmiş, pek ziyade borç etmiş olduğundan idare-i hükûmeti ele geçirerek iktisab-ı servet etmeye çalıştı. Catilina metin, cesur, hiçbir şeyden korkmaz bir adamdı. Genç ve sefih asilzadegândan birçoklarıyla beraber eğlentiler yaparak, onlara para ikraz ederek, beygir ve av köpekleri tedarik eyleyerek cümlesini kendine dost etmişti. Hatta Sylla'nın eski taraftarlarından bir çoğu ile Sylla tarafından İtalya'ya yerleştirilip de arazilerini satan ve o esnada bir vasıta-i ta'ayyüş taharri eyleyenleri de kendine taraftar edinmişti.

Catilina bu gayr-i memnunların birçoğu ile ittifak etti. Hep birlikte Capitol'e gidileceği gün iki konsülü de birden öldürmeye karar verildi; konsüller işten haberdar olunca muvaffakiyet hasıl olmadı.

Fakat Catilina, taraftarlarını muhafaza ederek gizli gizli ittifakta devam etti; senatonun düşmanları ihtimal ki Sezar da ona gizli gizli yardım ediyordu. Catilina konsül intihab olunmaya namzed oldu. Bu intihabatta, Roma hatiplerinin en meşhuru, en maruf bir avukat olan Cicero kendisine karşı rakip çıktı; Marius'tan beri asilzade aileler zadegândan gayrının intihab olunmasına müsaade etmedikleri hâlde Cicero kendisini hâkimlik meratibine intihab ettirmişti.

Nihayet senato taraftarlarının muaveneti ile Cicero intihab edildi. Catilina intihab edilmedi; fakat diğer konsül, Cicero'nun refiki, gayr-i memnunlara hafiyyen müsaadekârane davrandı. Catilina cesîm bir ihtilal hazırladı: dostları Roma'da Cicero ile senato azasını katledecek şehri ateşe verecekti; bu esnada Sylla'nın Etruria'da bulunan emektar askerleri de Roma üzerine yürüyeceklerdi. Cicero bunu haber aldı şövalyelerden mürekkep bir kuvve-i muhafaza almadan hiç sokağa çıkmadı. Fakat o sırada silah altına toplanmaya başlayan emektar askerlerle Capo'da teslim olunan esirlere karşı muharebe edecek hiçbir ordu yoktu. Cicero konsüllük müddetinin bir kısmını işte böyle endişe içinde geçirdi.

Nihayet iki prokonsül, askerleri ile beraber döndüler. Cicero taarruza geçecek derecede kendinde kuvvet hissetti. Senatoyu içtimaa davet etti; senatoya (caveat konsül) yani (konsüller cumhuriyetin selametine çalışsınlar!) kararı verdirdi; bu karar lüzumuna hükm ettikleri tedabirin kâffesini ittihaz etmek salahiyetini konsüllere bahşediyordu. Cicero askerleri Roma'ya soktu; onları meydana toplayarak senatoyu içtimaa davet etti. Bu ictimada Catilina aleyhindeki ilk nutkunu irad etti (bilahare bu nutuklara Catilina denildi) ba'dehu Catilina karşı istizahatta bulundu, ihtilalin haber aldığını kendisine tebliğ ederek Roma'dan çıkmasını teklif etti.

Catilina Roma'dan çıktı, Etruria'daki asi emektar askerlere iltihak etti. Şehirde kalan taraftarları Galya akvamından Allobrogların murahhaslarıyla hafiyyen ittifak ettiler; bu murahhaslar kavimlerinin tanzim-i ahvali için Roma'ya kadar gelmişlerdi. Allobrogların murahhasları bunlara süvari gönderecekleri vaad ettiler. Fakat sonra fikirlerinden vazgeçerek müttefikleri ele verdiler. Cicero ihtilal rüesasının başlıcalarından beş tanesini celbetti, bunları itirafa mecbur eyledi. Sonra bunlar hakkında ne yapılmak lazım geldiğini

senatoya su'al etti. Senato idamları lazım geldiğini söyledi; (çünkü caveat konsül kararından sonra bir Roma şehirlisinin idama mahkûm edilmesini men' eden kanun muvakkaten hükümsüz kalıyordu). Fakat müttehemlerden biri, Labienus, praetor idi; büyük rütbeli bir hâkimden maada hiçbir kimse onu tevkif etmek salahiyetini haiz değildi. Cicero bizzat gidip beş mahkûmu tevkif etti, onları Capitol hapishanesine getirerek boğdurdu.

Sonra senatoya gelip : "İşleri bitirildi!" dedi.

Catilina harbe başladı; fakat askerinin yalnız bir kısmı müsellah idi.; kısm-ı azamı ise kendisinden ayrıldı. Konsül Antonius kumandasında bir ordu cenûbdan gelerek Catilina üzerine yürüdü; bir ordu da şimalden geldi. Catilina, 3.000 kişiye inen kuvveti ile şimale doğru çekilmeye çalıştı. Apenin dağlarını mesdud buldu. Tekrar Antonius ordusu üzerine atıldı, bütün rüfekası ile beraber telef oldu (63).

Cicero Roma'yı halas ettiği için senato tarafından "vatan babası" unvanına nail oldu. Fakat konsüllük müddeti hitâm bulduktan sonra elde hiçbir iktidar kalmadı.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Mommsen, *Roma Tarihi* – Boissier, *Cicero ve Dostları*

ON İKİNCİ FASIL

GALYA'NIN ZABTI

Sezar'ın Galya'ya Duhulü– Sezar, Pompeius, Crassus, her üçü de bir ordu çıkarmak hakkını haiz olmak üzere büyük bir eyalet kumandanlığını deruhde etmek için birbiriyle itilaf etmişlerdi. Crassus Suriye'yi, Pompeius İspanya'yı, Sezar da Galya'ya hem civar eyaletleri beş sene müddetle der'uhde eylemişlerdi. Konsüllük müddeti hitam bulunca Sezar kendisine bir ordu vücuda getirmek ve bu orduya hâkim olmak için eyaletinde oturmaya gitti. Derhal müteselsil harplere mübaşeret ederek on sene kadar Roma'dan uzak kaldı (idare-i hükûmeti beş sene 53 senesine kadar idi; fakat Sezar bunu bırakınca devre için 48 senesine kadar temdid ettirdi).

O zamana kadar Roma, Galya akvamının işgal eylediği memleketlerin yalnız bir kısmını zir-i inkıyada almıştı. Roma'nın Galya'da yalnız iki eyaleti vardı: Apenin ile Alp dağları arasında memleketten ibaret olan Alp Sizalpin (elyevm şimali İtalya), Bahr-i Sefid sevahili ile Alp'ten Pirene dağlarına kadar Ren arazisi beynindeki araziden ibaret olan Provincia. Bu eyaletler, İllerya eyaleti (Adriyatik denizinin şarkındaki dağlar) ile beraber Sezar'a verilen üç eyaleti teşkil ediyordu.

Romalıların Galya tesmiye ettikleri şimdiki Fransa'nın kısm-ı mütebakisi henüz müstakil bir hâlde idi. Burada üç cins ahali ikamet ediyordu.

Evvela: Garonne ile Seine nehirleri arasındaki en büyük kısmı Galyalılar işgal ediyordu. Yunaniler ile Romalılar, Galyalıları iri boylu, beyaz renkli, sarı veya kına renginde saçlı, mavi gözlü, et yer, *cervoise* denilen bir nevi bira veya bal şerbeti içer, bugünkü Fransızlardan ziyade Cermenlere müşabih bir kavim olarak tasvir ederlerdi. Ahalinin kısm-ı azamı kulübelerde sefilane yaşarlar, idare-i hükûmete hiç iştirak etmezler, at üzerinde muharebe eden büyük emlak sahiplerine itaat ederlerdi. Sezar onlara süvariler equites namını vererek bu süvarilerin gayet cesur cengâverlerden olduklarını söylüyor. Cermenlere benzeyen bu Galyalı süvarilerinin daha kısa, daha az sarı, hatta bugün bile Fransa, İrlanda, Galya memleketleri

gibi garp havalisinde ikamet eden akvam arasına yerleşen Cermenlere benzemeleri daha ziyade muhtemeldir.

Saniyen: Seine Nehri'nin şimalinde Ren Nehri'ne kadar olan arazide Belgalar (Belçikalılar) ikamet ederlerdi. Romalıların rivayetine göre bunlar Ren Nehri'nin öbür sâhilindeki Cermenlere benzerlerdi; fakat bakılırsa, Belgalar eski ahali ile Galyalılar kadar ihtilat etmemişlerdir; Belgaların en mükemmel cengâverleri at üzerinde muharebe ederlerdi.

Salisen: Garonne Nehri'nin cenubunda, İspanya'nın İberyalılarına müşabih cesur ve kısa boylu Akuitanlar vardı; bunlar İberya lisanı tekellüm ederler, Galya'nın sair akvamına ecnebi nazarıyla bakarlardı.

İberyalılar, Sezar'a hemen hiç mukavemet etmemişlerdir.

Galyalılar, Belgalar, Akuitanlar bir millet hâlinde değillerdi. Bunlar ufak kavimler hâlinde olup en kuvvetlisinin işgal ettiği yer Fransa eyaletlerinin üç dört misli kadardı; her kavim müstakil bir hükûmet. Sezar'ın tabiri vechile bir Çivitas teşkil eder ve kendine göre idare-i hükûmet ederek akvam-ı saire ile harbeylerdi. Bazılarının kralı da vardı; ekserisi de zadegân (kavalye) meclisi ile idare olunurdu; Galyalılar'da rahiplerin (druidler) pek ziyade nüfuzu vardı.

Bu akvamın kâffesi de henüz barbar idi; en ziyade mevaşilerinin mahsulü ile yaşarlar, müstahkem ve ufak muhitlerden başka şehre malik bulunmazlar, harp zamanı sürülerini ve ailelerini burada muhafaza ederlerdi. Memleketlerinin kısm-ı azamı ormanlarla mestûr olduğu hâlde bunlar yine buğday ekerlerdi; o derecede ki bir Roma ordusu burada her zaman taayyüş edebilirdi.

Sezar Galya'yı zabt etmek niyetiyle geldiği zaman, evvelce Roma'ya tabi' kılınan iki Galya eyaletinin ahalisinden intihab ettiği askerlerden mürekkep bir ordu ile geldi. Bu ordu Roma âdeti mucibince en ziyade piyadelerden mürekkep olup Galya akvamının lejyonlarına pek faik bir inzibat ve teslihata malik lejyonlar hâlinde teşkil edilmişti. Sezar, Commentarii namındaki eserinde futühatını naklederken Galyalıların kendi ordusuna gayet faik ordularla karşı durduklarına herkesi inandırmak istemiştir. Galiba Sezar doğrusunu söylemiyor; çünkü o zaman Galya ancak pek az nüfusu

besleyebilecek bir hâlde idi; bu nüfusun kısm-ı azâmı ise cengâver değildi.

Helvetler ile Suevilerin İstilası– Sezar Galya'ya geldiği zaman en kuvvetli kavimler Galya'nın merkezindeki akvam idi. Onlar da: Morvan dağlarında Aeduilerdi, payitahtları (Autun civarında) Bibracte ve memleketleri Saone ve Loire nehirleri arasında idi; namlarını elan muhafaza etmekte olan dağlarda yaşayan Arverniler de vardı; bunlar buradan merkezdeki dağlarda bulunan akvama hâkimiyet ederlerdi.

Aeduiler, Saone Nehri üzerinde bir seyr-i sefain meselesinden dolayı Jura dağlarında ikamet eden komşuları Sekuanlarla harp etmişlerdi. Sekuanlar Almanyadan Suevili bir reis, yani kral Ariovistus'u getirmişlerdi; Ariovistus kendisi ile beraber güzide cengâverlerden ve bilhassa kendi kavminden, Suevilerden mürekkep bir kıt'a getirmişti. Fakat Ariovistus, Aeduileri mağlup ettikten sonra askerlerini yerleştirmek için Sekuanlardan arazilerinin bir kısmını talep eylemişti. O zaman Sekuanlar Ariovistus'a karşı durmak için Aeduilerle itilaf etmişler ise de memleketlerine yerleşmiş olan Ariovistus'un süvarilerine asla mukavemet edememişlerdi. Bunun üzerine Aeduiler muavenet talebi için Roma'ya adam göndermişlerdi. Şu hâlde Sezar Saone memleketine ordusunu getirdiği zaman Cermen istilasına karşı Galya akvamından birinin müttefiki sıfatıyla gelmiş oluyordu.

Bu sırada İsviçre'de ikamet eden Galya akvamından Helvetler de ailelerini, mevaşilerini, eşyalarını cesîm arabalarla naklederek muhaceret ettiler. Bunlar Bahr-ı Muhit sahillerinde yerleşmek için Galya'dan geçeceğiz diyorlardı; ihtimal ki bu, Ariovistus'a karşı Aeduilere yardım etmek için bir bahane idi. Helvetler Roma arazisinden geçmek için Sezar'dan müsaade istediler. Sezar müsaade etmedi. Bunun üzerine Helvetler, Saone vadisinden geçtiler; Sezar bunları Saone civarında ansızın bastı; evvela dümdarlarına, ba'dehu kısm-ı küllilerine ta'arruz eyledi, bunların bir kısmını kılıçtan geçirerek ber-hayat kalanları da memleketlerine dönmeye icbar etti.

Sonra Ariovistus üzerine yürüdü ordusunu seri bir yürüyüşle Vesontio'ya (*Besançon*) getirdi fakat askerleri böyle ormanlarla mestur dağlı bir memlekette metin ve müsellah cengâverlere karşı harp

etmekten korkuyorlardı Sezar bölüklerini topladı muharebeden korkanların geri dönebileceklerine kendisinin yalnız onuncu lejyonla da gidebileceğini söyledi bütün bölükler Sezar nereye giderse peşinden ayrılmayacaklarını beyan ettiler.

Roma ordusu Vosges Geçidi'nden mürur ederek Alesia Ovası' na indi düşman karşısında ordugâh kurdu Ariovistus ordugâhını yük arabalarıyla teşkil ederek buraya tahassun etti. Sezar da ordusunu ovada hareket ettiriyor, muharebe nizamına koyuyordu. Nihayet Ariovistus ordugâhından çıkmaya karar verdi Roma ordusuna süvarileri ile taarruz etti. Esna-yı muharebede kendi yaralandı askerleri de duçar-ı inhizâm olarak Ren Nehri'ne kadar takip edildiler.

İstilakâr Cermenler artık Galya'dan dışarı çıkarılmışlardı fakat Sezar ordusu ile eyaletine dönecek yerde ordusunu Saone vadisine yerleştirdi kışı burada geçirdi Sezar Galya'ya memalik-i meftuha nazarıyla bakmaya başlıyordu. Galya akvamı nihayet Roma'nın müttefiki olmaya mecbur oldular.

Şimali Galya'nın Zaptı– Tekmil Galya akvamının en cesurlarından olup Seine Nehri arasına yerleşen Belgalar, Roma ile ittifak etmekten imtina eylediler. Kendi aralarında bir ittihad teşkil eylediler. Bütün askerlerini Laon havalisine topladılar. Sezar ilkbaharda sekiz lejyon ile geldi, Galya akvamından remler (*rims*)le ittifak etti Belgaların ordugâhından batak bir vadi ile ayrılan bir tepe üzerinde müstahkem bir ordugâha yerleşti. İki ordu bir müddet karşı karşıya durdu.

Fakat Roma ordusunun erzak kafileleri celp etmek için teşkilatı vardı. Belgalar ise bu ormanlık memlekette kendilerine iaşe edemiyorlardı. Sezar Galya'nın ileri gelen akvamından Belovakların memleketini tahrip ettirmek için müttefiki olan Aeduileri gönderdi. Belgalar bunu haber alır almaz memleketlerini müdafaa için dağıldılar. Sezar hiç muharebe etmeden bu suretle düşman ordusundan kurtulmaya muvaffak oldu. Belgaların memleketini dolaşmaya başladı şehirlerine birer birer hücum etti her kavmi Roma ile ittifak etmek ve belli başlı familyalardan rehin alarak adam vermek için zorladı.

Roma ordusu ordugâhını inşaya başladığı esnada bu akvamdan Nerviler (Sambre havalisinde) Sambre Nehri savahilinde ormanlar

içinde üzerine ansızın hücum ettiler. Romalıların müttefiki olan Galya süvarileri ile hafif piyadeyi firara mecbur eylediler. Fakat lejyonlar inhizamı tevkif ettiler. O zaman Sezar Nervilere karşı tahripkarane bir harp icra eyledi.

Roma ordusu Belga akvamını zir-i inkiyade aldıktan sonra kışı Galya'nın merkezinde Loire Nehri'nin şimalinde geçirdi.

Garp Tarafların Zabtı– Bahr-i Muhit sevahilindeki akvam Romanın ittifakını kabul etmiş rehin vermeye de razı olmuşlardı. Fakat kış gelince aralarında ittifak ederek Roma ordusunu iaşe için buğday göndermekten imtina eylediler. Sezar'ı rehinlerini vermeye mecbur etmek için buğday istemeye gelen Roma murahhaslarını esir ettiler.

Galya'nın başlıca akvamından Venetlerin büyük denizlere dayanacak derecede bordalı yüksek burunlu (murbihan) ile sahilin sığlarında yüzebilecek derecede de düz karineli iyi meşeden yapılmış harp gemileri vardı. Sezar Loire Nehri mansıbında kürekli gemiler yaptırıp Venetlerin donanmasına tarrauz etti.

Bunları mağlup etmekte pek güçlük çekti. Çünkü Galyalı Venet gemilerinin küpeştesine yetişecek kadar yüksek olmadığı gibi bu gemileri kayalıkla sığlar arasında takip edemeyecek derecede su kesimleri de ziyade idi nihayet Romalılar uzun kancalı saplı oraklar imal ederek gemilerin yelkenlerini tutan ipleri kestiler. Venet gemilerinin kürekleri olmadığı için yelkenler de düşünce büsbütün durdular. Roma ordusu bunlara hücum edip zapt etti.

Venetler sulh istediler Sezar bütün zadegânın başını kestirdi. Ahalinin kısm-ı mütebakisini de esir olarak sattı.

Yine o sene Sezar tarafından gönderilen ufak müfreze el-yevm Normandiya'yı teşkil eden memleket ahalisini zir-i inkiyade aldı. Diğer bir müfreze de Garonne Nehri'nin cenupta Akuitan akvamına karşı hareket ediyordu. Sezar üç seferle (56:58) bütün Galya'yı zir-i inkiyade aldı. İtalya'ya kendi (Sizalpin) eyaletine dönmek için kıştan istifade etti.

Bir sene sonra (56) kendisiyle beraber icra-yı hâkimiyet eden diğer generallerle Pompeius ve Crassus ile burada mülakat etti. Üçü de Sezar'ın eyaleti hududuna Lok havalisine geldiler. İdare-i hükûmetlerini beş sene daha temdit ettirmeye karar verdiler.

Galya Haricindeki Seferler– Sezar kuvvetini göstermek ve ordusunu meşgul etmek için Galya haricinde de harp etti. Cermen akvamından ikisi Ren Nehri'ni geçerek Belgaların memleketine istila eylemişti. Sezar, ordusu ve Galya akvamının süvariler ile Ren Nehri'ne doğru yürüdü, Meuse Nehri'nin birleştiği nokta civarında Cermenlere hücum etti, zevceleri ve çocuklarıyla beraber cümlesini kılıçtan geçirdi. Sonra Ren Nehri üzerine ağaç gövdelerinden bir köprü yaptırarak sağ sahili harap etmeye gitti.

Galya'ya avdetinde iki lejyon ile gemiye bindi (55), Manş Denizi'ni geçti, Britanya (İngiltere)'de karaya çıktı. Bir sene sonra eşya ve beygir alabilecek derecede büyük gemiler inşa ettirerek büyük bir ordu ile biri Britanya'ya geldi. Britanya cengâverleri tarafından müdafaa edilen ormanlardan geçti, Thames Nehri'ne kadar vasıl oldu (54).

Galyalıların İsyanı– Galya akvamının hemen kâffesinde zadegân Romalılar taraftarı idi; bunlar muavin süvari makamında Roma ordusunda muharebe ederler, Roma zabitleriyle düşer kalkarlardı; hatta bazıları Sezar'ın pek dostu idi. Fakat ahali, mütehakkimane hareket eden bu yabancı askerlere tahammül edemiyorlardı; bunun için rüesadan bazıları zadegândan ayrıldılar, ahaliyi isyan ettirmek için ittifak ettiler.

O sene buğday az olduğu cihetle Sezar kışı geçirmek için lejyonlarını birkaç kavmin yanına dağıtmıştı. Galyalı reisler bu münferid lejyonlara taarruz etmek, onların muvasalatını kat' etmek için bu fırsattan istifade etmeye karar verdiler; Sezar kışı Sizalpin'de geçirmeye gideceği için Sezar'ın Sizalpin'e gitmesini beklediler.

Fakat Carnutes (*Chartles*) akvamı Sezar tarafından kendilerine nasbedilen krala canlarını sıkılarak vaktinden evvel isyan ettiler. Sezar, kralı muhakeme ederek idama mahkûm etti. Ahvalden şu suretle haberdar olunca harbe de hazırlandı. Sambre havalisinde konaklayan lejyon, ordugâhından çıkmaya karar verdi, Eburonlar tarafından baskına uğrayıp telef edildi. Diğer bir Roma müfrezesi ordugâhından dışarı çıkmak tedbirsizliğinde bulunmadı; fakat Galyalılar onu burada muhasara ettiler. Sezar derhal yetişti, müfrezeyi kurtarmaya muvaffak oldu. O zaman Roma askerleri kışın nihayetine kadar rahat edebildiler. İlkbaharda şimali Galya akvamından

birçoğu Sezar'a murahhas gönderdiler, Sezar bütün ordusunu topladı, bunları birer birer tepeledi. Mahsullerini harap ederek köylerini yakarak ahalisini keserek firar edenleri Arden ormanına kadar takip ederek Eburonlardan intikam aldı. Sonbaharda bütün Galya zir-i inkiyada alınmıştı.

Vercingetorix– Merkezdeki akvam kışın yeni bir isyana hazırlandılar. İlk evvel Carnutlar başladılar. Loire Nehri üzerinde Cenabum şehrini ansızın bastılar, şehirde bulunan bütün İtalyan tacirleri kılıçtan geçirdiler. Bu sefer Seine ve Garonne Nehri arasındaki akvam kâmilen Romalılara karşı silaha sarıldılar; Akuitanlar hiç karışmadılar. Roma'nın müttefiki olan akvam evvela idare-i hükûmeti Sezar taraftarı bulunan zadegândan istirdat etmeye başladılar; yeni rüesa da Galya ittihadına dâhil oldular.

İhtilal reisi, Arvernili genç bir asilzade Vercingetorix idi; Vercingetorix ordusunda hizmet etmiş, Sezarla dost olmuş iyi bir süvari idi. Vercingetorix evvela kendi memleketinde bir ihtilal çıkardı, köylüleri isyan ettirdi, zadegândan idare-i hükûmeti istirdad etti, Arvernilere kral oldu. Sonra akvam-ı saireye de haberler gönderdi, bu suretle bir ordu vücuda getirdi. Hainleri yakarak, firarilerin kulaklarını keserek, gözlerini çıkararak tesis-i inzibata muvaffak oldu.

Galyalılar hem cenuptan eyalete Languedoc, hem şimalden Seine ve Saone nehirleri arasında lejyonların konakladığı memlekete taarruz ettiler. Sezar karlar içinde Seven [*Cevennes*] dağlarını geçmeye muvaffak oldu. Arvernilerin memleketini harap etti.

Vercingetorix, maiyyeti efradının zoru ile memleketini müdafaa için geri dönmeye mecbur oldu. Sezar, ordusunu Alesia civarında toplamak için vakit buldu; orduyu Loire üzerine getirdi. Vercingetorix, düşman yiyecek bulamasın diye bütün memleketi yağma, bütün şehirleri harap ettirdi. Fakat Biturigler, şehirleri Avaricum'u tahrip ettirmeyerek Sezar'a uzun müddet mukavemet ettiler.

Sezar ilkbaharda (52) bir müfrezesi göndererek Seine akvamına taarruz ettirdi. Kendi de ordusunun kısm-ı küllisi ile Gergovia'ya, Arvernilerin istihkamına taarruz etti. Arverniler tarafından geri püskürtülerek gayet müşkil bir vaziyette, Nevers'deki ambarları tahrip edilmiş olduğu için erzaksız, İtalyan tacirleri katleden

Aeduiler ile Arverniler arasında mahsur kaldı. Fakat yine Galya'yı tahliye etmekten imtina' etti, Alesia civarına gelmeye muvaffak oldu. Bütün Galya akvamı tarafından gönderilen murahhaslardan mürekkep bir meclis Vercingetorix'i umum Galya ordularına başkumandan nasbetti.

Sezar, maaşları Roma'dan verilmek üzere Cermanya'dan süvariler celbetti, eyaleti ile irtibatta bulunabilmek için ordusunu Saone civarına getirdi. Vercingetorix, Sezar'ı ordusu ile takip etti, Sezar'ın erzak kafileleriyle irtibatını kesmeye çalıştı. Yürüyüş hâlinde bulunan Roma ordusuna maiyyetindeki Galya süvarilerini saldırdı; fakat Cermen süvarileri bunları inhizama duçar etti. Sezar Galya ordusunu takip etmek için bundan istifade eyledi. Vercingetorix Saone Nehri ile Seine Nehri tevabii arasındaki dağlık memlekette kâin Alesia şehr-i müstahkemine çekildi. Sezar onu buraya kadar takip etti; Vercingetorix'i burada muhasara eyledi; Alesia etrafına şarampollerle mücehhez, yanları kulelere müstenid, ilerisi bir hendekle mesdut bir istihkam inşa ettirdi.

Vercingetorix ordusunu ablukadan kurtarmak için bir Galya ordusu geldi, Romalılara hücum etti, fakat Sezar'ın Sahra tarafına inşa ettirdiği istihkâmat hattını geçemedi. Umumi bir meydan muharebesini müteakip geri püskürtülerek dağıldı. Alesia'da mahsur olan ordunun hiç erzakı kalmadığından Vercingetorix teslim oldu (52). Sezar Vercingetorix'i Roma'ya gönderdi, Roma'da altı sene hapsedildi, nihayet Sezar'ın zafer alayında teşhir edildikten sonra başı kesildi.

İsyan-ı umumi artık yatıştırılmıştı Sezar bir senede, mukavemet eden akvamı birer birer zir-i inkıyada almakla geçirdi; onları kâmilen mahv etti. Sezar sekiz sene içinde bir milyon nüfusu katlettiğinden, bir milyonunu da esir olarak sattığından dolayı iftihar ediyordu. Sezar bir senede idare-i hükûmeti tensik için Galya'yı dolaşmakla geçirdi. Romanın düşmanları artık kâmilen mahv edilmişti. Sezar idare-i hükûmeti Romalıların taraftarı olan zadegâna tevdi etti. Galyalılardan bir lejyon teşkil ederek adına *Les Alouettes* denildi. Sezar'ın maiyetinde talim ve terbiye görmüş, kumandanına sadık bir ordu vardı; Sezar bütün Roma Hükûmetine hâkim olmak için daha sonra bu orduyu isti'mal etti.

Galya arazisi doğrudan doğruya Roma'ya tabi kılınarak eyaletlere taksim edildi. Fakat tensikatı ancak Augustus zamanında hitam buldu.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Bloch, *Müstakil Galya*, *Romalıların Fütühatı* (Lavisse'in nezareti altında neşr olunan Tarih-i Umumide, *Celda*) Camille Jullian , *Vercingetorix*.

ON ÜÇÜNCÜ FASIL

CUMHURİYETİN SONU

Utikli Cato, Farsala, Sezar'ın Diktatörlüğü, Triumvirate, Actium

Utikli Cato– Roma âlemine hâkim olmak için generallerin birbiriyle kavga ettikleri sıralarda, mahva yüz tutan cumhuriyet nizamatına fart-ı muhabbeti ile bir zat temeyyüz etmiş, bu nizamın mahv olduğunu görünce kendini telef eylemişti. O zat bilahare kendini telef ettiği şehrin ismine izafetle Utikli Cato namını alan Cato idi.

Cato asil bir familyadan Roma âdât-ı kadimesinin müdafii meşhur sensor Cato'nun ahfadından idi; Cato genç yaşında cesîm bir servete nail oldu. Fakat hükema-yı Zenoniye mesleğini kabul ve onların desatirini tatbik eylediği cihetle az yiyerek, az içerek, kokular sürünmekten ictinap ederek haşin bir hayat imrar ederdi. Cato kara ve şiddetli soğuklara tahammül etmeye alışmıştı; her mevsimde, hatta dostları beygirde olduğu hâlde kendi yaya olarak seyahat ederdi. Arkasına gayet sade, kasvet-engiz elbise giyer, ekseriya sokağa kundurasız çıktığı vâki olurdu.

Cato (genç asilzadelerin imtiyazatından olmak üzere) kumandanlıkla harbe gönderildiği zaman askerleri gibi sade bir hâlde yaşadığı için kendini askerlerine sevdirip hürmet ettirdi. Quaestor olduğu zaman sair asilzadeler her işi kâtiplere gördürdükleri hâlde Cato bizzat hesabat ile meşgul oldu; bu suretle kâtiplerin hilelerini meydana çıkararak müttehemler hakkında takibat icra ettirdi. Senatonun veya ahali meclisinin her içtimaında hazır bulunmak hususundaki gayreti ile kendini tanıttı. İffet ve istikameti misl-i sair hükmüne girdi. Hatta bir şeyin imkan haricinde bulunduğunu tarif için: "Bunu Cato bile söylemiş olsa inanılamaz!" derlerdi.

Cato hiçbir şeyden müteessir, mütehaşi olmayarak vazife bildiği şeyi ifa ederdi. Para ile re'y istihsal ederek kendisini konsül intihab ettirdiği için Murena'yı mahkûm ettirmeye çalıştı; fakat o zamanlar konsül bulunan Cicero bir müdafaa name ile Murena'ya beraat kazandırdı. Cicero bu müdafaanamede Zenoni ahlakı ile istihza etti. Catilina ittifakı meselesinde Sezar maznunların itham

edilmezden evvel muhakeme edilmelerine intizar olunmasını teklif eylediği zaman Cato Sezar'a şiddetle taarruz etti, müttehemlerin derhal ïdam edilmelerini tavsiye eyledi, senatoya idam kararı i'tâ ettirdi.

Pompeius meşrutiyete muhalif olarak ordusunun Roma'ya getirilmesine müsaade olunmak için bir kanun teklifinde bulunduğu zaman Cato senatonun hîn-i inikadında bu kanunu teklif eden Tribün Metellus'a karşı hiddetlendi, ömrü oldukça Pompeius'un şehre müsellahan giremeyeceğini beyan etti. Metellus bu kanunu kabul ettirmek için esirlerden mürekkep müsellah bir müfreze ile meydana geldiği zaman Cato kalabalığı yarıp geçti, Metellus'un yanına oturdu, projesini okumasına mani' oldu. Müsellah esirler bağırarak taşlar, odunlar atarak geldiler. Ahali kâmilen kaçtı. Cato hiç yerinden kımıldamadı, nihayet Murena, Cato'yu bir mabede doğru çekip götürerek halâs etti. Ahali tekrar geldi. Cato kürsi-i hitabete çıkarak bu kanun aleyhinde idare-i kelam etti. Metellus kanunu kabul ettirmekten vazgeçerek Pompeius ile buluşmak için Asya'ya gitti.

Sezar ile Pompeius ittifak edip de konsül olduğu zaman bir kanun teklif etti. Bu kanuna muhalefet etmeye yalnız Cato cesaret etti. Sezar, lictorleriyle Cato'yu kürsi-i hitabetten indirtip hapsettirdi. Cato yolda yine irâd-ı nutk ediyor, birçok senato a'zası peşinden geliyordu. Sezar nihayet Cato'yu tahliye etmeye karar verdi. Büsbütün başından atmak için de maiyetine hiçbir kıta-i askeriye vermeden kral Batlamyus'u tard için Kıbrıs'a gönderdi; fakat o sırada kral intihar etmiş olduğundan Cato yalnız krallık hazine defterini tanzim etmekten başka iş görmedi; Roma'ya cesîm bir meblağ getirerek senato tarafından kemal-i ihtiram ile istikbal edildi. Praetor intihar olunmak için namzed oldu, birinci kabile Cato'ya rey vermişti. Fakat intihaba riyaset eden Pompeius gök gürlediğini iddia ederek meclisi dağıttı (Gök gürlemesi fena alametti).

Sezar'a bir ordu verilmesi teklif olunduğu zaman, o ana kadar hep Pompeius ile mücadele eden Cato bu sefer Pompeius'dan tarafa olarak Sezar'dan ihtiraz etmesini teklif etti. Pompeius husumetini yine muhafaza etti. Cato, konsülün talebinde bulunanların şehirde kavga ettiklerini gördüğü zaman yalnız bu Pompeius'un konsül intihab olunması hakkındaki teklifi iltizam etmekten yine hâlî

kalmadı. O zaman beynlerinde bir mukarenet hasıl oldu Sezar ordusu ile beraber Roma üzerine yürüdüğü zaman Cato bütün salahiyetin Pompeius'a ita olunmasını senatoya tavsiye etti. Çünkü "Fenalığı, yapan tamir etmelidir." dedi. İtalya haricinde de Pompeius'u takip etti; hatta alamet-i teessür olarak saç ve sakal salıverdi. Bir meydan muharebesi vukua gelip de Romalılar birbirini telef etmesinler diye harbin uzatılmasını tavsiye etti.

Farsala bozgunluğunu haber alır almaz Pompeius'a mülaki olmak için Mısır'a gitti Afrika'da tevakkuf etti; burada Pompeius taraftarlarından birinin ordusu vardı. Sonra Utik şehrini müdafaa eylemeyi deruhde etti. Sezar Afrika ordusunu perişan ettiği zaman Cato Utik'te bulunan Romalılara müdafaada bulunmalarını tavsiye etti; fakat bunlar reddettiler. Bunun üzerine Cato, nezdine iltica eden senato a'zasını kâmilen yolladı. Sonra hamama girdi, dostları ile yemek yedi, felsefeye dair musahabette bulundu. Yatağa yattığı zaman Eflatun'un ebediyet-i ruh hakkındaki muhaveresini okudu, kılıcını istedi, oğlu kaldırttığı için canı sıkıldı. Nihayet kılıcı getirildi, Cato kılıcını yanına koyup uyudu. Güneş doğduğu zaman uyandı, icap eden emirleri verdi. Daha sonra da kılıcını göğsüne sapladı. Cato henüz 48 yaşındaydı.

Farsala– Crassus vefat ettikten sonra Sezar ile Pompeius karşı karşıya kalmışlardı. Her ikisi de hâkim olmak istiyordu. Pompeius, Roma'da bulunmak ve senatoya hâkim olmak gibi fevaide malikti. Sezar da Galya'da, yedi sefer görerek harbe alışmış bir ordusu vardı.

İlk evvel Pompeius tecavüze başladı; Sezar'ın ordusunu bırakıp Roma'ya gelmesi için senatoya bir karar verdirdi. O zaman Sezar eyaleti hududunu (hudut, küçük Rubicon Nehri idi) geçti, Roma üzerine yürüdü.

Pompeius'un kendisini müdafaa için İtalya'da ordusu yoktu bunun için senato azasının kısm-ı azamı ile Adriyatik Denizi'nin öbür sahiline firar etti. Fakat İspanya'da, Yunanistan'da, Afrika'da birkaç ordusu vardı. Sezar evvela İspanya ordusunu (49) sonra Farsala'da Yunanistan'daki ordusunu (48) daha sonra da Afrika ordusunu (47) hasılı bu orduları birbiri arkasına mağlup etti. Pompeius Farsala'da mağlup olduktan sonra Mısır'a firar etti burada Mısır hükümdarı tarafından katlettirildi.

Sezar'ın Diktatörlüğü– Sezar Roma'ya avdetinde kendini on sene müddetle diktatör nasbettirerek hâkimiyet-i mutlaka icra etti. Sonra Afrika'da Pompeius taraftarlarının ordularıyla harp eyledi. Nihayet Romalıların zir-i iradesinde bulunan memâlikin kâffesine hâkim oldu. Galyalılar, Mısırlılar, Anadolu'da Pont kralı, Afrika'da Pompeius'un müttefiki Numidya kralı gibi dört düşmana karşı Roma'da bir zafer alayı icra etti (fakat bir Roma ordusuna karşı ihraz olunan muzafferiyetten dolayı zafer alayı yaptırmak münasip değildi).

Senato Sezar'a ilahi bir şeref bahşetti; Evvelemirde Sezar'a diğer konsüllerinkinden daha yüksek bir sandalye ile (parens patriae) birinci unvanını ita etti. Sonra (sırf mabudlara mahsus olan) defne dalından bir taç giymek hukukunu i'ta eyledi; vatan babası unvanını tevcih etti, Sezar'ın şerefine muhteşem oyunlar ihdas eyledi, Sezar'ın bir heykelini yaptırtarak üzerine *(Deo invicto)* diye yazdırdı, hatta mabud Jul Sezar ibadetini icra etmek için rahipler tayin etti. Sezar'ın kral unvanını da arzu etmiş olması muhtemeldir. Sezar kendisini imparator nasbettirdi. Erguvani elbise giymeyi, altın bir taht üzerine oturmayı, meskûkâta resmini bastırmayı kabul etti.

Sezar, senato ile bütün hâkimlikleri muhafaza etmişti. Fakat ahalinin intihab edeceği namzedleri kendi tayin ediyordu. Keza senato azasının esamisini de Sezar tayin etti. Senato azasından kısmı azamı telef olmuşlardı; Sezar Senato azasının miktarını 900'e iblağ etti, azadan kısm-ı azamını kendi intihab eyledi. Roma'da mecmuu on beş ay kaldı; (takvim-i müstesna olmak üzere) tasmim ettiği ıslahatı kâmilen yapmaya vakit bulamadı. Nihayet senatonun nüfuz ve hükûmetini tesis etmek arzusunda bulunan nüdeması tarafından telef edildi (44).

Triumvirate– Sezar'a muhabbeti olan Roma ahalisi, katillerin rüesasından Brutus ile Cassius'u firara mecbur etti. Bunlar şarka iltica ederek burada cesîm bir ordu tedarik ettiler.

Garp Antonius'un idaresinde kaldı, Antonius da Sezar'ın ordusuna güvenerek Roma'da müstebidane idare-i hükûmet etti.

Sezar vasiyetnamesinde hemşirezadesi on sekiz yaşında Octavius'u evlatlığa kabul etmişti; bunun üzerine Octavius Roma âdeti üzere babalığının namını aldı, o andan itibaren kendisine Jul Sezar

Octavianus denildi. Octavius, Sezar'ın askerlerini kendisine celbetti, senato tarafından Antonius'a karşı harbe memur edildi. Fakat Octavius, Antonius'u mağlup ettikten sonra idare-i hükûmeti onunla beraber taksim etmeyi müreccah gördü; sonra Lepidus ile birleştiler; üçü de Roma'ya girdiler; "Umur-ı hükûmeti tensika memur üç zat" namıyla beş sene müddetle hâkimiyet-i mutlaka istihsal eylediler.

Evvela hasımlarını ve şahsi düşmanlarını katlettirmeye başladılar Antonius Cicero'yu öldürtüp başını getirtti (43); sonra müttefiklerin ordusunu perişan etmek için şarka gittiler. Bir müddet sonra hükûmeti beynlerinde taksim ettiler.

Aralarındaki itilaf çok devam etmedi, İtalya'da birbirine karşı harbettiler. Nihayet askerleri kendilerini itilafa mecbur eylediler. Hükûmet yeni bir taksime daha uğradı: Antonius şarkı, Octavius garbı aldı (39).

Actium– Bu hâl bir kaç sene devam etti; Antonius Mısır kraliçesi Kleopatra ile beraber Şark hükümdarlarına mahsus bir hayat imrar eylemeye başlamıştı; Octavius da bir donanmaya kumanda ederek İtalya sahilini perişan eden Pompeius'un oğlu ile muharebe edecekti.

Bunun üzerine müsalemet muhtel oldu. O zaman son bir harp zuhura geldi: bu harp şark ile garp arasında icra edildi. Actium meydan muharebesi ile neticelendi. Kleopatra donanması Actium'dan ayrıldı; Antonius Mısır'a iltica ederek intihar etti. Octavius yalnız başına kalınca hâkim-i mutlak oldu (21). Senato ile idare-i hükûmet artık hitam bulmuştu.

İdare-i Mutlakanın Te'sisi– Bu harplerden herkes bîzâr oluyordu. Eyalet ahalisi askerlere fidye-i necat veriyor, su-i muamele görüyor, katlediliyordu. Muhasıminden her biri onları kendi taraflarına celbetmek için zorluyor, galip gelen taraf da mağlubu iltizam etmiş olduklarından dolayı onlara mücazat ediyordu. Generaller eski askerlere mükâfat vermek için arazi vaad ediyorlar, sonra yerlerine emektar askerleri yerleştirmek için istedikleri bir şehrin ahalisini tard eyliyorlardı.

Roma ağniyasının serveti; hayatı tehlikede idi; taraftarları mağlup olunca galibin keyfine kalıyorlardı. Sylla muntazam kıtallere

numune göstermişti (81). Kırk sene sonra (43) Octavius ile Antonius da yeniden kıtalnameler tertip etmişlerdi.

Bundan Roma ahalisi de bîzâr oluyordu. Gerek korsanlar ve gerek muhasım tarafın donanması muvasalatı kat' ettiği cihetle ahalinin gıdasını teşkil eden buğday Roma'ya muntazaman gelemiyordu.

Bir asır devam eden bu idareden sonra zengin, fakir, Romalı ve eyalet ahalisi, hasılı herkes yalnız bir şey arzu ediyordu: müsalemet.

İşte bu sırada Sezar'ın varisi, triumvirlerinden biri olan yeğeni Octavius, münafesat-ı dâhiliyeden bîzâr kalan ahalinin önüne çıktı. Tacitus'un rivayetine göre: "Ahalinin, senatonun, hâkimlerin bütün salahiyetini kendisine celp etti." Octavius'a karşı durmak hiç kimsenin aklına gelmiyordu. Octavius, Janus mabedini seddediyor, herkese müsalemet bahşediyordu. Zaten umumun istediği de bu idi. Cumhuriyetin senato marifetiyle idaresi yağma ile harb-i dâhilîden başka bir şey meydana çıkaramıyordu. Herkes dâhilî harpler ile ihtilallere nihayet verdirecek derecede kuvvetli bir hâkime lüzum görüyordu.

İşte Roma imparatorluğu bu suretle teessüs etti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Plutarkhos, *Sezar'ın Hayatı, Pompeius'un Hayatı, Utikli Cato'nun Hayatı* – Duruy, *Romalıların Tarihi*.

ON DÖRDÜNCÜ FASIL

AUGUSTUS

Hükûmetin ve İbadetin Tensiki – Apotheosis – Eyaletlerin İdaresi – Müstemlekat – Hudud Orduları – Edebiyyat ve Sanayi – Abideler – Ticaret

İmparatorluğun Tensiki– Sezar'ın vârisi tarafından tesis olunan yeni idarede hâkimiyet-i mutlaka yalnız bir kişinin elinde idi. Buna imparator (emreden zat) derlerdi. Filhakika bu zat vaktiyle hâkimler beyninde taksim olunan salahiyetin kâffesini yalnız başına icra ederdi. Senatoya riyaset eder; orduları toplayıp kumanda eyler; senato azasının, şövalyelerin, şehirlilerin esamisini tertip eder; vergi tahsil eyler; hâkimiyet-i mutlaka icra eder; başrahiplik vazifesi ifa eyler; tribünlerin salahiyetine malik bulunurdu. İşte bütün bu salâhiyetlerin kendisini fevkalbeşer bir mertebeye getirdiğini göstermek için kendisine dinî bir unvan, Augustus (zi-ihtiram) namı verilmişti.

Fakat imparatorluk esaslı bir inkılap ile tesis edilmedi.

Hatta cumhuriyet namı da kaldırılmadı, tamam üç asır askerlerin bayrakları üzerinde s p q r harfleri (Roma senatosu ve ahalisi) daima baki kaldı. Fakat evvelce bir çok zevata inkisam etmiş olan nüfuz-ı hükûmet şimdi yalnız bir zata inhisar etti. Bu zata bir sene salâhiyet verilecek iken kayd-ı hayat şartıyla i'ta olundu. Cumhuriyet'in kayd-ı hayat şartıyla hâkim-i mutlakı imparator idi; Roma kavmi sırf onda teşahhus ediyordu; bunun için imparator hâkimiyet-i mutlaka sahibi idi.

Senato ve Ahali– Roma senatosu evvelce nasıl idiyse yine hükûmetin en zengin ve en mu'teber zevatından müteşekkil bir meclisti. Senato azası olmak yine fevkalade mergup bir şerefti; bir ailenin büyüklüğünü anlatmak için senato azası ailesinden denirdi. Fakat Senato ne kadar sahib-i iktidar olursa olsun yine hiçbir şey yapmaya kadir değildi; çünkü imparator isterse senatosuz da iş görebilirdi. Vakıa senato hükûmetin ilk uzvu idi; fakat artık umur-ı idareye hâkim değildi. İmparator ekseriya senato ile müşavere eder gibi görünür, fakat senatonun efkarına asla itaat eylemezdi.

Ahali bütün nüfuzunu kaybeylemişti; çünkü Tiberius zamanından beri ahali meclisleri (komisler) lağv edilmişti. Roma'da toplanan o cesîm nüfus artık esirlerle beraber birkaç bin kibar senyörler ve bir sürü dilencilerden başka bir şey değildi. Hükûmet bunları iaşe etmeyi zaten deruhde etmeye mecbur olmuştu; daha sonra ise imparatorlar onlara buğday, fazla olarak da para (congiaires) de tevzi' etmişlerdir. Augustus şu suretle dokuz defada nüfus başına 700 frank, Neron üç defada 250 frank vermiştir.

Aynı zamanda ahaliyi eğlendirmek için oyunlar da verilirdi. Cumhuriyet zamanında muntazaman oyun günlerinin adedi 66'ya baliğ olmuştu; bir buçuk asır sonra, Marcus Aurelius devrinde 135 güne, beşinci asırda (fazladan zammolunan günler dâhil olmadığı hâlde) 175 güne kadar çıkmıştı.

Oyunlar güneş doğarken başlar, guruba kadar devam ederdi. Seyirciler oldukları yerde yemek yerlerdi. Bu oyunlar avamı meşgul etmek için imparatorların bir vasıtası idi. Hatta aktörlerden biri Augustus: "Ahalinin bizimle meşgul olması senin menfaatin içindir." demişti. Keza kendilerini sevdirmek için de bir çare idi. En zalim imparatorlar bazen en ziyade ahalinin muhabbetini celbederlerdi; Neron gayet müdebdep oyunlar verdirdiği için ahali kendisine perestiş ederdi; hatta öldüğü zaman ahali buna inanmıyor, otuz sene sonra bile Neron'un tekrar zuhur etmesine intizar ediyordu.

Roma avamı artık hükûmet sürmek istemiyordu; eğlenmekten, karnını doyurmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Iuvenalis'in tabir-i katisi vechile ahalinin istediği: "Ekmek ve sirk oyunları" idi.

Apotheosis– Roma ahalisi bütün salahiyetini imparatora bahşettiği cihetle imparator şu tarz-ı hayatı ile imparatorluğun yegâne hâkimi idi. Fakat vefatında, senato ahali namına imparatorun hayatını tedkik eder, hakkında hakem i'ta eylerdi. Şayet imparator mahkûm olacak olursa, bütün muamelatı lağv edilir, heykelleri kırılır, ismi abidelerden silinirdi[141]. Fakat muamelatı tasdik edilecek olursa (ki bu hemen ekseriya vakıa olurdu). Senato vefat eden imparatorun mabudlar derecesine irtika etdiğine karar verirdi.

---

141 Bilahare bulunan birçok kitabeler üzerinde *Domitianus'un* ismi silinmiş olduğu görülmüştür

İşte bu suretle imparatorların kısm-ı azamı vefatlarından sonra mabud olmuşlardı. Bunlara mabedler inşa edilir. İbadetlerine bir rahip tahsis olunurdu. İmparatorluğun her tarafında mabud Augustus ile mabuda Roma namına ithaf edilmiş mabedler vardı; mesela ilahi Claude veya ilahi Vespasianus rahibin flamenin vazifesi ifa etmiş birçok zevat tanınırdı. Ölen imparatorlara bu suretle uluhiyet bahşetmek âdetine Apotheosis derlerdi. Bu kelime Yunanice idi; bu âdet de galiba şark Yunanilerinden alınma idi .

Eyaletlerin İradesi– İstila zamanından beri dünyanın kısm-ı azamı Roma'nın üç dört yüz asil aileleri tarafından idare ediliyor, işletiliyordu. Fakat imparator idare-i hükûmeti bunlardan istirdad etti, cümlesini de kendi zulmüne esir eyledi. Roma muharrirleri hürriyet zayialarından dolayı şikâyet etmekte haklı idiler. Eyalet ahalisinin şikâyet etmelerine sebep yokdu. Bunlar yine tebaa idiler; fakat birbirini müteakip değiştirilerek kesb-i servet etmeye çalışan yüzlerce hâkimler yerine, şimdi kendilerini korumakta fayda gören yalnız bir hâkimleri, bir imparator vardı. Tiberius imparatorluk politikasını hülasa ederken: "İyi bir çoban koyunları kırpar, fakat onları öldürmez." diyordu. İşte imparatorlar tamam iki asırdan ziyade bir müddet memleketleri ahalisini kırpmakla iktifa ettiler. İmparatorlar ahaliden bir çok para alırlar, fakat haricin düşmanlarına ve hatta kendi adamlarına karşı onları himaye ederlerdi. Valilerinin zulmünden veya hırsızlıklarından eyalet ahalisinin bir şikâyeti olduğu zaman bunu imparatora haber verirler, kendilerine te'min-i adalet edebilirlerdi. Maiyyeti amirleri hakkındaki şikâyeti imparatorun dinlediğini herkes bilirdi. Fena valileri korkutmak ve ahaliyi te'min etmek için bu çare kifayet ederdi.

İmparator Roma halkının timsal-i müşahhası olduğu için bütün eyaletler imparatora aitti[142]. İmparator bütün askerlerinin kumandanı, bütün insanların hâkimi, bütün emlakın sahibi idi. (hukuk-şinas Gaius diyor ki: "Eyalet arazisi üzerinde bizim yalnız hakkı tasarrufumuz vardır; sahib-i emlak imparatordur." fakat imparator aynı zamanda her yerde nazır bulunamayacağı için bizzat intihab ettiği zevatı kendisine vekil tayin ederdi.

---

142 *Augustus* senotoya yalnız birkaç eyalet, o da en ehemmiyetsizlerini bırakmıştı; fakat kendi eyaletlerine hâkim olduğu gibi buraya da hâkim gibi idi.

İmparator her eyalete bir vekil (buna Augustus'un praetorlük vazifesini haiz vekil derlerdi) tayin ederdi; bu vekil memleketi idare eder, orduya kumanda eyler, mühim işleri hükmetmek için eyaletini devr ü teftiş ederdi; çünkü imparator gibi onun da hayat ve mematı hükmetmeye salahiyeti vardı.

İmparator vergi toplamak için bir de tahsildar gönderir, parayı hazine-i imparatorisine iddihar eylerdi (bu memura Augustus'un tahsildarı derlerdi).

İmparator vükelası, vekil ile tahsildar idi; bunlar imparatorun tebaasını idare ederler, askerine kumanda eylerler, daire-i nüfuzunu yerine getirirlerdi. İmparator bunları daima Roma'nın iki sınıf asilzadegânından intihab ederdi; vekilleri senato azasından, tahsildarları şövalyelerden intihab eylerdi. Eski Roma hâkimleri gibi bunlar için de bir meslek-i şan ve şeref vardı; bunlar Suriye'den İspanya'ya, İngiltere'den Afrika'ya, imparatorluğun[143] öbür ucuna giderek eyaletten eyalete terfi ederlerdi. O zamana mensup eşhasın mezar taşlarında, bunların işgal ettikleri mevkilerin de daima kemal-i ihtimam ile yazılmış olduğu görülür; bunların bütün mesleklerini tayin için mezarlarındaki kitabeleri okumak kifayet eder.

Hayat-ı Belediye –İmparatorun bu zi-iktidar vekileri idaresinde, zir-i inkıyada alınan küçük kavimler kendi kendilerini idare ederlerdi. İmparator yalnız bunların umur-ı dâhiliyesine müdahale etmek hakkını haizdi; fakat alelumum bu babdaki hukukunu isti'mal etmezdi. İmparator bunlardan yalnız birbiriyle harbetmelerini, vergilerini muntazaman vermelerini, valinin mahkemesi huzuruna gelmelerini taleb ederdi. Her vilayette bu madun küçük eyaletlerinden birkaç tane bulunurdu. Eskiden Roma hükûmetine dinlediği gibi bunlara da şehr (site) bazen belde (munisip) derlerdi.

İmparatorluk zamanındaki şehir, eski Roma şehrinin taklidi idi; bunun da bir ahali meclisi, bir sene müddetle intihab olunan ve rüfeka sıfatıyla iki azadan mürekkep hakimleri, (kûri tabir olunan) büyük emlak sahiplerinden, zengin ve eski ailelere mensup zevattan müteşekkil bir de senatosu vardı. Roma'da olduğu gibi burada da

---

143 Epiktetos diyor ki: "Zevat-ı aliye nebatat gibi bir yere kök salmamalıdırlar, bunlar imparatorun evamirine itaat etmek için pek çok seyahat etmelidirler."

ahali meclisi sırf şeklî bir şeydi; idare-i hükûmeti senato, yani zadegân icra ederdi.

Şehrin merkezini daima bir şehir[144], mabetleri, tak zaferleri, umumi hamamları, çeşmeleri, tiyatroları, mübareze için güreş meydanları ile ufalmış bir Roma teşkil ederdi. Burada geçirilen hayat Roma'dakinin küçük mikyastası idi; burada da buğday ve para tevzi edilir; umumi ziyafetler, dini ayinler, kanlı oyunlar icra olunurdu. Yalnız Roma'daki mesarifler eyaletlerin parası ile te'diye olunurdu. Şehirlerde ise idaresinin ve şenliklerinin mesarifini zadegân kendi kesesinden te'diye ederdi. İmparator hesabına alınan vergi, heyetiyle imparatora giderdi. Şu hâlde şehirdeki zenginlerin, mesarifi hep kendilerine ait olmak üzere oyunlar vermeleri, hamamlar teshin ettirmeleri, kaldırımlar döşetmeleri, köprüler, su kemerleri, sirkler inşa ettirmeleri icap ettirdi. Zadegân bütün bu şeyleri iki asırdan ziyade bir müddet bol bol ifa etmişlerdir. Çünkü imparatorluk arazisinin her tarafında mevcut abideler, binlerce kitabeler bunu tamamıyla ispat ediyor.

Müstemlekât– Henüz tamamıyla zir-i inkıyada alınamayan memleketlerde Roma daimi, ufak bir ordu bulundururdu. Evvela kale makamına kaim olacak, bir şehir tesis eder, buraya köylü askerlerden Roma şehirlileri gönderir. Civar araziyi birbirine müsavi malikânelere taksim ederek bunlara tevzi eylerdi. İşte buna müstemleke derlerdi.

Muhacirler mütemadiyen gelir, Roma şehirlisi olurlar, Roma' nın bütün evamrine itaat ederlerdi. Bir Roma müstemlekesi, bazen asıl şehre karşı harb edecek derecede kendiliğinden hareket eden Yunan müstemlekesine hiç benzemez, muti bir kız gibi itaat ederdi. Roma müstemlekesi âdeta düşman ortasına yerleşen bir Roma asakir-i muhafazası makamında idi, bu askerî postaların kısm-ı azamı İtalya'da idi; Fakat bunlardan hariçte de bulunurdu, Narbonne, Lyon, Avaricum hep birer Roma müstemlekesi idi.

Hudud Ordusu– Dâhilî eyaletlerde Roma ordusu yoktu; çünkü imparatorluk akvamı isyana hiç teşebbüs etmezlerdi. İmparatorluğun asıl düşmanları hudutta Ren ve Tuna nehirleri arasında barbar Cermenler, Afrika çölleri arkasında çöl kabaili, Fırat Nehri gerisinde

144 Site namı en nihayet şehir ma'nasına gelmiştir.

İran hükûmetinin orduları gibi İmparatorluğa taarruz etmeye daima hazır duran ecnebiler idi.

Her zaman tehdit altında bulunan bu hudutta hazır asker bulundurmak lazımdı. Augustus bunu takdir etti; onun için daima bir ordu ihdas eyledi. İmparatorluk askerleri birkaç sefer hengamında hizmet için tarlalarından çekilen emlak sahiplerinden ziyade, harbi kendilerine bir sanat olarak icra eden fakir kimselerden intihab olundu. Bunlar on altı veya yirmi sene hizmet ederler, ekseriya hiç terk-i hizmet etmezlerdi.

İşte bu suretle şehirlerden müteşekkil otuz lejyon yani 180.000 lejyon efradı ile Romalıların âdeti mucibince biraz daha fazla miktarda asakir muaveneden mürekkep bir kıt'a-i muhafaza teşkil edildi, bunların mecmuu 400.000 kişiye baliğ oldu. Fakat bu kadar vasi' bir memleket için bu da kâfi değildi.

Her hudut eyaletinin kaleye müşabih bir daimi ordugâha iltica etmiş ufak bir ordusu bulunurdu. Tacirler bu ordugâhın etrafına gelir yerleşirler, o zaman ordugâh bir şehir hâlini alırdı. Askerler bu suretle düşman karşısında ordugâh kurarak kaldıkları için kıymet-i askeriyelerini ve inzibatlarını daima muhafaza ederlerdi.

İşte bu hâl tamam üç asır Ren ve Tuna sahillerinde zahmetli bir harp yerine kaim olmuş, buralarda, ratib, çorak ormanlar ve bataklarla mestur bir memlekette korkunç barbarlara karşı muharebe edilmiştir. Eski Romalıların cihanı teshir için sarf ettikleri cesaret ve metanet kadar belki İmparatorluk askerleri de bu semeresiz harpler için cesaret ve metanet sarf eylemişlerdir.

Edebiyat– Romalılar fıtraten sanatkâr değillerdi. Sanatkârlığı bilahare Yunanilere taklit ederek iktisap eylemişlerdi. Romalılar faciada, mudhikede, hamasiyatta, kasidede, şiirde, eş'ar-ı raiyanede, tarihte hep Yunanistan'dan numune almışlardır. Bazıları bir Yunan eserini (mesela Horatius'un kasaidinde olduğu gibi) aynen tercüme etmekle iktifa eylemiştir. Mamafih kâffesi de efkâr ve eşkâli Yunanilerden iktibas etmişlerdir. Fakat bu iktibasata kendi azim ve şiddet hassalarını da mezc etmişler, birçokları hakiki bir icat mertebesinde eserler vücuda getirmeye muvaffak olmuştur.

Augustus'un elli sene devam eden idare-i hükûmeti Latin edebiyatının en parlak bir devri olmak üzere kabul edilmiştir. Vergilius,

Horatius, Ovidius, Tibullus, Propertius, Quintilianus, hep bu devirde yetişmişlerdir. Fakat (tabir-i mahsusu vechile) Augustus devrinden evvel ve sonra, yine bu devr derecesinde iki devir daha mevcuttur. Şair mucit Lucilius ile en parlak nasirlerden Sezar, en büyük hatiplerden Cicero ilk asırda (kable'l-milad birinci asırda) yetişmiştir. Daha sonraki devrede de Seneca, Lucanus, Tacitus, Plinius ve Iuvenalis'in eserleri vücuda gelmiştir.

Bu büyük müelliflerden yalnız birkaç tanesi Romalı ailelerdendi, kısm-ı azamı İtalyalı idi; birçokları da eyalet ahalisindendi. Vergilius Mantovalı, Quintilianus (Galya Sizalpin'de kâin) Paduslı, Seneca İspanyol idi.

Roma'da hakiki sanat-ı milliye, hitabet idi. Zamanımızdaki İtalyanlar gibi Romalılar da umum müvacehesinde söz söylemekten hazzederlerdi. Ahali meclisinin mahall-i inikadı olan forumda cumhuriyetin son zamanlarında hatipler azim bir kalabalığa karşı irad-ı nutk eder. Elleriyle tavırlar yapardı. Bu hatiplerin en büyüğü âsârından zamanımıza yalnız birkaç parçası intikal eden Cicero idi.

Fakat cumhuriyetin sukutu ile beraber meclisler kalkmış, hitabet de bir münasebet kalmadığı için kâmilen mahvolmuştur.

Latin lisanı– Roma fütuhatından Latin edebiyatı da istifade etmişti. Romalılar kendi lisanlarıyla beraber bu lisanı da garbdaki barbar tebaalarına intikal ettirdiler. İtalya, Galya, İspanya, Afrika ve Tuna sevahilindeki akvam kendi lisanlarından vazgeçerek Latin lisanı öğrendiler. Bunların millî hiçbir edebiyatları yoktu, onun için metbularının edebiyatını kabul eylediler. O zaman İmparatorluk ezmine-i kadimenin iki büyük kavminin lisanlarına inkisam etti, şark Yunanice söylemekte devam etti; garb da kâmilen Latince söylemeye başladı.

Bugün Hindistan'daki İngiliz lisanı gibi o zamanlar Latince yalnız memurin ile ekabir ricalin lisan-ı resmîsi olmadı, ahali de az çok doğru tekellüm ederdi. O derecede ki bugün bile yani fütuhattan on sekiz asır sonra bile Avrupa'da (neo-Latin) yani Latinceden müştak beş lisan (İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca ve Romence) tekellüm edilmektedir.

Lisan ile beraber Latin edebiyatı da garpta intişar ediyordu. Dördüncü asırda Bordeaux ve Autun mekteplerinde Latin şuara ve

hutebasından başka bir şey mutaala edilmiyordu. Hatta barbarlar geldikten sonra da piskoposlar ve rahipler hep Latince yazmakta devam ettiler; bu âdeti kendi Cermen lisanlarını muhafaza eden İngiltere ve Almanya akvamına bile sirayet ettirdiler. Kurun-ı vusta devam ettiği müddetçe mukaveleler, kanunlar, tarihler ilim ve fen kitapları hep Latince yazıldı; manastırlarda ve mekteplerde hep Latince kitaplar okunuyor, kopya ediliyor, takdir olunuyordu; dinî kitaplar haricinde Vergilius, Horatius, Cicero, Genç Plinius gibi Latin müelliflerinden maadası bilinmiyordu. Hatta devr-i teceddütte (Rönesans devri) mensi kalan Latin muharrirlerini kısmen canlandırmaktan ibaret olmuş ve o zamanlarki kadar Latin muharrirlerinin taklit edildiği hiç görülmemiştir.

Romalılar Yunanileri taklit ederek kendilerine bir edebiyat vücuda getirdikleri gibi akvam-ı hazırada Latin müelliflerini kendilerine numune ittihaz ettiler. Acaba bu iyi mi yoksa fena mı oldu? Bu nasıl inkâr edilir? Hakikat gayr-ı kabil-i itiraz bir hâlde meydandadır. Roman lisanları Latinceden zuhur etmiştir; Fransız edebiyatı Romalıların efkar ve tarz-ı edebileri mâlâmâldır. Bütün garp âlemi Latin edebiyatıyla meşhundur.

Sanayi– İmparatorluk zamanından kalma birçok Roma heykelleri ile kabartmalarına pek çok tesadüf edilmiştir. Bunlardan bazıları kopyalardan, hemen cümlesi de Yunan âsârının taklitlerinden ibaret ise de bunlar asılları kadar zarif ve refik değildir. Asıl olarak kalma bir şey varsa o da kabartmalarla yarım heykellerdir.

Kabartmalar vaktiyle (mabetler, sütunlar, tak-ı zaferler gibi) abideleri, mezarları, taş tabutları, (sarkofajları) tezyin ederlerdi. Bu kabartmalarda hakiki manzaralar, alaylar, kurban merasimi, muharebeler, cenaze merasimi o derece bir ihtimam ile irae olunmuştur ki bunlardan ezmine-i kadime hayatına dair ma'lumat almak daima kabildir. Traianus ve Marcus Aurelius sütunları etrafındaki kabartmalar bize Roma harplerinin bütün menazır-ı muhteşemesini irae eder. Burada askerlerin barbarlarla muharebe ettikleri, kalelerini muhasara eyledikleri, esirler getirdikleri görülür. Müdebdeb kurban merasimi, imparatorun ordusuna irad-ı nutk eylediği müşahede olunur.

Roma askerlerinin barbar istihkamını muhasara etmeleri

Yarım heykeller en ziyade imparatorların, zevcelerinin ve çocuklarının heykelleridir. Bu heykellerden imparatorluğun her tarafında pek ziyade mevcut olduğu cihetle bunlardan o kadar çok bulunmuştur ki bugün büyük müzelerin kâffesinde böyle imparator heykellerinin âdeta birer koleksiyonu vardır. Bu heykeller ihtimal ki asıllarına pek müşabih, hakiki tasvirlerdir. Çünkü her imparatorun siması gayet iyi ve hatta şayan-ı nefret çirkinliği ile gösterilmiş bu çirkinliği saklamaya hiç çalışılmamıştır.[145] Fakat bir ihtiyac-ı ruzmerreyi ref'e hizmet ettiği için hakiki Roma sanatı mimaridir. Romalılar bunda da sütunları iktibas ederek Yunanilere taklit etmişlerdir. Fakat Romalıların bir tarzı vardı ki bunu Yunaniler kullanamazdı. O da kubbe yani yontma taşları birbirine yapışacak vech ile kemer-vari vaz' etmek sanatı idi. Kubbe inşa etmek sanatı, Romalıların Yunanilerden daha vasi ve daha muhtelif mebani inşa etmelerine yardım etmiştir.

Abideler– Roma abidelerinin başlıca nev'leri ber-vech-i atidir.

Mabed– Bazen geniş bir holü ile Yunan mabedine benzer, bazen ondan daha vasi ve kubbeli olurdu. Roma'da Augustus zamanında inşa olunan Panteon bu nev'dendi.

---

145 Louvre Müzesi'nde Roma İmparatorlarına ait yarım heykellerin bir koleksiyonu vardır.

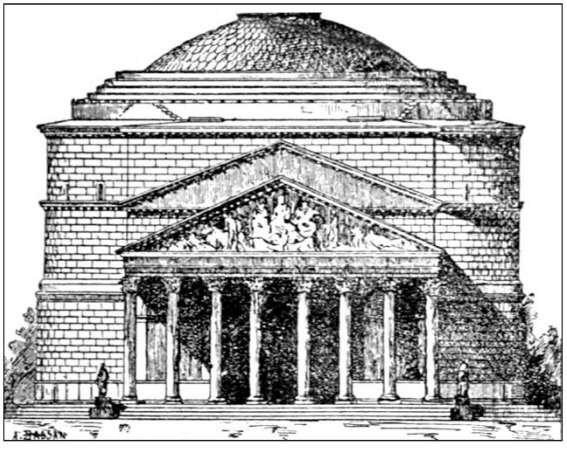

Panteon

Mahkeme– Bazalika düz veya uzun, üzeri damla mestur, etrafı kapılarla müzeyyen bir binaydı. Hakim, etrafında azalar olduğu hâlde burada oturur; tacirler emtia fiyatını kararlaştırmak için buraya toparlanırdı; burası hem borsa hem mahkeme idi. Daha sonra Hristiyan meclisleri de bazalikalarda inikad etmişler ve birçok asırlar Hristıyan kiliseleri baziliklerin bazalikaların eşkal ve unvanını muhafaza eylemişlerdir.

Amfi Tiyatro ile Sirk– Güreş meydanı etrafında birbiri üzerine konan birçok kemerli katlardan

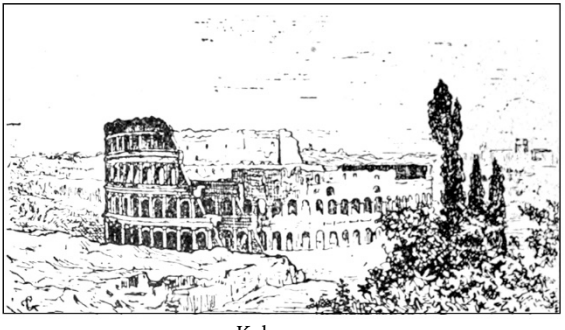

Kolezyum

ibaret idi. Her kemerli katın üzerinde birkaç sıra kademe bulunurdu. Roma'daki kolize (kolezyum) ile Avaricum ve Nimes'deki güreş meydanları hep böyledir.

Tak-ı Zafer– Bir cenk arabası geçecek kadar geniş ve sütunlarla müzeyyendir. Üzerinde mahkuk bir grup vardır. Orange takı zaferi bu nevdendir.

Köprü– Bir nehir üzerine atılan bir sırada kemerler üzerine inşa edilirdi.

Su getirmek için yapılan su kemerleri bazen bir vadiden geçtiği zaman köprü şeklini alırdı. Gard köprüsü denilen su kemeri parçası işte bu nevdendir. İmparator Augustus Roma'da seksenden ziyade mabed açtığından dolayı iftihar eder: "Şehri tuğladan buldum şimdi mermer olarak bırakıyorum." derdi. Fakat haleflerinin kâffesi de Roma'yı tezyin etmeye çalışmışlar, bütün abideleri en ziyade forum tarafına yığmışlardır. Capitol, Jüpiter mabedi ile hemen kâmilen Atina akropolüne müşabihdir. Keza aynı mahallede birçok abide meydanları ihdas edilmiştir; Sezar forumu, Augustus forumu sonra Nerva forumu ve bunların en parlağı olan Traianus forumu gibi.

Kapitol

Romalılar binalarını memleketlerinde buldukları taşlarla inşa ederlerdi; taşları kireç ve kumdan bozulmaz bir harç ile birbirine rabt ederlerdi; bu harç rutubete bile 1800 seneden ziyade mukavemet etmiştir. Abidelerinde, Yunan abidelerindeki şayan-ı hayret zarafet mevcut değildir; fakat bu abideler geniş, muhteşem Roma hakimiyeti kadar sağlamdır. İmparatorluk arazisi el-yevm bunların enkazı ile mesturdur. Afrika çöllerine varıncaya kadar el değmemiş birçok abidelere kemal-i hayretle tesadüf olunur. Hatta Tunus'a su getirmek icap ettiği zaman yalnız Romalılardan kalma bir su kemerini tamir eylemek kifayet eylemiştir.

Traianus Forumu

Ticaret– Roma dünyanın en büyük bir şehri (Roma'da bir zamanlar mecmu nüfusun 1.000.000'a baliğ olduğu zannedilmektedir.) olduktan sonra tabii olarak imparatorluğun merkez-i ticareti oldu.

Bütün ezmine-i kadime müddetince ticaret kara yollarından ziyade bahren, denizden ve nehirlerden icra edildi; çünkü yollardan gayet bati arabalarla geçmek lazım gelirdi. Roma'ya emtia en ziyade bahren gelirdi. Gemilerden emtia Tiberius mansıbında kâin Ostia limanına çıkarılır, buradan tekrar kayıklara doldurulur, Aventine tepesinin eteğine kadar getirilir, Roma limanına ihraç olunurdu. İtalya'nın aksam-ı sairesine gelen emtia en ziyade Napoli körfezinde kâin Pozzuoli limanına çıkarılırdı, oradan kara yolları ile kabilse sahil boyunca giden veyahut beygirlerle çekilip hareket eden kayıklarla sevk olunurdu.[146]

Roma ile İtalya, ihracatından ziyade istihlak ederdi. Buraları en ziyade ithalat ticaretinde bulunurlardı. Dünyanın en meşhur limanlarında bulunan İtalyanlar Roma'ya sevk etmek için her memleketin mahsulatını buralara toplarlardı. Her memleketin bir ticaret merkezi vardı: Sicilya'da Palermo, Afrika'da Kartaca, Mısır'da İskenderiye idi; bu memleketlerden en ziyade buğday, zeytinyağı, kuru meyve ve sebze gelirdi; Asya-yı suğrada Ayasuluk, Suriye'de

146 Edebiyat için olduğu gibi sanayi hakkında da kayd-ı ihtiyat ile davranmak icap eder. Roma abidelerini inşa eden sanatkârlar hep Romalı değillerdi; ekserisi esirlerden ibaret eyalet ahalisindendi. Romalı yalnız hâkimdi, onlar bu hakim için çalışırlardı.

Antiokhos, Antakya buradan dâhilin yünü, kumaşı ve buğdayı sevk olunurdu. Karadeniz sahilinde Olbia buradan Rusya buğdayı gelirdi; İspanya Kadiks, maden ocaklarından çıkan gümüş ile Benik, Endülüs yünleri buradan gönderilirdi; Galya'da Trier ve Avaricum; ve Rhone Nehri vasıtasıyla buraya Galya'nın derileri ve odunları gelirdi. (Marsilya gözden düşmüş Vieux'da bir harp limanı idi.)

Romalılar, ecnebi emtiası da ithal ederlerdi. Şarktan zinet emtiası, kokular (*biber, hint cevizi, çive*) baharat, çivit, fildişi, zi-kıymet taşlar, pamuk ve ipek kumaşlar, zenci esirler, nadir hayvanlar (*bilhassa maymun*) Bahr-i Ahmer ve Nil tarıki ile İskendiriye'ye; Basra körfezi ve kervanlarla Suriye çölü tarıkiyle Antakya'ya; İran ve Bahr-i Hazar vasıtasıyla da Olbia'ya sevk olunurdu.

Şimali memleketlerden de bilhassa Baltık'ın anberini İngiltere'nin Galya tariki ile gelen kalayını deriler, köseleler, balmumu, kadın saçı, esir, bilhassa da ham eşya celb ederlerdi.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Michelet ve Mommsen, *Roma Ezmine-i Kadimesi* – Guhl et Koner, *Yunanîlerle Romalıların Hayat-ı Hususiyesi* – Lallier, *Latin Tarih-i Edebiyatı*.

ON BEŞİNCİ FASIL

İMPARATORLAR

Augustus Ailesi, Hassa Askerleri, İhtilaller ve Harpler, Flaviuslar, Antoninler, Roma Müsalemeti

Augustus Ailesi– Augustus doğrudan doğruya varis bırakmadan vefat etti; yerine zevcesinin oğlu olup evlatlığa kabul ettiği Tiberius geçti. Yarım asır kadar bir müddet imparatorlar hep Augustus ailesinden oldu. O andan itibaren de idare-i imparatorinin bütün ahlaksızlıkları görüldü.

İmparator kayd-ı hayat şartıyla gayr-i mahdud, hadden efzun, idraki müşkil bir salahiyeti haizdi; eşhas ve emvali keyfi, istediği gibi kullanırdı. Hiç kontrolsüz mahkûm eder, hacz eyler, idam ettirirdi. Hiçbir nizam, hiçbir kanun arzusuna mani olamazdı. Hatta Roma erbab-ı hukuku bile: "İmparatorun emri kuvve-i kanuniyeyi haizdir." diyorlar. İşte o zaman Romalılar tiranların Yunan şehrinde icra eyledikleri gayr-i mahdud bir istibdada giriftar oldular. Bu istibdad bir şehrin dar muhiti içinde mahdud değildi. Roma imparatorluğu kadar vasi idi. Yunanistan'da zi- ihtiram tiranlar görüldüğü gibi Roma'da da âkil ve namuskâr imparatorlar görüldü. Fakat kendisini sair insanların balasında gördüğü zaman bir gurura kapılmayacak derecede fikr-i metine malik kimseler pek azdı. İmparatorlardan bazıları bu misli gayr-ı mesbuk salahiyetten isimlerini misl-i sair hükmüne getirecek derecede istifade ettiler; Tiberius'un halefi Neron zulmü ile Claude aptallığı ile şöhret buldu. Caligula hakiki bir deli idi. Beygirini konsül yapmış, kendisine de bir mabud gibi perestiş ettirmişti. İmparatorlar en ziyade aleyhlerinde ittifak etmeleri için zadegâna, mallarını haciz için zenginlere cefa ederlerdi.

Bu hadden efzun salahiyet bir intizam dâhilinde de değildi; bilhassa imparatorun şahsında mündemiçti. İmparator ölünce, imparator nasbı yine mevzu bahis olurdu. Öyle kanaat hasıl olmuştu ki dünya bir hakimsiz olamazdı; fakat kimin hakim olacağını ne kanun ne de âdet tayin edebilirdi. İmparator nasb etmek yalnız senatonun hakkı idi. Fakat senatoda umumiyetle eski imparatorun tayin ettiği veya askerlerin istediği kimseleri zorla intihab ederdi. Caligula katl

olunduktan sonra hassa askerleri (pretoriyenler) sarayın içini araştırırken bir halının arkasında korkusundan tiril tiril titreyen bir biçareye tesadüf etmişlerdi. Bu Caligula'nın akrabasındandı; işte askerler bunu imparator nasb etmişlerdi. (imparator Claude bu idi.)

Hassa Askerleri– Cumhuriyet devrinde bir generalin askerlerini şehre getirmesi memnu idi. Fakat imparator bütün orduların da kumandanı olunca Roma'da bir hassa askeri (pretoryen) bulundurdu, bunlar tahminen 10.000 kişiden ibaret olup Tiberius zamanından beri şehir civarında müstahkem bir kışlada ikamet ederlerdi. Eski askerler miyanından intihab olunan

Hassa askerleri (Traianus sütunundan)

hassa askerleri (pretoriyenler) dolgun bir maaş ile beraber sık sık da bahşiş (dönativum) alırlardı. İmparator bu emektar askerlere güvenerek Roma'daki gayr-i memnunlardan hiç korkmazdı. Fakat asıl tehlike hassa askerlerinden gelebilirdi; bunlar ellerinde kuvvet bulunduğundan istediklerini yaparlardı. Kumandanları hassa reisi (praefectus praetorio) bazen imparatordan ziyade icra-yı hâkimiyet ederdi.

İhtilâller ve Harpler– Neron'un zulüm ve cinnetleri Roma zadegânını o derece usandırdı ki nihayet valilerden birkaçı isyan etti. Senato, kendisine yardım edileceğine kani olarak Neron'u düşmanı umumi ilan eyledi. Neron kaçtı; sonra da kendini öldürdü.

Neron'un vefatından sonra (68) senato İspanya valilerinden Galba'yı imparator nasbetti. Fakat hassa askerleri bunu o derece

sehavetkâr bulmadılar, yerine Neron'un sevgililerinden Otho'yu geçirmek için Galba'yı telef ettiler.

Cermanya hududunda ordugah kuran askerler de kendilerine bir imparator tayin etmek istediler; Ren lejyonları İtalya'ya girdiler, Camerino civarında hassa askerleri ile muharebe ettiler. Hunrizane bir meydan muharebesinde bunları kâmilen tepelediler, o derecede ki muharebe bütün gece devam etti; sonra generalleri ve Vitellius'u senato tarafından imparator nasb ettirdiler. O sırada Suriye ordusu da kumandanları Vespasianus'u imparator intihab ettiler, Vespasianus Vitellius'u mağlup etti; onun yerine İmparator nasb olundu (69); o suretle ki askerler iki sene içinde üç imparator çıkarıp üç imparator indirdiler. Bu harpler esnasında Cermanya askerleri de (Roma) yı yağma ve Capitol'u ihrak etmişlerdir.

Flaviuslar– Vespasianus imparator olunca sulhu tesis etti. Vespasianus bir İtalyan, bir köylü torunu idi. Onun için iktisada, sadeliğine olan itiyadını muhafaza eylemişti. Vespasianus senatoyu kısmen perişan buldu; eski ailelerin bir kısmı katledilmiş, bir kısmı sönüp gitmişti. Bunların yerine İtalya veya eyalet ailelerini geçirdi. Senato bu suretle ihya olununca artık imparatora hiç husumet etmedi.

Vespasianus'un yerine evvela (79) oğlu Titus geçti, hemen geçer geçmez vefat etti. Sonra (81) oğlu Domitianus geçti. Bu da bir Yunan zalimi gibi müvesvislik, zalimlik gösterdi.

Antoninler– Beş imparator, Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus, Marcus Aurelius (96:180) bilhassa iffet ve fetanetleriyle şöhret-yab oldular. Bunlara antoninler derler (bu isim en ziyade son ikisi için muvafıktır.)

Antoninler eski Roma aileleri ahfadından değillerdi. Traianus ile Hadrianus İspanyol'du. Antoninus Nimes'de tevellüd etmişti. Bunlar doğar doğmaz icra-yı hükûmet etmeye me'mur aile-i imparatori prenslerinden de değillerdi. Dört imparator bila-veled yekdiğerine halef olmuşlar, imparatorluk irsen intikal edememişti. Her defasında da imparator generallerinden ve valilerinden kendisine halef olmaya en layık birini intihab etmiş, bunu evlatlığa kabul eylemiş, sonra senatonun intihabına arz etmişti. İşte bu suretle imparatorluğa tecrübe-dide adamlar gelmiş, bunlar hiç ihtilale meydan

verilmeden babalıklarının makamına geçmişlerdi. (Antoninler asrı) ezmine-i kadimenin en müsalemetli bir devri idi. Harpler imparatorluğun hududunda icra edilirdi. Dâhilde ifalat-ı askeriye, mezalim, keyfî mahkûmiyetler hiç kalmamıştı.

Antoninler inzibatı tesis ederek askerleri zapt ettiler. Erbab-ı hukuktan müteşekkil bir şura-yı devlet ile mahkemeler teşkil eylediler. On iki kayzer zamanında Romalıları bin ziyade hiddetlendirmiş olan azadlı esirlerin yerine ikinci derecedeki zadegân sınıfından (şövalyelerden) intihab olunan muntazam memurlar tayin ettiler. Artık imparator, askerlerine hizmet ettiren bir zalim olmadı, salahiyetini yalnız şehirlerin saadeti için isti'mal eden en birinci bir cumhuriyet hakimi oldu.

Antoninler her iki taraftan imparatorluğa istila etmek isteyen cengâver kavimlerle birçok harplerde bulundular– aşağı Tuna'da Daçyalılarla muharebe ettiler; bunlar Transilvanya dediğimiz dağlık ve ormanlık memlekette ikamet eden barbar kavimlerdi, Fırat'ta da Part hükûmet-i askeriyesi ile harp ettiler; Partlar bütün İran'a yayılırlardı; payitahtları da Babil civarında Ctésiphon şehri idi.

Traianus, Daçyalılara karşı birçok seferler icra etti. Tuna'yı geçti, üç büyük meydan muharebesi kazandı, Daçya kralının (101:102) payitahtını zapt etti, kendilerine sulh etmek lütfunda bulundu. Fakat Daçyalılar tekrar harbe başlayınca Traianus artık bunlarla işi kâmilen bitirmeye karar verdi, Tuna üzerine kârgir bir köprü inşa ettirdi. Daçya'ya istila etti, buralarını Roma eyaletine ilhak eyledi (106). Daçya'ya muhacirler getirtti. Burada şehirler tesis eyledi, Daçya bir Roma memleketi oldu, burada Latince konuşuldu, Roma âdâtı kabul olundu. Üçüncü asrın hitamında Roma askerleri çekildikten sonra Latin lisanı baki kaldı; Slav barbarlar istila ettikleri hâlde bu lisan bütün kurun-ı vusta müddetince devam etti. Elyevm Tuna'nın cenubunda ikamet eden akvam Roma ismini muhafaza etmiş oldukları gibi (bunlara Romen, Romanyalı derler) Fransızca ve İspanyolca gibi Latinceden müştak bir lisan tekellüm ederler.

Traianus, Partlarla da harp etti, Fırat Nehri'ni geçti. Payitahtları olan Ctésiphon'u zaptetti, İran'a kadar yürüdü, hatta Susa şehrine girdi, İran krallarının som altın tahtlarını burada zabt etti. Dicle üzerinde bir donanma inşa ettirdi, nehrin munsabına kadar indi,

Basra Körfezi'nde seyahat etti. Fırat ile Dicle arasındaki memleketi Partlardan zabt eyledi. Buraları Roma'nın iki eyalet haline koydu. Fakat Roma ordusu avdet ettikten sonra bu iki eyalet tekrar ayaklandılar.

Bilhassa son iki Antoninler, Antoninus ile Marcus Aurelius imparatorluğun şerefini faziletleri ile âlâ eylediler. Bunların ikisi de gayet zengin oldukları hâlde ahali gibi sade yaşarlardı[147]; evleri saraya hiç benzemediği gibi kendilerinin hakim oldukları his bile edilmezdi.

Marcus Aurelius'a hakim-i zi-taht lakabı verildi. Marcus Aurelius istemeyerek vazifeten idare-i hükûmet ederdi; çünkü kendi en ziyade inzivadan hazzeylerdi. Bununla beraber yine hayatını hükûmetle, ordu kumandanlıkları ile geçirdi. Hususi hatıratından (Tefekkürat) kendisinin âlemden mütecerrid metin, faziletkâr, bununla beraber halim ve haluk olduğu pek güzel anlaşılır. Marcus Aurelius diyor ki: "Fenalardan intikam almak için en birinci çare onlara benzememektir. Mabudlar bile fenalara karşı rahimdirler; Fakat sen mabudlara benzeyemezsin."

Marcus Aurelius her iş için senatoya danışır, senatonun her inikadında muntazaman isbat-ı vücut ederdi.

Marcus Aurelius, Tuna'yı buz üzerinden geçen ve İtalya-yı şimaliye dâhil olan birçok Cermanya akvam-ı vahşiyesinin istilasına karşı durdu. Kendisine bir ordu vücuda getirmek için esirlerden ve barbarlardan asker almaya lazım gördü (172). Cermenler geri çekildiler; fakat Marcus Aurelius Suriye'de isyan eden bir generale karşı muharebe etmekle meşgul olduğu sırada tekrar imparatorluğa hücum ettiler; Marcus Aurelius Tuna sevahilinde vefat etti. (180)

İstilaya Traianus'dan sonra nihayet verildiği zaman tekmil Avrupa'nın cenubu, Afrika'nın şimali, Asya'nın garbı kâmilen imparatorluğa dâhil olmuş bulunuyor, Roma hududu: garben Bahr-i Muhit;

Şimalen İskoçya dağları, Ren, Tuna nehirleri, Kafkasya dağları;

Şarken Fırat ve Arabistan çölleri;

Cenuben Nil şelaleleri ile Sahra-yı Kebir gibi tabii hudutlardan nihayet buluyordu.

---

147 *Marcus Aurelius'un Antoninus* hakkındaki tasviratına müracaat (Tefekkürat) (1,16)

Şu hâlde bugün İngiltere, İspanya, İtalya, Fransa, Belçika, İsviçre, Bavyera, Avusturya, Macaristan, Rumeli-i Şahane, Fas, Cezayir, Tunus, Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu hep Roma İmparatorluğu dâhilinde idi. Bu, İskender İmparatorluğunun iki misli idi.

Roma Müsalemeti– Romalılar bütün akvamı zir-i idarelerine alarak hükûmetleri dâhilinde harp vukuunu kemalen bertaraf etmişlerdir. İşte o zaman Roma müsalemeti teessüs etti. Bir Yunan müellifi bu müsalemeti şu suretle tasvir ediyor: "Herkes istediği yere gidebilirdi; limanlar gemilerle dolu idi; şehirler ahali için nasıl emin ise dağlar da yolcular için o derece emniyetli idi. Hiçbir yerde korku kalmamıştı. Cihan, eski demir silahlarını atmış; bayram elbiseleriyle arz-ı endam ediyordu; Homeros: "Arz umumundur" demişti; siz onun bu sözünü kuvveden fiile getirdiniz."

Roma Limanı (Eski bir resimden)

Filhakika akvam-ı garbiye her lahza soyulmak, öldürülmek veya esir alınmak havfına düçar olmadan evlerini inşa ediyorlar, tarlalarını ekiyorlar, servetlerinden, boş zamanlarından istifade ediyorlardı; biz bu emniyete çocukluğumuzdan beri alışkın olduğumuz için takdir edemeyiz; fakat bu emniyet, ezmine-i kadime insanlarının pek hoşuna giderdi.

Bu müsalemetkâr imparatorluk dâhilinde seyahatler kolay icra ediliyordu. Romalılar her tarafta istasyonlar ve irtibat noktalarıyla birçok caddeler tesis etmişlerdi. Sanatkâr, tacir birçok kimseler

imparatorluğun bir ucundan öbür ucuna kadar seyahat ederlerdi[148]. Âlimler, filozoflar, bütün Avrupa'yı dolaşırlar, bir şehirden öbürüne giderler, konferanslar verirlerdi.

Her eyalette, en uzak eyaletlerden gelip yerleşmiş kimselere tesadüf edilirdi. Yunan muallimlerinin, ressamlarının, heykeltıraşlarının, İspanya'ya, Asyalı kuyumcularla amelelerin Galya'ya geldikleri kitabelerden tamamıyla anlaşılıyor.

Bütün bu insanlar âdetlerini, sanatlarını, dinlerini nakleder ve ihtilat eylerlerdi. Sonra yavaş yavaş Romalıların lisanını söylemeye alışırlardı. İskender'in halefleri zamanından beri Yunanice nasıl ki şark lisanı olmuş ise, daha üçüncü asırdan itibaren de Latince garbın lisan-ı umumisi olmuştu. İşte bu suretle İskenderiye'deki gibi müşterek bir medeniyet vücuda gelmiş, buna Roma medeniyeti denilmiştir. Bu medeniyet yalnız ismen ve lisanen idi. Hakikat-i hâlde ise imparatorun hakimiyeti altında içtima etmiş bir cihan-ı kadim medeniyetinden ibaretti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Renan, *Marcus Aurelius*.

148 Bu kitabelerden birinde bir Frigyalı kendisinin Asya'dan İtalya'ya yetmiş iki defa seyahat ettiğini rivayet ediyor.

ON ALTINCI FASIL

ÜÇÜNCÜ ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU

Severuslar – Fetret ve İstila – Diocletianus

Severuslar– Antoninler devrinden sonra dâhilî harpler tekrar başladı. 193 senesinde hassa askerleri imparator Pertinax'u katl etmişlerdi; daha sonra imparatorluğu müzayedeye koymayı da tasavvur ettiler. Buna iki müşteri zuhur etti. Sulpicien her nefere 5.000 frank veriyordu; fakat Didius; 6.000 franka kadar çıktı. Hassa askerleri bunu senatoya getirdiler, kendilerine imparator nasb ettiler, Didius bu parayı veremeyince derhal kafasını kestiler.

Bu esnada Britanya, İllerya ve Suriye'de bulunan üç büyük ordunun her biri generalini imparator nasb etmişti; bu üç rakib-i saltanat Roma üzerine yürüyordu. İlk önce İllerya lejyonları geldiler; generalleri (Septimius Severus) senato tarafından imparator nasbedildi. O zaman biri Suriye lejyonlarına, diğeri de Britanya lejyonlarına karşı iki kanlı muharebe başladı. İki sene sonra Severus galip geldi. "Evlatlarım, askerleri memnun ediniz, kusuruna kulak asmayınız." sözleriyle bütün politikasını hülasa eden işte bu zattı.

Fetret ve İstila– Filhakika bir asır müddet askerlerin arzusundan başka hiçbir kaide-i hükûmet tatbik edilmedi. İmparatorlukta (Roma) da ki ufak hassa ordusundan maada Ren'de, Tuna'da, şarkta, İngiltere'de birçok büyük ordular vardı. Bu orduların her biri kendi generalini imparator yapmak istedi. Rakipler nihayet içlerinden bir fert kalmayıncaya kadar muharebe ettiler. Mesela içlerinden biri birkaç sene kadar hükûmet ediyor, sonra ya katl ediliyor[149] veya idare-i hükûmeti ezkeza evladına bırakacak olursa askerler oğlu aleyhinde isyan ediyor, harbe yeniden başlanıyordu.

O zaman pek garip imparatorlara tesadüf edildi; Suriye rahiplerinden Elagabalus kadın kılığına girer, validesine kadınlardan mürekkep bir senato inikad etirirdi; kanlı ve iri yarı, zengin bir asker olan Maximinus), rivayete göre günde 30 okka et yer, 20 litre şarap içerdi. Öyle bir zaman geldi ki her biri hükûmetin bir köşesinde aynı

---

149 Birinci asırdan üçüncü asra kadar 45 imparatordan 29'u katledilerek telef olmuştu.

zamanda yirmi imparator bulundu (260:278) bunlara *otuz tiran* denildi.

Askerler birbirleriyle harp etmekle meşgul oldukları sürede barbarlar hududu boş bularak imparatorluğa dâhil oluyor, her tarafı tahrip ediyorlardı.

Üçüncü asırda vukua gelen bu istilalardan en ziyade Galya havalisi müteessir oldu. Cermen cengâverlerinin çeteleri, Almanlar, Franklar Dol'den geçilir; burada müstahkem şehirlerden, ordulardan eser görmeyince şehirleri yağma ettiler; yaktılar, ahalinin bir kısmını katl, bir kısmını esir olarak götürdüler. Saksonya korsanları da Manş sahillerini tahrip ettiler.

Bu harb devri aynı zamanda bir itikadat-ı sehife devri idi. İsis, Osiris, büyük mabude gibi şark mabudlarının her tarafta perestişgarları vardı. Fakat bunların hepsinden ziyade bir İran mabudu Mitra imparatorluğun umumi bir mabudu oldu. Mitra, güneş demekti. Bu mabudun şerefine rekzolunan abidelerde Mitra'nın bir boğayı duçar-ı dehşet ettiği gösteriliyor ve altında da şöyle yazı muharrer bulunuyordu: "Mağlup olmaz güneşe, mabud mitraya", bu gibi abidelere imparatorluğun her tarafında tesadüf edilir[150]. Bu ibadet gayet karışık ekser yerlerde Hristiyan ibadetine pek müşabih idi. Bu ibadette vaftiz, mukaddes taamlar, tedhin, istiğfar, kilise hep mevcuttu.

Mitra namına bir abide

İbadeti ifa edebilmek için duhuk merasimi, oruç, korkunç tecrübeler geçirmek icap ederdi. Üçüncü asır nihayetinde Mitra dini, hükûmetin mezheb-i resmisi oldu. (mağlup olmaz mabud) imparatorların ve orduların da mabudu olmuştu; her tarafta mihraplar ve kabartmalarla müzeyyen mağara şeklinde kiliseleri bulunurdu;

150 Louvre Müzesi'nde bu abidelerden birçok vardır.

hatta Roma'da İmparator Olybrius tarafından inşa edilmiş muhteşem bir mabedi de vardı.

Bu zamanın en şedid ihtiyacatı uluhiyetle telif-i beyn etmek ihtiyacı idi, bunun için tasfiye-i zünub ayinleri icat edilirdi. Bu ayinlerin en calib-i dikkat olanı taurobol ayini idi. Bu ayinde, ibadet eden sırma tezyinat ile müzeyyen beyaz elbise ile bir çukura girer, üzeri delikli bir tahta ile kapatılırdı. Sonra bu tahtanın üzerine bir boğa getirilir, rahip boğayı keser, kanı bu deliklerinden ibadet edenin elbisesine, yüzüne ve saçlarına akardı. Bu kan vaftizi bütün günahları temizler diye itikad ederlerdi. Kendilerine bu vaftizi yaptıranlar anadan doğma gibi olurlardı. İbadet eden, korkunç, fakat mesut ve gıpta-aver bir hâlde çukurdan çıkardı.

Dinlerin Karışması– Hristıyanlığın galebesinden evvelki zamanlara tesadüf eden bu asırda bütün dinler birbirine karışıyordu. Güneşe Sol, Helios, Ba'l, Elagabalus, Mitra gibi birçok isimler tahtında perestiş ediliyordu. Bütün bu ibadetler hep birbirinin kopyası olduğu gibi ekseriya Hristiyanların ibadetine de taklit oluyordu. Bu din karışıklığının en calib-i dikkat bir misalini namuskâr, halim ve munsif bir imparator olan Alexander Severus ibraz eylemişti. Alexander Severus'un sarayında bir kilise vardı; bu kilisede Hazreti İbrahim, Urfa, Yeşu, Tyanalı Apollonius gibi bütün beşeriyet hadimlerine ibadet ederdi.

Diocletianus– Bir asır devam eden muharebat-ı dâhiliyeden sonra iğtişaşa nihayet verdirmeye muvaffak olacak imparatorlar da bulundu. Bunlar efrad-ı ahaliden, kaba, faal, derece derece baş kumandan, sonra imparator olmuş talihli askerlerdi. Hemen kâffesi[151] de Tuna ve İllerya'nın nîm-barbar eyaletlerinde doğmuşlar; bazıları çocuk[luk]larında çobanlık veya çiftliklerde yanaşmalık etmişlerdi. Bunların âdetleri eski Roma generalleri gibi gayet sade idi. İran hükümdarının murahhasları imparator Probus'u görmek istedikleri zaman karşılarında yün bir takke giymiş, yere uzanarak nohut ve yağ yemekle meşgul, saçsız bir ihtiyar görmüşlerdi. Bu, Curius Dentatus vakasının beş asır sonraki tekerrürü idi.

İmparatorlar askerlere karşı sert davranarak orduda inzibatı, sonra imparatorlukta da nizam ve intizamı tesis eylediler. Fakat bir

---

151 Claude, Aurelien, *Probus,* Diocletianus, *Maximinus, Galerius,* Constance, Constantin.

inkılap icrasına mutlaka lüzum vardı; bu inkılabı da bilahere imparator olan (285) talihli askerlerden Diocletianus icra etti; imparatorluğu tensik ettikten sonra hükûmetten feragat eyledi.

Evvela: Bu cesîm araziyi idare ve müdafaa etmek için yalnız bir kişi kâfi değildi. Artık ondan sonra her imparator Diocletianus'u taklit ederek her biri imparatorluğun bir kısmını idare etmeye memur olmak üzere akrabasından veya dostlarından kendisine iki üç şerik almaya başladı umumiyetle bunlara sezar unvanı verilirdi; fakat bazen birbirine müsavi, ikisi de Augustus unvanını haiz iki imparator bulunduğu da oldu. İmparator vefat ettiği zaman yerine sezarlardan biri geçerdi; artık ordular imparator nasb edemiyorlardı.

Saniyen: Eyaletleri gayet vasi idi; Diocletianus bu eyaletleri taksim etti. (İkinci asırda) 48 eyalet var iken 90'dan ziyade vücuda getirildi. (Galya'da 7 eyalet varken 17 eyalet oldu.)

Salisen: Roma hassa askerleri tehlikeli idi; Diocletianus bunların yerine iki lejyon teşkil etti; bu lejyonlara pretoryen yani saray askeri namı verildi.

Mütaala Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi*, Williams, *Roma Hukuk-ı Umumiyesi*.

ON YEDİNCİ FASIL

İMPARATORLUK ZAMANINDA ROMA MEDENİYETİ

Roma Hayatı; Pompei. Tiyatrolar, Kibar Sınıfı. Aşağı Sınıflar; Esirler, Cemiyetler

Pompei– Genç Plinius Vezüv yanardağının feveranını (79) bu esnada amcası eski Plinius telef olduğunu bir mektubunda rivayet ediyor. Vakıâ bu feverandan dolayı iki küçük sayfiyenin Herculaneum ile Pompei'nin harap olduğu biliniyordu; fakat bunların yerleri henüz malum değildi. Evvela Herculaneum bir lav tabakası ile mestur bulunarak, sonra Pompei kum ve sünger taşlarından mürekkep bir tabaka altında olarak on sekizinci asırda tesadüfen keşfedilmiştir.

Pompei sokağı (hâl-i hazırı)

Bunlardan evvela Herculaneum'da hafriyat icra edildi; burada zarif heykeller; yanık kağıt tomarları bulundu; bunların yazıları kısmen okunabildi. Fakat lavın kazılması gayet güç olduğu için devam edilmedi. Pompei'yi hafretmek münasip görüldü; buradaki kumu kaldırmak daha kolaydı. Burayı temizlemek için on dokuzunca asırda mütemadiyen çalışıldı. Elyevm bütün şehir kâmilen meydana çıkarılmıştır.

Pompei ezmine-i kadimede nasıl idiyse o hal ile meydana çıktı. Evlerin damları külün sıkletine tahammül edemediğinden çökmüş, birçok evlerde felaketten kurtulanlar sonradan gelip en kıymettar eşyalarını almışlardı. Fakat duvarlar kırmızı boya ile yazılmış ilanları, yoldan geçenlerin kömürle yaptıkları çizgilerle elan mevcuttur.

Sokaklar yük arabalarının geçmesinden hasıl olan izlerle öylece duruyor. Hatta boğulup da ölenlerin küller üzerindeki ceset izleri bile bulunuyor. İşte bu izler üzerine alçı dökülerek vücutlarının kalıpları tamamıyla alınmıştır.

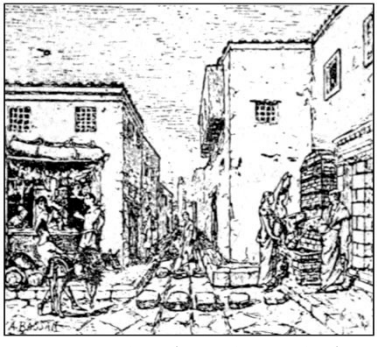

Pompei sokağı (sonradan yapılma)

Roma Hayatı– Pompei, ufalmış bir Roma şehrinde nasıl yaşandığına dair bir fikir verebilir. Pompei ufak bir şehirdi; gayet muntazam yapılmış yaya kaldırımlarını havi taş kaldırımla döşeli sokakları birbirini amuden kat ederdi. Fakat asıl cadde muavvec ve o kadar dar idi ki buradan iki araba karşı karşıya geçemezdi.

Evlerin sokak üzerine olan pencereleri pek az ve pek küçüktü; bütün odalar dâhilî bir avludan ziya alırdı. Şu hâlde asıl cadde müstesna olmak üzere sokaklar duvarla muhat idi; caddede ise duvarlar boyunca küçük tacirlere kira ile verilir bir sıra dükkanlar vardı.

Etrafı kürevi (senato burada inikad ederdi), ufak mabetler, mahkemeler, üstü örtülü bir çarşı, sütunlu bir kapı ve abidelerle muhat ufakça bir meydan vardı. İşsizler hep buraya toplanırlardı.

Şehirde iki tiyatro vardı. Kısmen bir tepe dâhiline oyulan büyük tiyatro 5.000 kişi istiab edebilirdi; en küçüğü de 1.500 kişilik idi. Sirk oyunları ile pehlivan güreşleri için bir amfitiyatro (laakal) üç umumi hamam vardı; bunlardan en mükemmel bir surette mahfuz kalan en küçüğünde bir tebhir salonu, bir sıcaklık, bir soğukluk, bir de elbise giyecek yer bulunurdu. Evlerde masa, iskemle, sandık, yatak, şamdan ve birçok lambadan başka bir şey bulunmazdı; ahali-i kadime çok eşya kullanmazlardı. Odalar pek küçüktü; bütün tezyinat misafir salonuna mahsustu. Fakat gayet zengin olanların köşklerinde yerler mozaik döşeli, duvarlar zarif resimlerle müzeyyendi.

Bu resimler esatir manzaraları ile dallardan ve çiçeklerden mürekkep tezyinat resimlerinden ibaretti.

Pompei'deki ticaret hakkında dükkânlardan bir fikir hasıl olabilir. Müskirat dükkanlarının önünde boyalı bir levha asılı idi; bu levhalardan birinde Bacchus (Cemşid) ki bir üzüm salkımını ezdiği gösteriliyordu; Diğer birinde de şu yazı bulunuyordu: "Otel burada, iki yataklı bir oda kiraya verilir." Bundan başka iki el değirmenini havi bir fırın, bir çuha fabrikası, bir berber dükkanı tunç aletleriyle beraber bir cerrah evi bir heykeltıraş tezgahı bir de debbağhane bulunmuştur.

Tiyatrolar– Roma'nın işsiz halkının hayatında tiyatro bizim pek güçlükle tasavvur edebileceğimiz bir mevki işgal eylemiştir. Tiyatrolar Yunanistan'da olduğu gibi oyunlardan yani dini ayinlerden ibaretti. Bu oyunlar bütün gün birbiri arkasına verilir ertesi gün tekrar başlayarak laakal bir hafta devam ederdi. Tiyatro bütün hür ahalinin mev'id-i telakisi makamında idi, nümayişler burada icra edilirdi. 196 senesinde dâhilî harpler esnasında bütün ahali sulh diye bağırmışlardı. Tiyatro zamanın en ziyade merak ettiği bir şeydi. İmparatorlardan üçü Caligula arabacı, Neron aktör, Commodus gladyatör olarak oyuna çıkmışlardı.

Üç nev'i oyun vardı; tiyatro, sirk, amfitiyatro. Tiyatro Yunan usulünde tertip edilmişti. Aktörler maske ile çıkarlar, Yunanilere takliden yapılan piyesleri oynarlardı. Romalılar kendilerine pek ince gelen bu eğlenceden hazzetmezlerdi. Kaba komedilerden ve en ziyade de pandomimlerden hazzederler, pandomimde aktör hiç lakırdı etmez, eşhasın hissiyatını tavırları ile irae ederdi.

Trans'da bir komedi sahnesi (Pompei resimlerinden)

Aventine ve Palatino tepeleri arasında bir koşu meydanı vardı. Bu meydanın tarafı kemerlerle muhat olup kemerlerin üzerinde kademeler vardı. Burası (büyük sirk) olup Neron tarafından tevsi olunduktan sonra 250.000 kişi alabiliyordu; dördüncü asırda ise 385.000 kişiyi istiab edebilecek derecede tevsi edilmişti. Roma ahalisinin en ziyade sevdiği dört altı araba koşuları (kadirij) burada icra edilirdi. Her koşuda araba üç defa sirki devreder, bir günde 25 koşu icra edilirdi. Arabacılar yekdiğeriyle müsabaka eden şirketlere mensup bulunur, her birinde mensup olduğu şirketin rengi olurdu. Evvelleri dört arabacı bulunurdu, sonra ikiye tarih-i ihtilalatta şöhret, elan maviler ile yeşillere indirilmişti. Bugün beygir koşularında olduğu gibi Romalılar da araba koşularına pek ziyade merak ederlerdi. Buna ekseriya İmparator da iştirak eder, mavilerle yeşillerin mücadelesi bir mesele-i siyasiye rengini alırdı.

İmparator Vespasianus Roma kapılarına Kolezyum'u inşa ettirmişti. Burası 70.000 kişi alabilecek iki katlı cesîm bir bina idi. Kolezyum, av ve muharebe oyunları verilen mübareze meydanı etrafında müdevver bir sirk idi. Avlar için meydan bir orman haline getirilir dâhiline yırtıcı hayvanlar konur birçok adamlar ellerine birer kargı alarak bunlarla mücadeleye gelirlerdi. Daha başka hayvanlar ve bilhassa arslan, bebr, fil, ayı, manda, gergedan, zürafa, kaplan, timsah gibi nadir hayvanlar getirilerek oyunu tenevvü ettirmeye de çalışılırdı. Pompei tarafından verilen oyunlarda bile 17 fil ve 500 arslan getirilmişti. İmparatorlardan bazılarının mükemmel birer hayvanat bahçeleri vardı. Daha sonra hayvanların üzerine müsellah insanlar salıvermeyi kaldırarak çıplak ve zincire bağlı insanlar üzerine hayvanların salıverilmesini daha feci buldular. O zaman hükûmetin her tarafında ölüme mahkûm olan esirleri bu eğlence için kullanmak bir âdet hükmüne girdi. Her cinsten ve her sene de binlerce insanlar bunlar miyanında birçok da Hristiyan mazlumîni bu suretle umumun gözleri önünde vahşi hayvanlara parçalattırıldı.

Av (Eski bir resimden)

Gladyatörler– Gladyatör (kılıç ile müsellah adam) güreşi Romalıların millî bir oyunu idi. Mübareze meydanına müsellah adamlar inerler birbirini öldürünceye kadar mübareze ederlerdi. Daha Sezar zamanında[152] 320 çift gladyatörü aynı zamanda dövüştürecek kadar bu mübarezeler ilerletilmişti; Augustus bütün hayatınca 10.000, Traianus dört ayda yine bu miktarda gladyatör güreştirmişti. Bu güreşlerde ahali affetmek arzusunda bulunmazsa mağlup taraf derhal katl olunurdu.

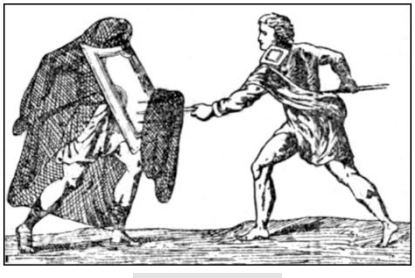

Gladyatör güreşi

Bazen mahkûmlar ve en ziyade de üsera ile harp esirleri kavga ettirilirdi. Her muzafferiyeti müteakip amfitiyatroya kümelerle barbarlar getirilir, Bunlar temaşageranın zevki için birbirini telef ederlerdi[153].

---

152 Sezar her biri 500 piyade, 300 süvari ve 20 filden mürekkep iki kıta beyninde bir muharebe yaptırmıştır.

153 Ahaliyi eğlendirmek için esir edilen tekmil bir barbar ordusunu güreştirdiğinden dolayı hutebadan biri resmî bir nutukta İmparator Konstantin'e beyan-ı teşekkür ettikten sonra "Daha bundan latif bir zafer alayı olur mu?" diye feryat ediyordu.

Galyalılardan, Cermenlerden, Trakyalılardan bazen zencilerden hasılı her memleketten gladyatörler vardı. Bunlar muhtelif silahlarla umumiyetle de millî silahlarıyla mübareze ederlerdi. Romalılar bu ufak mikyasda muharebeleri seyir etmekten pek hazzederlerdi (kitaptaki resim bir mozaikten alınmıştır; Bu resim biri yalnız bir tel siperle diğeri de tam teçhizat ile müsellah iki gladyatörü gösteriyor.) Bu sirk mübarizleri arasında kendi arzusu ile gelenler, hür adamlar da bulunurdu. Bunlar tehlikeden hazzettikleri için müthiş gladyatör talimleri icra ederler kamçı ile dövülmeye kızgın demirlerle yakılmaya hatta öldürülmeye razı olduklarına dair reislerine yemin eylerlerdi. Senato azasından bir çoğu bu esirler ve serseriler kafilesine dâhil olmuşlar hatta imparatorlardan beri Komot mübareze meydanına bile inmişti. Bu kanlı oyunlar yalnız Roma'da değil İtalya, Galya ve Afrika'nın bütün şehirlerinde icra edilirdi. (Yunaniler bu oyunları kabulden imtina' ederlerdi).

Minturno kasaba eşrafından beri namına rekz edilen bir heykele şu yazı yazılmıştı: "Dört günde 11 çift gladyatör çıkarmış, bunlar içlerinden yarısı yere serilinceye kadar mütemadiyen çarpışmışlardır. Gayet müthiş on ayı avı vermişti. Asil şehirliler bunu hatırınızdan çıkarmayınız." O zamanlar ahali İspanya'da icra edilen boğa koşularında olduğu gibi kan müptelası idi. İspanya kralının bugün yaptığı gibi imparator da bu kanlı oyunlarda bulunmaya mecbur idi. Marcus Aurelius sirk oyunlarında lakırdı ederek, kitap okuyarak, oyun seyredecek yerde ötekini berikini yanına kabul ederek canının sıkıldığını belli ettiği için Roma'da şöhretini zayi' eylemişti. İtalya'ya istila eden barbarlara karşı iş görmek için kendisi ile beraber gladyatörler de götürdüğü zaman ahali az kaldı bir patırtı çıkaracaktı. Hepsi de: "Bize filozofluk ettirmek için eğlencemizi elimizden alıyor." diye bağırmışlardı.

Mektepler– Eskiler bütün çocukları talim ve terbiye etmeyi hiç düşünmemişlerdir. Yalnız esirler değil, hatta imparatorluk ahalisinin bile kısm-ı azamı okuma bilmezdi. Mektepler yalnız zenginlerle Roma şehirlileri içindi.

Şehirli veya asker evlatlarının okuma ve yazma öğrendikleri mekteplere dair malumatımız pek azdır; muallime yalnız çocuk ebeveyni tarafından para verilir, muallimler iyi bir maaş almazlardı.

Usul-ı terbiye, çocukları bir değnekle ve hatta bir kamçı ile dövmekten[154] ibaretti. Pompei'de bulunan bir resim, arkadaşlarına tutturulup dayak atılan bir çocuğu irae' ediyor. Zengin aileler evlatlarını umumiyetle Yunani üseradan bir muallime terbiye ettirirdi; muallim çocuklara Yunanice ve sarf öğretirdi. İlm-i beyan yani irad-ı nutuk etmek sanatını öğrenmek için zengin çocukları umumi mekteplere gönderilirdi. Kürsi-i hitabetler kaldırıldığı hâlde, irad-ı nutuk etmek zevk ve âdeti yine baki kalmıştı. O zaman aksine hatipler (rhetéurlar)[155] kum gibi kaynıyor, herkese irad-ı nutuk etmek sanatını talim ediyorlardı.[156]

Mektep manzarası

Bunlar daha birinci asırda Roma'da zengin çocuklarına mahsus mektepler açmışlardı. Bazıları şakirtlerine vazife olmak üzere ilm-i beyana dair farazi misaller üzerine müdafaanameler tanzim ettirirlerdi. Hatip Seneca'nın, bu belagat vazifelerinden birçoğu zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir; bunlarda hep kaldırılmış çocuklar, haydutlar, hayali vakalar mevzu bahis olmaktadır. Bu gibi mektepler tedricen imparatorluğun bütün memleketlerinde tesis edilmişti. Galya'da, Yunan şehirlerinden Marsilya'da eski bir mektep vardı. Augustus devrinde en çok devam edilen Autun mektebi idi; bu mektep imparatorluğun sonuna kadar devam etmişti. Daha sonra

154 Saint *Augustus'tan* (itirafat'ında) bu kanlı manzaraların mukavemetsuz cazibesinden bahsediyor.

155 Rhetéur Yunanice yalnız hatip manasına gelir. Romalılar irad-ı nutuk etmeyi kendisine sanat ittihaz edinen kimseleri anlatmak için bu kelimeyi tahkir-amiz bir manada isti'mal etmişlerdir.

156 Bu resim Yunani ve Romalı olan Pompei şehrinde bulunmuştur.

şimalde, Reims'de, Trevi'de birer mektep açılmıştı. Cenupta birçok şehirlerde mektepler vardı; bunların en meşhuru Bordeaux mektebi olmuştu.

Mekteplerin masarifini şehirler verirdi. Muallimlerin intihabı ve maaşları şehirlere ait idi. Bu mekteplerde zengin çocuklarına en ziyade Latince söyleyip yazmak, memur olmak için de Yunanice öğretilirdi. Bilhassa da sarf ile beyan talim olunurdu. Dördüncü asırda Autun mektebinin en meşhur muallimi, İmparator Konstantin tarafından gönderilen (367) Hatib Omen idi; bu zat Konstantin'in bir methiyesini kıraat eylemişti. Bordeaux mektebinin en büyük adamı da imparatorun mahdumunun muallimi ve gayet mu'teber Latince manzum tiyatrolar müellifi (Ozon) idi.

Kibar Sınıfı– Roma'nın eski zengin aileleri kâmilen sönmüştü. Fakat banka, ticaret, vergi iltizamı ve arazi-i meftuha işletmek yüzünden kesb-i servet etmiş yeni yeni zenginler türemişti. Bir zengin kendisine imparator tarafından hakim nasb ettirmeye muvaffak olur olmaz ailesi asil (senatöryal) olurdu. Bu suretle İtalya'nın ve eyaletin bütün zengin aileleri asil olmuşlardı. (üçüncü asır nihayetinde adi şövalye olarak kimse kalmamıştı.)

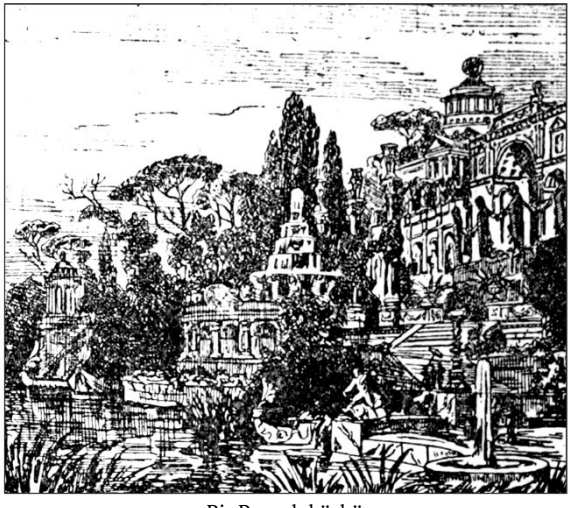

Bir Romalı köşkü

Bu büyük zenginler işsiz ve hevai meşrep ufak bir hükümdar gibi esirleri arasında yaşarlardı. Roma'daki evleri bir saray gibi idi;

her sabah kabul salonu (*atrium*) ziyaretçiler [*clients*] ile[157] dolardı; bunlar az bir bahşiş mukabilinde zenginleri selamlamaya gelen ve sokağa çıktığı zaman maiyetinde giden adamlardı; zira bir zenginin umuma karşı bir sürü maiyetiyle görünmesi moda idi. Tibur sokağından yalnız beş esirle geçtiği için Horatius bir praetor ile istihza ediyor. Zenginlerin Roma haricinde, deniz kıyılarında veyahut dağlarda gayet müzeyyen köşkleri vardı; işsiz kalıp da canları sıkıldığı zaman bunların birinden öbürüne giderlerdi. Zengin Romalıların evleri, şimdiki evlerimiz gibi cepheli değildi; cephe kâmilen dâhile doğru dönük idi.

Dışarıda duvardan başka bir şey görülmezdi. Odalar ufak, döşemesi az ve karanlıktı; ziyayı yalnız kabul salonundan alırdı. Evin tam ortasında kabul salonu bulunurdu; ecdadın heykelleri burada durur, misafirler burada kabul olunurdu; burası damdaki açıklıktan ziya alırdı. Kabul salonundan sonra (peri stil) yani etrafı sütunlarla muhat bahçe gelirdi; gayet müzeyyen yataklarla mücehhez yemek salonları işte buraya nâzırdı; Anadolu Yunanilerinde olduğu gibi zengin Romalılarda da davetliler yemek için yatağa girerlerdi. Döşeme ekseriya mozaikten idi.

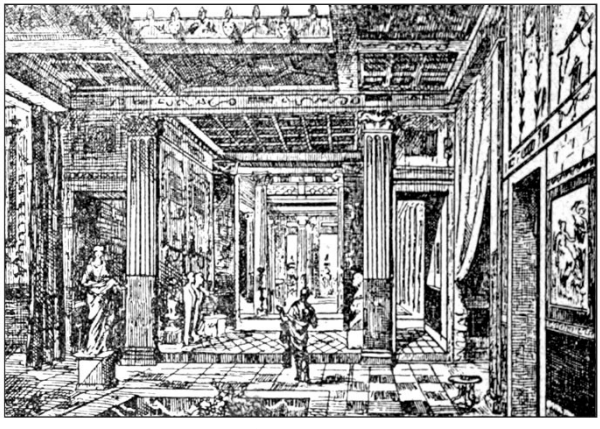

Romalı evinin atriumu

157 Ziyaretçilik, ağır bir sanattı. Şair Martiyal, vaktiyle ziyaretçilik etmiş olduğu için bundan şikayet ediyor. Ziyaretçi olmak için sabahleyin gün doğmadan kalkmak, harmaniyi o uygunsuz, insanı rahatsız eden elbiseyi giymek, zengin tarafından kabul edilince intizar salonunda beklemek lazımdı.

Âdât– Seneca Mektuplar'ında Iuvenalis Saturae namındaki eserinde zamanlarının erkek ve kadınlarını o derece müthiş bir surette tasvir etmişlerdir ki Roma kayzerleri zamanında Roma'nın fesad-ı ahlakı âdeta misl-i sair hükmüne girmiştir. Fakat o zamanlar zenginlerin kaba debdebeleri efendilerin esirlere karşı mezalimi kadınların asabi hevai meşreplikleri gibi cumhuriyetin son zamanlarındaki intizamsızlıklar elan devam eylemekte idi. Fakat fenalığın başı idare-i imparatoriyede değildi; asıl fenalık dünyanın hemen bütün servetlerinin yalnız birkaç bin asilzade ile sonradan görmelere düşmesi ve bunların dununda yüzlerce hür insanların sefalet içinde, milyonlarla esirlerin müthiş bir tazyik altında yaşamaları idi.

Roma'nın büyük aileleri pek çabuk sönüp gidiyordu. Augustus hür insanların gittikçe azaldığına müteessir olarak izdivacı teşvik etmek, bekârlara mücazat eylemek için bir kanun tesis eylemişti. Fakat bu kanunlardan tabii hiçbir tesir hasıl olmadı. Roma'da o kadar çok zengin bekâr vardı ki bunların vasiyetnamelerine yazılmak için onlara dalkavukluk etmek kârlı bir sanat add olunurdu. Müdahinlerden mahrum olmamak için çocuk sahibi olmamak bir hesaptı. Roma hikâye-nüvislerinden biri diyor ki; "Bu şehirde bütün insanlar iki sınıfa taksim olunur: avlayanlar, avlananlar." Seneca diyor ki: "Çocuk sahibi olmak bir insanın nüfuzunu tezyid eder."

Sunuf-ı Adiye– Roma'da intihabat kalkıp da (mülk sahibi olmak hakkı) (Jus Komerçi) tedricen eyalet ahalisine de şamil olmaya başladığı cihetle Roma şehirlileri (cives) ile ecnebiler (peregrini) beynindeki bütün ehemmiyetini zayi etti.

Bir zaman oldu ki (212'de, Caracalla zamanında) neşr olunan bir emirname ile imparatorluğun bütün ahalisinin şehirli olduğu ilan edildi; bu emirname o derece nazar-ı dikkati bile celb etmedi; çünkü zaten ara yerde hiçbir fark kalmamıştı. En mühim fark servete nazaran idi. Ahali iki sınıfa ayrılıyordu; honestiores (en şayan-ı hürmet olanlar) denilen zenginlerdi; bunlar senato azası, şövalyeler, şehir senato azaları olup köriyon sınıfı teşkil ediyorlardı. Ahalinin kısm-ı mütebakisi yani avamda *humiliores* (yere en yakın olanlar) yahut *tenuiores* (en fakirleri)i teşkil ediyordu.

Heyet-i içtimaiyeyi yalnız honestioresler teşkil ediyorlar, memuriyetlerin kâffesini onlar ifa eyliyorlardı. İmparatorun bütün

memurları hep senato azası veya şövalye sınıfından idi; şehir hakimlerinin kâffesi de köriyon sınıfına mensup idi; bunların resmî imtiyazları, tiyatro da hususi yerleri merasimde hakk-ı tekaddümleri vardı. İdama mahkûm oldukları zaman ne çarmıha gerilir, ne de amfitiyatroda vahşi hayvanlara atılırlardı; bu badi-i zillet cezalar ancak küçük adamlara mahsustu. Bu kibar cemiyeti arasında fakirler sefilane imrar-ı hayat ederlerdi. Roma fukarası iane-i umumiye ile veyahut zevat-ı aliyyeye ziyaretçilik ile yaşarlardı; bu da dilenciliğin başka bir sureti idi.

Köylerdeki fakirler, büyük zenginlerin arazileri üzerinde âdeta muhacir gibi yaşarlar, onlardan hemen hemen esir muamelesi görürlerdi. Şehirlerde ise esaretten azad olanlar gibi sanatkârlık veya ufak ticaretler ederlerdi. Şehir zengin olduğu zaman hakimler tarafından verilen ianelerden onlar da hisse-mend olurlar; tiyatrolara, sirklere, hamamlara, meccanen giderlerdi. Her şehirde havuzlarla müzeyyen banyo mahallerinden müteşekkil sıcak su hamamları vardı. Hararet yeraltına konulan bir ocak vasıtasıyla husule getirilirdi.

Bir Yunan şehrinde jimnastikhane ne ise, bir Roma şehrinde de hamam onun aynı idi; burası işsizler için bir mevid-i mülakat idi. Burada jimnastikhanedekinden de fazla olarak bir soğuk bir ılık, bir sıcak mahal, elbise yeri, zeytinyağı sürünmeye mahsus bir yer, müsahabet salonu, talim salonu, bahçeler vardı; hepsinin etrafı bir duvarla muhat idi. Roma civarındaki Caracalla hamamlarının harabeleri el-yevm cesîm bir saha işgal eylemektedir.

Esirler– Hür fakirlerden sonra son sınıf, esirler gelirdi; bunlar bazı memleketlerde ahalinin ekseriyetini teşkil ederlerdi. Zamanımız şarklılarında olduğu gibi Roma beyleri de etraflarında bir sürü esirler bulundurmaktan hazzederlerdi. Büyük bir Roma evinde müteaddid hizmetlere ayrılmış birçok esirler bulunurdu. Eşyaya, gümüş takımına, asar-ı nefiseye memur esirler, elbise dolabına memur esirler, oda hizmetçileriyle hizmetçi kızları, aşçılar, hamamcılar, vekilharç ve yamakları, efendi ile hanımın sokakta arkasından giden esirler, sedye taşıyanlar, arabacılar, ve seyisler, kâtipler, kıraatçılar, tabibler, mürebbiler, aktörler, mızıkacılar keza her türlü sanaatkarlar vardı. Zira her büyük hanede buğday öğütülür, yün

eğirilir, elbise dokunurdu. Birçok esirler de tezgahlara kapanarak birtakım şeyler i'mal ederler; efendileri bunları kendi hesabına sattırırlardı. Diğer bir takımları da duvarcı, gemici gibi ücretle harice verilirdi; Kratos'un 500 mimar esiri vardı. Bunlara (şehir üserası) derlerdi.

Köy Üserası– Her büyük araziyi bir sürü esirler zer' ederlerdi. Bunlar onar onar mangalara ayrılmış çiftçiler, çobanlar, bağcılar, bahçıvanlar balıkçılardı. Yine üseradan bir kethüda bunlara nezaret ederdi. Mülk sahibi arazisinin mahsulatı ile iftihar ederdi. "Hariçten bir şey satın almaz, ne sarf ederse hep kendi evinden çıkar." demek zenginlere karşı yegâne iltifat idi. Onun için bir zengin, o zamanın tabir-i vech ile pek çok köy üserası[158] bulundururdu. Bir Roma malikanesi tıpkı bir kasaba gibi idi; bunlara (villa) derlerdi. Bu isim elan bakidir; Fransızların Kurun-ı vustadan beri (vill) yani şehir tesmiye ettikleri yer, daha ziyade büyültülmüş eski Roma malikanesinden başka bir şey değildir.

Esirlere Suret-i Muamele– Esirlere edilen muamele sırf efendisinin tabiatına bağlı bir şeydi. Cicero, Seneca, Plinius gibi esirlerine gayet iyi bakan onlarla görüşen, bazen onları sofralarına oturtan, onlara bir aile ufak bir servet bırakan efendiler de vardı. Keza bazı efendiler de zikrederlerdi ki bunlar esirlerine hayvan muamelesi ederler, onlara zalimane cezalar yaparlar, hatta zevkleri için esirleri mahvederlerdi. Buna dair pek çok misaller vardır. Augustus'un azatlısı Védius Pollion havuzunda cesîm yılan balıkları beslerdi; esirlerinden biri ez-kaza bir vazo kıracak olsa bunu yılan balıklarına gıda olmak için havuza attırırdı. Filozof Seneca, efendilerin mezalimini şu suretle tasvir ediyor: "Bir esir yemek esnasında öksürse veya aksırsa sinekleri ihmalkârane kovsa, elinden anahtarı düşürüp gürültü etse, derhal fevkalade hiddetleniyoruz. Biraz fazla cevap verecek olsa, simasında bir neşesizlik görülse, onu kamçılatmaya hakkımız yok mudur? Bunlara ekseriya o kadar hızlı vuruyoruz ki azasından birini kırıyor, dişlerinden birini düşürüyoruz. Kadınlar o derecede insaniyetkâr değillerdi. Ovid bir kadını şu suretle methediyor. "Birçok defalar saçlarını önümde tanzim ettiler, saçlarını

---

158 Bunlar umumiyetle işe yaramayan, efendilerinin hoşuna gitmeyen esirlerdi. Çünkü bir esir için köylere gönderilmek ceza idi.

düzelten esirin koluna hiç iğne batırmadı." Efkâr-ı umumiye bu mezalime karşı hiç hoşnutsuzluk göstermezdi. Iuvenalis, esirlerinden birine hiddetlenen bir kadını şöyle tasvir ediyor: "Onu çarmıha gerin!" dedi. "Bu esir ne yaptı da bu cezaya layık görüldü?" "Hayvan! Bir esir, insan mıdır? İsterse bir şey yapmasın. Ben öyle istiyorum, öyle emrediyorum. Arzum yerine gelmelidir."

Âdet gibi kanun da o derece rahim değildi. Daha milattan bir asır evvel bir efendi kendi evinde katledilecek olsa bütün esirleri, idam olunurdu. Hatta bir zamanlar bu kanunu kaldırmak arzu edilmiş, en muteber hükemadan Tiberius bu kanunun muhafaza edilmesi için senatoda beyan-ı mütalaa eylemiştir.

Yer altında, el ile yetişilemeyecek derecede yüksek, dar pencerelerden ziya alır bir mahbes vardı; buraya (Argostol) derlerdi. Efendisinin canını sıkan esirler geceleyin buraya kapatılır, gündüzün gayet ağır zincirlere vurularak çalışmaya gönderilirdi. Birçoklarının yüzleri de kızıl demirle dağlanırdı.

Eski insanların makineli değirmenleri yoktu; buğdayı el değirmenleriyle esirlere öğüttürürlerdi. Bu işe gayet zor olduğundan umumiyetle ceza olarak gördürülürdü. Ezmine-i kadimede değirmen, kürek cezasının aynı idi. Pulautus diyor ki: "Burada polenta[159] ile beslenir. Fena esirler gözyaşları dökerler; burada kamçı şakırdıları, zincir sadaları aks-endaz olur. Üç asır sonra, bade'l-milad ikinci asırda hikaye-nüvis Apuleius, bir değirmen dâhilini şu suretle tasvir ediyor: "Ahh ne zavallı insanlar derileri kamçı darbeleriyle morarmış, benek benek olmuş. Arkalarında parça parça ihramlar; yüzleri demirlerle dağlanmış, saçları kesilmiş, ayaklarında halkalar, vücutları tesir-i hararetle şeklini kaybetmiş, göz kapaklarını dumanlar kemirmiş, her tarafı unlar içinde kalmış!"

Esirler yazı yazmazlardı; onun için efendileri hakkındaki hislerini kendi lisanlarından bilemiyoruz. Fakat efendiler de kendilerinin kin ve adâvet ortasında bulunduklarını bilirlerdi. Genç Plinius bir zenginin hamamda esirleri tarafından katlolunduğunu duyduğu zaman şu mülahazada bulunuyor: "İşte hepimizin maruz olduğumuz tehlike!" diğer bir muharrir de: "Zalimlerin kininden ziyade esirlerin adâveti yüzünden birçok Romalı kurban olmuştur." diyor.

---

159 Mısır unu haşlaması

Pompei'de bir fırının dâhili

Şirketler– Latin olan garptan ziyade Yunanî olan şarkta, imparatorluğun her memleketinde birçok şirketler vardı; bunlara Latince collega derlerdi. Bunların muhtelif nev'leri vardı: aynı sanatla meşgul Sanatkârlar Şirketi, Aktörler ve Pehlivanlar Şirketi, Edebî Cemiyetler, Sarhoşlar Cemiyeti gibi.

Mesela vergi cibayet eden "Mültezimler Şirketi" veya İtalya ile Galya beyninde ticaret eden Tacirler Şirketi gibi bazılarının âzâsı ağniyadan idi; fakat kısm-ı azamı ufak adamlardan mürekkepti.

Roma Hükûmeti evvela bu şirketlere müsaade etmemiş, bilahare müsamaha etmiş, üçüncü asırdan sonra ise kendi teşvik eylemişti. Fakat cenaze merasimi için teşkil olunan şirketlere her zamanda müsait olunmuştu. Bu şirketler hal ü vakti olmayan, kendisine bir mezar mahalli tedarik edecek derecede vesait tedarikinden aciz bulunan kimselerden mürekkepti. Bunlar bir şirket teşkil ederler, kendilerine müşterek bir mezar mahzeni tedarik etmek için birer hisse verirlerdi.

Mezar mahzeni birkaç sıra delikleri havi kubbeli bir bina idi; her deliğe bir ölünün külü konurdu. Bunlara biçimlerinden dolayı (*columbarium*) güvercinlik namı verilirdi. Cenaze Şirketi'nin âzâsı vefatlarından sonra münasip bir resm-i tedfin ile daimî bir mezara nail olacaklarına emin bulunurlardı; bu gibi şeylere eskiler pek ziyade ehemmiyet verirlerdi. Bu şirketler, fena şeye alamet olacak bir isimle yad edilmezler, bir mabud ismiyle yad edilirlerdi. (Mesela Nimes Denemozus menbaaının perestişkarları vardı): bunlara

Fakirler Şirketi (*collegia ten-uiorum*) derler, buraya birçok esirler dâhil olurlardı.

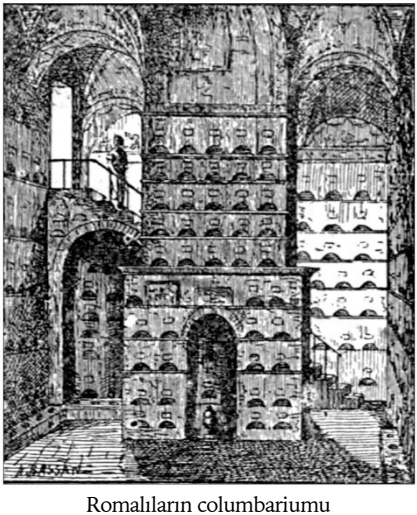

Romalıların columbariumu

Şirketlerin hemen kâffesi de pir tabir olunan bir mabudun himayesi altında bulunurlardı, (Mesela Etıbba şirketlerine *Eskülap* namı verilirdi). Hatta bunlardan birçoklarının teessüsünden maksad müştereken dinî bir ibadet icra eylemekti. Mabetlerle rahipler, birkaç resmî mabudlar için yapılacak kurbanlar hükûmete aitti; edyan-ı sairenin kâffesi şirketler halinde teşekkül eylemişti. İbadet edenlerin kendilerine mahsus sandıkları, rahipleri, kiliseleri, mihrapları, ayinleri vardı. Hristiyan kiliseleri bidayette hep bu gibi şirketlerden ibaretti.

En mühim şirketler, Sanatkârlar Şirketi idi; bunlardan her şehirde bulunurdu. Büyük şehirlerin her birinde birçokları vardı. Bu şirketler umumiyetle aynı sanatla meşgul sanatkarlardan ibaret olup o sanatın ismiyle yad edilirdi. Ayasuluk'ta Yün Tarayıcılar Şirketi, Cenevre'de Kayıkçılar Şirketi, Lyon'da Amele Şirketi vardı. Fakat bu şirketlere sair sanat erbabı da kabul olunurdu. Umumiyetle her şirketin bir ibadeti vardı; her şirket bir mabuda prestij eder, onun şerefine yortu yapar, bu yortuda onun bayrağını çıkarırdı (Bu âdet Kurun-ı Vusta'da Hristiyan sanatkârlar arasında baki kalmıştı). Bu şirket, âzâsı için aynı zamanda bir Cenaze Şirketi de teşkil ederdi.

Şirketin müdür olarak umumiyetle iki (Küratör, veli)den mürekkeb ustaları (majesteri) vardı, bunlardan biri (quaestor) veznedar idi; bu ustalar bütün âzânın içtimaı ile intihab olunurdu. Fakat bunlar sanatkârlar üzerine yine hiçbir nüfuzu haiz değillerdi; bu nüfuz altında bulunmaya hiçbir kimse mecbur değildi.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi*.- Feridlander, *İmparatorluk Zamanında Roma'da Âdât*.- Wallon, *Tarih-i Esaret*.

ON SEKİZİNCİ FASIL

ROMA HUKUKU

Aile – Tasarruf – Usul-i Muhakeme

İbadet-i Aile– Bir ailenin kâffe-i âzâsı aynı ecdada ibadet ederler, aynı ocak etrafında içtima eylerlerdi. Binaenaleyh aynı mabudlarda malik oldukları gibi kendilerinden başka kimse de bu mabudlara malik olamazdı. Aile ecdadına ibadet etmek hakkını haiz olmak için bu ecdadın ahfadından bulunmak icab ederdi. Mabud ecdadının[160] bulunduğu mihrap evde gayet saklı olur. buraya hiçbir yabancı giremezdi. Romalı bir aile tıpkı ufak bir mezhep erkanı gibi idi; her ailenin bir dini, bir ibadeti vardı; buna kendi âzâsından başka kimse kabul olunamazdı. Roma ailesi desatir-i diniyeye nazaran idare olunduğu için zamanımız ailelerine hiç benzemezdi.

İzdivaç– Romalılarda izdivaç evvela bir ayin-i dinî şeklinde başlamıştı. Peder kızını daima dışarıya verirdi; gelin alayı: "Nikâh, ey nikâhlı!" diye eski ve mukaddes bir bir nakarat taganni ederek gelini götürürdü. Gelin zevcinin ocağı önüne getirilir, kendisine su ve ateş verildikten sonra buradan aile mabudlarının huzuruna götürülürdü, zevç ve zevce burada ondan yapılmış bir çörek yerlerdi. O devirde izdivaca (communion par le gâteau) yani çörekle izdivaç derlerdi.

Daha sonra yalnız avam tarafından icra edilecek başka türlü izdivaçlar da icat edilmişti. –Mesela bu izdivaçlarda ya nişanlı kızın babası kızını şahitler muvacehesinde zevcine satar, zevci de onu zevceliğe satın aldığını beyan eder, buna (iştira ile izdivaç) derlerdi.– veyahut kadın zevci ile birlikte ikamet eder, bir sene böylece yaşadıktan sonra izdivaç etmiş addolunurlardı. Buna da (alışma ile izdivaç) derlerdi.

Yunanîlerde olduğu gibi Romalılarda da teehhül bir vazife-i diniye idi; din ailelerin sevindirilmesini emrederdi. Bir Romalı izdivaç ederken "zevcesini evlat sahibi olmak için" aldığını beyan ederdi.

---

160 Bunlara Penat yani ev mabudları derlerdi.

Hatta asil bir Romalı zevcesini fevkalade sevdiği hâlde çocuğu olmadığı için tatlîk etmişti.

Bir düğün manzarası (Romalılara ait bir resimden)

Kadın– Romalı bir kadın hiçbir vakit hür değildi; daha kız iken pederine tabiiydi; zevci, pederi intihab ederdi. Teehhül ettiği zaman da kocasının nüfuzu altına, erbab-ı hukukun tabiri vech ile "kocasının eline girer", kocasının "kızı gibi olurdu." Bir kadının hayat ve memâtını hükmedecek daima bir hakimi bulunurdu.

Fakat hiçbir zaman kadına esir gibi muamele edilmezdi. Kadın haysiyetçe kocası ile müsavi idi. Erkeğe aile reisi veya patron denildiği gibi kadına da aile anası veya matron derlerdi. Erkek evin hakimi ise kadın da hakimesi idi. Esirlere o kumanda eder, buğday öğütmek, ekmek yapmak, yemek pişirmek gibi büyük işleri onlara gördürürdü. Kendisi kabul salonunda (atrium) oturur, iplik büker, dokuma dokur, üseranın vazifelerini tayin eder, çocuklara nezaret eyler, evi idare ederdi; Yunan kadınları gibi erkeklerden uzak yaşamazdı. Sofrada zevci ile beraber ta'âm eder, misafirleri kabul eder, dışarıda yemek yer, merasimde umum muvacehesine çıkar, tiyatroya ve hatta mahkemelere bile giderdi, bununla beraber yine cahil kalırdı. Romalılar kızlarını talim ve terbiye etmeye o kadar ehemmiyet vermezlerdi; bir kadında en ziyade tebcîl ettikleri hassa ciddiyet idi. Hatta bir kadını medh ü sena için mezarına: "Eve bakar ve yün eğirirdi." diye yazılırdı.

Çocuklar– Romalı bir çocuk babasının malı gibi idi. Pederinin onu sokakta teşhir eylemeye hakkı vardı. Şayet evine alacak olursa, evvela evde büyütürdü. Kızlar kocaya varıncaya kadar evde kalırlar, validelerinin nezareti altında iplik bükerler, bez dokurlardı. Oğlanlar babaları ile beraber tarlada çalışırlar, silah kullanmasını talim ederlerdi. Romalılar sanatkar bir kavim değillerdi; çocukları okuma, yazma, hesap bilsin, fazlasını istemezlerdi. Onlara ne şiir ne de

musikî öğretirlerdi. Keza çocukları kanaatkar, sükutî, tavr ve hareketlerinde mütevazı ve muti olmaya da alıştırırlardı.

Aile Reisi– Bizim aile reisi dediğimiz kimseye Romalılar da (aile reisi) derlerdi. Aile reisi hem mülkün sahibi hem ecdada ibadatın rahibi, hem de ailenin hükümdarı idi; evde mütehakkimane hüküm sürerdi. Zevcesini tatlîk etmek, çocuklarını atmak, satmak, kendilerine sormadan öldürmek hakkını haizdi. Zevcesi ne getirmiş ise, çocukları ne kazanırsa, hasılı onlara ait ne varsa hepsini zaptetmek hakkına malikti; çünkü ne kadını, ne de çocukları hiçbir vakit mal sahibi olamazlardı. Hasılı onlar üzerine "hayat ve memâta hükmetmek"[161] salahiyetine kâmilen malikti; daha doğrusu onların hâkimi yegânesi idi. Şayet bunlar bir cinayet işleyecek olurlarsa onları hakim mahkûm etmez, aile reisi mahkûm ederdi. –bir gün (186) Bacchus ayinine iştirak edenlerin kâffesi hakkında Roma senatosu idam cezasına hükmetti.

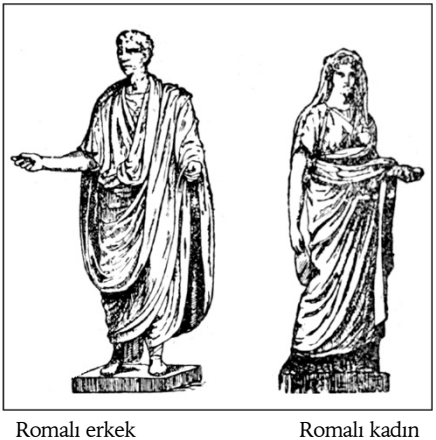

Romalı erkek Romalı kadın

Erkekler idam olundu; fakat müttehemler arasında bulunan kadınlar için senatonun aile reislerine müracaat eylemesine ihtiyaç hasıl oldu. Kadınlarını ve kızlarını onlar mahkûm ettiler– Eski Cato derdi ki: "Zevç, zevcesinin hakimidir; ne isterse yapar. Kadın bir hata işlerse ona mücazat eder; şarap içerse mahkûm eyler; sadakatsizlik gösterirse öldürür." Catilina senato aleyhinde ittifak teşkil eylediği zaman senato âzâsından biri oğlunun da bu ittifaka iştirak

161 Roma ıstılahat-ı hukukiyesinde kadın, çocuklar ve hizmetkarlar, kendilerine mutasarrıf değillerdir." denirdi.

ettiğini görmüş, oğlunu tevkif ve muhakeme ettikten sonra ölüme mahkûm eylemişti.

Aile resinin salahiyeti müddet-i hayatınca devam eder, bir çocuk ondan hiçbir zaman kurtulamaz; hatta konsül bile olmuş olsa yine babasının nüfuzuna tâbi bulunurdu. Pederleri vefat edince aile reisliği çocuklara intikal ederdi. Kadına gelince, o hiçbir vakit hür olamazdı; zevci vefat edince varisinin nüfuzu altına girer, o zaman kendi evladının idaresi altında bulunurdu.

Tasarruf– Roma'nın ilk asırlarında servet, en ziyade mevaşi ile üseradan ibaret idi. Bilahare para (pecunia) manasına gelen şey sürü, mutasarrıf da aile reisi (pater familias) idi. Galiba o zamanlar arazi irsen intikal etmiyordu; zira miras (heredyom) kelimesi 2 dönüm, yani tam bir bahçe ile bir evlek yere delalet ederdi. Fakat daha sonra Romalılar bir tarla sahibine o tarlanın mutasarrıfı (dominus) nazarıyla bakmayı kabul ettiler. İşte o zaman mevaşi, üsera, arazi, ve sükena üzerine de hakk-ı tasarruf (dominyon) teessüs etti. Bu hakkı, "istimal ve su-i-istimal etmek" yani tahrip eylemek hakkı suretinde tarif ederlerdi.

Daha sonra bu hakkın eşya ve gümüş gibi her nev' mevadda, hatta kıyem-i mevzua, duyunat ve hukuk-ı tasarrufiye üzerine de şamil olması kabul edildi.

Bir şeye mutasarrıf olmak için o şeyi âdetle tayin edilmiş usuller tahtında tasarruf etmek icap ederdi.

Mesela bir şey şu suretle satın alınırdı: beş kişi bir meclis teşkil eder, bir kişi de elinde bir terazi tutardı; müşteri bunların karşısına gelir, satın aldığı şeyin kıymeti olmak üzere terazinin içine bir kalay parçası vaz ederdi. Satılan şey bir hayvan veya bir esir ise müşteri: "Romalıların kanunu mucibince bu şey benim malımdır; onu dikkatle tartılan şu kalayla satın aldım." diyerek eliyle üzerine dokundurdu.

Daha sonra tasarrufu intikal ettirmek için daha sade usuller tasavvur edildi; eşyayı müşteriye teslim etmek veya yalnız tasarruf ettirmek kâfi addedildi. Fakat bu usuller resmen tasarruf sayılamıyor, müşteri eşyanın yalnız sahibi oluyordu. Mamafih bu tasarruf ona hukuk-ı tasarrufiyeyi tamamıyla bahşediyordu.

Mutasarrıf vefatından sonra emvalini istediğine bırakmak hakkını haizdi. Buna evvelce hiçbir karar vermemiş ise oğulları varis olur, onu beynlerinde taksim ederlerdi. Şayet usul-ı veraseti tebdil etmek arzu ederse bir vasiyetname yazardı. Bir zamanlar ahali meclisi muvacehesinde vasiyetname tertip etmek merasimden madud olmuştu. Fakat daha sonra bir nev' muvazaalı satış usulü kabul edildi (mutasarrıf kimi varis etmek isterse malını ona satardı). Nihayet tahriri bir vasiyetname ile iktifa olundu. İlk asırlarda mutasarrıf malını istediğine bırakmak, çocuklarına hiçbir şey bırakmamak hakkına da malikti. Sonraları hakimler her aile reisini servetinden bir kısmını da evlatlarının beherine terk etmeye mecbur etmişler, ondan sonra her çocuğun mirastan bir hisseye hakkı olmuştur.

On İki Levha– Akvam-ı kadimenin kâffesi gibi Romalıların da bidayette yazılmış kanunları yoktu. Cedlerinin teamülüne riayet ederlerdi; yani evvelki nesil ne yapmış ise ondan sonraki nesil de onu yapardı. 450 senesine doğru, ahali tarafından intihab olunan on hakim (deçemvir) kanunlar tanzim ederek on iki taş levha üzerine yazdılar. Muhtasar, sert, müessir bir lisanla yazılan bu kanun, on iki levha kanunu idi; bu kanun, yapıldığı kavim gibi sert ve kaba idi.– Komşusunun ekinlerini sihirbazane sözlerle kendi tarlasına geçiren sihirbaz bu kanuna nazaran ceza görecekti. Deynini ödeyemeyen bir borçlu hakkında kanun şu hükmü veriyordu: "Borcunu tediye etmezse muhakemeye celb olunur. Şayet hastalıktan veya sinninden dolayı bir mani zuhur ederse kendisine bir beygir gönderilir, fakat sedye gönderilmez. Otuz gün mühlet verilir. Yine tediye etmezse alacaklı tarafından kayışlarla veya 15 kıyye sıkletinde demirlerle bağlanır. 60 gün sonra da Tiber Nehri'nin öte tarafında satılır. Şayet birkaç alacaklısı varsa hepsi de onu parça parça kesebilirler. Fazla veya az kesmek cürüm addolunmaz." Cicero'nun tabiri veçhile on iki levha kanunu "bütün Roma hukukunun menbaı" olmuştu. Bu kanun yazıldıktan dört asır sonra bile mekteplerde çocuklara ezberlettirilirdi.

Remz ile Usul-i Muhakeme– Eski Roma hukukunca bir şeyi satın almak, satmak, tevarüs etmek için eşhasın uyuşmaları kifayet etmezdi. Roma mehakiminde istihsal-i adalet için yalnız davayı anlatmak kâfi değildi; âdetle tayin etmiş bazı sözler söylemek, bazı

tavırlar yapmak da lazımdı. Mahkeme huzurunda her dava bir pandomima idi.– Bir şey talep etmek için onu el ile tutmak lazımdı. - Yanına duvar yaptıran bir komşuyu protesto etmek için bu duvara doğru bir taş atılırdı. - İki kişi bir tarlaya tasarruf dava ettikleri zaman mahkemede şu muamele cereyan ederdi: evvela iki taraf birbirinin elinden yakalar, âdeta kavga edecekmiş gibi yapar, sonra ayrılırlar: "Bu tarlanın Roma hukuku mucebince benim olduğunu beyan ediyorum. Tarla yerinde hukukumuzu paylaşmak için seni praetorun mahkemesinden oraya çağırıyorum." derlerdi. Sonra hakim: "Burada hazır bulunan şahitler huzurunda işte yolunuz; gidiniz!" diye oraya gitmelerini emreder, iki taraf güya gidiyorlarmış gibi yaparlardı; işte bu, yola çıkmaya alamet idi. Sonra şahitlerden biri: "dönünüz" der, bu yolculuk bitmiş olurdu. İki taraf da birer tezek gösterirdi, bu, tarlaya alamet idi. İşte dava bu suretle başlar, hakim davayı ondan sonra dinlerdi.– Akvam-ı ibtidaiyesinin kâffesi gibi Romalılar da yalnız gördükleri şeyi anlarlardı, maddi muameleler gayr-i mahsus olan hukuku onlara irae eylemeye hizmet ederdi.

Romalılar bu eski usullere son derece riayet ederlerdi. Dinde olduğu gibi umur-ı adliyede de kanunun ruhunu nazar-ı itibara almayarak yalnız harfiyen itaat ederlerdi. Onlar indinde her düstur mukaddesti. Onun için kemal-i dikkatle tatbiki lazımdı. Muhakemede yegâne düsturları: "Lisanın söylediği şey hukuk addedilmelidir" kavlinden ibaret idi. Bir müddei bu düsturlardan birini söylerken bir kelime yanılacak olsa dava kaybedilmiş addolunurdu. Asmalarını kestiğinden dolayı bir adam komşusu aleyhine ikame-i dava etmiş. Söyleyeceği sözde ağaç diyecek iken asma demiş. Davası kaybolmuştu. Bununla beraber şekle olan bu kati riayet, Romalıların gayet tuhaf bir surette uyuşmalarına medar olmuştur. Kanunen bir peder oğlunu üç defa satar, bu çocuk pederin daire-i nüfuzundan kurtulmuş addolunurdu. Bir Romalı çocuğunu hür bulundurmak için onu birbiri arkasına üç defa satar, bu alım satım komedisi onu hür bulundurmak için kifayet ederdi.– bir harbe başlamazdan evvel kanunen düşman hududuna bir münadi gönderilir, düşmana öyle ilan-ı harp edilirdi. Roma, Epir Kralı Pirus'a ilan-ı harp etmek istemişti; Pirus'un krallığı Adriyatik Denizi'nin öte tarafında olduğu için bu usul şu suretle tatbik edilmişti. Pirus'un tebaasından biri,

belki de bir esir, Roma'da bir tarla satın almış, güya bu tarla Epir arazisinden imiş gibi yapılmış, münadi harbesini buraya atarak müdebdeb bir ilan-ı harp edilmişti. Devre-i şebabında bulunan kâffe-i akvam gibi Romalılar da muayyen düsturların sihir-amiz bir fazileti haiz olduğuna mübhem bir surette itikad ederlerdi.[162]

İlm-i Hukuk– On iki levha kanunu ile daha sonra yazılan kanunlar muhtasar ve na-tamam idi. Birçok mesele zuhur ediyordu ki bunlar hiçbir kanunla halledilemiyordu. Böyle müşkül zamanlarda mesail-i hukukiyeye vukuflarıyla meşhur zevata müracaat etmek Roma'da âdet idi. Bunlar şayan-ı ihtiram zevattan, ekseriya eski konsüllerden veya pontiflerden olup fikirlerini daima tahriren beyan ederlerdi; onlarla müşavereye ukala cevabı derlerdi. Ukala fevkalade şayan-ı ihtiram oldukları için bu cevaplarda pek nafiz olurdu. Hatta imparator Augustus daha ilerisine gitti; bunlardan bazılarını suret-i mahsusada tayin ederek cevaplarının kuvve-i kanuniyeyi haiz bulunmasına karar verdi. İşte bu suretle hukuk bir fen olmaya başladı; "hukuk uleması" da yeni yeni kaideler ortaya koyarak bu kaideler mecburi oldu; (ilm-i hukuk) da bu suretle meydana geldi.

Praetor Emirnamesi– Hukukun kavanin-i mukaddesesini tatbik için Roma'da büyük bir hakim bulunmak lazımdı. Bir mahkemeyi yalnız bir hakim veya bir praetor idare eder, Romalıların tabiri veçhile yalnız o ihkâk-ı hak edebilirdi. Generallik vazifesi ile meşgul olan konsüller bu vazifeyi umumiyetle praetorlara bırakırlardı. Roma'da daima ekallî iki hakim praetor bulunurdu. Biri şehirliler beynindeki davaya hükmeder, buna (şehir praetoru) derlerdi; diğeri de şehirlilerle ecnebiler beynindeki davaları rüyet ederdi; buna da (ecnebiler praetoru) ve daha doğrusu şehirliler praetoru derlerdi. Laakal iki mahkemeye ihtiyaç olurdu; çünkü bir ecnebi, şehirliler mahkemesine kabul olunamazdı.

Bu praetorlar haiz oldukları salahiyet-i tamme sayesinde davayı nasıl isterlerse o veçhile halledeerlerdi; hatta ecnebiler praetoru hiçbir kanuna tâbi değildi; zira Roma kavanini sırf şehirliler için yapılmıştı. Mamafih her praetor bir sene müddetle ifa-yı vazife ve icra-yı adalet etmeye memur olduğu cihetle memuriyete girerken bir emirname yazar, bu emirnamede icra-yı hüküm için takip edeceği

---

162 Kendi zamanında icra edilen bu muhakeme komedisini *Cicero* da tasvir ediyor

kavaidi irae eylerdi; buna praetor emirnamesi derlerdi. Praetor bir sene sonra ikmal-i vazife edince emirnamesi de hükümden sakıt olur, halefi büsbütün başka bir emirname tanzim etmek hakkını haiz bulunurdu. Her praetorun halefleri tarafından tanzim edilen emirnameleri bazı tadilat ve bazı ilavat icra ederek hıfz etmesi âdet idi. İşte bu suretle birçok asırlardan kalma hakim emirnameleri toplanmış, nihayet ikinci İmparator Hadrianus bir praetor emirnamesi tanzim ettirmiş ve bunu kanun yerine koymuştur.

Roma'da ayrı ayrı iki mahkeme bulunduğu için iki usul-i nizam, iki muhtelif hukuk zuhura geldi.– Şehir praetoru tarafından şehirliler umuruna tatbik olunan nizamlar (hukuk-ı medeniye)yi yani (hukuk-ı şehriye)yi teşkil etti.– Ecnebiler praetoru tarafından tatbik olunan nizamlar da (hukuk-ı eşhas) yani (hukuk-ı milel)i[163] teşkil eyledi.

İşte o zaman bu iki kanundan en insaniyetkarane, en akilane, en sade, hasılı en mükemmel olanı ecnebiler hukuku olduğu anlaşıldı. Eski Romalıların kavaid-i şedidesinden alınan şehirliler hukukunda müz'ic usullerin, vahşiyane kaidelerin ilk kabalığı henüz kaldırılamamıştı. Hukuk-ı milel ise bilakis her türlü desatirden, her türlü efkar sehife-i milliyeden muarra, ağır ağır cem edilmiş, birçok asırlar tecrübe olunmuş, Roma'da mukim her memleket, rical ve tüccarinin âdetleri üzerine müeessesti. Bundan başka eski hukukun akla da pek ziyade mugayir olduğu anlaşıldı. Romalılar bir darb-ı meselde: "Sıkı bir kanun demek haksızlığın en büyüğü demektir." derlerdi. İşte bunun üzerine şehirliler praetoru eski kanunu tashih etmeye, kaide-i refete, yani adalete muvafık surette hükmeylemeye başladılar. Daha sonra yavaş yavaş ecnebiler praetorunun kendi mahkemesinde tatbik ettiği kavaidi onlarda tatbik eylediler.– Mesela Roma kanunu yalnız erkek cihetinden olan akrabanın verasetini tanıyordu.; praetor, kadın cihetinden olan akrabayı da verasete kabul etmiştir.– Eski kanuna nazaran bir kimsenin mutasarrıf olabilmesi için satışa müteallik merasim-i müşevveşeyi ifa etmek lazımdı; praetor bunun için yalnız satın alınan şeyin bedelini verip o arazinin tasarruf edilmesini kâfi görmüştür.– İşte bu suretle her

163 Bu milel, Roma'da bulunan milletlerdi

tarafta (hukuk-ı milel) tatbik edilmiş, yavaş yavaş (hukuk-ı medeniye) yerine kaim olmuştur.

Hukuk-ı Teamüliye– Bu yeni Roma kanunu bilhassa imparatorlar zamanında vücuda geldi. Antoninler birçok emirnameler ve iradeler yazdılar (bu iradeler imparatorların kendilerine danışan memurlara verdikleri cevaplardı). Yanlarında bulunan erbab-ı hukuk bu iradelerin tanziminde imparatorlara muavenet ettiler. Birçokları da üçüncü asır bidayetinde iyi imparatorların vaktinde olduğu gibi fena imparatorlar zamanında da yeni yeni kavaid-i hukukiye meydana koyarak eskileri tashih eylemekte devam ettiler. Bunların en meşhurları *Papinien,* Ulpian, Modestine ve Paul'dür. Bunların âsârı Roma hukukunu suret-i katiyede tayin eylemiştir.

Üçüncü asırda tanzim edilen bu hukuk, zuafa için pek sert olan eski Roma hukukuna hiç benzemez. Erbab-ı hukuk bu yenisinde Yunan hükemasının bilhassa stoiciens erbabının efkarını kabul eylemişlerdir. Bunların fikrince hürriyete hür insanın hakkı vardır. "Hür insanın hür doğması hukuk-ı tabiiyesindendir." Yani esaret mugayir-i tabiattir. Bunun için esirin hatta efendisi aleyhinde bile taleb-i adalet edebileceğini ve şayet efendisi esirini telef edecek olursa kendisine katil nazarıyla bakılmasını kabul ederler. Keza çocuğu da pederinin mezalimine karşı muhafaza eylerler.

İşte bu kanuna daha sonralar (hukuk-ı teamüliye) denilmiştir. Filhakika bu kanun akıl ve muhakemenin bütün insanlar için muvafık göreceği felsefi bir hukuktur. On iki levha kanununun kabalığından ve şiddetinden bunda zerre kadar eser yoktur. Birçok zamanlar Avrupa'yı idare eden ve hatta bugün bile kanunlarda kısmen mevcut bulunan Roma hukuku eski Romalılar kanunundan başka bir şey değildir. Bu kanun bütün akvam-ı kadime âdâtına, ve Roma hakimleri ile erbab-ı hukuku tarafından birçok asırlar yekdiğerine mezcedilerek tedvin olunan Yunan hükeması efkarına nazaran vücuda getirilmiştir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Accarias, *Muhtasar Roma Hukuku*. – Marcellinus – *Roma Tarihi* –
Shering – *Roma Hukukunun Ruhu*.

ON DOKUZUNCU FASIL

HRİSTİYANLIK

İlk Kilise – Mezalim

Hazret-i İsa'nın Telkinatı– Yahudiler kendilerine bir halaskar, bir hükümdar olarak Hazret-i Davut neslinden olan Mesih'in vüruduna intizar ediyorlardı. Fakat nim-Yahudi memleketi telakki olunan Celile'de şimalde ufak bir eyalette kâin Nasıra beldesinde fakir bir dülger ailesi içinden Hazret-i İsa zuhur etti. Hazret-i İsa'nın Yunanî olan havariyyunu kendisine Chirist yani zeyt-i mukaddesle takdis olunmuş hükümdar namı verdiler. Keza üstad, senyor ve muhlis namlarıyla da yad edildiler. Hazret-i İsa'nın dini herkesçe malumdur. Binaenaleyh Cenab-ı Yeşu'nun cihana ne gibi efkâr-ı cedide neşreylediğini göstermek kifayet eder.

Hazret-i İsa her şeyden evvel sevmeyi tavsiye eylemiştir. "Cenab-ı kibriyayı bütün ruhunla, bütün fikrinle sev; akrabanı kendin gibi sev. İşte bütün kanun, bütün peygamberler hep bu iki emirde mündemiçtir." diyor.

Hazret-i Yeşu'nun desatirine nazaran sairleri sevmek, onlara yardım etmek bir vazifedir. Cenab-ı Hak insanları muhakeme eylediği zaman açları besleyen, susuzlara su veren, çıplakları giydirenleri sağına alacaktır. Hazret-i İsa, kendisine imtisal etmek isteyenlere en önce: "Git malını sat, fakirlere ver." derdi. Kudema indinde iyi bir adam demek asil, zengin, mert bir adam demekti. Hazret-i İsa'dan sonra bu kelimenin de manası değişmiştir; artık ondan sonra iyi adam demek, sairlerine muhabbeti olan kimse demekti. İyilik etmek, başkalarını sevip onlara yardım etmeye çalışmak demekti. Artık ondan sonra (şefkat) yegâne faziletti. Müşfik kelimesi hayırhahın müradifi idi. Yahudilerin intikam hakkındaki eski kaidelerine karşı Hazret-i İsa kaide-i şefkati ileri sürüyordu; diyordu ki: "Siz dişe diş, göze göz denildiğini biliyorsunuz. Ben de size diyorum ki: bir kimse sizin sağ yanağınıza vurursa ona sol yanağınızı da çeviriniz. Deniyor ki: akrabanızı seviniz, düşmanınıza adavet ediniz. Ben de size diyorum ki: düşmanlarınızı seviniz: size adavet edenlere iyilik ediniz, size zulüm edenler için Allah'a yalvarınız ki

asumanda bulunan, iyilere ve fenalara güneşler tulû ettiren, doğrulara ve eğrilere rahmetler yağdıran kibriyanınızın evladı olasınız."– hatta kendi çarmıha gerildiği sırada celladları için Cenab-ı Hakk'a yalvarmış: "Ey Rabb'im! Onları affet: çünkü onlar ne yaptıklarını kendileri de bilmiyorlar." demiştir.

Hazret-i İsa bütün insanları sevmiş; yalnız bir millet için değil, bütün beşeriyet için feda-yı can eylemiştir. İnsanları hiç birbirinden tefrik etmemiştir; çünkü bütün insanlar nazar-ı Rabbanîde müsavidir. Edyan-ı kadime, hatta din-i Musevî de yalnız bir kavmin dini idi; bu kavim o dini akvam-ı saireye telkin etmeyi hiç arzu etmez, onu bir hazine gibi ihtimam-ı hasudane ile saklardı. Hazret-i İsa ise havariyununa: "Kendiniz, bütün milletlere icra-yı telkinat ediniz" diyor.

Daha sonra havariyundan Pavlus Hristiyanlarda müsavatı şu kaide ile beyan eylemiştir: "Ne evvelîn, ne de ahirîn vardır. Ne Yunanî, ne Musevî, ne sünnetli, ne sünnetsiz, ne barbar, ne esir, ne de hür vardır. Fakat Hazret-i Yeşu her şeyde mevcuttur." Kudema, insanların servetle teali edeceklerine kail olur, gururu bir hiss-i necibane telakki ederlerdi; Hazret-i Yeşu diyor ki: "Fakirler bahtiyardır; çünkü saltanat-ı lahutiye onlarındır." "Bütün emvalinden vazgeçmeyen, havariyyunumdan olamaz." Hatta kendisi de hiçbir mal sahibi olmayarak şehir şehir gezerdi. Havariyyunu istikbali düşündükleri zaman Hazret-i İsa: "Ne yiyeceğinizi ne giyeceğinizi endişe etmeyiniz. Semadaki kuşlara bakınız; onlar ne ekiyorlar, ne de biçiyorlar; fakat Cenab-ı Hak onların yiyeceğini yine ihsan ediyor." diyordu. Bir İsevi'nin (Hristiyan) servette, ihtiramatta gözü olmamak lazımdı. Bir gün Hazret-i İsa'nın havariyyunu içlerinden hangisinin semada ilk mertebeyi ihraz edeceğini münakaşa ettikleri sırada Hazret-i Yeşu: "İçinizde en büyüğünüz başkalarına en çok hizmet edeniniz olacaktır zira itila eden inecek, inen de itila eyleyecektir." demiştir. Hatta el-yevm Sen Piyer'e halef olan papa, (Cenab-ı Hakk'a hizmet edenlerin hizmetkarı) namını almaktadır. Hazret-i İsa kendisine en ziyade fakirleri, hastaları, kadınları, çocukları, hasılı zuafa ve kimsesizleri celp ederdi. Havariyyununu en ziyade avam arasından intihab eder, onlara: "Kalben halim ve mütevazı olunuz." derdi.

Saltanat-ı İlahiye– Hazret-i İsa, saltanat-ı ilahiye tesis etmek için yeryüzüne geldiğini söylerdi. Düşmanları ise Hazret-i İsa'yı saltanat sürmek istiyor zannederlerdi; hatta Hazret-i İsa'yı çarmıha gerdikten sonra salibinin üzerine: "Yahudiler hükümdarı, Nasıralı Yeşu." diye yazmışlardı. Fakat bu, kaba bir su-i tefsir idi. Hazret-i İsa kendi: "Benim saltanatım dünya saltanatı değildir." derdi. Hazret-i İsa ne hükûmetleri yıkmak, ne de heyet-i içtimaiyeyi ıslah etmek için gelmişti. Romalılara vergi verilip verilmemesini kendisine kim sual etmiş olsa: "Kayzere ait olanı kayzere, Allah'a ait olanı Allah'a veriniz." derdi. Onun için bir İsevî esasen mevcut bulduğu şeyi kabul eder, zatını ıslaha çalışır, fakat heyet-i içtimaiyeyi ıslaha çalışmazdı.

Cenab-ı Hakk'a kul, saltanata layık olabilmek için, Allah'a kurbanlar kesmek yahut Musevî Farsîler veya eski mabudlara perestiş edenler gibi efal-i diniyeye son derece bir dikkatle riayet etmek lazım değildi. Hazret-i İsa: "Hakiki abidler Cenab-ı Hakk'a fikren ve hakikaten ibadet ederler." diyor. Abidlerin ahlakı Hazret-i İsa'nın şu sözlerinde mündemiçti: "Semavatta bulunan Rabb'iniz ekmeldir. Siz de ekmel olmaya çalışınız."

Havariyyun– Hazret-i İsa ile beraber bulunan on iki havariyyun Cenab-ı Yeşu'nun desatirini bütün akvama vaaz etmekle mükellef idi. Bunlara havariyyun derlerdi. İçlerinden bir çoğu Kudüs'te icrayı vaaz ve nasihat eylemişlerdi; ilk İsevîler Yahudilerden çıkmıştı.

Hrisiyanlığı akvam-ı şarkiye arasında gidip neşreden, yeni tebdil-i din edenlerden Saul'dur. Paul (daha sonra bu namı almıştır) hayatını Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'daki Yunan şehirlerini dolaşmakla geçirmiş; yalnız Yahudileri değil bilhassa gentilleri yani akvam-ı saireye mensup kimseleri yeni dine celp eylemişti. Paul onlara şöyle derdi: "Siz şimdiye kadar İsa'sız idiniz; mukarenetlere, vaatlere bigane bulunuyordunuz. Fakat şimdi Hazret-i İsa sizi birleştirdi; zira iki kavmi bir eden ancak Hazret-i İsa'dır." Bundan böyle İsevî olmak için Yahudi olmaya lüzum yoktu. Onun için Hazret-i Musa kanununa kabul edilmeyen sair kavimler hep Hazret-i İsa kanunu ile birleştiler. Bu ihtilat Saint Paul sayesinde olduğu için kendisine gentiller havarisi denildi.

İlk evvel Anadolu'daki Yunanîler tebdil-i din ettiler. Sonra büyük şehirlerin kâffesinde tebdil-i din edenler bulundu. Hatta Roma'da İsevî cemaatleri hep Yunanilerden teşkil olundu.

Din-i İsevî yavaş yavaş intişar etti; bunu zaten Hazret-i İsa da haber vermişti: "saltanat-ı ilahiye bir hardal danesi gibidir; danelerin en küçüğüdür. Mamafih bundan en yüksek sebzeler derecesinde nebat yetişir, semanın kuşları onun gölgesine iltica ederler." demişti.

İlk Kilise– Hristiyanlar bulundukları şehirlerin kâffesinde hep birlikte dua etmek, medayih-i ilahiye taganni eylemek, sen ibadeti icra etmek için toplanırlardı; sen ibadeti Hazret-i İsa'nın son taamının hatırası olmak üzere birlikte yenilen bir taamdı. Bu içtimaa (kilise) (yani meclis) denirdi.

Bir kiliseye mensup Hristiyanlar umumiyetle birbirine kardeş nazarıyla bakarlar, dul kadınlara, fukaraya, hastalara bakmak için hediyeler getirirlerdi. İçlerinden en şayan-ı hürmet olanları cemaati idare ve ibadeti icra ederdi; bunlara rahip denirdi (asıl isimleri yaşlılar demekti). Bunlardan bazılarının vazifesi cemaatin emvalini idare eylemekti; bunlara diyakos (hizmetkar) derlerdi. Bunlardan başka her şehirde Hristiyanların bir reisleri vardı; buna da piskopos (nazır) tabir olunurdu. Daha sonraları kilise hıdamatı o derece çoğaldı ki Hristiyanların ekseriyet-i uzması iki kısma ayrıldı: bir kısmı cemaat umuru ile mükellef olanlardı ki bunlara ruhban (Allah'a mensup) denildi; diğer kısmı da ibadet edenlerin kısm-ı mütebakisi idi, onlara da layık (ahali) namı verildi.

Her şehrin müstakil bir kilisesi vardı; mesela Antakya Kilisesi, Korent, Roma Kilisesi derlerdi; bununla beraber umumide bir kilise, yani Hazret-i İsa Kilisesi'ni teşkil eder, hepsi de bir din ile yekdiğerine merbut bulunurlardı. Din-i umumi yani Katolik dini en doğru bir din olarak kabul edilirdi; sair hususi fikirlerin kâffesi (yani efkar-ı muhalife) hata olarak reddolunurdu.

Yahudilerin Kitab-ı Mukaddesi Hristiyanlar indinde de mukaddes addolundu; fakat bunların başka mukaddes kitapları da vardı; bu kitaplar kilise tarafından yalnız bir kitap haline getirilmişti (*Ahd-i Cedid*). (*Enâcil-i Erbaa*)da Hazret-i İsa'nın hayatı ve birlikte getirdiği

selamın "hayırlı haberi"[164] vardı. (Âsâr-ı havariyyun)da da bu hayırlı haberin dünyaya nasıl yayıldığı beyan olunuyordu. Epistle denilen mektuplar ise ilk zamanlarda havariyyunun Hristiyanlara gönderdikleri mektuplar idi. Apokalips Saint Jean'ın Anadolu'daki yedi kiliseye vuku bulan ifşââtından ibaretti. Ahd-i Cedid Yunanice yazılmıştı; ikinci asır nihayetine kadar Hristiyanların lisanı hep Yunanice idi. Hristiyanlar arasında mukaddes tanınan daha birçok kitaplar vardı. Kilise bunların kâffesini reddetmişti; bu kitaplara apokrif (kütüb-i gayr-i mevsuka) derlerdi.

Mezalim– Hristiyan dinine karşı daha bidayetinde mezalim icra edildi. İlk düşmanları Yahudiler oldu; bunlar Romalıların Yahudiye'deki valisini Hazret-i İsa'yı haça germesi için zorladılar, Saint Etienne'i (ilk mazlum budur) parçaladılar, Saint Paul'un peşinden koştular, az kaldı onu da telef edeceklerdi.

Sonra da gentillerin mezalimi zuhur etti. Romalılar şark edyanının kâffesini müsamaha ederlerdi; çünkü Osiris'e, Mitra'ya iyi mabudeye perestiş edenler aynı zamanda Roma dinini de kabul ediyorlar demekti. Fakat zirûh bir mabuda perestiş eden Hristiyanlar eski ufak mabudlara ehemmiyet vermiyorlardı. Keza imparatora bir mabud gibi perestiş etmekten, Roma mabudesinin mihrabında buhur yakmaktan da imtina ediyorlardı; bu hal Romalıların nazarında ayrıca büyük bir cinayetti.

İşte bunun için imparatorlardan birçoğu Hristiyanlar aleyhinde iradeler neşr ettiler; Hristiyanları tevkif edip idam ettirmeleri için valilere emirler gönderdiler. O zamanlar Asya'da vali bulunan Plinius'un imparator Traianus'a gönderdiği şu mektup[165] Hristiyanlara ne suretle muamele edilmiş olduğunu gösteriyor: "Bu ana kadar Hristiyan oldukları haber verilen eşhas hakkında daima şu suretle muamele ettim. Onlara Hristiyan olup olmadıklarını sual ederdim; itiraf ederlerse bir ikinci defa daha, sonra bir defa daha sorar, kendilerini idam ile korkuturdum; sözlerinde ısrar ederlerse o zaman itiraf ettikleri cürüm ne olursa olsun bunların şu anudane itaatsizliklerinin, ısrarlarının bir cezaya müstahak olduğuna itikad-ı tam hasıl ederek onları idam ettirirdim. İmzasız bir mektupla ihbar

---

164 Fransızca İncil kelimesinin manası budur

165 Genç Plinius, Epistle, 10, 47.

edilen birçok Hristiyanlar da Hristiyanlıklarını inkar etmişler, önlerinde söylediğim duayı onlar da tekrar etmişler, mabud heykelleriyle beraber mahsusen getirdiğim bir heykele şarap ve buhur takdim etmişler, bundan başka Hazret-i İsa'yı da tahkir eylemişlerdir ki rivayete göre bunların hiçbirini de hakiki Hristiyanlar hiçbir vakit yapmazlarmış! Birçokları da Hristiyanlıklarını ikrar ederlerdi; fakat cinayetlerinin ve kabahatlerinin bazı günler güneş doğmazdan evvel birleşmekten, Hazret-i İsa'ya bir mabud gibi perestiş etmekten, onun şerefine bir ağızdan tahmidatta bulunmaktan, yalnız cinayet işlememek için değil, hatta sirkat, katl, zina ve sözünde hilaf etmemek için de yemin etmekten ibaret olduğunu itiraf eylerlerdi. Hakikate daha iyi muttali olmak için diyakonas denilen iki esireye de eziyet ettim. Fakat boş ve müfritane bir itikad-ı batıldan başka bir şey anlayamadım."

Vakıa hükûmet zulmederdi;[166] fakat büyük şehirlerde ahali hükûmetten ziyade zalimdi. Ahali, kendisinin perestiş ettiği mabudun gayrına perestiş eden, kendi mabudlarına hakaret eden bu insanlara tahammül edemezlerdi. Bunların itikatsızlıkları yüzünden mabudların gazabına duçar olacaklarından korkarlardı. Bir kaht, bir maraz-ı müstevli vukua geldiği zaman her taraftan o meşhur: "Hristiyanlar arslanlara!" feryadı işitilirdi. O zaman ahali Hristiyanları arayıp takibat icra etmeleri için hakimleri zorlarlardı.

Mazlumin– Hristiyanlar tamam iki asır zulüm gördüler; bütün imparatorluk dâhilinde her yaştan, her cinsten, her tabakadan binlerce insana zulüm edildi. Saint Paul'a yapıldığı gibi Roma şehirlerinden Hristiyan olanların kafası kesilir; bazıları çarmıha gerilir, en ziyade yırtıcı hayvanlara verilirdi. Bunlar canlarına kıyılmadığı zamanlar maden ocaklarına gönderilip hidemat-ı şakkada kullanılırlardı. Ekseriya yeni yeni cezalar ihtira edilerek bu cezaların şiddeti de tezyid olunurdu. 177 senesinde Lyon'da yapılan mezalim-i kübrada Hristiyanlara cefalar edilip kâffesi dar bir mahbese kapatıldıktan sonra mübareze meydanına getirilmişler, yırtıcı hayvanlar bunları öldürmeden vücutlarını yırtmışlardır; sonra kâffesi de ateşte kızdırılmış bir demir üzerine konulmuştur. Bunlardan Blandine

---

166 Kilisece en ziyade on mezalim meşhurdur; birincisi Neron (64) zamanında, sonuncusu da Diocletianus (303) zamanındadır

namında esir bir kız bu cezaların kâffesine dayandığı için bir ağ derununa konulmuş, kızgın boğalardan biri önüne atılmıştır.

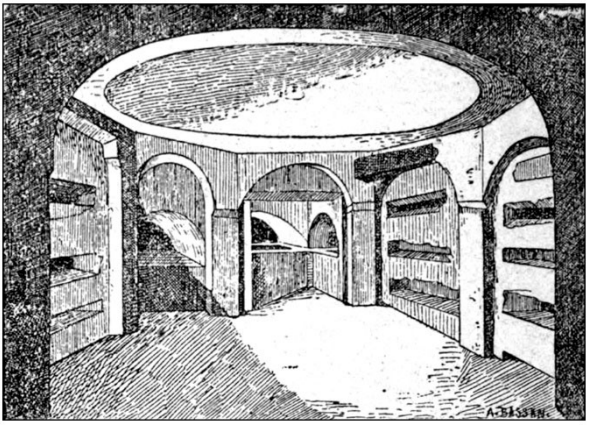

Bir katakomp salonu

Hristiyanlar, kendilerine semavatı açan bu mezalime kemal-i meserretle tahammül ederler, Hazret-i İsa'ya muhabbetlerini alenen ispat etmeleri için bunu bir vesile addeylerlerdi. Bunun için telef olanlara telefat denmez, mazlumin derlerdi; duçar oldukları ceza ise bir nişane-i itikad idi. Hatta kendileri de bunu olimpiyat oyunlarına teşbih ederler; galip gelene bir defne dalı veya bir iklil verilmesinden bahsederlerdi. Bugün de bir mazlum namına yapılan yortu tam onun yevm-i vefatına tesadüf etti.[167]

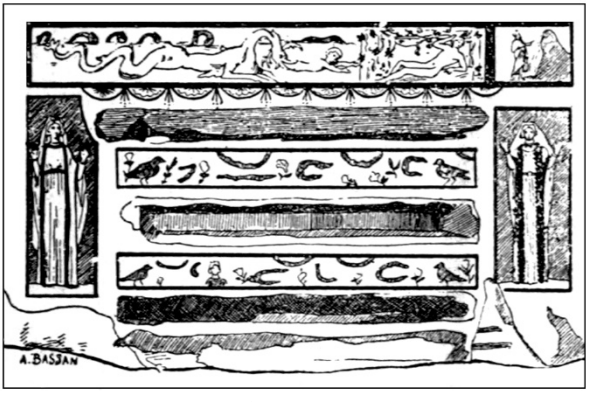

Katakomp tezyinatı

167 Dua eden Hristiyanlar adlı resim bu sayfada bulunmaktadır

Ekseriya mezalim esnasında hazır bulunan bir memur-ı ruhani, mazlum hakkında bir rapor

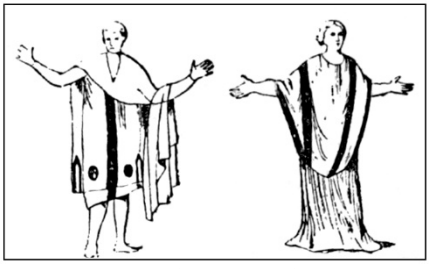

Dua eden Hristiyanlar

yazar, bunda suret-i tevkifi, istintakı, eziyetleri ve mezalimi anlatırdı. Gayet mukni tafsilatı ihtiva eden bu yazılara (evrak-ı mazlumin) derlerdi. Bu evrak en uzak cemaatlere varıncaya kadar dağıtılır, itirafatta bulunan Hristiyanların şan ve şerefi anlatılarak onlara taklit etmek fikri telkin olunurdu. O zaman, mezalime teşne binlerce Hristiyanlar kendiliklerinden gidip Hristiyan olduklarını söylerler, mahkûmiyet talep ederlerdi. Bir gün Anadolu valilerinden biri birkaç Hristiyan hakkında takibat icrasını emretmişti; bunun üzerine şehirdeki Hristiyanların kâffesi valinin mahkemesine gelmişler, kendi haklarında da takibat icrasını talep eylemişlerdir. Bunun üzerine vali canı sıkılarak içlerinden birkaçını idam ettirmiş, öbürlerine de: "Defolunuz sefiller! Ölümü bu kadar çok istiyorsanız, uçurumları, ipleri görmüyor musunuz!" diyerek başından savmıştır. Hristiyanlardan bazıları mezalime katiyen duçar olmak için mabedlere girerler, mabudların sanemlerini devirirlerdi. Hatta kilisenin bile mazlum olmaya çalışmayı müteaddid defalar menettiği olmuştur.

Tahtelarz Mezarlar– Hristiyanlar, ölüleri yakmaktan ibaret olan eski âdetten nefret ederler, onlar da Musevîler gibi ölülerini kefene sarıp bir lahit içinde gömerlerdi. İşte bunun için mezarlıklara[168] lüzum görüldü. Roma'da arazi gayet pahalı olduğu için bunlar zir-i zemine indiler; Roma'nın mebni bulunduğu kaya derununa tahtelarz uzun galeriler, odalar oydular. Tabutlarını duvarlar boyunca oyulan raflara koydular.

168 Fransızca mezarlık kelimesi Yunancadandır. Manası mahal-i istirahattir

İyi çoban

Her nesil kendisine mahsus yeni yeni galeriler hafrettiği için bir zaman sonra tahtelarz bir şehir vücuda geldi. Buna katakomp namı verildi. Her şehirde, Napoli'de, Milan'da, İskenderiye'de böyle tahtelarz mezarlar vardı; fakat en meşhuru Roma'dakiler idi. Zamanımızda bu mezarlar hafredilmiş, burada binlerce Hristiyan mezar ve kitabeleri bulunmuştur. Bu zir-i zemin âleminin keşfi avam-ı tarihiyeden (fenn-i kitabe ve (ilm-i âsâr-ı atika-i Hristiyaniye) gibi yeni bir şubenin zuhuruna bâdi olmuştur.

Katakomplardaki mezar salonları gayet basit tezyinat ve resimlerle müzeyyendir; bunların hemen kâffesi de ibadet üzere bulunan Hristiyanları veya Hazret-i İsa'nın timsali olmak üzere bir çobanı irae eder. Bu salonlardan bazıları kilise makamında idi; buraya mukaddes mazlumlarla onların yanında yatmak isteyen Hristiyanları defnederler, her sene ibadet etmek için buraya gelirlerdi. Üçüncü asırdaki mezalim esnasında Roma Hristiyanları ibadet etmek veya takibattan halas olmak için hep buraya iltica etmişlerdir.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Ahd-i Cedid – Funk, *Kilise Tarihi* – Allard, *Tarih-i Mezalim* – Martigny, *Âsâr-ı Atika-i Hristiyaniye Kamusu*

YİRMİNCİ FASIL

KONSTANTİN

Hristiyanlığın Galebesi; Kilisenin Tensiki

Hristiyanlığın Galebesi– Tarih-i miladın ilk iki asrı esnasında Hristiyanlar Roma hükûmetinde pek ufak bir mevki işgal ediyorlardı. Bunların kâffesi de büyük şehirlerin kalabalıkları arasında meçhul ve mensi yaşayan fakir adamlardan, amelelerden, azadlılardan, esirlerden ibaretti. Kibar sınıfı pek çok zaman bunları hiç tanımadı; hatta ikinci asırda Seton *Kayzerler Tarihi* namındaki eserinde Hazret-i İsa'dan bahsederken Roma ahalisini teşvik eden Kristos namındaki biri diye zikrediyor. Zenginler ve üdeba âleminde de bu yeni din ile iştigal edilmişti; fakat bu, sırf fakirler ve cahiller dini olduğu cihetle bu din ile eğlenmek içindi.

Mamafih Hristiyanlığın birçok kişileri tebdil-i din etmeye muvaffak olması en ziyade istikbalde telafi-i hayat vaad ederek dünyada kimsesiz kalanlara hitap eder bir din bulunmasından idi. Mezalim, bu dini mehvetmekten ziyade takviye ediyor; Hristiyanlar: "Mazlumin kanı Hristiyanlığın bereketidir." diyorlardı.

Üçüncü asırda tebdil-i mezhep edenler yalnız fakirler arasında değil, büyük ailelere mensup zevat arasında da çoğaldı. Dördüncü asır bidayetinde, Yunan lisanı istimal eden bütün şark havalisi Hristiyan olmuştu.

İmparator Konstantin'in validesi Helena Hristiyan idi; kilise onu eizze mertebesine koymuştu. Konstantin Roma'ya hakim olan rakip saltanatı üzerine yürüdüğü zaman alamet olarak yanına bir bayrak (labarum) aldı, bu bayrağın üzerinde Hazret-i İsa'nın markası vardı; Konstantin'in muzafferiyeti Hristiyanların galibiyetine netice vermişti. Konstantin Hristiyanların serbestane ibadet etmelerine (313 tarihli irade ile) müsaade etti, sonra açıktan açığa onlara yardım eyledi. Bununla beraber eski dinini yine terk etmedi. Hristiyan piskoposlarının meclis-i kebirine riyaset ettiği hâlde yine (Büyük Pontif) unvanını taşımakta devam eyledi. Miğferinin üzerinde hakiki bir salib işareti olduğu gibi paralarına da mabud güneşin resmini yaptırırdı. Konstantiniyye şehrinde bir Hristiyan kilisesi, fakat

aynı zamanda bir de zafer mabedi inşa ettirmişti. Bunun için hükûmetin din-i resmisi ne olduğunu anlamak yarım asır müddet mümkün olamamıştır.

Kilisenin Tensiki– Hristiyanlar, hatta duçar-ı mezalim olanlar da hükûmeti mahvetmeyi hiç hatırlarına getirmemişlerdir. Mezalim hitam bulur bulmaz piskoposlar imparatorla dost oldular. İşte o zaman Hristiyan kilisesi el-yevm muhafaza etmekte olduğu tarzda suret-i katiyede tensik eyledi.

Her şehrin bir piskoposu vardı; bu piskopos şehrin merkez-i idaresinde oturur, o havalinin Hristiyanlarını idare ederdi. Bir piskoposun idaresinde bulunan yerlere (piskoposluk) derlerdi Bizans imparatorluğu zamanında memlekette ne kadar şehir var idiyse o kadar piskoposluk ve piskopos vardı. İşte bunun şarkta ve İtalya'da bütün memleket şehirlerle dolu olduğu için buralarda piskoposlar o kadar çok, piskoposluklar da o derece ufaktır. Galya'da ise bilakis Ren ile Pirene arasından 120 piskoposluk vardı; cenubdakiler müstesna olmak üzere bunların kısm-ı azamı ancak bir eyalet cesametinde idi.

İşte bu suretle her eyalet ruhani bir vilayet oldu; payitaht (metropol) piskoposuna (metropoliten) denildi (daha sonra baş piskopos namını aldı). Ekseriya bir havalideki en büyük şehrin piskoposuna o memleketteki piskoposların reisi (prima) nazarıyla bakarlardı. Şarkta Kudüs, Antakya, İskenderiye ve Konstantiniyye gibi büyük şehirlerdeki piskoposlara (patrik) namı verildi. Bunların hepsinin mâfevki de Roma piskoposu, kilisenin baş reisi (Papa) idi.

İşte cesîm kilise meclisleri konsiller bu asırda başladı. Evvela Anadolu'da hususi konsiller oldu; bu konsillerde o mıntıkaların piskoposları ile rahipleri bulunurlardı.

324 senesinde Konstantin ilk defa olarak Anadolu'da İznik şehrinde dünyanın en büyük meclisini (konsil ökümenik) içtimaa davet etti; bu meclise 318 rahip iştirak eyledi. Bunlar mesail-i diniyye müzakere ettiler, Hristiyanların hâlâ her Pazar günü duada taganni ettikleri (İznik Timsali)ni, Katolik mezhebinin itirafatını kaleme aldılar. Sonra "konsil tarafından beyan olunan irade-i ilahiyeye tevfik-i hareket olunmasını" imparator da bütün kiliselere yazdı. İşte buna ilk konsil ökümenik denildi.

Konsiller tarafından ittihaz olunan mukarrerat, bütün Hristiyanlar için mecburi bir kanun hükmüne giriyordu; bunlara kanun-ı nizamat[169] namı veriliyor, bu nizamların kâffesi de hukuk-ı nizamiye (Lova kanunik) teşkil ediyordu.

Muterizler– Daha ikinci asırda Hristiyanlar arasında bazı muterizler vardı; bunlar ekser kiliselerin beyan ettikleri fikirlerden büsbütün başka fikirler dermiyan ediyorlardı. Hatta bunun için aynı memlekette bulunan piskoposlar bu muterizler mezhebinin battal olduğunu Hristiyanlara anlatmak, bunu ifa edeni kefarete mecbur etmek, reddettiği takdirde onu Hristiyan cemaatinden tard eylemek için müteaddid defalar içtima eylemeye mecbur oldular. Fakat ekseriya muterizlerin o derece mutekid taraftarları bulunurdu ki bunlar asla itaat etmezler, efkar-ı muterizanalerini ilanda mütemadiyen devam ederlerdi. İşte bu sebepten dolayı ara yerde adavetler, mübarezeler vukua gelir, kilisenin efkarına sadık Hristiyanlar (Ortodokslar) peyda olurdu.– Hristiyanlar zayıf ve duçar-ı zulüm oldukça aralarında söz ile yazı ile münakaşa ederlerdi; fakat bütün heyet-i içtimaiye Hristiyan olunca o zaman muterizlere karşı edilen mücadele de mezalim ve bazen harb-i dâhilî rengini almıştı.

O zamanın bütün muterizleri Anadolu veya Mısır'ın dakikü'l-fikr, sufiyyundan, münakaşayı seven Yunanileri arasında zuhur etmiştir; bunlar en ziyade teslis ile temessül meselesini münakaşa ederlerdi. Bu efkar-ı mütarizane arasında en nafizi Arius'un efkarı idi. Arius Hazret-i İsa'nın Cenab-ı Hakk tarafından halk edildiğini, hiçbir zaman Cenab-ı Hakk'la müsavi olamayacağını telkin ederdi. İznik konsili Arius'u mahkûm etti. Fakat aryanizm tabir olunan mesleği bütün şarka intişar eyledi. Ondan sonra tamam iki asır Katolik ile aryanizm taraftarı olanlar kilisenin iktidarını ellerine geçirmek için birbiriyle mübareze eylediler; kuvvetli gelen taraf muhasım tarafın reislerini azleder, nefy eyler, hapse kor, bazen idam eylerdi, aryanizm taraftarları birçok zaman muhafaza-i kuvvet ettiler; birçok imparatorlar onların tarafını iltizam eylediler; sonra barbarlar Roma İmparatorluğu'na dâhil oldukça onlar da aryanizm mesleğine girerek bu mülke mensup rahipleri himaye ettiler; Katolikler

---

169 Bugün bile Fransızca kanunik kelimesi (muvafık-ı nizam) manasına gelir

bu efkar-ı muterizaneye galebe edinceye kadar tamam iki yüz sene çalışmaya mecbur oldular.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalıların Tarihi* – Williams, *Roma Hukuk-ı Umumiyesi* –
Funk, *Kilise Tarihi*.

YİRMİ BİRİNCİ FASIL

İMPARATORLUĞUN SON ZAMANLARI

Julian – *Putperestliğin İlgası – İmparatorluğun Teşkilat-ı Cedidesi – Roma ve Konstantiniyye; Saray; Memurin; Belediye İdareleri; Muhacirler; Roma İmparatorluğu'nda Barbarlar*

Julian– 338 senesinde Konstantin'in biraderzadeleri askerler tarafından katlolunduğu esnada yalnız altı yaşında bir çocuğa (*Julian*'a) dokunulmamıştı. Fakat *Julian*'ın akrabasından olan imparator onu ilk evvel Anadolu içlerine kapattı. Rahipleri vasıtasıyla terbiye ettirdi. Rahipler de *Julian*'a mazlumin mezarlarını ziyaret ettirdiler, ahali muvacehesinde mezamir taganni ettirdiler, İncil okuttular. *Julian* delikanlı olunca Konstantiniyye'ye gelmesine müsaade edildi; orada Yunan üdebası ile hükemasını tetkik etmeye başladı, Atina'da Elozis ayinine dâhil olmakla beraber ikmal-i tahsil de eyledi. Daha sonra kendisinin eski din taraftarı olduğunu beyan ederek mabudlara ibadet etti. Onun için Hristiyanlar *Julian*'a *Apostata* yani Mürted *Julian* dediler.

Julian, aile-i imparatoriden yegâne olarak ber-hayat kalmıştı. Binaenalyh İmparator Konstans başka varisi olmadığından kayzer unvanını *Julian*'a vermeye karar verdi. *Julian*'ı Galya'daki ordu kumandanlığına gönderdi (355). O zamanlar Galya barbarlar tarafından işgal edilmiş. Bir Alman çetesi Autun'a kadar ilerlemişti. *Julian*'in harpte tecrübesi yoktu; zaten kendi felsefeden başka şeyle meşgul olmamıştı. *Julian* askerlik öğrenmek için bütün kışı Viyana'da jimnastik yaparak, talimler ederek, büyük kumandanların tarihini okuyarak geçirdi.

Ondan sonra Roma piyadeleri ile barbar süvarilerinden mürekkeb ufak bir ordu ile Almanlar üzerine yürüdü. İkinci seferde Strazburg civarında bir ova üzerinde kati bir meydan muharebesi kazandı; Almanlar duçar-ı inhizam olarak tekrar Ren Nehri'ni geçtiler (357).

Julian daha üç sene Galya'da kaldı; Parizi kavminin merkez-i idaresi olup Sen Nehri'nde bir ada üzerine mebni (*Lotes*) kasabasını

kendisine kışlak ittihaz eyledi. *Julian* buraya (Muazzez Lotes'im!) diyordu; burayı ilk evvel tavsif eden *Julian* idi.

Julian burada bulunuyorken, imparatorluğa istila eden Partlarla muharebe etmek için ordusundan bir kısmını göndermesine dair imparatordan emir aldı. Askerler memleketlerinden uzaklara gitmeyi hiç arzu etmiyorlardı. Onun için hareketten imtina ettiler. Sonra *Julian*'ı tuttular, bir kalkan üzerine oturttular (Cermen askerleri krallarını böyle ilan ederlerdi), "*Julian* Augustus!" diye bağırarak onu kalkan üzerinde taşıdılar.

Julian kendisini şerik sıfatıyla kabul etmesini imparatora yazdı; Konstans razı olmadı. O zaman *Julian*, ordusu ile Konstantiniyye üzerine yürüdü, daha ordu gelmezden evvel Konstans vefat etti (361).

Julian, şarkta yegâne imparator olunca eski dini ihyaya çalıştı. Rahiplere malikanelerini, rütbelerini iade etti, mabudlara kurban kesmek âdetini tesis eyledi, hatta Hristiyanlara da kiliseye tahvil etmiş oldukları mabedlere gitmelerini emretti.

Hristiyanlıkla açıktan açığa mübarezede bulundu, Hristiyanlara memuriyet vermekten imtina etti: "Hristiyan muallimler madem ki mabudlara itikad etmiyorlar, mabudların ismi söylenen yerde de tedris-i âsâr edemezler." diyerek Hristiyan muallimleri mekteplerden çıkardı.

Rahiplere halk muvacehesinde dini kıraatler, vaazlar ettirerek eski dini tensike gayret etti. Fakat vakti müsait olmadı. Partlara karşı harbe gitti, Partları mağlup etti; fakat muharebelerin birinde bir ok ile vuruldu. Rivayete göre teslim-i ruh ederken: "Ey Galyalı, galip oldun!" diye bağırmıştı.

Putperestliğin İlgası– Gentillerin eski dini birdenbire ortadan kalkmadı. Şark pek çok tebdil-i mezhep etmişti; fakat garpta şehirlerden başka yerde Hristiyan yoktu; hatta oralarda bile putlara perestiş ediliyordu. İlk Hristiyan imparatorları, imparatorluğun dini ile büsbütün kat-ı münasebet etmek istememişlerdi; bunlar hem Hristiyan piskoposlarını hem mabudların rahiplerini himaye ediyorlar, konsillere riyaset ve büyük pontiflik unvanını da muhafaza eyliyorlardı.

384 senesinde ilk evvel büyük pontiflik unvanını reddeden, imparator Carinus oldu. Bu asırda adem-i müsamaha umumi olduğu için evvela mezalimle işe başlandı. Roma'nın on bir asırdan beri yanan mukaddes ocağı söndürüldü, Vestaller def edildi. Yunanistan'da olimpiyat oyunları son defa olarak 394 senesinde icra edildi.- O zaman Mısır'daki Hristiyan münzevileri sahte mabudların mihraplarını yıkmak için ilticagahlarından çıktılar. Anubis ve Sarapis mabedlerine eşya-yı mukaddese vaz eylediler.– Suriye piskoposlarından Marcel bir sürü askerle gladyatörlerin başına geçti, Apamée'de Jüpiter mabedini yıktı, bütün mabedleri yıkmak için memleketi cevelana başladı. Marcel köylüler tarafından parçalandı; fakat kilise tarafından eizze mertebesine çıkarıldı.

Biraz sonra kırlardan başka yerlerde putperest kalmadı. Bunlar da nazara çarpmadıkları için kalabildiler. Bu köylüler mukaddes ağaçlara, çeşmelere taparlar, izbe yerlerdeki mabedlere tapınırlardı[170]. Hristiyanlar, o zamana kadar gentil dedikleri insanlara ondan sonra köylü (payan) yani putperest demeye başladılar. İşte bu isim onlardan kaldı. Putperestlik İtalya'da, Galya'da, İspanya'da altıncı asrın nihayetine kadar bu suretle mensi bir hâlde devam etti.

İmparatorluğun Teşkilat-ı Cedidesi

Roma ve Konstantiniyye– Üçüncü asırda harpler ve istilalar garbı harap etmiş, nüfussuz bırakmıştı; imparatorluğun en mühim kısmını Yunani şark teşkil ediyordu. Hatta Diocletianus Roma'yı bırakmış, payitahtını Anadolu'da Nikomedia (İzmit) havalisinde tesis eylemişti. Fakat Konstantin daha ilerisine gitti; şarkta yeni bir Roma tesis eyledi, burası Konstantiniyye oldu.

Avrupa'nın Asya'dan dar bir kanal ile, Bosfor ile ayrıldığı bir burun üzerinde, bağlık ve ekinlik bir memleket dâhilinde, latif bir sema altında Yunan muhacirleri Bizans şehrini tesis eylemişlerdi.

Tepeler bu şehrin müdafaasını fevkalade teshil ediyordu; dünyanın en birinci limanlarından madud olan limanı Korendor 1200 gemiyi istiab edebilir, limanı bir düşman donanmasına karşı seddetmek için 250 metre uzunluğunda bir zincirle kapamak kifayet ederdi. İşte Konstantin yeni şehrini, Konstantiniyye'yi burada bina

---

170 Eizzeden birçokları, Saint Marcel gibi hep putlarının durulduğunu görüp hiddetlenen köylülerin harabeleri altında mazlumin mertebesine dâhil olmuştur

etti. Şehrin etrafına surlar inşa edildi, kapılarla muhat iki abide meydanı tesis olundu; bir saray, bir sirk, tiyatrolar, su kemerleri, hamamlar, bir Hristiyan kilisesi bina olundu.

Konstantin, kendi şehrini tezyin etmek için sair şehirlerdeki en meşhur heykelleri, kabartmaları getirtti. Şehrin nüfusunu artırmak için civar şehirler ahalisini zorla getirdi. Konstantiniyye'ye gelip yerleşecek olan büyük familyalara mükâfatlar, rütbeler teklif etti; Roma'da olduğu gibi burada da buğday, şarap, zeytin yağı ve mütemadiyen tiyatrolar ikram eyledi.

Bu ihdas, şarkın da hoşuna gidecek seri, hayali ihdasattan birini teşkil etti. 4 Teşrin-i Sani 326 tarihinde işe başlandı; 11 Mayıs 330 tarihinde resm-i takdisi icra olundu. fakat bu tesis devamlı oldu. Tamam on dört asır Konstantiniyye Roma İmparatorluğu'nun enkazı ortasında payitahtlık mertebesini muhafaza ederek bütün istilalarda karşı durdu. Hatta bugün de şarkın en meşhur şehirlerindendir.

Roma, imparator tarafından bırakılınca artık merkez-i hükûmet olamadı. Fakat yine hiçbir salahiyeti haiz olmayan senatosunu, mabedlerini, ayinlerini muhafaza etti; dördüncü asır nihayetine kadar Roma yine eski dine merbut fırkanın merkezini teşkil eyledi.

Saray– Şarkta oturan imparatorlar[171] şarkın âdâtını da kabul eylediler; ipekli ve sırmalı uzun elbiseler giymeye başladılar, başlarına incili taçlar giydiler. Saraylarına kapandılar; burada nazırları arasında, bir sürü nedimler, hizmetkarlar, memurlar, muhafızlarla âlemden büsbütün ayrı bir hâlde altın bir taht üzerinde oturdular. Bunların karşısında, makam-ı perestişte yere doğru bakılarak diz çökülür, onlara (hükümdar-ı azam), (zat-ı şahane) namı verilir, mabud gibi muamele edilirdi. Onlara müteallik her ne varsa mukaddes idi: mukaddes saray, mukaddes oda, mukaddes şûra-yı devlet, hatta mukaddes hazine denilirdi.

(Birinci asırdan üçüncü asra kadar) Garp imparatorluğunda bir imparatorun hayatı ile bir hakimin veya bir generalin hayatı

---

171 Ekseriya biri şarkta, diğeri garpta iki imparator bulunurdu: fakat imparatorluk yine bir tane idi. İki imparator, biri İstanbul'da diğeri İtalya'da oturdukları hâlde ikisi de bir kişi telakki olunurdu. Bunlardan birine hitap olunduğu zaman güya ikisine de birden söz söyleniyormuş gibi (siz) deniyordu. İşte daha sonra bera-yı ihtiram (siz) demek âdeti buradan kalmıştır; yoksa ezmine-i kadimede krallara ve imparatorlara (sen) diye hitap edilirdi.

beyninde hiç fark yoktu; şark imparatorluğunda ise bir imparatorun sarayı tıpkı bir İran hükümdarının sarayı gibiydi.

Üç evvelki asır zarfındaki Roma imparatorluğuna (âlî imparatorluk) denildiği için ona zıt olmak üzere bu idareye de (aşağı imparatorluk) denildi.

Memurlar– Memurlar pek ziyade çoğaldı. İmparatorun maiyetinde sarayını muhafaza için ufak ve güzide bir ordusu, hassa kıtaatı, mabeynciler, nazırlar, hademeler, bir şûra-yı devlet, kapıcılar, postacılar ve dört şubeye münkasim bir de kâtipler heyeti vardı.

Memurların adedi eyaletlerde de çoğalmıştı. Diocletianus eyaletleri pek büyük bulmuş, onları birçok parçalara taksim ettirmişti. Mesela Galya'da Lyon eyaleti dörde, Akuitan eyaleti üçe taksim edilmişti. İmparatorlukta 46 vali bulunacak iken 117 vali bulunuyordu.– Aynı zamanda memuriyetler de tefrik edildi. Hudut eyaletlerinde valilerle idare memurlarının yanında bir de askerî kumandanlar, düklerle kontlar vardı.

Bütün memurlar doğrudan doğruya imparatordan emir almazlar, vezaifte kendilerinin reisi olan ma-fevk memurlarla muhabere ederlerdi.

Valiler iki (adliye nazırı)na, - Nafia memurları (şehremini)ne, - vergi tahsildarları (Maliye Nazırı)na, - idare memurları (Emlak Nazırı)na, - zabitler (Harbiye Nazırı)na, - bütün saray hademeleri de (baş musahib)e tâbi olurlardı. Bu rüesa nazırlar makamında idi.

Bugün şu usul-i idareyi[172] anlamak bizim için güç bir şey değildi. Çünkü her biri kendi vazifesine memur ve bir vazife reisi olan nazırların idaresi altında tensik edilmiş memurlar, hakimler, generallar, tahsildarlar, mühendisler görmeye zaten alışkınız. Hatta o zamanlar Konstantiyye'de bulunan nazırlardan ziyade de nazırlarımız vardır. Fakat çocukluğumuzdan beri bildiğimiz için bize yabancı gelmeyen bu heyet-i idare esasen gayet müşevveş olduğu gibi tabiata da muhaliftir. Buna ilk defa (aşağı imparatorluk) Bizans Hükûmeti numune olmuştur; Bizans Hükûmeti bu usul-i idareyi muhafaza etmiş ve usul, idare-i hükûmet edenlerin de işlerini

---

172 Bu teşkilat, (Notice de toutes) namıyla beşinci asır bidayetinde yazılan bir nev'i resmî salnameden alınmıştır; burada imparatorluğun büyük memurlarının esamisi kâmilen zikredilmiştir.

kolaylaştırdığı için o andan itibaren hükûmet-i mutlakaların kâffesi bunu taklit eylemişlerdir.

Bizans İmparatorluğu'nda Heyet-i İçtimaiye– Bizans İmparatorluğu tarih-i medeniyette netice-i katiye hasıl etmiş bir devredir. Bu imparatorlukta Roma hakimliğinin iktidarı şark hükümdarlarının muhteşem merasimiyle birleşerek o zamana kadar misli sebk etmemiş bir kudret vücuda getirmiştir. İşte emsali işitilmeyen bu azamet, madununda bulunanları daima ezerdi. Dördüncü asırdan sonra imparatorluktaki ahalinin artık şehirlililikleri kalkmıştı; bunlara Latince tebaa, Yunanice esir derlerdi. Kâffesi de imparatorun esiri idi. Fakat aralarında yine meratip mevcuttu; bu meratip hükümdarın kendilerine ihsan ettiği, onların da evlatlarına bırakabilecekleri bir asalet meratibi idi. Bu meratib[173], sırasıyla ber-veçh-i ati idi:

1. Nobilissimes: Gayet asil olanlar: Aile-i imparatori;
2. İllustres: parlak zevat: Rüesadan olan nazırlar;
3. Spaktabiles: Şayan-ı hürmet olanlar: Meratib-i âliye ashabı;
4. Clarissimes: Şerefli zevat; büyük memurlar (bunlara senatör) de denilirdi;
5. Perfectissimes: Mükemmel adamlar.

Rical-i mühimmeden her birinin bir rütbesi, bir unvanı, bir memuriyeti vardı. Nedimlerle memurlar, işte yalnız bunlar insandan sayılır idi; bu devir, unvan ve merasim devri idi. Rütbe iptilasına her şeyi kaide altına almak zevkine merbut bir idare-i mutlakanın ne netice hasıl edeceği burada olduğu kadar vazıh hiçbir zaman görülmemişti.

Bizans İmparatorluğu makine haline getirilmiş bir heyet-i içtimaiyenin, saray halkına inhisar etmiş bir idare-i hükûmetin mükemmel bir numunesidir. Bu hükûmet el-yevm idare-i mutlaka taraftarlarının tasavvur ettikleri gaye-i hayaliyi tamamen kuvveden fiile getirmiştir; bu hükûmetten kalan âdeta karşı tarafdarân-ı hürriyet daha pek çok zaman mübareze edeceklerdir.

Belediye İdareleri– Romalılar tebaalarından para tahsil etmek zahmetini bizzat ihtiyar etmezlerdi. İmparator yalnız (o da beş

---

173 İfa edilmiş olan konsül ve praetor gibi eski rütbeler ile bir teveccühe mahsus olmak üzere ita edilen yeni patrice rütbesi de bu meyanda dâhildir.

senede bir) hür eyaletin vereceği vergiyi gösterir, bunu istediği kadar tayin eder, vali her vilayette ne kadar para vereceğini haber verirdi. Talep edilen parayı tediye etmek curia'nın yani idare-i belediyenin vazifesi idi. Şehir zengin olursa idare-i belediye ahaliye hisselerini taksim eder, parayı tahsil eylerdi. Fakat ahalinin bu parayı vermeye iktidarı olmazsa o zaman parayı belediye âzâsı tediye ederdi; çünkü vergiden mesul bunlardı; maliye ise hukukundan vazgeçmezdi.

Üçüncü asra gelinceye kadar belediye azalığı bir şeref olarak arzu ediliyordu; Roma'da bir senato âzâsı ne ise kendi şehrinde belediye âzâsı da onun aynı idi. Fakat memleket fakirleşmeye başlayınca bu rütbeye ziyanlı bir memuriyet nazarıyla bakıldı, artık hiçbir kimse belediye âzâsı olmak istemedi. O zaman imparatorlar belediye azalığından içtinab edenler aleyhinde bir kanun vaz ederek herkesi zorla belediye âzâsı yaptılar. Yirmi beş fidan araziye malik olan her kimse ister istemez belediye âzâsı olacaktı. Belediye âzâsından birçoğu aza olmaktan ise arazilerini terk etmeyi tercih ederler; rahip, rahip şakirdi, memur ve asker olarak kaçarlardı, imparatorlar bunları arattırıp cebren şehirlerine getirtmek için emirler verirlerdi. Hatta bir kanunda: "Onlar hükûmetin esiridirler." deniyordu.

Hükûmet bu suretle şehirlerdeki senatoları muhafaza etmeye çalışıyordu; fakat onları vergileriyle mahvettiği için belediye idareleri de gittikçe tenakus ediyordu. (garb imparatorluğu) zamanında bir senato umumiyetle yüz azadan mürekkepti. Dördüncü asır evasıtında ise eyaletlerden birinden arbede zuhur etmiş, imparatorlardan biri kendisine her idare-i belediye âzâsından üç kişinin kafası getirilmesini emredince vali: "Üç belediye âzâsı bulunmayan yerlerde ne suretle hareket olunacağını zat-ı rahimaneleri tayin buyururlar mı?" diye istifsar eylemişti.

Muhacirler– Eski heyet-i içtimaiyede, Sparta'da, Yunanistan'da, İtalya'da olan haller, şimdi Roma İmparatorluğu'nda da vukua geliyordu: hür adamlar azalıyor, yerlerine esirler kaim oluyor, sahralarda kâfi derecede zürra' bulunmuyordu. Fakat (Roma şehri) mahvolmuyor, belki günden güne büyüyordu. Birinci asırda Roma'da bir milyondan ziyade şehirli vardı; üçüncü asırda (212) ise imparator bir emirname neşrederek bütün hükûmet ahalisine şehirli

hukuku bahşeylemişti. O zaman milyonlarla Roma şehirlisi[174] bulunuyordu. Bu da şehrin havali-i saire zararına muhafaza-i mevcudiyet etmesindendi. Fakat Roma idaresi İtalya'daki ahaliyi yiyip bitirdiği gibi imparatorluğun ahalisini de tedrici bir surette mahvediyordu. Hükûmet asker almaktan, esir çoğaltmaktan başka bir şeye bakmıyordu.

Bu idare zenginlerin işine pek yarıyordu; fakirler ise zenginlere karşı duramıyor, ya asker oluyor, ya malını satıyordu. O zaman bunların arazilerini zenginler ele geçiriyorlardı. Bir zaman geldi ki memlekette esirler tarafından zer' olunan büyük malikanelerden başka bir şey kalmamıştı. Esirlerden mürekkeb bu ahali hiç teceddüd etmiyordu; imparator o zamanlar sık sık vukua gelen kazalardan, mesela emraz-ı sariye, harp veya barbar istilası bir malikanedeki çiftçileri mahvedince arazi gayr-i mesken bir hâlde kalıyordu.

İşte bu suretle, bi'l-hassa hudud cihetinde, sahralar insandan hâlî kaldı; şehirlerden başka yerlerde ahali kalmadı. Birçok yerlerde hakiki çöller husule geldi. İmparatorlar memleketin nüfusunu artırmak için mağlup veya ettikleri barbarları buralara yerleştiriyorlardı. Bu barbarlar araziye sahip olmuyorlar, yalnız (muhacir) sıfatıyla bulunuyorlardı. Sparta'daki helotlar gibi bunlar da bir malikaneye merbut bulunuyor, buradan ne kendileri, ne evlatları hiçbir yere kımıldayamıyorlar, mal sahibine vergi veriyorlardı; bunlar cebri ve müebbed müstecirlerden ibaretti. Vakıa bu, yeni bir nizam değildi; vaktiyle (garp imparatorluğu) zamanında İtalya'da da (muhacirler) vardı. Bunlar ellerine zer' edecek bir toprak geçirmek için zenginlerden birinin tabiatına girmiş hür fakirler idi fakat barbar esirler de içlerine dâhil olunca bu muhacirler sınıfı fevkalade tezayüd etmişti.

Mamafih bu usul-i cebri, bir millet teşkil etmek için kâfi değildi; çiftçiler istemeyerek firar ediyorlar veyahut mahvoluyorlardı. Beşinci asırda (Radagais ve Attila orduları gibi) ortalığı harap eden cesîm ordular gelip geçtikten sonra öyle boşluklar hasıl olmuştu ki imparatorlar bunu bir türlü dolduramıyorlardı. Galya'da, İspanya'da, hasılı bütün garpta çalışacak adam bulunmadığından

---

174 Artık ondan sonra imparatorluk ahalisine kâmilen (Romalı) denilmiştir. Barbarlar Galya'ya girdikleri zaman burada Galyalılara değil, Romalılara tesadüf etmişlerdir. Hatta Yunanice tekellüm olunan şarkta da Osmanlı istilasına gelinceye kadar ahaliye hep (Romalı) denilmiştir. El-yevm İstanbul havalisine de (Rumeli) derler.

arazinin bir kısmı gayr-i mezru kalıyordu; hudud eyaletleri bomboş kalmıştı. İsviçre'den ta Balkanlara varıncaya kadar bütün Tuna havzasında Roma ahalisi o derece kaybolmuştu ki altıncı asırdan sonra bu memleketlerde Cermen veya Slav akvamından başka kimse kalmamıştı. Hatta Belçika'yı da Franklar insandan hâlî bulmuşlardı.

Roma Ordusunda Barbarlar– Bu boş arazi yeni yeni ahali cezbediyor, barbarlar mütemadiyen buralara dâhil oluyorlardı. Roma Hükûmeti, derece-i kifayede bir ordusu bulunduğu müddetçe bunları def'e her zaman muvaffak olabilirdi. Fakat askerlerde para gibi olmaya başlamıştı; onları da tedarik etmek fevkalade zorlaşıyordu. Hükûmet ahalisi rahat hayata alışmışlar, orduya girmeye hiç ehemmiyet vermiyorlardı. Bunun üzerine zenginlerden kura efradı talebine mecburiyet hasıl olmuştu; bunlar arazilerindeki çiftçilerden (muhacirlerden) birkaç kişi gönderirler, cebren sabanı başından çekilen bu biçareler iyi askerlik edemezlerdi. Dördüncü asırdan itibaren lejyon askerleri zırh taşıyacak kadar kuvvetleri olmadığından başlarına miğfer yerine şapka giymeye başlamışlardı.

Bu sebepten generaller de hiç olmazsa kemal-i hahişle muharebe eden barbarları istihdam eylemeyi tercih ederlerdi. İmparatorluk ordusunda zaten çoktan beri Cermen askerleri mevcuttu; bunlar maaş alırlar, kendi silahlarıyla muharebe ederlerdi; Cermenler en ziyade süvari idi. Dördüncü asırda ise imparatorlar bütün çeteleri askere aldılar; bunlar kendilerine maaş makamında verilen araziler üzerine kadınları, çocukları, hizmetkarları ile beraber yerleştirilirdi. Roma arazisine yerleşen bu askerler lisanlarını, âdetlerini, silahlarını, reislerini daima muhafaza ederlerdi. Bunlara foederati müttefikler namı verilirdi.

Nihayet imparator, Vizigotlar veya Burgondlar gibi tekmil akvamı ordusuna kabul etti. Bunlar hududu ekseriya cebren tecavüz etmişler; sonra imparatorla harp edecek yerde hizmetine dâhil olmayı tercih eylemişlerdi. İşte o zaman barbarlardan mürekkeb, barbar bir generalin kumandasında Roma orduları görüldü. 451 senesinde Attila'nın istilasını def eden Roma ordusu şu hâlde Vizigotlar, Franklar ve Burgondlardan müteşekkil idi. Dördüncü asırdan itibaren (*Silvanus, Abrogast* gibi) Roma generallerinin birçoğu, beşinci asırda ise (*Stilicon, Ricimer, Aetius* gibi) kısm-ı azamı barbarlardandı.

Artık Roma İmparatorluğu barbar askerleriyle himaye ediliyordu. Az bir zaman sonra da kâmilen onlar tarafından işgal edilecekti.

Mütalaa Olunacak Âsâr:
Duruy, *Romalılar Tarihi* – Fustel de Coulanges, *Barbar İstilası*.